

**CAHİLİYE DÖNEMİNDE ve SADRU'L-İSLÂM
DÖNEMİNDE HİTABET**

Nesim SÖNMEZ

Doktora Tezi

Doğu Dilleri ve Edebiyatları Anabilim Dalı

Prof. Dr. Nevzat H. YANIK

2013

Her hakkı saklıdır

T.C
ATATÜRK ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
DOĞU DİLLERİ ve EDEBİYATLARI ANABİLİM DALI

Nesim SÖNMEZ

CAHİLİYE DÖNEMİNDE ve SADRU'L-İSLÂM DÖNEMİNDE
HİTABET

DOKTORA TEZİ

TEZ YÖNETİCİSİ
Prof. Dr. Nevzat H. YANIK

ERZURUM - 2013

T.C.
ATATÜRK ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLERİ ENSTİTÜSÜ

TEZ BEYAN FORMU

20./12/2013

SOSYAL BİLİMLERİ ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE

BİLDİRİM

Atatürk Üniversitesi Lisansüstü Eğitim-Öğretim ve Sınav Yönetmeliğine göre hazırlamış olduğum "**CAHİLİYE DÖNEMİNDE VE SADR'U-İSLAM DÖNEMİNDE HİTABET**" adlı tezin/raporun tamamen kendi çalışmam olduğunu ve her alıntıya kaynak gösterdiğimi taahhüt eder, tezimin kağıt ve elektronik kopyalarının Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü arşivlerinde aşağıda belirttiğim koşullarda saklanmasına izin verdiğimi onaylarım:

Lisansüstü Eğitim-Öğretim yönetmeliğinin ilgili maddeleri uyarınca gereğinin yapılmasını arz ederim.

- Tezimin/Raporumun tamamı her yerden erişime açılabilir.
- Tezim/Raporum sadece Atatürk Üniversitesi yerleşkelerinden erişime açılabilir.
- Tezimin **3 (üç)** yıl süreyle erişime açılmasını istemiyorum. Bu sürenin sonunda uzatma için başvuruda bulunmadığım takdirde, tezimin/raporumun tamamı her yerden erişime açılabilir.

[Tarih ve İmza]
20/12/2013

Nesim SÖNMEZ

T.C.
ATATÜRK ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

TEZ KABUL TUTANAĞI

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE

Prof. Dr. Nevzat H. YANIK danışmanlığında, Nesim SÖNMEZ tarafından hazırlanan bu çalışma, 20/12/2013 tarihinde aşağıdaki jüri tarafından. Doğu Dilleri ve Edebiyatları Anabilim Dalı'nda Doktora Tezi olarak kabul edilmiştir.

Başkan : Prof. Dr. Abid Yaşar KOÇAK

İmza:

Jüri Üyesi : Prof. Dr. Nevzat H. YANIK

İmza:

Jüri Üyesi : Prof. Dr. Kenan DEMİRAYAK

İmza:

Jüri Üyesi : Prof. Dr. Mustafa YILDIRIM

İmza:

Jüri Üyesi : Prof. Dr. Selami BAKIRCI

İmza:

Yukarıdaki imzalar adı geçen öğretim üyelerine aittir. 20/12/2013

Prof. Dr. Mustafa YILDIRIM
Enstitü Müdürü

İÇİNDEKİLER

ÖZET.....	V
KISALTMALAR DİZİNİ	VII
TRANSKRİPSİYON SİSTEMİ.....	VIII
ÖNSÖZ.....	IX
GİRİŞ	1

BİRİNCİ BÖLÜM

CAHİLİYE DÖNEMİ

1.1. CAHİLİYE DÖNEMİNE GENEL BAKIŞ.....	34
1.1.1. Siyasi Durum	35
1.1.2. Sosyal Durum	37
1.1.3. Ekonomik Durum	43
1.2. CAHİLİYE DÖNEMİNDE HİTABETİN GELİŞMESİ.....	44
1.3. CAHİLİYE DÖNEMİNDE HİTABETİ GEREKTİREN UNSURLAR.....	47
1.4. CAHİLİYE DÖNEMİNDE HİTABETİN SUNUMU	48
1.5. CAHİLİYE DÖNEMİNDE HATİPLERİN STATÜSÜ	51
1.6. DÖNEMİN HATİPLERİ İLE ŞAİRLERİ ARASINDAKİ FARKLAR.....	53
1.7. CAHİLİYE DÖNEMİNDE HİTABET TÜRLERİ.....	54
1.7.1. Siyasi Hitabet.....	55
1.7.1.1. Övünme ve Yerme Hutbeleri	55
1.7.1.2. Savaşa Teşvik ya da İntikam Hutbeleri	60
1.7.1.3. Barışa Davet Hutbeleri	61
1.7.1.4. Heyetleri Karşılama ve Tören Hutbeleri	63
1.7.2. Dini Hitabet	64
1.7.2.1. Vaaz ve İrşad Hutbeleri.....	65
1.7.2.2. Yağmur İsteme Hutbeleri.....	69
1.7.3. Sosyal Hitabet.....	70
1.7.3.1. Nikâh Hutbeleri.....	71
1.7.3.2. Taziye ve Tebrik Hutbeleri	72
1.8. CAHİLİYE DÖNEMİ HUTBELERİNİN ÖZELLİKLERİ	73

1.9. RİVAYET EDİLEN HUTBE METİNLERİNİN CAHİLİYE DÖNEMİNE AİDİYETİ PROBLEMİ	79
1.10. DÖNEMİN ÖRNEK İKİ HUTBESİNİN EDEBÎ AÇIDAN TAHLİLİ	88
1.10.1. Kuss b. Sâ'ide'nin Ukaz Panayırında Okuduğu Hutbe.....	88
1.10.2. Eksem b. Sayfî'nin Kisra'nın Huzurunda Okuduğu Hutbe.....	94
1.11. CAHİLİYE DÖNEMİNİN ÜNLÜ HATİPLERİ.....	97
1.11.1. Kuss b. Sâ'ide	98
1.11.2. Eksem b. Şayfî.....	103
1.11.3. 'Amr b. Ma'd Yekrib ez-Zebîdî.....	106
1.11.4. Hâcib b. Zurâre b. 'Uds et-Temîmî.....	107
1.11.5. Kabîse b. Nu'aym.....	107
1.11.6. Hâşim b. 'Abdimenâf.....	108
1.11.7. Sehbân b. Vâ'il	110
1.11.8. Ka'b b. Lu'ey.....	110

İKİNCİ BÖLÜM

SADRU'L-İSLÂM DÖNEMİ

2.1. SADRU'L-İSLÂM DÖNEMİNE GENEL BAKIŞ (610 – 661).....	112
2.1.1. Siyasi Durum	112
2.1.2. Sosyal Durum	132
2.1.3. Ekonomik Durum	149
2.2. KUR'AN VE HADİSLERİN ARAP DİLİNE ETKİSİ.....	154
2.3. KUR'AN VE HADİSLERİN ARAP EDEBİYATINA ETKİSİ.....	158
2.4. BU DÖNEMDE HİTABETİN GELİŞMESİNİN SEBEPLERİ	159
2.5. KUR'AN'IN HİTÂBETE ETKİSİ	163
2.6. SADRU'L-İSLÂM DÖNEMİNDE HİTABET TÜRLERİ.....	168
2.6.1. Dini Hitabet	173
2.6.1.1. İslâm İncancına Davet Hutbeleri.....	175
2.6.1.2. Vaaz ve İrşâd Hutbeleri.....	182
2.6.1.3. Cuma ve Bayram Hutbeleri	189
2.6.1.4. Hac Mevsimi Hutbeleri.....	195
2.6.1.5. Yağmur İsteme Hutbeleri.....	201

2.6.1.6. Güneş (Kusuf) ve Ay (Husuf) Tutulması Hutbeleri.....	203
2.6.2. Siyasi Hitabet.....	204
2.6.3. Sosyal Hitabet.....	219
2.6.3.1. Nikâh Hutbeleri.....	220
2.6.3.2. Heyetleri Karşılama ve Tören Hutbeleri	224
2.6.3.3. Taziye ve Tebrik Hutbeleri	226
2.6.4. Cihada Teşvik Hutbeleri	228
2.7. SADRU'L-İSLÂM DÖNEMİ HİTABETİNİN ÖZELLİKLERİ	244
2.8. CAHİLİYE DÖNEMİ İLE SADRU'L-İSLÂM DÖNEMİ HİTABETİNİN KARŞILAŞTIRILMASI	251
2.9. DÖNEMİN ÖRNEK İKİ HUTBESİNİN EDEBÎ AÇIDAN TAHLİLİ	252
2.9.1. Veda Hutbesi	252
2.9.2. Hz. Peygamber'in Huneyn Savaşından Hemen Sonra Verdiği Hutbe.....	269
2.10. SADRU'L-İSLÂM DÖNEMİ ÜNLÜ HATİPLERİ.....	278
2.10.1. Dört Halife ve Hutbeleri.....	278
2.10.1.1. Hz. Ebûbekir ve Hutbeleri	278
2.10.1.2. Hz. Ömer ve Hutbeleri.....	285
2.10.1.3. Hz. Osman ve Hutbeleri	292
2.10.1.4. Hz. Ali ve Hutbeleri	295
2.10.2. Diğer Hatip Sahabeler	303
2.10.2.1. Hz. Aişe ve Hitabeti.....	303
2.10.2.2. Ebû'Ubeyde b. el-Cerrâh ve Hitabeti.....	306
2.10.2.3. Halid b. Vefîd ve Hitabeti.....	307
2.10.2.4. Mu'az b. Cebel ve Hitabeti.....	309
2.10.2.5. 'Amr b. el-'As ve Hitabeti	310
2.10.2.6. Ebû Sufyân ve Hitabeti.....	311
2.10.2.7. Cerîr b. Abdullah el-Becelî ve Hitabeti.....	312
2.10.2.8. Sa'd b. Ebî Vakkâs ve Hitabeti.....	313
2.10.2.9. 'Asım b. 'Amr et-Teymî ve Hitabeti.....	314
2.10.2.10. Tuleyha b. Huveylid el-Esedî ve Hitabeti	314
2.10.2.11. el-Hansâ' Tumâdir Bintî 'Amr b. el-Hâris ve Hitabeti	315
2.10.2.12. 'Utbe b. Ğazvân b. Câbir el-Hârisî el-Mâzinî ve Hitabeti.....	317

2.10.2.13. Talha b. 'Ubeydullâh ve Hitabeti.....	318
2.10.2.14. el-Musennâ b. Hârise İbn Seleme ve Hitabeti	319
2.10.2.15. en-Nu‘man b. Mukârînve Hitabeti.....	319
2.10.2.16. İnan Kralı Yezdicurd Huzurunda Okunan Hutbeler	321
SONUÇ.....	326
KAYNAKLAR	331
DİZİN (İNDEKS)	343
ÖZGEÇMİŞ.....	355

ÖZET**DOKTORA TEZİ****CAHİLİYE DÖNEMİNDE ve SADRU'L-İSLÂM DÖNEMİNDE HİTABET****Nesim SÖNMEZ****Tez Danışmanı: Prof. Dr. Nevzat H. YANIK****2013 - Sayfa: 355 + IX****Jüri: Prof. Dr. Nevzat H. YANIK****Jüri: Prof. Dr. Abid Yaşar KOÇAK****Jüri: Prof. Dr. Kenan DEMİRAYAK****Jüri: Prof. Dr. Mustafa YILDIRIM****Jüri: Prof. Dr. Selami BAKIRCI**

Bu tez, Arap edebiyatı tarihinde, Cahiliye Döneminden (m.500) Sadru'l-İslâm Döneminin sonuna (m.661) kadar geçen sürede, bir edebî tür olarak hitabetin gelişimini konu almaktadır. Bu alandaki çalışmamıza kaynak olarak Arap Edebiyatı alanında yazılmış eski kaynaklara ve modern dönemde konuyla ilgili olarak yazılmış eserlere başvurulmuştur. Cahiliye Dönemi ve Sadru'l-İslâm Dönemi olarak iki bölümden oluşan bu çalışma edebî bir tür olan hitabetin çeşitlerini, örneklerini ve temsilcilerini içermektedir.

Anahtar Kelimeler: Arap Edebiyatı, Fenni Nesir, Hitabet, Cahiliye, Sadru'l-İslâm

ABSTRACT**PhD DISSERTATION****RHETORIC IN SADRU'L-ISLAMIC AND JAHILIYYAH PERIOD****Nesim SÖNMEZ****Advisor: Prof. Dr. Nevzat H. YANIK****2013 - Page: 355 + IX****Jury: Prof. Dr. Nevzat H. YANIK****Jury: Prof. Dr. Abid Yaşar KOÇAK****Jury: Prof. Dr. Kenan DEMİRAYAK****Jury: Prof. Dr. Mustafa YILDIRIM****Jury: Prof. Dr. Selami BAKIRCI**

This thesis includes the progress of the rhetoric as a literary genre from the Period of Jahiliyyah (500 A.D) to the end of the Period of Sadru'l Islam (661 A.D) in the history of Arabic Literature. As source for our study in this field, ancient sources written in the Arabic Literature and works written about this subject in modern terms were consulted. The study consisting of two parts as the Period of Jahiliyyah and the Period of Sadru'l Islam includes the kinds, samples and representatives of rhetoric as a literary genre.

Key Words: Arabic Literature, Scientific Prose, Rhetoric, Jahiliyyah, Sadru'l-Islam

KISALTMALAR DİZİNİ

a.s.	: Aleyhi's-Selâm
a.ü.	: Atatürk Üniversitesi
b.	: Bin
bkz.	: Bakınız
c.c.	: Celle Celâluhû
dib	: Diyanet İşleri Başkanlığı
Hz.	: Hazreti
h.	: Hicrî
haz.	: Hazırlayan
h. ö	: Hicri Ölümü
m.	: Milâdî
.../...	: Hicrî / Milâdî
ö.	: Ölümü
r.a	: Radiyellahu 'anhu
r. anha	: Radiyellahu 'anha
s.	: Sayfa
s.a.v.	: Sallelâhû aleyhi ve sellem
vb.	: ve benzeri
nşr.	: Neşreden
tsz.	: Tarihsiz
md.	: Madde
trc.	: Tercüme eden

TRANSKRİPSİYON SİSTEMİ

Bu çalışmada aşağıdaki transkripsiyon sistemi uygulanmıştır:

Sesliler:

آ, ا, و, ي : â; ـ : e; ـ : i; ـ : u

Sessizler:

أ, ء, ؤ	ب : b	ت : t	ث : ṭ	ج : c	ح : ḥ
خ : ḫ	د : d	ذ : ḏ	ر : r	ز : z	س : s
ش : š	ص : ṣ	ض : ḏ	ط : ṭ	ظ : ṣ	ع : ʿ
غ : ğ	ف : f	ق : q	ك : k	ل : l	م : m
ن : n	و : v	ه : h	ي : y		

Transkripsiyon açısından ayrıca şu hususlara riayet edilmiştir:

- Harf-i tarifile gelen kelimelerin başındaki şemsî ve kamerî harflerin okunuşu belirtilmiş ve harf-i tarifler cümle başında da olsa küçük yazılmıştır. el-Câhîz, et-Taberî gibi.
- Terkip halinde bulunan ifadelerde (kitap adı, şahıs adı vd.) vasl gerektiğinde muzafın irabı yazıda gösterilmiştir. Dîvânu İmri'l-Kays; İbnu'l-Mu'tez gibi.
- Terkip halinde bulunan isim ve lakaplar bitişik yazılmış ve yazıda belirtilmiştir. 'Abdurrahman gibi.
- Kahire, Mekke, Bağdat gibi anlaşılmasında güçlük çekilmeyen ülke, şehir ve kabile isimlerinde transkripsiyon uygulanmamıştır.

ÖNSÖZ

Hitabet, söze dayalı bir sanattır. Bu nedenle, insanlık tarihiyle beraber hitabetin de var olduğunu söylemek yanlış değildir. Birçok ülkede hitabet sanatı gelişmiş ve çeşitli dönemlerde bu sanatı icra eden ünlü hatipler yetişmiştir.

Araplarda hitabet, Cahiliye Dönemi'nden bu yana büyük bir gelişme kat etmiş ve bir nesir türü olarak yerini almıştır. Bu dönemde Araplar arasında şiir daha önde gelmekteydi. Ancak dönemin sonlarına doğru özellikle Sadru'l-İslâm Dönemi'nde İslâm'ın zuhur etmesiyle hitabet, şiirin önüne geçmiştir. Emeviler dönemini saymazsak Sadru'l-İslâm Dönemi'nde hitabet, altın çağını yaşamıştır denilebilir.

Arap hitabeti konusunda yapılan çalışmalar, genellikle dönemler üzerinde yapılan çalışmalar içerisinde bir alt başlık olarak incelenmiştir. Ülkemizde bu alanda birkaç çalışma yapılmış, ancak bunlarda daha çok Hz. Peygamber'in hitabeti üzerinde durulmuştur. Oysaki gerek Cahiliye Dönemi'nin gerekse Sadru'l-İslâm Dönemi'nin daha iyi tahlil edilebilmesi için bu iki dönemde de hitabetin kat ettiği merhalenin detaylı bir şekilde araştırılıp ortaya konulması ve Arap edebiyatı tarihi ile ilgilenen araştırmacıların hizmetine sunulması gerekir. Bu nedenle konunun başlı başına bir çalışma olarak araştırılmasına ve incelenmesine ihtiyaç duyulmaktadır.

Bu çalışmanın konusu, Cahiliye Dönemi ile Sadru'l-İslâm Döneminde, Arap hitabetinin gelişimini, geçirdiği evreleri, üslûp özelliklerini ve tekâmül ettiği dönemdeki gelişmeleri detaylı bir şekilde araştırıp okuyucunun istifadesine sunmaktır.

Çalışmamızı yaparken Kenan DEMİRAYAK'ın *Arap Edebiyatı Tarihi-I, Cahiliye Dönemi Arap Edebiyatı Tarihi-II, Sadru'l-İslâm Dönemi* adlı eserleri, Muhammed Ebû Zehra'nın, *el- Hitabetu Usûluhâ-Tarihuhâ fîEzheri 'Usûrihâ 'İnde'l-'Arabî* adlı eseri ve İhsan en-Naş'ın, *el-Hitabetu fî'Aşrihâ ez-Zehebiyye* adlı eseri bize yol gösterdi.

Çalışmamıza bilgi ve tecrübeleriyle değerli katkılarda bulunan ve en iyiye ulaşabilmemiz için hiçbir fedakârlıktan kaçınmayan danışman hocam Prof. Dr. Nevzat H. YANIK'a, gerek kaynak temini konusunda gerekse çalışmamızın olgunlaşması için düşünsel katkılarını esirgemeyen Prof. Dr. Kenan DEMİRAYAK'a ve diğer bölüm hocalarıma teşekkürlerimi arz ederim.

GİRİŞ

HİTABET

İnsanı evrendeki diğer canlılardan ayıran temel unsur, öncelikle tefekkür etmesi daha sonra da tefekkür ettiklerini bir istek, bir amaç, bir duygu, bir düşünce ya da hayali olarak ortaya koyabilmesidir. Düşünce işlenmemiş bir elmas gibidir, ışığını hitabetin cilasından alır.¹ İnsanoğlu, duygu ve düşüncelerini başkalarına anlatabildiği ve düşünceleriyle başkaları üzerinde etkili olabildiği andan itibaren kelimenin en geniş anlamıyla, içerisinde yaşadığı toplumun bir organı ve onun sosyal bir bireyi olur. Bir düşünce ya da bir duygunun ortaya çıkması ise onu dışarıya yansıtan jest, mimik, düşünce ve sözcük halinde vücuda getirilmesiyle bir anlam kazanır.²

İnsanın, toplum içerisinde etkin bir varlık olarak yer alabilmesi, ancak yaşadığı çevre ile iletişim kurabilmesine bağlıdır. Çünkü modern toplumların geleceği ve bireylerin özel hayatları, eskiden olduğu gibi günümüzde de büyük bir oranda iletişim araçları ile her bireyin kişisel kapasitesi arasındaki dengeye bağlıdır. Özellikle günümüzde sıkça kullanılan, görsel ve yazılı medya gibi iletişim araçları ile özdeşleştirilen haberleşme ise iki ferдин yüz yüze görüşmesi, telefonla görüşme, not bırakma ya da mektup gibi araçlarla “insanlar arasında anlamları müşterek kılma işlemi”³ anlamında anlaşılmasına yarayan bir mesaj olarak tanımlanmaktadır.

İletişim; süreç, etki, düşünce, duygu, haber, anlatım, uzaklık ve temel beceriler gibi birçok kavramı kapsayan karmaşık, çok boyutlu ve karşılıklı bir anlaşma sürecidir. İnsanlar; anlamları sembolize eden kelimelerle, sembollerle, tavırlarla, jest ve mimiklerle, şekiller ve renklerle anlaşılır. Anlaşma vasıtalarının en etkili ve sürekli olanı ise sözdür. İnsanlarda mevcut olan duygular, düşünceler, arzular, sevinçler ve kederler ancak söz ile neşvünema bulabilir.

Gerek toplumu gerekse fertleri yücelten, insan yığınlarını sürü halinden toplum haline getiren sözdür. Susmak, konuşmamak, söze karışmamak, dimağı öldürmek

¹ Selahattin Fettahoğlu , *Hıristiyanlık ve İslam'da Hitabet*, (Doktora Tezi), Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Samsun, 1993, s. 1.

² Hamdi Akverdi, *Hitabet Sanatı Teknik ve Psikolojisi*, Ulus Basım Evi, Ankara, 1937, s. 21.

³ Kenan Okan, *Eğitim Teknolojisi, Yöntemler, Teknikler ve Uygulama*, (3. Baskı), Emel Matbaacılık Ankara, 1983, s. 19.

demektir. Düşüncenin, zihnin, mantığın ve zekânın ifade edilmesi ancak söz ile mümkün olabilmektedir. En iyi ile en kötüyü bünyesinde toplayabilen tek organ dildir. Dil döndükçe öğretir, muhabbet telkin eder, azim, şevk ve iman verir. O, iyilikle kötülüğü hücrelerinde aynı anda barındıran beynin ifade aracıdır.⁴ Bir düşüncüyü anlatabilmek için peşi sıra söylenen kelimeler dizisi olarak kabul edilen söz, sadece benimle seni bir araya getirmekle kalmaz, kitle iletişim araçları aracılığıyla milyonları da etkiler.⁵ Söz, en kusursuz biçimini ve en güçlü anlatım yeteneğini hitabette bulur. Konuşmalarıyla kitleleri arkalarında sürükleyenler, fikirleriyle toplumları etkileyenler, çığır açanlar, bir dönemin kapanıp yeni bir dönemin açılmasına vesile olanlar hep bu ölümsüzlük kaynağından güç ve kuvvet almışlardır.⁶

Güzel konuşmak bir sanattır, güzel konuşan kişi adeta kişisel bir manyetizma taşır. Herhangi bir sohbette, dinleyicileri inandırmak ve güzel bir konuşma yapmak için, güzel konuşma sanatının inceliklerini bilmek gerekir. Çünkü duygu ve düşüncelerin, ikinci şahıslara güzel bir tarzda anlatılması, insanın aklını kullanma sanatı olan eski ve yeni ilimlerin kraliçesi ancak hitabet sanatıyla olur.⁷

1.HİTABETİN TANIMI

Hitabet, Arapça bir kelime olup sulâsi birinci babdan, **حَطَبٌ - يَخْطُبُ - حَطَابَةٌ**:

(sözü başkasına yöneltmek, şahsa veya topluluğa karşı söz söylemek, zamanı, başı, sonu ve gayesi belli olan konuşma yapmak, hitap etmek, hutbe okumak, vaaz vermek) fiilinin mastarıdır.⁸Bu isim zamanla Türkçede “Hitabet” şeklini almıştır.⁹ Secili ve mensur

⁴ Nejat Muallimoğlu, *Bütün Yönleriye Hitabet*, (3. Baskı), Zeki Ofset, İstanbul, 2011, s. XIX.

⁵ Ahmet Yüzendağ, *Dini Hitabet ve Mesleki Uygulama (Örneklerle Hitabet Dersleri)*, (9. Baskı), İstanbul, tsz, s. 3; Seyit Kemal Karaalioğlu, *Sözlü-Yazılı Kompozisyon Konuşmak ve Yazmak Sanatı*, İnkılâp ve Aka Kitabevi, İstanbul, 1995, s. 57.

⁶ Seyit Kemal Karaalioğlu, *Sözlü-Yazılı Kompozisyon Konuşmak ve Yazmak Sanatı*, s. 3.

⁷ Cevdet Yalçın, *Kompozisyon, Planlı Yazma ve Konuşma Sanatı*, (4. Baskı), Yalçın Yayınları, Ankara, 1989, s. 178-179.

⁸ İbn Manzûr, Celaluddin Muhammed b. Mukerremu'l-Ensârî (1232-1312), *Lisanu'l-Arab* (nşr. Kosta Tomas ve Şurekah), I-XX, Daru'l-Me'arif, Kahire, 1890, II, 189; Sami, Şemsettin, *Kâmûsi Türkî*, (1. Baskı), Alfa Yayın Evi, İstanbul, 1998, s. 584; Asım Efendi, *Kâmûs*, I- IV, İstanbul, 1305, I, 228; el- el-Bustani Butros b. Bolus, *Dairetu'l-Me'arif*, I-VII, Beyrut, 1887, VII, 408.

⁹ M. Reşit Özbalkıç, *Asr-ı Saadet ve Raşit Halifeler Döneminde Hitabet* (2. Baskı), Akademi Yayınları, İzmir, 2006, s. 15.

söze, belli bir konuda yapılan, başlangıcı ve sonucu bulunan yani gelişi güzel olmayan konuşmaya da bu ad verilir. “el-hatib” güzel konuşan kişi demektir.¹⁰

Terim olarak hitabetin tanımı, farklı unsurları göz önünde bulundurarak çeşitli şekillerde yapılmıştır:

Hayat şartları, insanı diğer insanlarla sürekli olarak bir arada yaşamaya ve birbirleriyle iletişim kurmaya zorlamaktadır. İnsanoğlu duygu ve düşüncelerini, arzu ve isteklerini muhatabına genellikle sözle aktarır. Ancak duygu ve düşüncelerin; planlı, programlı, metotlu ve maksatlı bir şekilde anlatılması, bilinen şeylerin dinleyicilere tesirli ve düzgün bir ifadeyle sunulması gerekir.

Başka bir ifadeyle, düşüncenin resmedilmesi, sağduyunun hâkim olması ve doğru bir duygunun gerçek anlatımı olan hitabet,¹¹ bir topluluğun huzurunda veya kitle iletişim araçlarından yararlanılarak, halk kitlelerinin karşısında bir amacı anlatmak, bir ülküyü aşlamak, faydalı bilgi ve öğüt vermek, halkı bir fikre inandırmak, bazı harikulade olanlarını hem heyecanlandırmak hem de duygulandırmak için yapılan inandırıcı, etkili, düzgün ve güzel konuşma sanatıdır.¹²

Topluluk karşısında konuşan kişiye hatip, bir fikir vermek ve bir ülküyü aşlamak için söylenen söze de hitabet ya da günümüzdeki ifadesiyle nutuk veya söylev denilir. Bir fikri, bir düşüncüyü veya bir davayı dili kullanma ustalığıyla açıklama tarzına da hitabet sanatı denilmektedir. Yine camilerde, belirli zamanlarda minberden cemaate hitap eden imam ve hatiplerin yaptıkları konuşmaya da hutbe denilmektedir.¹³ Hitabet farklı şekillerde tanımlanmıştır, yapılan bu tanımlamalardan bazılarını verelim.

1.Hitabet, Güzel ve etkili söz söyleme sanatıdır yani sözcükleri etkili kullanma sanatıdır.¹⁴

¹⁰ *Lisanu'l-Arab*, I, 361.

¹¹ Cercis Fernand, *Güzel Konuşma Sanatı, Başarıya Götüren Yol*, Trc. Erdoğan Meto-Naim Yamaner, Nebioğlu Yayın Evi, İstanbul, 1975, s. 26; A. Ferhan Oğuzkan, *Eğitim Üzerine*, Ülkü Yayınları, Ankara, 1966, s. 65.

¹² Kadir, Hüseyin Kazım, *Büyük Türk Lugatı*, I-IV, İstanbul, 1927-1928-1943, II, 630; Hamdi Akverdi, *Hitabet Sanatı*, s. 10; Ros, J. Brun, *Hatiplik Sanatı*, Trc. Nazife Müren, Yükselen Matbaası, İstanbul, 1973, s. 7

¹³ Şemsettin, Sami, *Kâmûsi Türkî*, s. 584; el-Bustanî, *Dairetu'l-Me'arif*, VII, 408, Seyit Kemal Karaalioğlu, *Edebiyat Terimleri Kılavuzu*, İnkılâp ve Aka Kitabevleri, İstanbul, 1975, s. 154.

¹⁴ Türk Dil Kurumu, *Türkçe Sözlük*, (9. Baskı), I-II, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 1998, I, 999; Hüseyin Elmalı, “Hitâbet”, *DİA*, XVIII, 158-160, İstanbul, 1998; “Hitâbet”, *Ana Britannica*, I-XIX, Hürriyet Ofset Matbaacılık ve Gazetecilik A. Ş, İstanbul 1993, XV, 348.

2.Hitabet, herhangi bir konuda ikna etmeyi amaçlayan bir kabiliyettir.¹⁵

3.Hitabet, topluluk önünde ikna edici ve duygusal açıdan etkileyici konuşma sanatıdır.¹⁶

4.Hitabet, bir konu üstünde bireylerin farklılığı tartışmalarıdır.¹⁷

5.Bir topluluğun önünde veya radyo ve televizyon gibi yayın vasıtalarından faydalanılarak kitlelerin karşısında onlara bir maksadı anlatmak, bir ülküyü aşlamak, faydalı bir bilgi, bir öğüt vermek, topluluğu bir fikre inandırmak, bazı fevkalâde hallerde heyecanlandırmak ve onları duygulandırmak için yapılan konuşma sanatının adıdır. Bu tarz söylenmiş sözlere hitabet veya nutuk, bu şekilde konuşanlara da hatip denilir.”¹⁸

Hitabeti daha kısa bir şekilde “topluluğa söz söyleme sanatıdır”¹⁹, “suhûlet ve fesâhatle îrâd-ı nutuk etmek hâssesidir.”²⁰ diye tarif edenler de olmuştur.

Güzel konuşma (hutbe) için şu tarifleri de vermek mümkündür:”*Düşüncenin resmedilmesidir*”²¹, ”*sağduyunun dile gelmesidir*”²² *Doğru bir duygunun gerçek anlatımıdır.*”²³

Batı dillerinde ise hitabet “*retorik*” olarak geçmektedir. Nitekim bu sahanın kurucusu olarak kabul edilen Aristoteles de “*retorika*” şeklinde ifade etmiş ve “*belli bir durumda elde var olan inandırma yollarını kullanma yeteneği*” diye tanımladığı hitabetin işlevini, başka bir sanatın yüklenmesinin mümkün olamayacağını dile getirmiştir.²⁴

Yukarıda zikredilen tanımları bir bütün olarak ifade edecek olursak şöyle diyebiliriz. Hitabet: Bir hatibin doğrudan veya yazılı olarak, görsel bir araçla çeşitli

¹⁵ Aristo, *el-Hitâbe*, Arapça Çev. Abdurrahman Bedevi, Daru'l-Kalem, Beyrut 1979, s. 9.

¹⁶ Ahmed Muhammed el-Hûfi, *Fennu'l- Hitâbe* (4. Baskı), Matbaatu'n-Nahda, Kahire 1392/1972, s. 5; *Ana Britannica*, XV, 348.

¹⁷ Michel Meyer, *Retorik*, Çev. İsmail Yerguz, Dost Yayınları, Ankara 2009, s. 14.

¹⁸ *Türk Ansiklopedisi*, “Hitabet”, I-XXIX, Milli Eğitim Basım Evi, Ankara, 1980, XIX, 301.

¹⁹ Muhammed Şefik Ğarbâl, *el-Mevsû'atu'l-'Arabiyyetu'l-Muyessira*, Daru'l-Cil ve't-Tibâ'eti ve't-Tevzî', Beyrut, 2011, s. 759.

²⁰ Kadri Hüseyin Kâzım, *Büyük Türk Lugatı*, I-IV, Maarif Matbaası, İstanbul, 1943, II, 630

²¹ Oğuzkan Ferhan, *Eğitim Üzerine*, Emel Matbaacılık, Ankara, 1993, s. 65.

²² Oğuzkan Ferhan, s. 66.

²³ Cercis Fernand, *Güzel Konuşma Sanatı*, Trc. Erdoğan Meto, Naim Yamaner, (2. Bası), Nebioğlu Yayınevi, İstanbul, 1978, s. 26.

²⁴ Aristoteles, *Retorik*, Çev. Mehmet H. Doğan, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 1995, s. 37; M. Reşit Özbalıkçı, s. 15-16.

uygulama biçimlerini kullanarak muhataplarını ikna etmek ve onları heyecanlandırmak amacıyla söylediği giriş, gelişme ve sonuç bölümü olan sistemli bir konuşmadır.²⁵

2. HİTABETİN KONUSU ve AMACI

İnsan sosyal bir varlıktır dolayısıyla diğer insanlarla beraber yaşamak zorundadır. Beraber yaşamının temelinde ise birbiriyle konuşmak vardır. Şayet konuşmak fiili olmazsa cemiyette olmaz. Çünkü cemiyet, insanlar arasındaki iletişime ve işbirliğine dayanır. Bu işbirliği de insanların birbirleriyle muhavere edebilmelerine bağlıdır. Sesli olarak aktarılan mesajlar, gözle iletilen hitaptan daha etkilidir. Çünkü esas iletişim dil aracılığıyla yapılan konuşmalardır.

Hitabet sanatı sözle alakalı bir sanattır, gayesi de elbette sadece konuşmak değildir. Muhataplarına bilgi vermek, konuşma sonucunda onlara belirli davranışları kabul ettirmek ve onları harekete geçirmektir. Bu sanat insanlara, konuşmayı ve ne konuştuğunu düşünmesi gerektiğinde öğretmektedir. Hitabet sanatının konusunun insanla alakalı bilgi edinme,²⁶ onlara soru sorma ve halkın bilgi ve ilgisini araştırma ile alakalı olması nedeniyle²⁷ konusuna sınırlama getirmek mümkün değildir. Her varlık, her düşünce, her buluş kısaca her şey hitabetin konusu olabilir.²⁸ Hitabet sanatının konusu, gerek insan ve gerekse toplumla alakalı olan gerçeklerdir.²⁹

Yapılan her etkinliğin kapalı ya da açık bir amacı vardır. Hitabetin de bir faaliyet olması hasebiyle, onunda bir amacı vardır. Hatibin yaptığı her şey, onun amacını gerçekleştirmeye yöneliktir. Buna göre hitabetin amacı, insanlara bildiklerini, düşündüklerini, duyduklarını açık, doğru ve etkili bir biçimde anlatma yeteneği kazandırmak ve onların düşüncelerini etkileyerek, günlük işlerini, mesleki, siyasi ve ekonomik faaliyetlerini yönlendirmektir. Bu işlemde konuşma bir araçtır.³⁰

²⁵ Nejat Nejat Muallimoğlu , *Bütün Yönleriyle Hitabet –Konuşma Sanatı*, (8. Baskı), Avcıol Basım Yayın, İstanbul 2011, s. 10-11.

²⁶ Eflatun, *Gorgias (Söylev Sanatı Üzerine)*, Trc. Melih Cevdet Anday, (2. Baskı), Evrim Matbaacılık, İstanbul, 1989, s. 50.

²⁷ Nejat Muallimoğlu, *Bütün Yönleriyle Hitabet*, s. XXIX.

²⁸ Ahmet Yüzendağ, , *Hitabet Dersleri*, DİB. Yayınları, Ankara 1964, s. 4.

²⁹ Eflatun, *Gorgias*, s. 61.

³⁰ Nejat Muallimoğlu, s. 11; Seyit Kemal Karaalioğlu, *Kompozisyon Sanatı*, s. 56.

Buna göre hangi konuda olursa olsun hitabetin amacı, dinleyicide yeni bir tutumun gelişmesini sağlamak, dinleyicinin var olan tutumunu değiştirmek ve dinleyicilere belli konularda bilgi vermek, bazen de eğlendirmek ve dinlendirmektir.³¹

3. HİTÂBETİN ÖNEMİ

Hitabetin sosyal açıdan çok önemli bir yeri vardır. İnsanların birbirleriyle anlaşmaları ancak iletişim yoluyla sağlanmaktadır. Konuşma, bir bakıma dil aracılığıyla bireylerin inanç ve tutumlarının kontrol altına alınması ve değiştirilmesi manasına gelmektedir. Güzel konuşan bir insan, çevresi üzerinde büyük bir tesir bırakır. Dilin güzel bir şekilde kullanılması olarak ifade eden hitabetin ise insanları etkilemedeki rolü büyüktür.

Konuşmak, duygu ve düşüncelerini ifade etmek vb. hasletler insanoğlunun sahip olduğu en önemli özelliklerdendir. Güzel ve etkili konuşmak, işlerimizin kolay bir şekilde yol almasına ve hemen hemen her alandaki başarımızın artmasına yardım etmektedir. Çevremizin bize ilgi duymasına sebep olan en önemli etkenlerden birisi de dili güzel ve etkili bir şekilde kullanıp konuşma yapabilmektir. Ünlü siyaset adamlarının, meşhur din adamlarının ve herhangi bir alanda yükselenlerin genellikle iyi ve güzel konuşan kimseler olduklarını görmekteyiz.³²

İnsan, toplumdaki yerini ve başarısını anlatım gücüne borçludur diyebiliriz. Dava ve idealler, ancak anlatılarak halka mal edilebilir. Atalarımızın dediği gibi, “*Derdini söylemeyen derman bulamaz.*” Toplumlardaki değer yargıları; okuma, dinleme, anlama ve konuşmaya göre şekillenmektedir. Alan bilgisine sahip kişiler, kendi sahalarında ne kadar güçlü olurlarsa olsunlar eğer güzel konuşma yönünden başarısız iseler sahip oldukları bu güçlerini tam olarak göstermeleri mümkün değildir.

İnsanlara “...sözün en güzeli...”³³ olarak takdim edilen Kur’an- Kerim de hitabete büyük ehemmiyet vermektedir. Konu ile alakalı olarak:

"وَقُلْ لِعِبَادِي يُقُولُوا الَّتِي هِيَ أَحْسَنُ..."

³¹ Çiğdem Kağıtçıbaşı, *İnsan ve İnsanlar, Sosyal Psikolojiye Giriş*, (7. Baskı), İstanbul Matbaası, İstanbul 1988, s. 163.

³² Fevziye Abdullah Tansel, *İyi ve Doğru Yazma Usulleri I-II, Kompozisyon Tashih ve Müracaat El Kitabı*, Çetin Ofset, İstanbul, 1985, s. 259.

³³ “(Ey Muhammed!) Dinleyip de sözün en güzeline uyan kullarımı müjdele. İşte Allah’ın doğru yola ilettiği kimseler onlardır. Gerçek akıl sahipleri de onlardır.” Zümer Sûresi: 39/18.

“Kullarıma söyle, sözün en güzelini söylesinler...”³⁴

“... وَقُولُوا لِلنَّاسِ حُسْنًا...”

“...İnsanlara güzel söz söyleyin...”³⁵ gibi ayetler, insanların konuşmalarında dikkatli olmaları gerektiğini ve sözün en güzelini söylemeleri tavsiyesinde bulunmaktadır. Yüce Allah Peygamber Efendimize hitaben:

“... وَعِظْهُمْ وَقُلْ لَهُمْ فِي أَنْفُسِهِمْ قَوْلًا بَلِيغًا.”

“...Kendilerine öğüt ver ve onlara, kendileri hakkında tesirli söz söyle.”³⁶ emrini vermektedir. Yine Fir‘avn’a hakkı tebliğ etmek için görevlendirdiği Hz. Musa ve kardeşi Harun’a şu tavsiyede bulunmaktadır:

“فَقُولَا لَهُ قَوْلًا لَيِّنًا لَعَلَّهُ يَتَذَكَّرُ أَوْ يَخْشَى.”

“Ona yumuşak söz söyleyin. Belki o, aklını başına alır veya korkar”³⁷.

Konuşmak, karşımızdakini anlayabilmek için elimizde olan biricik araçtır. Düşüncelerimizi başkalarına aktarabilmek ise, bize farklı bir huzur ve mutluluk vermektedir.³⁸ “Söz, kullanmasını bilen için büyük bir silahtır. Onunla gönül almak da gönül kırmak da mümkündür... İnsanı birden bire alevlendirir, duranı koşturur, koşanı durdurur.”³⁹

“Kitleye bir şeyler öğretmek, yüksek ihtisasları uyandırmak ve fenalarını yatıştırmak, milli dileklere veche vermek, nihayet insanları konuşmaya alıştırmak ve siyasal işlerde toplu ve müşterek hareket imkânlarını temin etmek yolunda söz, pek büyük bir rol oynar”⁴⁰.

İnsan, nasıl konuşma ihtiyacını duyuyorsa öyle de inançlarını, fikirlerini ve ideallerini en güzel şekilde anlatmaya, aktarmaya ve onları savunmaya muhtaçtır. Bu da

³⁴ İsrâ Sûresi: 17/53.

³⁵ Bakara Sûresi: 2/83.

³⁶ Nisa Sûresi: 4/63.

³⁷ Tâhâ Sûresi: 20/44.

³⁸ Seyit Kemal Karaalioğlu, s. 60.

³⁹ Ahmet Lütfi Kazancı, *Peygamber Efendimizin Hitabeti*, Er-Tu Matbaası, İstanbul, 1980, s. 18.

⁴⁰ Hamdi Akverdi, s. 11.

hitabetin insan için sosyal hayatında vazgeçilemez bir nitelik taşıdığını ve önemini dile getirdiği sosyal bir gerçektir.

4. HİTÂBET ÇEŞİTLERİ

Hitabette işlenen konuları sınırlandırmak doğru değildir. Bundan dolayı da onu birtakım kısımlara ayırmak kolay değildir. İlgili eserlerde, edebiyat tarihi ile ilgili kaynaklarda ve edebî bilgiler veren eserlerde hitabet, hitabetin uygulama sahaları, üslûbu etkileyen farklılıkları ve konuları göz önünde bulundurularak şu tasniflerde bulunmak mümkündür.

4.1. KONULARI YÖNÜYLE HİTÂBET ÇEŞİTLERİ

Konularını göz önünde bulundurarak hitabeti beş gruba ayırmak mümkündür. Ancak Ahmet KABAKLI gibi çağdaş edebiyatçılar bu sayıyı yüze kadar çıkarırlar da olmuştur.⁴¹ Hitabetin genel olarak çeşitleri hakkında bilgi verelim.

4.1.1. Siyasi Hitabet

İnsanlar sosyal hayata başladıkları günden bu yana iki ayrı zümrenin var olduğu bilinmektedir. Bunlardan birincisi yöneten zümre diğeri de yönetilen zümredir. Bu vaziyet tarih boyunca hep böyle devam ede gelmiştir ve bu haliyle devam edecektir. Değişen sadece yönetme esas ve usulleridir.

Bir milletin idaresini elinde tutanların, kendilerini halk kitlelerine tanıttıkları, benimsetecek, fikirleri etrafında insanları toplayacak ve onları ikna edecek yegâne araçları hutbeler okumak ve konuşmalar yapmaktır.⁴² Başka bir ifadeyle devlet idarecilerinin, devlet işlerini organize etmek, halka bilgi vermek ve onların desteğini sağlamak için yaptıkları konuşmalardır. Bilhassa seçim esasına dayanan parlamenter demokrasi ile idare edilen toplumlarda gelişmiş ve büyük hatipler yetişmiş olan bu hitabet çeşidinin örnekleri parlamentolarda, senatolarda, seçim zamanında meydanlarda, kapalı salonlarda, radyo ve televizyonlarda parti propagandası için yapılan toplantı ve mitinglerde, parti kongrelerinde ve diplomatların toplantılarında görülmektedir.⁴³

⁴¹ Bkz. Ahmed Kabaklı , *Türk Edebiyatı*, Yaylacık Matbaası, Türkiye Yayınları, İstanbul, 1973, s. 20.

⁴² Ahmet Düzenli,, *Hitabet Dersleri*, Milli Eğitim Basım Evi, Ankara, 1964, s. 34.

⁴³ Türk Ansiklopedisi “Hitabet”, XIX, 302.

Kur'an-ı Kerim'de bu çeşit hitabeler mevcuttur.⁴⁴ Siyasi hitabet, Aristo'nun hitabet tasnifinde yer almaktadır.⁴⁵

4.1.2. Askerî Hitabet

Tarih boyunca yapılan savaşlarda, orduya katılımı arttırmak, askerinin moral ve motivasyonunu, zafere olan inancını arttırmak ve harp stratejisi hakkında bilgi vermek için yapılan yiğitlik ve fedakârlık temalı konuşmalardır. Daha öz bir ifadeyle komutanlar, askerlerini gayrete getirmek ve onları coşturmak için söyledikleri kısa fakat veciz nutuk ve hitabelerdir.⁴⁶ Askerî hutbeler gayet kısa ve bir o kadar da kuvvetli olmalıdır. Söylenecek cümleler; şedid, canlı, yiğitçe, gayet açık ve en cahil bireylerin bile kolaylıkla anlayabileceği derecede açık olmalıdır.⁴⁷

Özellikle savaş zamanlarında askeri hitabetin etkisi çok büyüktür. Orduyu düşmanın üzerine gönderebilmek için ona, cesaret ve moral kazandırmak; onu psikolojik açıdan savaşa hazırlamak gerekir. Bu da ancak coşkulu konuşmalar yapmakla mümkün olabilmektedir. İyi bir nutuk, askerleri heyecana getirir, onları coşturur ve onlarda yepyeni duyguların oluşmasına zemin hazırlar. Bunun sonucunda ise yenilmez bir güç, kuvvet ve bükülmez bir bilek meydana gelir.

Savaş meydanlarında teknik gücün ve maddi imkânların yanında hayatı, sahip olduğu değer ve nimetleri hiçe sayan, milleti ve vatani için kendini ölüme atmaya hazır olan bir insanın maneviyatının güçlü olması kendisine büyük bir üstünlük getirmektedir. Askeri hitabette konuşmanın ağırlığı bu noktaya odaklanmaktadır. Yapılan konuşmalarda ruhlarda olan ölüm korkusunun anlamsızlığı vurgulanır, gazilik ve şehitliğin ne kadar yüce bir makam olduğu anlatılır, tarihte yaşanmış olan kahramanlıklardan örnekler verilerek yiğitliğin derecesi yüceltmeye çalışılır.

Askerî hitabetin, Kur'ân-ı Kerim'de⁴⁸ ve hadisi şeriflerde güzel örnekleri mevcuttur. Nitekim Kur'ân-ı Kerim'de Yüce Allah, Resûlullah'a askerî bir hitapta bulunma emrini verdiğini görmekteniz:

⁴⁴ Bkz. Tevbe Sûresi: 9/2-3.

⁴⁵ Hüseyin Elmalı, "Hitâbet", *DİA*, XVIII, 158-160, İstanbul, 1998; M. Reşit Özbalıkcı, s. 20.

⁴⁶ M. Ziya Ünsel, , *Hitabet Sanatı ve Meşhur Hatipler*, İstanbul, Muallim Fuat Gücüyener Yayınları, 1950, s. 15.

⁴⁷ Hamdi Akverdi, s. 60.

⁴⁸ Bakara Sûresi: 2/49; Tevbe Sûresi: 9/41; Hacc Sûresi: 22/78; Ankebût Sûresi: 29/69.

"يَا أَيُّهَا النَّبِيُّ حَرِّضِ الْمُؤْمِنِينَ عَلَى الْقِتَالِ إِنْ يَكُنْ مِنْكُمْ عَشْرُونَ صَابِرُونَ يَغْلِبُوا مِائَتِينَ وَإِنْ يَكُنْ مِنْكُمْ مِائَةٌ يَغْلِبُوا أَلْفًا مِنَ الَّذِينَ كَفَرُوا بِأَنَّهُمْ قَوْمٌ لَا يَفْقَهُونَ."

"Ey Peygamber! Müminleri savaşa teşvik et. Eğer sizden sabırlı yirmi kişi bulunursa iki yüze (kâfire) galip gelirler. Eğer sizden yüz kişi olursa, kâfir olanlardan bin kişiye galip gelirler. Çünkü onlar anlamayan bir topluluktur."⁴⁹

Resûlullah, bir muharebe öncesi yapılacak kısa bir konuşmanın değer ve tesirini bildiği içindir ki muharebe başlamadan önce müminlere özlü ve etkili konuşmalar yapmıştır. Bunlardan birinde şöyle buyurmuştur: "Ey İnsanlar! Düşmanla karşılaşmayı arzu etmeyin. Belâlardan emin kılması için Allah'a niyaz edin. Ama onlarla karşılaştığınız zaman sabredin ve kılıçların gölgesinin altında cennetin bulunduğunu bilin." Resûlullah daha sonra Rabbu'l-Âlemîn'e hitaben şöyle niyaz eder: "Ey kitabı indiren, bulutları yürüten, orduları dağıtmaya kadir olan Allahım, onları dağıt ve bizim yardımcımız ol."⁵⁰ Bu hutbe türünün örnekleri en çok, savaşçı bir millet olan Türklerde bulunmaktadır.

4.1.3. Dini Hitabet

Bilgili hatiplerin ve vaizlerin, inananları irşad etmek, onlara gerek dini gerekse dünyevi yönlerden bilgi vermek için yaptıkları konuşmalara dini hitabet denir.⁵¹

Bu hitabet türü, hitabetin en eski çeşitlerindedir. Çünkü ilk insan ve peygamber Hz. Âdem'den günümüze dek bütün peygamberlerin temel görevi, Yüce Allah'tan aldıkları vahyi açık bir şekilde insanlara duyurmaktır.

"...فَهَلْ عَلَى الرُّسُلِ إِلَّا الْبَلَاغُ الْمُبِينُ."

"Resullerin üzerine açık seçik tebliğden başka bir şey düşer mi?"⁵²

Her ne kadar ilahî kitaplar dışında peygamberlerin hitaplarına ilişkin sağlam bilgilere sahip değilsek de başta Kur'an olmak üzere ilahî kitaplardan peygamberlerin

⁴⁹ Enfâl Sûresi: 8/65.

⁵⁰ Buhâri, *Cihâd*, IV, 24; Muslim b. Haccâc el-Kuşeyrî, *Sahîhu Müslim*, Mevsuatu's-Sunne el-Kutubu's-Sitte ve Şurûhuha, *Cihâd*, Çağrı Yayınları, İstanbul 1992, III, 1362.

⁵¹ Yüzendağ, *Dini Hitabet*, s. 29.

⁵² Nahl Sûresi: 16/35.

müjdeleyici, uyarıcı ve apaçık tebliğci olduklarını öğreniyoruz⁵³ ki bu özellikler dini hitabeti gerektirir.

Bu tür hitabetin kapsamına dini konuşmalar, hutbeler ve vaazlar girmektedir. Bununla insanlara; ahlaklı, vicdanlı ve namuslu birer birey olmaları için öğütler verilir ve insanların birbirlerine karşı olan vazifeleri hatırlatılır, Allah'ın ve O'nun Resûlunun emir ve yasakları bildirilir. İnsanların ruhlarının günahlardan arınmasını ve nefislerinin de esiri olmamaları gerektiği anlatılır.⁵⁴ Peygamberimizin hutbelerinin pek çoğu bu çeşittendir.

4.1.4. Hukuki – Adlî Hitabet

Hukuk ilmine ait bilgiler bu çeşit hitabetin temelini teşkil etmektedir. En dar anlamıyla, mahkemelerde bir hakkın ortaya çıkarılması veya haksızın haklıymış gibi gösterilmesi amacıyla sanıklar ya da avukatları tarafından yapılan konuşmalar olarak ifade edilebilir. Geniş anlamıyla da, hukuk ilmine dair bilgi bu hitabet çeşidinin temelini oluşturmaktadır. Adlî ve hukuki nutuklarda medenî kanuna ait meseleler tartışılır ve savunulur. Savcıların, avukatların veya sanıkların savunmaları ve mahkeme kararları bu çeşidin mahsulleridir.⁵⁵ Haksızlığa uğramış masum ve mazlum insanları müdafaa etmek gibi ulvî bir vazifenin verdiği heyecanla yapılan bu tür konuşmalarda kanunların verdiği bütün imkânlardan faydalanılır ve hukukun bütün incelikleri kullanılır.⁵⁶

4.1.5. Törenselle Hitabet

Düğün, cenaze gibi çeşitli vesilelerle yapılan toplantılarda övücü veya yerici mahiyetteki konuşmalardır. Törenselle hitabet de Aristo'nun hitabet türleri arasında yer almaktadır.⁵⁷

4.1.6. Akademik Hitabet

Akademik bir konuda önceden hazırlanmış mantık örgüsüne sahip bir konuşmayı sakın bir üslûpla bilgili ve ilgili dinleyicilere sunmaktır. Bu hitabet türü diğerlerine göre kısa bir geçmişe sahiptir.

⁵³ Hûd Sûresi: 11/2.

⁵⁴ *Türk Ansiklopedisi* "Hitabet", XIX, 302; Nejat Nejat Muallimoğlu, *Bütün Yönleriye Hitabet*, s. 257; M. Reşit Özbek, s. 21.

⁵⁵ Unsel, M. Ziya, s. 16.

⁵⁶ *Türk Ansiklopedisi* "Hitabet", XIX, 302.

⁵⁷ Hüseyin Elmalı, "Hitâbet", *DİA*, XVIII, İstanbul, 1998, 158-160.

4.2. ŞEKİL YÖNÜYLE HİTÂBET ÇEŞİTLERİ

Hitabet ifade şekline göre aşağıdaki isimleri alır:

4.2.1. Hitabe (Nutuk-Söylev)

Veciz bir ifade ile herhangi bir mesele veya fikir üzerine yahut herhangi bir şahıs hakkında bir dinleyici kitlesine karşı söylenmiş kısa ve heyecanlı konuşmalara hitabe denir. Hitabelerde bir fikir veya mesele uzun uzadıya anlatılmaz. Hitabede heyecan, esas teşkil eder.⁵⁸ Başka bir ifadeyle hatibin, bir topluluğa karşı bir fikri, bir duyguyu sözle anlatmasına denir.⁵⁹ Hz. Peygamber'in cuma hutbeleri bu çeşit hitabeler için bir örnek sayılabilir.

4.2.2. Konferans

Herhangi akademik bir meseleyi izah etmek, orijinal bir fikri dile getirmek ya da bir tezi savunmak maksadıyla konferans salonlarında aydın bir dinleyici kitlesine karşı söylenen sözler, konferansı teşkil ederler.⁶⁰ Konferansların gayesi, muhataplarını mutlaka ikna etmek, onları heyecandırmak veya bir aksiyona sürüklemek değildir. Onun gayesi ya yeni bir şeyler öğretmek, ya bazı hakikatleri talim etmek yahut da ele aldığı bilgi sahasına zihnî faaliyetinin mahsulü ile yeni ve orijinal fikirleri ileri sürmektir. Bu itibarla konferansların mutlaka yazılarak hazırlanması gerekir. Konferans üslûbunda şiddetin ve ateşli konuşmaların yeri yoktur.⁶¹ Konferansta dinleyiciler tarafından açıklama istenebilir. Konferansçı sözlerinin bittiğini, sorular beklediğini bildirir ve soruları cevaplandırır. Bazen dinleyici ile konferansçı arasında bir tartışma bile olabilir. Buna "tartışmalı konferans" denir.

4.2.3. Musahabe– Hasbihal – Sohbet

Musahabe, konu itibarıyla gündelik hayatın bütün hadislerini ihtiva edebilir. Önemli siyasi ve sosyal konular fazla derinleştirilmeden, nüktelerle süslenerek zarif bir şekilde bahis mevzu olur. Muhtelif fikirler, siyasi hareketler, olaylar fazla ciddiyet yoluna sapılmadan hafifçe işaret edilir. Konuşmaya ilmî, edebî, siyasi ve sanat mevzuu zemin teşkil etmeli, bunlar sade bir dille, zarif bir üslûpla ve ince nüktelerle

⁵⁸ M. Ziya Ünsel, , s. 6.

⁵⁹ M. Ziya Ünsel, , s. 7.

⁶⁰ M. Ziya Ünsel, , s. 7.

⁶¹ Hamdi Akverdi, s. 63.

anlatılmalıdır.”⁶² Hz. Peygamber’in bilhassa sabah namazlarından sonra cemaatle yaptığı konuşmalar bu çeşit hitabetin örnekleri sayılabilir.

Sanat ve edebiyat üstatları, sanat ve edebiyata ilgi duyan kişilere kahvehanelerde sanat ve edebiyat kulüplerinde samimi ve sade bir şekilde adeta bir ocak başı sohbeti yapar gibi gerek yazı gerekse fikir cereyanlarından, sanat ve edebiyatta kat edilen mesafelerden bahsedilir. Bu tür konular edebî bir üslûpla musahabe şeklinde anlatılır.

Musahabe, geniş bir kültür, ince bir zekâ, sosyal bir hafıza ve tatlı bir konuşma tarzını isteyen zor bir iştir.⁶³

4.2.4. Muhavere

İki veya daha fazla kişinin aralarında karşılıklı olarak konuşmalarına muhavere denir. Muhaverenin konuşma diline uygun olması, konuşanların konuştuğu sözlere uygun seviyede insanlar gibi hareket etmeleri gerekir.⁶⁴ Hz. Peygamber’in muhavere şeklinde cereyan eden pek çok konuşmaları olmuştur.⁶⁵

4.2.5. Açık Oturum

Ülke sorunlarından, güncel olaylardan birinin ya da birkaçının veya dini bir meselenin dinleyiciler önünde konu üzerinde bilgisi bulunan bir moderatörün yönetiminde, konu hakkında derin bilgi ve tecrübeye sahip seçkin kişiler tarafından bir masa başında tartışılmasına ve sonucunun bir foruma götürülmesine açık oturum denir.⁶⁶

Teknik açıdan bakıldığı zaman, panel, sempozyum ve münazara karışımı bir tartışma çeşidi olarak gözükmektedir. Çok defa sonucu bir forumla bağlanmakta olan açık oturumlarda konu olarak, geniş halk kitlelerini ilgilendiren meseleler seçilmekte, bunun için de tanınmış kimselerin çağrılmasına dikkat edilmektedir.⁶⁷

Açık oturumların konusu önceden belirlenir, geniş salonlarda ve kalabalık bir izleyici kitlesinin önünde yapılır. Katılımcılar, yapılan tartışmaların dinleyiciler için

⁶² M. Ziya Ünsel, , s. 11.

⁶³ M. Ziya Ünsel, s. 11-12.

⁶⁴ M. Ziya Ünsel, s. 14.

⁶⁵ Bkz. Müslim, *ez-Zekât*, 35; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, V, 256-257.

⁶⁶ Sarıca Salih- Gündüz Mustafa, *Güzel Konuşma Sanatı*, (Genişletilmiş Yeni Baskı), Milsan Basım, İstanbul, 1992, s. 258; Kemal Gariboğlu, , *Örnekli Kompozisyon Bilgileri*, (12. Baskı), Serhat Yayınları, İstanbul, 1988, s. 33.

⁶⁷ Seyit Kemal Karaalioglu, s. 79.

verimli bir tarzda gitmesi için gayret sarf ederler. Konuşmacıların sayısının altı kişiyi geçmemesi en uygun olanıdır. Konuşmacılar, dinleyicilerin ilgisini çekmeyecek uzun açıklamalar yapmazlar. Tartışmalar dinleyicilerin sabırlarını taşıracak kadar uzun süre devam etmemelidir.

Açık oturumlar; halkın, toplumun ve geniş kitlelerin tartışılan konular üzerinde geniş bilgi sahibi olmalarını sağlar. Bazen kendi başımıza karar veremediğimiz konular, gözümüz önünde tartışıldığı zaman bilmediğimiz birçok şeyi öğrenmemize imkân verir. Şayet açık oturumun sonunda uzun konuşmalar yapılırsa yukarıda zikrettiğimiz yararların sağlanması söz konusu olmaz. Bu nedenle ana fikirden uzaklaşmamak ve konuyu aydınlatacak temel fikirler üzerinde durmak gerekir. Açık oturumlarda ileri sürülen fikirlerin, verilen bilgilerin, yapılan benzetmelerin doğru ve bilimsel geçerliliği olmalı, münazara havasından uzak tutulmalı ve dinleyicilerin dikkati daima canlı ve uyanık tutulmalıdır.⁶⁸

4.2.6. Münazara–Tartışma

Konuşma kurallarına uygun bir şekilde karşılıklı konuşma ve tartışmadır. Karşılıklı birkaç kişinin bir meselenin lehinde veya aleyhinde fikir ileri sürmelerine ya da tartışmalarına münazara adı verilir. Münazara; birer cümle halinde ifade edilen bir tez ile antitezin iki ekip yani iki taraf arasında ve bir hakem huzurunda tartışılmasıdır. Tartışmalarda yarışma kaygısı olmadığı halde münazaralar birer fikir ve söz yarışmasıdır. Münazaradan beklenen, üstün gelmek değil doğruyu bulmaktır. Tartışma yöntemi, süslü kelimelerden, parlak cümlelerden ziyade kuvvetli görüş ve fikirler üzerine oturtulmalıdır. Boş kelimeler, söz oyunları münazarayı yozlaştırmakla kalmaz aynı zamanda onu temel gayesinden de uzaklaştırır.⁶⁹ Fikre karşı fikirle yapılan tartışmalar, iyi niyet sınırlarını aşmazsa çok sayıda faydalı gerçekleri ortaya çıkarır.⁷⁰

Münazaralar, adeta bir fikir jimnastiği ve bir yarışmadır. Karşılıklı olarak düşüncelerin serdedildiği bu konuşmalardan amaç, birinin diğerine galip gelmesi değil, belli bir mevzu üzerinde düşünceye düşünceyle karşılık vermek, gerçeğe ulaşmak, birbirinin zıddı olan düşünce, görüş ve kanaatleri savunmak, düşünceleri düzenli,

⁶⁸ Seyit Kemal Karaalioğlu, s. 95; Salih Sarıca - Mustafa Gündüz, *Güzel Konuşma Yazma*, s. 258.

⁶⁹ Seyit Kemal Karaalioğlu, s. 75, 76.

⁷⁰ Seyit Kemal Karaalioğlu, s. 72.

belgeli ve uyumlu bir üslûp ile sunarak, hak ve doğrunun ortaya çıkmasına vesile olmaktadır.

Kur'ân-ı Kerim'de Peygamberlerle muhatapları arasında geçen münazara ve tartışmalarla alakalı olarak birçok örnek mevcuttur.⁷¹ Hz. Peygamber ahabına, Hz. Âdem ile Hz. Musa arasında gayb âleminde geçen bir tartışmayı nakletmiştir.⁷² Hz. Peygamber, Necran bölgesinden gelen ilmî bir heyetle de Hz. İsa konusunda uzun bir münazara yapmıştır.⁷³

4.2.7. Panel

Bir konunun dinleyiciler önünde sohbet havası içerisinde birkaç kişi tarafından tartışılmasına, konunun çeşitli yönleriyle ortaya konulmasına ve çeşitli görüş ve eğilimlerin ortaya çıkarılmasına panel denir.⁷⁴ Panelin gayesi, karara varmaktan çok bir meseleyi çeşitli yönleriyle aydınlatmak, çeşitli görüşleri ve eğilimleri ortaya çıkarmaktır. Panel tartışmalarının faydalı olabilmesi için tartışanların sayısı üç-altı arasında olması gerekir.⁷⁵ Panel tartışmalarında bir başkan ile üyeler bulunur. Panel üyeleri, ortada başkan olmak üzere bir masanın çevresinde, hem birbirlerini, hem de dinleyicileri görebilecek biçimde oturtulmalıdır. Bu tartışmalar genel olarak küçük bir salonda ve mikrofonsuz olarak yapılır. Panelin sonunda dinleyiciler, panel üyelerine soru sorabilirler. İleri sürülen görüşler üzerinde kısaca fikirler açıklanır. Tartışmaya dinleyiciler de katılırsa o zaman tartışma, “forum” adını alır.⁷⁶

4.2.8. Sempozyum

Bir konunun çeşitli yönleri üzerinde, aynı oturumda, değişik kişiler tarafından yapılan seri konuşmalara sempozyum adı verilir. Bir sempozyumda en az üç, en çok da altı konuşma yapılır. Her konuşma 5-20 dakika sürer. Sempozyumda ele alınan konu, değişik iş kollarındaki kişiler tarafından incelenir. Dikkat edilecek noktalardan biri de

⁷¹ Bkz. Bakara Sûresi: 2/258; Şu'arâ Sûresi: 26/18-34.

⁷² Ebû Dâvûd, *es-Sunne*, IV, 312.

⁷³ et-Taberi, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerir, *Câmi'u'l-Beyân 'an Te'vili'l-Kur'ân*, (3. Baskı), Kahire, 1968, III, 162-163.

⁷⁴ Salih Sarıca- Mustafa Gündüz, s. 95.

⁷⁵ Ahmet Lütfi Kazancı, s. 31.

⁷⁶ Seyit Kemal Karaalioglu, s.79.

sempozyumun münazara havasından uzak tutulmasıdır.⁷⁷ Sempozyum konuşmaları sohbet ve samimiyet havası içinde yapılırsa hedeflenen gayeye ulaşılır.⁷⁸

4.2.9. Tirat

Sahnede konu gereği, bir sahne sanatkârının uzun bir hitabe söylemesine tirat denir.⁷⁹

4.2.10. Monolog

Daha ziyade hayatın komik taraflarını, hurda kısımlarını aksettiren konularda, kalabalık bir dinleyici kitlesine bir kişi tarafından söylenen sözlerdir. Toplum hayatının fena taraflarını iğneleyen, insanlar arasında mevcut muhtelif tipleri karakterize eden bir özelliği vardır.⁸⁰ Monologlar, en çok dinleyicileri eğlendirmek maksadıyla söylenir.⁸¹

4.2.11. Diyalog

Monolog özelliklerine haiz olarak iki kişinin sahnede karşılıklı olarak konuşmalarına diyalog denir. Diyalog, muhavereden böylece ayrılmış bulunmaktadır.⁸²

Diyaloglarda, anlatımda bir canlılık sağladığı ve konuşmalarda gerçeğe uygun düştüğü için devrik cümleler çokça kullanılmaktadır. Diyalogun kullanılmasının amacı, anlamı belirtmek, olayı açıklamak ve konunun gelişmesini sağlamaktır.⁸³

Diyalog türü hitabet çeşidinin en güzel misalleri Türk kültüründe mevcut bulunan ortaoyunu karakterlerinde ve Karagöz ile Hacivat tarafından canlandırılan konuşmalardır.

5. HİTABET UNSURLARI

Hitabet faaliyeti üç ana unsurdan oluşur: 1. Hatip, 2.Hutbe (konu), 3. Dinleyici⁸⁴

⁷⁷ Ahmet Lütfi Kazancı, s. 32.

⁷⁸ Seyit Kemal Karaalioğlu, s. 80.

⁷⁹ M. Ziya Ünsel, s. 13.

⁸⁰ Ahmet Lütfi Kazancı, s. 32.

⁸¹ M. Ziya Ünsel, s. 13.

⁸² M. Ziya Ünsel, s. 13.

⁸³ Seyit Kemal Karaalioğlu, s. 13.

⁸⁴ Aristo, *el-Hitâbe*, Arapça Çev. Abdurrahman Bedevi, Daru'l-Kalem, Beyrut, 1979, s. 16; Michel Meyer, *Retorik*, Çev. İsmail Yerguz, Dost Yayınları, Ankara 2009, s. 10, (Michel Meyer, üçüncü unsur olarak, hatip ile muhatap arasında iletişimi sağlayan araç ve teknik anlamında 'medya' kavramını kullanmaktadır.)

5.1. Hatip

Hitabette vazgeçilmez unsur konuşmacıdır. Bazı hitabet tanımlayıcıları, hitabetin diğer unsurlarını ihmal edecek düzeyde hatibin rolüne odaklanmışlardır. Buna göre iyi sözü, ancak iyi bir insan yani erdem sahibi, ahlâklı bir insan söyleyebilir. Her ne kadar hitabet sanatı için iyi bir hatip şart değilse de, gerekli şart olduğuna kuşku yoktur. İyi bir hatipte bulunması gereken özellikler şunlardır:

1. Hatip, her şeyden önce iyi niyetli, söylediklerine inanan ve söyledikleriyle amel eden, kararlı, cesur, hedefine odaklanmış faziletli ve ahlâklı, vakur ve asil bir ruha sahip olmalıdır. Büyük hatipler, sıradan ifadeleri bile bir araya getirerek muhteşem bir üslûp meydana getirebilirler. Basit bir dil bile beslendiği üstün bir zihin nedeniyle hayranlık uyandırabilir.⁸⁵

2. Dinleyicisinin kültür düzeyini ve ihtiyacını bilen, onlara değer veren ve onlarla duygusal iletişim kurabilen, dinleyicisinin gizli veya açık sorularına cevap verecek şekilde konuşan, duyarlı ve samimi biri olmalıdır. Aşırı duygu patlamalarından ve mübalağadan da sakınmalıdır.

3. Dile hâkim olmalı, konunun gerektirdiği bilgi birikimine sahip ve fasih konuşan biri olmalıdır. Telaffuzu bozuk, konuşurken kekeleyen, öksüren ve sıkılgan biri olmamalıdır.

4. İyi giyimli ve gür sesli olmalı, hitabetine etkisini arttıracak el-kol, jest mimik hareketlerinin yanında toplumsal kültürün gerektirdiği fiziksel duruşu - sözgelimi Araplar düğün merasimleri dışındaki hutbeler esnasında bir asaya veya minbere dayanırlardı. Bazen seslerini duyurabilmek için bineğe binerlerdi. Bugün ise kürsüde düzgün, özgüvenli duruş veya mikrofonla konuşmak olabilir- sağlayabilmelidir.⁸⁶

5.2. Konu - Hutbe

Dinleyiciyi ikna etmeyi veya onu heyecanlandırmayı amaçlayan argümanlardan oluşan bir söylemdir. Söylemin, doğrudan gerçekleşebileceği gibi teknolojik bir araçla

⁸⁵ Platon-Longinos, *Siyaset ve Retorik*, haz. Ahmet Aydoğan, İz Yayıncılık, İstanbul 2003, s. 170-176; Michel Meyer, s. 12-14; M. Reşit Özbalıkcı, s. 17.

⁸⁶ Dale Carnegie, *Söz Söyleme ve İş Başarma Sanatı*, Çev. (4. Baskı), Gül Yılmaz, Epsilon, İstanbul 2010, s. 92-93; Platon-Longinos, s. 107; Hüseyin Elmalı, "Hitâbet", *DİA*, XVIII, 158-160, İstanbul 1998; Nejat Muallimoğlu, s. 10-11; Ahmet Lütfi Kazancı, s. 59; Michel Meyer, s. 12-14; M. Reşit Özbalıkcı, s. 17.

veya yazı aracılığıyla da gerçekleşmesi mümkündür. Başarılı bir hutbe için konuşma veya metin iç rasyonaliteye ve güzel bir üslûba sahip olmalıdır. Unutulmalıdır ki üstün bir dil, dinleyicileri etkilemenin ve onları ikna etmenin ötesinde adeta onları büyüler.⁸⁷ İyi bir hutbe için gerekli olan şartlar şunlardır:

1. Konu gerçeğe uygun olmalıdır. Eskilerin ifadesiyle “efradına cami‘ ağıyarını mani” olacak şekilde bir kompozisyon bütünlüğüne sahip olmalıdır. En uygun ifadeler seçilmeli ve bu ifadelerin adeta bir vücudun organları gibi bir arada durmaları sağlanmalıdır.

2. Metin mantıksal açıdan tutarlı, kanıtlayıcı ve ikna edici olmalıdır. Gerektiğinde geniş açıklamalara ve mesajı güçlendirecek ölçüde belâgat öğelerine yer verilmelidir.

3. Dilbilgisi kurallarına uygun, akıcı ve içerik yönünden zengin olmalıdır. Aşırı kısa veya uzun ifadelerden sakınılmalı, bayağı ifadeler yer verilmemelidir.⁸⁸

Hitabet yalnızca sözle gerçekleşmez. İletişim kaynağı olan kişi bir ressam ise elbette resimle, bir müzisyen ise bir melodiyle dinleyiciye ulaşacaktır.⁸⁹ Bu nedenle yöntem ve tekniklerde hitabetin yukarıda sayılan unsurları arasında sayılmaktadır.⁹⁰ Fakat biz daha çok söze dayalı hitabetle ilgilendiğimizden, ikinci derecedeki hitabet araçları doğrudan ilgi alanımıza girmemektedir.

5.3. Muhatap-Dinleyici

Anlatılan konu ve anlatım tarzı ne kadar güzel olursa olsun bir hutbenin dinleyici üzerinde bıraktığı tesir ve dinleyicinin tepkisi, hutbenin başarısını doğrudan belirleyen bir unsurdur. Dinleyicide kalıcı bir his, heyecan ve izlenim bırakmak için gerekli şartlar şunlardır:

1. Dinleyici, hatibi sözüyle uyumlu ve doğal bulmalıdır. Ona güvenmeli ve ona değer vermelidir.

2. Hatibin kendileri için konuştuğunu hissetmeli, beden diliyle veya sözleri ve sorularıyla etkin bir şekilde hitabeye katılabilmelidir. Hatibin ağzından çıkan söz, dinleyicinin ağzından çıkmış gibi ona neşe vermelidir.

⁸⁷ Platon-Longinos, s.104; Michel Meyer, s. 11.

⁸⁸ Platon-Longinos, s. 104; M. Reşit Özbalıkçı, s. 17.

⁸⁹ Nejat Muallimoğlu, s. 10-11; Michel Meyer, s. 9.

⁹⁰ Nejat Muallimoğlu, s. 10.

3. Dinleyici, psikolojik yönden hazır olmalıdır. Konu ne kadar başarılı sunulursa sunulsun, dinlemeye ve anlamaya istekli olmayan muhatap üzerinde hiçbir etki oluşturmaz.⁹¹

4. Hitabenin dili ve üslûbu dinleyicinin dil ve kültür düzeyine uygun olmalıdır. Hatip, dinleyicinin anlayabileceği şekilde konuşmalıdır.⁹²

5. Hatip, muhatabının siyasi ve sosyal konumunu ile makamını dikkate alan bir üslûp benimsemelidir. Çünkü “*Her makama uygun bir söz olduğu gibi sözün hayırlısı da hale muvafık olandır.*”⁹³

6. HİTABETİN UYGULANMA ŞEKİLLERİ

6.1. İrticalen Konuşma

Herhangi bir metne bağlı kalmadan, doğaçlama yapılan bir konuşmadır. En zor ve en güzel konuşma biçimidir. Kısa sürede çok şey söylemek mümkündür. Duygular, konuşmaya eşlik ettiği için oldukça etkileyicidir. Doğaçlama konuşma yapmak, herhangi bir hazırlık yapmamak demek değildir. Genellikle konuşma planı üzerinde bir zihinsel hazırlık süreci yaşanır. Büyük hatipler bazen bir metin hazırlamalarına karşın irticalen konuşmayı tercih ederler. Ciddi bir bilgi birikimini ve çok pratik yapmayı ister. Hatipte konuşmaya zarar verecek düzeyde gerginlik olmaz, daha samimi ve akıcıdır. Hiçbir zihinsel hazırlık yapılmayan konuşmalarda konunun dağılması ve dinleyicilerin ilgisinin azalması riski vardır.⁹⁴

6.2. Şematik Konuşma

Doğaçlamanın hitabetten farkı, konuşma planına veya metnine ilişkin hatırlatıcı bazı hatırlatma notlarını tutmaktır. Bu tür konuşma, konuşmacının işini kolaylaştırır. Dinleyici kendisiyle ilgilenilmediği hissine kapılmaz.

6.3. Yazılı Metne Bağlı Konuşma

⁹¹ Yusuf b. Abdullah b. Muhammed el-Ulyevî, *Riâyetü Hâli'l-Muhâtab fî Ehâdisi's-Sahihayn-Dirâse Belâğîyye Tahlîliyye*, Câmîatu'l-Îmâm b. Muhammed b. Suû'd el-İslâmiyye Kulliyetu'l-Lugati'l-'Arabiyye (Doktora Tezi), 1428-1429, s. 19.

⁹² el-Ulyevî, s. 24.

⁹³ el-Ulyevî, s. 25.

⁹⁴ Nejat Muallimoğlu, s. 275; Ahmet Lütü Kazancı, s. 28; M. Reşit Özbalkıç, s. 24.

Hatip, önceden hazırladığı bir metni olduğu gibi yazılı kâğıttan okuyarak sunar. Bu tür konuşmalarda dinleyiciyle iletişim daha zayıftır. Ses tonu ve göz teması düzgün ayarlanmazsa dinleyici ilgisi dağılır. Bir metnin hazırlanması, eksikliklerin zamanla giderilmesi ve hataların düzeltilmesi imkânını sağlar. Ayrıca söz, söylenince kaybolur ama yazı, uzun süre varlığını sürdürür.⁹⁵

7. HATİPTE BULUNMASI GEREKEN ÖZELLİKLER

Yapılan araştırmalar neticesinde, kaynaktan gelen etkileyici bir mesajın dinleyici üzerinde daha fazla davranış değişikliğini meydana getirdiğini göstermektedir. İnanlırlık ise uzmanlık ve güvenilirlik gibi faktörlere bağlıdır. Hatibin bilgisi, becerisi, davranışı ve sosyokültürel durumu onun hitabetinde çok etkili bir rol oynar ve verimlilik düzeyinde olumlu ya da olumsuz bir tesir bırakır. . Uzmanlığı, başka bir ifadeyle saygınlık olarak ele almak mümkündür. Hatibin güvenilir birisi olması ise ona dinleyici tarafından atfedilen maksatla alakalıdır.

Uzmanlık, hatibin konusunda uzman olup olmadığı ve dinleyicilerin hatibe gösterdikleri saygı derecesiyle alakalı genel bir hususiyettir. Yapılan çeşitli araştırmalar, hatibin saygınlığı ile dinleyicilerin kendisinden etkilenmesinin birbiriyle doğrudan ilişkili olduğunu ortaya koymaktadır.⁹⁶ Güvenilir bir hatibin söyledikleri dinleyiciler tarafından daha kolay kabul edilmektedir.⁹⁷ Hatibin saygınlığı ne kadar iyi ise inandırıcılık derecesi de o kadar iyi olur.

Hatibi inanılır yapan bir diğer husus da kendisinin güvenilir biri olmasıdır. Bu, bir hatip için olmazsa olmaz özelliklerden biridir. Hatip tarafından söylenen sözler dinleyiciler tarafından, genellikle hatibin kişiliğine göre değer biçilmektedir. Sözün tesiri, hatibe olan güven ve itimadın var olup olmamasına göre değişiklik arz etmektedir. Muhatap, kişiliğine güven duymadığı hatibin sözlerinden çok fazla etkilenmez. Hatip, konusunda ne kadar uzman olursa olsun, amacı dinleyiciyi aldatmak olarak yorumlanırsa, dinleyici üzerinde fazla etkileyici olamaz. Başka bir ifadeyle dinleyiciler, hatibin sözlerinden şahsi bir menfaat sağlamadığını düşünürlerse bu durum,

⁹⁵ Nejat Muallimoğlu, s. 275; Ahmet Lütfi Kazancı, s. 28; M. Reşit Özbalıkcı, s. 24.

⁹⁶ Çiğdem Kağıtçıbaşı, *İnsan ve İnsanlar, Sosyal Psikolojiye Giriş*, (7. Baskı), İstanbul Matbaası, İstanbul, 1988, s. 168.

⁹⁷ Çiğdem Kağıtçıbaşı, s. 168-169.

o sözün tesirini arttırır.⁹⁸ Hatip kendi çıkarına herhangi bir söz söylemezse, hatta sarf ettiği sözlerin şahsi çıkarına birazcık ters düşerse daha çok etkili olabilir.

Başka bir husus da dinleyici, sözün kendisine yöneltilmemiş olduğu düşüncesine kapılırsa söylenen sözlerden daha çok etkilenir. Bu, kişinin etkilenmediğini sandığı zaman aslında daha fazla etkilendiğini gösteren enteresan bir hadisedir. Tesadüfen duyulduğu zannedilen sözlerin daha etkili olduğu yapılan araştırmalar neticesinde tespit edilmiştir.⁹⁹ Çünkü tesadüfî olarak duyulduğu zannedilen söz, kişiyi etkileme amacı taşıdığı ve kötü niyetle söylenilmediği için daha güvenilir olmaktadır. Başak bir ifadeyle insanlar, açıkça tutumlarını değiştirmeye çalışan hatiplerin telkinini kabul edip davranış ve tutumlarını ona uygun bir şekilde değiştirmeyi kolay kolay kabul etmemektedirler, fakat hatip bu amacını açıkça ortaya koymadığı takdirde sözlerini muhatabına kabul ettirme şansı daha çoktur.

İnsanlarla iletişim kurabilmenin yolu onların kalplerine hitap edebilmekten geçer. Sevmeyen dolayısıyla kendisini başkalarına sevdirmeye melekeden yoksun olan bir hatip, insanlara bir şey anlatamaz. Hatibin, muhatapları tarafından sevilen ve saygınlığı olan bir kişi olması, başarısı için başlı başına bir etkidir. Kişi insanları seviyorsa, sevdiği şahısların sevgisini de hak etmiş olur. Çünkü sevgi, aynı zamanda vefalı olmanın da canlı bir örneğidir.¹⁰⁰

İnsanlarda kendileriyle benzer görüşlere sahip insanları sevme yönünde güçlü bir eğilim vardır. Hatibin, muhataplarını etkilemeye çalıştığı net bir biçimde belli olduğu halde dinleyicilerin sevdiği ve beğendiği bir kimse olduğu için sanki bu etkiyi severek kabul etmekte, hatta onu memnun etmek istercesine davranışlar sergileyebilmektedirler.¹⁰¹

Bir hatipte bulunması gereken özellikleri şöyle sıralamak mümkündür:

7.1. Bilgili ve Kültürlü Olması

Bilgi, bireyin bir iş veya konu hakkında bildiği şey ve malumdur, kültür ise hayat boyu duyarak, görerek, okuyarak ve yaşayarak öğrendiklerinden elde ettiği ve gerektiği

⁹⁸ Çiğdem Kağıtçıbaşı, s. 170-171.

⁹⁹ Çiğdem Kağıtçıbaşı, s. 171-172.

¹⁰⁰ Özbek, Abdullah, *Bir Eğitimci Olarak Hz. Muhammed (s. a. v.)*, Esra Yayınları, Konya 1991, s. 34

¹⁰¹ Çiğdem Kağıtçıbaşı, s. 172.

zaman kullanabileceği teorik ve pratik bilgi ve tecrübe birikimi olarak ifade etmek mümkündür.¹⁰²

Bilgi ve kültür, her grup meslek için önemlidir. Ancak hatiplik mesleği için bu daha da büyük bir önem arz etmektedir. İnsanı insan yapan temel vasıfların başında ilim gelmektedir. Çünkü insan içinde yaşadığı dünyayı ilimle tanır. İnsanın kâinat içindeki yerini tanımak içinde ilim gereklidir.¹⁰³ Bundan dolayı da hatibin, dinleyicilerin saygısını ve güvenini kazanabilmesi için güçlü bir hafızaya, derin bir anlayışa,¹⁰⁴ geniş ve sağlam bir bilgiye, umumi ve kuvvetli bir kültüre sahip olması gerekir.¹⁰⁵

Hatip, insanlara yakın olabilmek için gerçek hayattan kopmamalı, sosyal değer yargılarını iyi bilmeli ve bu değerlerle çelişmeyen, toplumla dengeli ve uyumlu bir şekilde ilişkiler kurabilen bir şahsiyete sahip olmalıdır.

Büyük hatiplerin çoğu, başarılarını kitaplara borçludurlar. Okunan her iyi kitap insanın ufkunu geliştirir, önüne yeni düşünce alanlarını açar ve bilgi hazinesini genişletir.¹⁰⁶ Bundan dolayı hatip, mesleki bilgi ile yetinmeyerek, edebiyat, felsefe, psikoloji, sosyoloji, tarih, fen bilimleri, ekonomi, aktüalite ve güzel sanatlar gibi her alanda kendine yetecek kadar bilgi ve kültüre sahip olmak zorunda olduğunu aklından çıkarmamalıdır.¹⁰⁷

7.2. Özel Alan Bilgisine Sahip Olması

Hatibin yeterlilik kazanabilmesi ve başarılı olması için her şeyden önce konusunu bilmesi ve anlattığı konu hakkında bir bilgi birikimine sahip olması gerekir. Dolayısıyla hatip, her gün kendi alanıyla alakalı yeni şeyler öğrenme telaşı içerisinde olmalıdır.

Hatip, mesleki konulardaki bilgi birikimini deneysel bir davranış ile birleştirmelidir. İnsanlar ve onları etkileme yolları üzerindeki bilgiyi, yeni fikirlerin denenmesiyle de genişletebilme kabiliyetine sahip olmalıdır.

¹⁰² Mustafa Mustafa Öcal, , *Din Eğitimi ve Öğretiminde Metotlar*, Kozan Ofset, Ankara, 1991, s. 36

¹⁰³ Özbek, s. 73.

¹⁰⁴ el-Hallavî, Abdurrahman, *Usulu't-Terbiyeti'l-İslâmiyye ve Esâlibiha*, (1. Baskı), Daru'l-Fikir, Şam, s. 157.

¹⁰⁵ Hamdi Akverdi, s. 13.

¹⁰⁶ Nejat Muallimoğlu, s. 49.

¹⁰⁷ Mustafa Öcal, s. 37.

Mesleki yeterlilik, kişiliğin iyi bir şekilde gelişmesinde de önemli bir faktördür. Buna mukabil kişilik de yeterliliğin temel etkenlerinden biridir. Böylece kişilik ile yeterlilik arasında karşılıklı olarak bir sebep-sonuç ilişkisi mevcuttur.

Hatip, tavır ve davranışlarını, mesleğinin hikmetini, vücudunun cemaat için var olduğu görüşüne göre düzenleyerek gerek dinleyicilerine gerekse diğer meslektaşlarına her zaman yardımcı olmaya çalışarak iyi bir kişilik geliştirme yolunda birçok şeyi başarabilir. Kendini muhataplarına verecek olursa çok az bir süre zarfında “*kendini bulmak için kendini vermek gerek*” sözünün gerçeğine erişebilir.¹⁰⁸

8. HATİBİN DIŞ GÖRÜNÜŞÜ VE HİTABET TEKNİĞİ

Genellikle dikkat çekmek, dinlenmek, anlaşılacak ve etkili olmak arzusu bütün hatipler için bir ihtiyaçtır. Hatibin bu ihtiyaçlarını giderecek ve onu bu istek ve arzularına kavuşturacak bazı tedbirler ve şartlar bulunmaktadır. Ancak bu tedbirler ve şartların hemen hemen hepsi ilk planda hatibin şahsında bulunması gereken hususlardır. Hatibin dikkatleri kendi üzerinde yoğunlaştırmak, dinlenilmek ve anlaşılacak arzusu, hatibin dış görünüşü ve hitabet tekniği ile alakalıdır.

8.1. Hatibin Kılık-Kıyafeti

İnsanın hayatında önemli bir yeri olan kıyafetten amaç, örtünmek ve korunmaktır. İnsan kıyafeti ile karşılaşılır; konuşması ve davranışıyla uğurlanır. Hatibin kılık ve kıyafeti, onun vakarına ve mesleğinin ciddiyetine uygun olmalıdır. Temiz ve adetlere uygun bir şekilde giyinen kişiler, ilk karşılaşmada başkaları üzerinde iyi bir izlenim bırakır. Fiziki görünümünü düzgün, kıyafeti temiz ve sade, hareket ve davranışlarında, giyim ve kuşamında uyum bulunan bir hatibin dış görünüşü, sonunda hitabesinin yoğunluğunu tayin eder.

Hatip, hutbesini irad ederken normal zamanlarda giydiği kıyafetinden farklı bir kıyafet giymelidir. Giyilen özel kıyafetler muhatapın psikolojisi üzerinde müspet bir tesir bırakır. Muhatap, hatip hakkındaki ilk kararını onun kıyafetine göre vermektedir. Hatip, otoritesini ruhundan alır, gücünü inancında bulur, ahlaki yaşayışı sayesinde telkin gücüne sahip olur dolayısıyla kıyafeti gibi dış görünüşe ve gösterişe dayanan hususlara

¹⁰⁸ Sorenson Herbert, *Eğitim Psikolojisi*, (3. Baskı), Trc. Gültekin Yazgan, MEB, İstanbul, 1975, s. 181.

iltifat etmez. Ancak muhataplar her zaman hatibin giydiği kıyafetlerle karşısındakine bir mesaj verdiğini düşünerek onun kıyafetinden etkilenirler.

Giyim ve kuşamda esas olan temizlik ve sadeliktir. İşlerin en hayırlısı orta olanıdır kaidesi gereği insan için sade bir elbise daha evladır. Herkesin durumuna göre orta kalitede bir elbise giyilmesi en uygun olanıdır.

8.2. Ses (Ton-Ahenk)

Hatip, bir ses sanatkârı değildir; ancak mermere can veren heykeltıraş gibi kelimelere ses ve hayat veren söz sanatkârının da bu başarısı, söze musikinin doyurucu kudretini katabildiği ölçüde derin ve ölümsüzdür.¹⁰⁹ Hangi konu olursa olsun konuşma aracı sestir. Bu nedenle hitabet de kendine göre bir ahengi ve ölçüsü olan bir ses sanatıdır. Doğal ses tonunu kullanan hatibin sesi kulaklara; sesindeki eda ve ahenk ise kalplere ve ruhlara ulaşmaktadır.

Hatibin sesi boğazından çıkar; fakat o sesteki eda ve ahenk hatibin kalbinden ve ruhundan gelir. Aynı ses, hatibin ruh yapısına göre bir gül olup kokabileceği gibi bir diken olup da batabilir. Ses bir vücut ise eda ve ahenk de o vücudun kalbi ve ruhu gibidir. Manası güzel olan bir sözü, sesteki ahenk ile bir balyoz haline getirmek mümkün olduğu gibi bunun tam aksini de yapmak mümkündür.

“*Tatlı söz dinletir, tatsız söz esnetir.*”¹¹⁰ Tatlı ve doğal olan bir ses hatibin ana malzemesidir. Sesine yumuşak, tatlı ve nazik bir eda veren hatip dinleyiciler üzerinde derin etkiler bırakır.

Hatip, hiçbir zaman şiddet ve hiddet göstermemeli, sükûnet ve tatlılıktan asla ayrılmamalıdır. Ne muhatabın işitmekte zorluk çekeceği kadar yavaş konuşmalı ne de dinleyenleri rahatsız edecek bir ses tonu ile konuşmalıdır. Fikren ve ilmen inandırıcı olmayan hatipler, gürültü yaparak halkı kandırmaya çalışırlar. Gürültücü hatipler aciz ve cahil kimselerdir.¹¹¹ Hatip, yerine göre sesini bir merhamet ve şefkat kaynağından akıtmalı, yeri gelince şimşek gibi çakmalı, fakat bunları daima belli bir ölçü içerisinde yapmalıdır.¹¹²

¹⁰⁹ Corcos, Fernand, *Güzel Konuşma Sanatı, Başarıya Götüren Yol*, (2. Bası), Trc, Erdoğan Meto- Naim Yamaner, Nebioğlu Yayınevi, İstanbul, 1978, s. 94.

¹¹⁰ Türk Atasözü.

¹¹¹ Süleyman Uludağ, *İslam'da Mürşid ve İrşad Faaliyetleri*, İrfan Yayıncılık, İstanbul, 1975, s. 193.

¹¹² Ahmet Lütfi Kazancı, s. 47.

8.3. Diksiyon

Hatibin başarılı olmasında rol oynayan en önemli etkenlerden birisi de sözcüklerin doğru söylenişi ve doğru yorumlanması olan telaffuzdur. Dinlenmenin ve anlaşılmanın ilk şartı ya da asgari ölçüsü, hecelerın tam, sağlam ve gereken tonda, manaya uygun ve doğru olarak telaffuz edilmesidir.

Hatip için diksiyon çok ehemmiyetlidir. Halkın karşısında söz söylemek zorunda olanlar, birçok güçlüklerle ve başarısızlıklarla karşılaşmamak için diksiyona önem vermelidirler. Düşünen insanlar düşündüklerini başkalarına anlatma gereği duyarlar. Duyguyu ve anlatımı ses tonuyla belirtmek gerekir. Konuşmak; ses, kelime ve cümle akımından meydana geldiğinden, bir sözü açıkça anlatabilmek, sözün ve anlatımın inandırıcı olması ancak anlatımda güzelliğı yakalamakla mümkündür. Bunun için başkalarına duygu ve düşüncelerimizi iyi, doğru ve ilgi çekici bir şekilde anlatmamız gerekir.¹¹³

Kelimelerin dinleyiciler tarafından rahatlıkla takip edilecek hızda söylenmesi, anlaşılmayı kolaylaştırır. Yabancı kelimeler aslına uygun olarak telaffuzu daha bir özellik ve önem arz etmektedir.

8.4. Jest ve Mimikler

Hatip konuşurken sözlerindeki tesiri arttırmak için yaptığı hareket ve davranışlara jest adı verilmektedir.¹¹⁴ Konuşma esnasında yapılan jestler, ifade edilmek istenen fikir ve hisleri anlatmak için bazen kelimelerden daha çok tesirli olmaktadır ve daha kalıcı iz bırakmaktadır.¹¹⁵ Yerinde yapılan bir jest, yıllar sonra aynı tazeliğı muhafaza edecek şekilde zihinde yerleşir.

Özellikle açık alanlarda ya da ayakta yapılan konuşmalarda vücut hareketleri daha da önem arz etmektedir. Hatibin bulunduğu yerden kalkıp, konuşacağı yere geçinceye kadar geçen süre zarfında sergilemiş olduğu tavırlar, dinleyiciler üzerindeki etkisi bakımından değerlendirilmesi gereken önemli bir fırsattır. Dinleyici, hatibi huzurlu görmeyi arzular. Bundan dolayı konuşma yapılacak yerin özelliğine göre hareketler önceden düşünölmelidir.

¹¹³ Şenbay, Nüzhet, *Alıştırırmalı Diksiyon Sanatı*, MEB, İstanbul, 1991, s. 1-2.

¹¹⁴ İ. Galip Arcan, *Tiyatroda Diksiyon*, CHP Halkevleri Yayınları, Ankara, 1947, s. 195.

¹¹⁵ Casson, Herbert, *Söz Söylemek Sanatı (Retorik)*, Trc. Muhsin Ertuğrul, Yayın Evi Yok, İstanbul, 1937, s. 53.

Yüz hareketleri olan mimikler, dilin yardımcılarıdır. Mimikler, hatibin yüzünde ve gözünde hitabetin meydana getirmek istediği heyecanı yansıtır. Yüzün, anlatılan konuya ve söylenen söze göre yerinde ve zamanında şekil alması, dinleyiciyi büyük ölçüde ve olumlu yönde etkiler.

Yukarıda sayılan hutbe çeşitlerinde geçen sözlerin edebî değerini anlamak için belâgat ilminden de yararlanmak gerekir. Bu bakımdan belâgat ilminin muhtevası, Arap dili ve belâgatinin gelişimi ve belâgat-retorik ilişkisi hakkında özet bilgi vermenin faydalı olacağı kanaatindeyiz.

9. BELÂGAT

Belâgat, بَلَاغٌ - بَلَاغَةٌ - بَلَّغٌ - بَلَّغٌ fiilinin mastarı olan bir isimdir. بلاغٌ, matluba ulaşmaya vesile olan şey; bir yere, bir maksada, bir vakte, bir seviyeye ulaşmak; yeterlik, çocuğun ergen olması, ulaştırmak anlamına gelen تَبْلِيغٌ kelimesinin eş anlamlısı olan, الْبَلَاغَةُ ise fasih konuşmak anlamındadır.¹¹⁶ بَلَّغٌ - بَلَّغٌ - بَلَّغٌ bir adamı nitelerken, güzel konuşan, fasih, kalbindeki sırları söze döken, maksadı, dinleyenin anlayacağı şekilde aktaran demektir. Bir sözü nitelerken güzel söz, bizzat kelimeler, kelime veya kelamın anlamı bakımından ve kastedilen anlam yönünden doğru söz anlamlarına gelir.

Terim olarak belâgat, fasih ve muktezayı hâle (makama) uygun söz söylemeyi konu alan bir ilim dalıdır. Sözün fasih olması, garip veya dile ağır gelen sözcükler içermemesi ve kurallara uygun, sağlam bir sözcük dizimine sahip olmasıdır. Muktezayı hâle uygunluk ise, makama uygun olacak şekilde, lafız veya anlamda bir kapalılık ve karışıklık kalmaması için îcaz-itnab, ıtlak-takyit, tenkir-ta'rif, takdim-te'hir, fasl-vasl, hakikat-mecaz, teşbih, istia're ve kinaye gibi belâgat unsurlarının yerinde ve yeterince kullanılmasıyla sağlanır. Nitekim Araplar, "Her makama uygun bir söz vardır." demişlerdir. Sözün güzelliği ve değeri, makama uygun olmasıyla artar, uygun olmamasıyla da azalır. Konuşanın vasfı olarak belâgat, belîğ söz söyleme yeteneğidir. Belâgat ilmi, Meâni, Beyan ve Bedî bölümlerinden oluşur. Meâni, muhatabın bilgi seviyesine ve hazır bulunmasına uygun olacak şekilde ona hitap etmektir. Yani

¹¹⁶ *el-Mu'cemu'l-Vâsît*, s. 69.

istediğimiz anlamı ifade etmek için muktezayı hâle uygun söz dizimine başvurur. Hatip veya kâtip, muhatabın durumuna göre bazen yalın anlatımla yetinirken bazen de te'kid'e, kasr'a, î'caz-itnaba, fasl veya vasl'a başvurarak meramını anlatır. Delaletini bildiğimiz bir cümle, kontekstine göre farklı anlamlar ifade edebilir. Meâ'ni, ilmi anlamda farklılıklara yol açan üslûp özelliklerini ve karineleri öğrenmeyi sağlar. Beyan, bir anlamı, teşbih, istiare, mecaz veya kinaye gibi farklı birçok yol ve yöntemden biriyle en güzel biçimde ifade etmeyi sağlayan kuralları konu alan bir belâgat ilim dalıdır. Bedî', beyan ve meâni dışında kalan, cinas, iktibas, seci', tevriye, tıbak, mukabele gibi lafzı veya manayı güzelleştirmeyi sağlayan çeşitli unsurları konu alan bir belâgat ilim dalıdır.

9.1. Belâgat Tarihi

Belâgat unsurlarının kullanımı, bütün dillerde olduğu gibi Arapçada da çok eskiye dayanır. Belâgat öğeleri özellikle, edebî maharetleri ile müsellemler olan Cahiliye Dönemi şair ve yazarları tarafından yaygın bir şekilde kullanılmıştır. Bu edebî iklimde nazil olan, manası üslûbu ve terkihi açısından mucize olan Kur'an ve hadisteki belâgat örneklerini daha iyi anlamak için Cahiliye şiirine ve nesrine her zaman müracaat edilmiştir. Esasen belâgatın bir ilim dalı olarak ortaya çıkışı ve teşekkülünün de ana nedeni, Arapçanın her açıdan zirvesi kabul edilen, Hz. Peygamberin en büyük mucizesi olan Kur'an'ı daha iyi anlamaktır. Kur'an'ın mucize oluşu, hem lafız hem de mana itibarıyla mükemmel olmasından kaynaklanır. Onu en iyi anlayanlar da edebî açıdan zevk sahibi uzmanlardır. Arapçanın kemal noktası olan belâgatın bir dilbilim dalı olarak teşekkülü, lûgat ve nahivden çok sonradır. Edebî tenkit şeklinde başlayan belâgat çalışmaları Kur'an'ın i'cazı ile ilgili çalışmalarla birlikte devam etmiştir. İlk defa Sibeveyhi'nin (ö.180/796) Arapça ile ilgili bütün konulara yer veren el-Kitâb'ında, belâgat konularına yer verilmiştir.

Bu ilim dalına en fazla ihtiyaç duyanlar, doğal olarak tefsir âlimleridir. İlk müfessirlerden, el-Ferrâ'nın (ö.207/822) Meâ'ni'l-Kur'an'ında, Ebû 'Ubeyde Ma'mer b. Müsennâ'nın (ö. 209/827) Mecâzü'l-Kur'an (diğer adları Meâ'ni'l-Kur'an ve İ'rabu'l-Kur'an)'ında, İbn Kuteybe'nin (ö. 276/889) Te'vilu Muşkili'l-Kur'an'ında ve benzeri eserlerde belâgat konularına yer verilmiştir.

Bu ilimle ilgili isimlendirmeler, belâgatın bir bölümü üzerinde durmanın da etkisiyle, el-Câhîz'de (ö. 255/869) beyân (meşhur el-Beyân ve't-Tebyîn adlı eserinde), İbnu'l-Mu'tez'de (ö. 296/908) bedî', Kudâme b. Ca'fer'de (ö. 337/978) Nakdu'n-Nesr ve Nakdu's-Şi'r gibi farklı şekillerde olmuştur. Belâgat sahasındaki teliflerin ikinci aşaması 'Abdülkahir el-Curcânî'nin (ö. 471/1078) Esrâru'l-Belâğa ve Delâilu'l-İ'câz adlı eserleri; Zemahşerî'nin (ö. 538/1144) el-Keşşâf adlı tefsiri gibi eserlerle devam etmiştir. Bu ilmin üçüncü halkası, Miftahu'l-'Ulûm müellifi Ebû Ya'kub es- Sekkâkî (ö. 626/1229) ile tamamlanmıştır. İlk defa 'Ulûmu'l-Belâğa adını meâni, beyan ve bedî' fenlerini kapsayacak şekilde kullanan odur.¹¹⁷ Hatib el-Kazvinî'nin, kendisinden sonra bütün belâgat çalışmalarını belirleyen Miftâhu'l-'Ulûm üzerine yazdığı Telhîsu'l-Miftâh adındaki eseri ve Sa'duddin et-Teftazânî'nin el-Mutavvel adındaki Telhîs şerhi ve onun el-Muhtasar adlı eserleri belâgat tarihinde önemli yer tutmaktadır.¹¹⁸

9.2. Retorik - Belâgat İlişkisi

Batı dillerinde retorik bizdeki hitabet ve belâgat kavramlarının her ikisinin karşılığı olarak kullanılmaktadır. Batıda retorik, başlangıçta, sadece konuşma üslûbuyla ilgilense de zamanla sözlü hitaptan yazılı metinlere kadar uzanan dil ve üslûp özelliklerini konu edinen bir disiplin haline gelmiştir.¹¹⁹ Aristo'nun anlayışına göre retorik, ikna etmesi gereken delilleri taşıması ve tutarlı bir dile sahip olması gerekirken¹²⁰, sofistlere göre, his ve heyecanı öne alan, dinleyiciyi büyülemesi gereken bir çabadır. Bu iki anlayış, günümüze kadar varlığını sürdürmüştür. Aristo şiir ve hitabet sanatı için, sırasıyla Poetica ve Rhetorica adında iki ayrı kitap telif etmişse de zamanla bu ayırım ortadan kalkmış ve retorik bütün üslûp özelliklerini kapsayacak şekilde kullanılmıştır.

Arap hitabeti, nesrin bir türü olarak kabul edilir ve sözlü hitabı konu edinir. Hutbe, ikna etmeyi, heyecanlandırmayı amaçlayan ve belâgat ilmi açısından güzellik şartlarını taşıyan bir metin olmalıdır. Bununla birlikte Araplar, belâgati nesirde olduğu kadar şiirde de aramışlardır. Nitekim en iyi belâgat delilleri Kur'an ve hadisten sonra

¹¹⁷ Ahmed Mustafa el-Merağî, *Târihu 'Ulûmi'l-Belâğa ve't-Ta'rifî bi-Ricâlihâ*, Şeriketu Mektebeti Mustafa el-Babî, Mısır, 1950, s. 9; İbn Haldûn, Abdurrahman b. Muhammed, *Mukaddime* Çev. Halil Kendir, Yeni Şafak, Ankara, 2004, II, 312; Kılıç, Hulusi, "Belâgat", *DİA*, V, 380-383, İstanbul, 1992

¹¹⁸ Ahmed Mustafa el-Merağî, *Târihu 'Ulûmi'l-Belâğa ve't-Ta'rifî bi-Ricâlihâ*, s. 20-35; Kılıç, 381-383.

¹¹⁹ Kâzım, Yetiş, *Ta'lîm-i Edebiyat'ın Retorik ve Edebiyat Nazariyâtı Sahasında Getirdiği Yenilikler*, Atatürk Kültür Merkezi, Ankara 1996, s. XVII- XVIII.

¹²⁰ Aristo, s. 181.

Cahiliye şiirinde gösterilmektedir. Hitabet denildiğinde söz özelliklerinin yanı sıra hatibin ahlâkı, duruşu gibi özellikler de dikkate alınırken, belâgatten söz edildiğinde sadece sözün özellikleri ve hatibin, yazarın veya şairin belîğ söz söyleme melekesine bakılır. Şu kadar var ki, hitabet dilinde şiir kadar sanatlı söyleyiş gerekmez. Aşırı sanatlı söyleyiş, hitabette bulunan dinî, siyasi vb. mesajı zarar verir ve gülünç bir durum ortaya çıkar. Hitabette asıl olan anlamdır. Belâgatte ifadenin yerinde ve zamanında ve yeterince söylenmesiyle oluşan mükemmellik için kullanılan “Muktezayı hâle uygunluk” ilkesi, hitabette “lafızların ruhu” olan anlamın yalın ve güçlü bir şekilde vurgulanması ve söyleyişin de doğal olmasını gerektirir.¹²¹ Bir ifadede anlama perde olacak düzeydeki aşırı sanatlı söz, Longinos’un ifadesiyle “*su toplamış, şişkin, hastalıklı bir vücut*” gibi itici olur.¹²² Fakat ikna edici bir anlamı teşbih, mecaz vb. belâgat figürleriyle ölçülü bir şekilde desteklemek ifadeyi güçlendirir, dinleyiciyi de etkiler.¹²³

Sonuç olarak, batıda retorik diye adlandırılan ilim ile Arap dilindeki hitabet ve belâgat ilimleri birbirinden bağımsız olarak doğmuş ve farklı işlevler yerine getirmiştir. Bu farkları şu şekilde özetlemek mümkündür. Batıda, genellikle siyasi mücadelede destek sağlamak, konumunu yükseltmek ve mahkeme salonlarında hak savunmak amacıyla kullanılan retorik, kişisel çıkarlar için kullanılarak olumsuz bazı uygulamalara araç edildiği için azımsanmayacak ölçüde kuşkuyla karşılanmıştır.¹²⁴ Oysa Araplarda hitabet, hasım kabileler arasında barışı sağlamak, başka ülkelerle diplomatik ilişkiler geliştirmek, nesep şerefini dillendirmek, dinî nasihatlerde bulunmak gibi değerli kabul edilen işlevler yerine getirmiş ve büyük bir saygıyla karşılanmıştır. Araplarda hatibin ahlâklı, faziletli, duruşuna ve giyimine özen göstermesi beklenirdi.

Belâgatin bir ilim dalı olarak ortaya çıkışı ise, Arapçanın saflığının bozulması ve yeni Müslüman olmuş halkların çoğalması nedeniyle, esasen Kur’an’da mevcut olan i’caz ve belâgatin anlaşılmasında duyulan güçlüklerdir.¹²⁵

Batı retoriği ile Arap dili belâgati ve hitabeti söz sanatlarına ‘bedî’ veya sanatlı anlatıma, teşbih, istiare gibi beyan öğelerine önem vermek açısından benzeşir. Fesahat gibi meâ’ni unsurları ise Arapçaya özgüdür. Retorik, hitabet ve belâgatte pek olmayan,

¹²¹ İbn Haldûn, II, 833, 849.

¹²² Platon-Longinos, s. 107-108.

¹²³ İbn Haldûn, II, 851; Platon-Longinos, s. 134-137-138.

¹²⁴ Kâzım Yetiş, s. 18.

¹²⁵ İbn Haldûn, s. 813.

kompozisyon oluşturma ve geliştirme konusu üzerinde çok durmuştur.¹²⁶ Bununla beraber Arap edebiyatı, tarih boyunca, muhtevası itibariyle, sınırları yeni genişleyen batı edebiyatından daha zengin olmuştur.¹²⁷

10. HİTABET TARİHİ

Hitabet, demokrasi idaresinin doğurduğu ve geliştirdiği bir sanattır.¹²⁸ Hitabet, bir halkın siyasi terbiye ve kültür ile aydınlanmış olup olmamasıyla alakalıdır. Kültürel ve hürriyet açısından ilerlememiş olan toplumlarda hitabet o kadar revaçta değildir. Söz söyleme ve fikir özgürlüğünün hâkim olduğu yerlerde hitabet alanında da ilerlemeler kat edilmiş, ünlü hatipler yetişmiş ve bu türün deha derecesindeki meyveleri meydana gelmiştir.¹²⁹

Genellikle hangi alanda bir ilerleme ve özgürlük mevcut olmuşsa o alandaki hitabet türü de gelişmiş ve hatipler eserlerini vermiştir.¹³⁰

Toplumların siyasi gelişmelerinin bir aşaması olan imparatorluklar ve monarşiler devrinde hitabet ya hiç var olmamış ya da askeri hitabelerle, mabetlerin ve mahkemelerin sınırlarını aşamayan dini ve hukuki hitabetten ibaret kalmıştır.¹³¹

Daha kısa bir ifadeyle hitabet, hür ve demokratik ortamların doğurduğu ve geliştirdiği bir sanattır diyebiliriz.

Her millet, zaman zaman bağrından birçok hatip çıkartmış ve büyük hatipler yetiştirmiştir. İlim adamı, asker, devlet adamı, lider ve özellikle din adamı olan bu hatipler, mensubu buldukları milletlerine hizmet etmiş, gelecek nesiller üzerinde derin etkiler bırakan eserler vücuda getirmişlerdir.

Hitabetin en eski örneklerine eski Yunanistan ve Latinlerde rastlanılmaktadır. Bu iki milletin hayatında hitabet sanatının kayda değer bir yer tuttuğuna şahit olmaktayız. Tilmak yazarı Rahip Fenelon konuyla alakalı olarak şu tespitte bulunmaktadır:

¹²⁶ Meyer, s. 38-39; Kâzım Yetiş, s. 24.

¹²⁷ Kâzım Yetiş, s. 24.

¹²⁸ Seyit Kemal Karaalioğlu, s. 53.

¹²⁹ M. Ziya Ünsel, s. 3.

¹³⁰ M. Ziya Ünsel, s. 14.

¹³¹ Hamdi Akverdi, s. 60.

“Yunanlılarda her şey halka, halk da söze bağlıdır.”¹³² Eski Atina sitelerinde, sosyal hayat ve siyasi meseleler hitabet sanatı için iyi bir ortam hazırlamıştır.

Yunanlıların “Agora” adını verdikleri alanlarda biriken halk, yapılan edebî konuşmaları büyük bir ilgiyle takip etmiştir. Halkın hitabete ve güzel söze aşırı derecede olan düşkünlüğü, buralarda hatiplerin yetişmesi için okulların açılmasına sebep olmuştur. Demosthenes (m.ö. 389-313), Perikles (m.ö. 494-429), Eşin (m.ö. 389-313) Yunanistan'da yetişen ünlü hatiplerden birkaçıdır.¹³³

Ancak Yunanistan'ın, önce Makedonyalılar daha sonra da Romalılar tarafından işgal edilmesi neticesinde bu ülkede hitabete verilen önem ortadan kalkmıştır.¹³⁴

Romalıların da hitabete en az Yunanlılar kadar önem verdiklerini söyleyebiliriz. Roma şehrinde “Forum” adı verilen meydana İmparator Ceasar tarafından sadece hatiplere ait olmak üzere kürsünün konulması, bugünkü uygulamaların aksine boş zamanların müzik ve eğlence yerine hitabetle doldurulması, hükümdarların bazen saatlerce süren nutuklarla karşılanması ve dış ülkelere gönderilecek olan elçilerin, hatiplerin arasından seçilmesi Roma'da hitabete verilen önemin bir göstergesidir.¹³⁵

Romanın en büyük hatibi Çiçero (m.ö. 106-43)'dür. Tarihin kaydettiği en büyük hatiplerden biri olan Latin edebiyatının bu güçlü hatibi, kuvvetli nutuklarıyla şöhret sahibi olmuştur. Bilhassa siyasi ve hukuki nutukları çok meşhurdur. Romalıların ünlü hatipleri arasında Genç Plin (m.ö. 113-62) ve ihtiyar Seneca'yı (m.ö. 55- m.s. 37-41) da saymak mümkündür.¹³⁶

Fransa'da hitabet daha çok kiliselerde verilen vaazlarla gelişmiştir. 17. Yüzyılda dini hitabet, edebî bir tür halini almıştır. Bu yüzyılda yetişen hatiplerin büyük bir kısmı birer vaizdirler. Bossuet, dini hitabette kayda değer bir yeri olan bir rahiptir. 1789 yılında meydana gele Sanayi Devrimiyle hitabet meydanlara taşınmış ve siyasi hitabet olarak şekillenmiştir. Mirabeau (1749-1791), Danton (1759-1794), Robespierre (1758-1794) gibi olan şahıslar hem devrimin öncülerindendirler hem de ateşli birer hatiptiler. İhtilal yıllarında gücü ellerinde bulunduranlar kuvvete başvurunca kendilerini

¹³² Ahmet Lütfi Kazancı, s. 36; M. Reşit Özbalıkcı, s. 26.

¹³³ Yüzendağ, Ahmet, *Hitabet Dersleri*, s. 12-13.

¹³⁴ Yüzendağ, *Hitabet Dersleri*, s. 13.

¹³⁵ Ahmet Lütfi Kazancı, s. 36; M. Reşit Özbalıkcı, s. 26.

¹³⁶ Soysaldı, Mehmet, *Dini Hitabet*, (2. Baskı), Bizim Büro Basımevi, Ankara 2005, s. 23.

desteklemeleri, doğru olmayan doktrinleri savunmaları, haksız olan hal ve davranışları haklıymış gibi halka anlatmaları için hitabeti kullanmışlardır. Bu konularla alakalı olarak hatipler adeta birbirleriyle yarışarcasına bıktırıcı ve tiksindirici konuşmalar yapmışlar, kendilerini dinlemeyenleri zor kullanarak dinlettirmişlerdir. Bu yolla fikirlerinin doğruluğunu halka benimsetmeye çalışmışlardır.

İhtilalın etkileri azaldıkça Fransa’da hitabetin ciddiyet konumunu elde ettiğini görmekteyiz. Hatipler, halka hitap ettikleri zamanlarda, o zamana has bir kıyafet giyip kürsülerde konuşmuşlardır.¹³⁷

Türklerde ise hitabet diğer millet ve medeniyetlerle mukayese edildiğinde bir edebî tür olarak dini ve askeri çeşitlerinin dışında yetersiz kalmış ve geç gelişme göstermiş bir saha olarak zikredilmektedir. Türk hitabeti hakkındaki en eski ipuçlarını Türk destanlarında bulmak mümkündür. Bunlar arasında en dikkate değer olan, Oğuz Kağan Destanı’nda, Kağan’ın ikinci eşinden doğan çocukları şerefine ziyafet düzenlediğinde, beylere ve halka karşı “buyruk” adı verilen konuşmasıdır.¹³⁸

Ayrıca Türk hitabetinde Büyük Selçuklu Hükümdarı Alparslan’ın önemli bir yeri vardır. Alparslan, Cuma günü tam cuma namazı vaktinde atından inip askerlerin gözü önünde secdeye kapanarak dua ettikten sonra okumuş olduğu hutbeyi burada zikretmekte fayda vardır:

“Biz ne kadar az olursak olalım, onlar ne kadar çok olurlarsa olsunlar, bütün Müslümanların minberlerinden bizim için dua ettikleri şu saatte, kendimi düşmanın üzerine atmak istiyorum, ya muzaffer olur gayeme ulaşırım, ya da şehit olarak cennete giderim. Beni takip etmeyi tercih edenler peşimden gelsin, ayrılmayı isteyenler gitsinler. Burada Allah’tan başka emreden sultan yoktur. Emir ve kader tamamıyla onun elindedir. Bugün ben de sizlerden biriyim, sizlerle birlikte savaşan bir gaziyim. Beni takip edenler ve canlarını Ulu Tanrı’ya adayanlardan şehit olanlar cennete, sağ kalanlar ganimete kavuşacaklardır. Ayrılanları ahirette ateş, dünyada ise alçaklık

¹³⁷ Bkz. Türk Ansiklopedisi “Hitabet”, Latin Edebiyatı “Cicero”; M. Ziya Ünsel, s. 24-25; Yüzendağ, *Hitabet Dersleri*, s. 12-13; Koçer, Hasan Ali, *Eğitim Tarihi İlk Çağ - I*, Ankara Üniversitesi Eğitim Fakültesi Yayınları, Ankara, 1980, s. 117; Dawson Christopher, *Batının Oluşumu*, Trc. Dinç Tayanç, Dergâh Yayınları, İstanbul, 1997, s. 70-71; Burckhardt Jacob, *İtalya’da Rönesans Kültürü*, Trc. Bekir Sıdkı Baykal, (1. Baskı), Okyanus Yayınları, İstanbul, 2010, I, 318-321; Öymen Hıfzırrahman Raşit, *Doğulu ve batılı yönü ile eğitim tarihi-I*, Ayyıldız Matbaası, Ankara, 1969, s. 22-40.

¹³⁸ Mustafa Uzun, “*Türk Hitabet Tarihine Genel Bir Bakış*”, M. Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, İstanbul, 2000, Sayı, 19, s. 146-147.

beklemektedir. Bu sebeple benimle birlikte savaşmakta veya savaşmadan uzaklaşmakta serbestsiniz.” deyince askerler bir ağızdan:

“Ey Sultan! Biz senin kullarınız, ne yaparsan arkadayız, istediğini yap, asla emrinden ayrılmayacağız” şeklinde cevap vermişlerdir.

Bu sözlerden sonra konuşmasını bazı geleneksel hareket ve jestlerle pekiştiren Sultan Alparslan, atına binerek irad etmiş olduğu şu hutbesiyle de vasiyetini yapmıştır:

*“Ey Askerlerim! Eğer şehit olursam bu beyaz elbise kefenim olsun! O zaman ruhum göklere çıkacaktır. Melikşah’ı yerime tahta çıkarınız ve ona bağlı kalınız. Zaferi kazanırsak önümüzde çok hayırlı günler olacaktır.”*¹³⁹

Hitabetin bir sanat olarak ele alınması başak bir ifadeyle onu; üslûbu, tekniği ve metodu ile inceleme konusu yapmak, bu yolda hatip yetiştirmek, bizde henüz yeni yeni gelişmektedir. 19. yüzyılda açıkça görülen batılılaşma gayretlerine paralel olarak hitabette de kayda değer bir gelişme başladı. Reşit Paşa’nın 1839 da padişahın, devrin ileri gelenlerinin, yabancı elçilik temsilcilerinin ve büyük bir halk kitlesinin huzurunda okuduğu Tanzimat Hatt-ı Hümayunu bir örnek olarak gösterilebilir.¹⁴⁰

Demokrasi ve hürriyet havasının dünyayı kaplamaya başladığı asrımızda hitabet sanatı bütün çeşitleriyle büyük bir önem kazanmış ve her tarafa yayılmış durumdadır. Bugün halka yeni fikirler aşlamak, halkı her türlü siyasi, dini, içtimai ve fikri cereyanlar konusunda aydınlatmak ve kültürel yönden iyi vatandaşlar yetişmesini sağlamak bakımından hitabet nevinin bütün çeşitlerinde yetişmekte olan hatipler, üzerlerine büyük roller almaktadırlar.¹⁴¹

¹³⁹ Osman Turan, *Türk Cihan Hâkimiyeti Mefkûresi*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 1996, I, 137-139.

¹⁴⁰ Yüzendağ, *Hitabet Dersleri*, s. 4

¹⁴¹ M. Ziya Ünsel, s. 28.

BİRİNCİ BÖLÜM

CAHİLİYE DÖNEMİ

1.1. CAHİLİYE DÖNEMİNE GENEL BAKIŞ

İslamiyet'in geliştinden önce Arapların yaşadıkları döneme “*el-Câhiliyye/ Cahiliye, el-‘Asru’l-Câhilî / Cahiliye Asrı, ‘Asru mâ kable’l-islam / İslâm Öncesi Asrı*”vb. şekillerde isimlendirilir ve bu dönem (m. 500-610) “*ilk Cahiliye Çağı ve son Cahiliye Çağı*” olmak üzere iki devrede mütalaa edilmektedir.

İlk Cahiliye Çağı

Hakkında yalnızca kazılar sonucu çıkarılan kitabeler, tabletler ve benzeri başka eserler vasıtasıyla bilgi sahibi olduğumuz, m.V. yüzyıldan önceki döneme İlk Cahiliye Çağı denir.

Son Cahiliye Çağı

Miladi V. yüzyıldan İslâm'ın zuhur ettiği miladi 610 yılına kadar süren döneme Son Cahiliye Çağı denir. Birinci Cahiliye Çağı'na oranla bu dönemle alakalı daha çok bilgiye sahibiz. Arapların Cahiliye Çağı ile alakalı durumlarını yansıtan şiir ve nesir gibi eserlere bu dönemde rastlamaktayız.

جَهْلٍ : “cehile (cahil oldu, bilmedi) ” fiilinden türeyen Cahiliye kelimesi sonraları عِلْمٍ : “alime'nin (bildi)” zıddı olarak kullanılmıştır. Fakat Macar oryantalist Goldziher (ö.1921) kelimenin bu anlamının ikinci derecedeki anlamı olduğunu, kelimenin esas olarak حُلْمٍ : “ halume'nin (sakin, sabırlı, halim oldu)” zıt anlamı olduğunu ve “sert, kaba veya pek hoyrat olmak” manasına geldiğini savunur.¹⁴²

Cahiliye kelimesinin içinde geçtiği bir şiirinde Cahiliye şairi olan ‘Amr b. Kulsûm (ö.600)şöyle diyor.¹⁴³

¹⁴² Geniş Bilgi İçin Bakınız, Şevkî Dayf, *Târîhu’l-Edebî’l-‘Arabî (el-‘Asru’l-Câhilî)*, (8. Baskı), Daru’l-Me’arif, Kahire 1960, s. 38-39; Süleyman Tülücü, “*Câhiliye Kelimesinin Mana ve Menşei*”, İİFD, 1980, s. 279-285; Fayda, Mustafa “Câhiliye”, *DİA*, VII, 17-19, İstanbul, 1993; Kenan Demirayak, *Arap Edebiyatı Tarihi-I, Cahiliye Dönemi*, (1. Baskı), Fenomen Yayınları, Erzurum 2009, s. 9.

¹⁴³ Şevkî Dayf, *Târîhu’l-Edebî’l-‘Arabî (el-‘Asru’l-Câhilî)*, s. 39.

أَلَا لَا يَجْهَلُنَّ أَحَدٌ عَلَيْنَا فَتَنْجَهَلُ فَوْقَ جَهْلِ الْجَاهِلِينَ

“Hele kimse, bize karşı zorbalık etmesin, o zaman her zorbadan daha zorba oluruz.”

Dikkat edildiği zaman şairin de bu kelimeyi yukarıda ifade edildiği şekilde kullandığı görülür. Bundan dolayı Goldziher “el-Cahiliyye” kavramını “barbarlık” olarak tercüme etmektedir.¹⁴⁴

Cahiliye kelimesi ise Arapların İslamiyet’le müşerref olmadan önce içinde buldukları durumu ifade eden ve “bilgisizlik, idrak edememek, düşüncesiz olmak ve akılsızca davranış” anlamını ifade eden bir kelimedir.¹⁴⁵ Çünkü Cahiliye döneminde insanlar Allah’ı, Resûlunu ve gönderdiği dinin kurallarını bilmiyorlardı. Aynı zamanda putlara tapmaları, içki içmeleri, zina yapmaları ve kabileler arasında sürekli olarak ihtilafların meydana gelmesi bu dönemin en başta gelen özellikleriydi. Bu açıdan da bakıldığında İslami literatürde bu dönem “Cahiliye Dönemi” olarak adlandırılmıştır.¹⁴⁶

Arap Yarımadasında İslamiyet yayılmadan önce ya da başka bir ifadeyle Hz. İsa’dan (a.s.) Hz. Muhammed’e (s.a.v.) kadar geçen süre için cahiliye tabiri kullanılmıştır. Daha geniş anlamda ifade etmek gerekirse bu devirde yaşayan Arapların tefekkür, ilim, irfan ve inanç bakımından tam bir cehalet içinde yaşadıkları görüşü yaygınlık kazanmıştır. Ama bununla birlikte bu dönem insanların medeniyetten tamamen uzak yaşadıklarını söylemek çok zordur. Çünkü cahiliye tabiri o dönemin dini ve sosyal hayatındaki yanlış adet ve gelenekleri ifade etmektedir.¹⁴⁷ Cahiliye Dönemi Araplarının siyasi, sosyal ve ekonomik durumları üzerinde kısaca durulacaktır.

1.1.1. Siyasi Durum

Cahiliye Döneminde Arap Yarımadasındaki siyasi durum; yönetim, savaşlar ve hukuk olmak üzere üç başlık altında kısaca ele alınacaktır.

¹⁴⁴ Kenan, Demirayak, *Arap Edebiyatı Tarihi-I, Cahiliye Dönemi*, s. 9

¹⁴⁵ *Lisânu’l-Arab*, “جهل” md.

¹⁴⁶ Ömer Ferruh, *Târîhu’l-Edebi’l-Arabî*, I-VI, Dâru’l-İlm, Beyrut 1981, I, 69.

¹⁴⁷ Kenan Demirayak, *Arap Edebiyatı Tarihi-I, Cahiliye Dönemi*, s. 10.

Yönetim

Cahiliye Devrinde Araplar gerek soysal gerekse idari ve siyasi açıdan bir birlikteliğe sahip olmamaları nedeniyle Arap yarımadası da derli toplu bir sosyal hayata kavuşmamıştır. Bu bölgede sadece kabile ve aşiret esasına dayalı bir siyasi yapı görülmektedir.¹⁴⁸

Her kabilenin bir reisi olurdu, ancak reis birlikte yaşadığı topluluk üzerinde kesin ve geniş yetkilere sahip değildi. Kabile reisinin seçimi ise, onların şahsi meziyetlerine ve zenginliklerine dayanıyordu. Mesela, Kusayy'ın yönetimi elinde tutması, Huzâalıları yenilgiye uğratması ve mali bakımdan zengin olmasıyla alakalı idi.

Babadan oğla intikal eden bu reislik makamının birtakım sorumlulukları da vardı. Kâbe ve Mekke'ye gelen hacılarla ilgili bütün işleri idare eder, orduyu savaşlarda sevk ve idare eder ve bazı anlaşmazlıkları çözerdi.¹⁴⁹ Daru'n-Nedve denilen ve Mekke ahalisinin ileri gelenlerinin toplandığı yerde problemler müzakere yoluyla çözümlenirdi.¹⁵⁰

Savaşlar

Cahiliye Döneminde, kabileler arası pek çok savaş yapılmıştır.¹⁵¹ Bu savaşların birçoğu gerçek bir sebebe dayanmadan, sırf birtakım şahsi ihtiraslar neticesinde ortaya çıkmıştır. Bu savaşlar, zaten sıkıntı içerisinde varlıklarını sürdüren Arap kabilelerini daha da çıkmaza sürüklemiştir.

Savaşların çıkmasına sebep olan amillerden birincisi ırkçı düşünceydi. Araplarda, kendi kabileleri ile övünmek çok yaygın olan bir hareketti. Birisi kabilesini veya geçmişini övücü birtakım sözler sarf ettiği zaman diğer kabileler bu duruma karşı cephe alırlardı. Neticede savaşların çıkmasına sebep olurdu. İkinci sebep ise intikam hırsıydı. Herhangi bir kabilenin bir mensubu başka bir kabile tarafından öldürüldüğü zaman, onun intikamının kabilesi tarafından alınması bir gelenektir. Öldürülen kişi haksız olsa dahi kabilesi ona yardım eder ve kanını yerde bırakmamaya çalışırdı.¹⁵² Bir başka sebep de, ekonomiden kaynaklanan birtakım etkenlerdi. Arap yarımadasının kurak bir araziye

¹⁴⁸ İbn Hişâm, *es-Siretu'n-Nebeviyye*, nşr. Mustafa es-Sakka ve diğerleri, I-IV, Beyrut 1971, I, 130.

¹⁴⁹ Neşet Çağatay, *İslam Öncesi Arap Tarihi ve Cahiliye Çağı*, Ankara 1982, s. 100.

¹⁵⁰ İbn-i Hişâm, *es-Siretu'n-Nebeviyye*, I, 131.

¹⁵¹ İbnu'l-Esir, ('İzzuddîn Ebu'l-Hasan 'Ali), *el-Kâmil fi't-Tarih*, I-XIII, nşr. C. J. Tornberg, Leiden, 1853-1867, I, 502.

¹⁵² Geniş bilgi için bkz. İbnu'l-Esir, *el-Kâmil fi't-Tarih*, I, 502.

sahip olması hasebiyle tarıma elverişli bir arazi değildi. Halk, başka kabilelere birtakım baskınlar düzenleyerek ihtiyaçlarını karşılama cihetine gidiyordu. Bunun sonucunda da savaşların meydana gelmesi kaçınılmaz bir hal alıyordu.¹⁵³

Cahiliye Dönemi'nde savaşların çok olması ve uzun sürmesi nedeniyle bu savaşları derleyen Eyyâmu'l-'Arab adında bir ilim dalı da doğmuştur.

Cahiliye Dönemi'nde Eşhuru'l-Hurum denilen Zilkâde, Zilhicce, Muharrem ve Recep aylarında savaş yapmak haram sayılırdı. Bu haram ayların ihlal edilmesi sonucu çıkan savaşlara fıcar savaşları denilirdi. Cahiliye Dönemi'nde meydana gelen fıcar savaşların sayısı dördtür.

1.Fıcar Savaşı: Kinâne ve Havazin kabileleri arasında meydana gelmiştir.

2.Fıcar Savaşı: Kureyşliler ile Havazin kabileleri arasında meydana gelmiştir.

3.Fıcar Savaşı: Kinâne ve Havazin kabileleri arasında meydana gelmiştir.

4.Fıcar Savaşı: Kureyş kabilesi ve onun tarafını tutan Kinâne kabilesi ile Kays Aylan kabileleri arasında cereyan etmiştir.¹⁵⁴

Hukuk

Cahiliye Devrinde yazılı bir hukuk sistemi yoktu. Hukuk, örf ve adetlere dayanıyordu. Fertlerin hareketlerini düzenleyen bağlayıcı bir hukuk sistemi olmadığından bireyler, şahsi anlayışları doğrultusunda hareket ediyorlardı.¹⁵⁵ Araplarda, kabilenin fertleri arasındaki dayanışma kuvvetliydi. Mesela herhangi bir kabilenin mensubu başka bir kabileye mensup olan herhangi bir bireyi haksız yere öldürseydi dahi kabilesi, onu himaye ederdi. Bu nedenle kabileler arasındaki savaşlar gittikçe uzuyordu ve belli bir siyasi ve hukuki merci olmadığından da her kabile kendi hakkını kendisi almaya çalışıyordu.¹⁵⁶

1.1.2. Sosyal Durum

Cahiliye Döneminde Arap Yarımadasındaki sosyal yapı; sosyal sınıflaşma, aile yapısı, ahlâki yapı ve eğitim olmak üzere dört başlık altında kısaca ele alınacaktır.

¹⁵³ Philip K. Hitti, *Siyasi-Kültürel İslam Tarihi*, Çev. Salih Tuğ, İstanbul 1980, s. 131.

¹⁵⁴ Bkz. İbn-i Hişam, *es-Siretu'n-Nebeviyye*, I, 195.

¹⁵⁵ Uğur Mücteba, *Hicri Birinci Asırda İslam Toplumu*, İstanbul, 1980, s. 23.

¹⁵⁶ Neşet Çağatay, *İslam Öncesi Arap Tarihi ve Cahiliye Çağı* s. 100 -101; Uğur Mücteba, s. 24.

Sosyal Sınıflaşma

Cahiliye Döneminde Arap toplumu hürler, esirler ve mevali olmak üzere üç ana gruba ayrılmıştı.

Hürler

Aile veya kabile halinde yaşayan ve toplumun en itibarlı kimseleriydiler. Hürler, mensup oldukları kabilenin içerisinde eşit hakka sahip idiler. Kâhinler, şairler ve savaşlarda üstün başarı gösteren kimseler, kabile içerisinde diğerlerine nazaran daha itibarlı kimselerdi.

Esirler

Esir, köle ve cariyeler bu gruba dâhillerdi. Bunların toplum içerisinde herhangi bir kıymetleri olmadığı gibi ticaret eşyası gibi alınır satılırlar, hibe veya hediye edilirlerdi. Köleler ve cariyeler savaşlarda ele geçirilir ya da pazarlarda satın alınırlardı.

Mevali

Esirlerle hürler arasında bir sınıf olup genel olarak azat edilmiş köle veya cariyelere denirdi. Herhangi bir köle veya cariyeye azat edilirse, azat edenin mevlası ve onun ailesine mensup olurdu. Bunlar, hürlerin sahip oldukları haklara sahip değillerdi.¹⁵⁷

Arap toplumunda siyasi bir otorite olmadığı için kişilerin haklarını gözetecek hukuki bir sistem de yoktu. Bu sebeple zayıf bir kimsenin barınabilmesi için güçlü ve kuvvetli bir kişinin himayesine girmesi gerekiyordu.¹⁵⁸

Aile Yapısı

İslâm öncesi Araplarda iki türlü aile yapısı görülmektedir. Birincisi içtimai aile yapısı, ikincisi ise tabii aile yapısıdır. İctimai aile, soy birliğine bağlı olan aile idi, dini ve hukuki mahiyete sahip idi. Tabii aile ise evlenme neticesinde oluşan aile yapısıydı.¹⁵⁹

Cahiliye Döneminde, kadınla erkeği birbirine bağlayan nikâhın dini bir hüviyeti olmadığı için kadın ancak bir çocuk sahibi olduğunda bir erkeğin karısı olurdu.¹⁶⁰ O

¹⁵⁷ Neşet Çağatay, *İslam Öncesi Arap Tarihi ve Cahiliye Çağı*, s. 131.

¹⁵⁸ İbnu'l-Esir, *el-Kâmil fi't-Tarih*, II, 91-92.

¹⁵⁹ Uğur Mücteba, s. 16.

¹⁶⁰ Neşet Çağatay, *İslam Öncesi Arap Tarihi ve Cahiliye Çağı*, s. 129.

dönemde erkekler eşlerini boşadıktan sonra, boşadıkları hanımın başka bir erkekle evlenmesini önlemek için kadının iddeti bitince onu tekrar alıp daha sonra yine boşarlardı.¹⁶¹ Kadınların içtimai hayatta kayda değer bir değerleri yoktu. Toplumun en hor görülen fertleri olmaları bir yana kendilerine içtimai ya da sosyal hayatta her bir söz hakkı verilmezdi. Örneğin, adetli oldukları zamanlarda onları evin içine dahi sokmazlardı, miras bıraktıkları halde mirasa sahip olma yetkileri yoktu. Yine yetim kız çocuklarının velileri, kız güzelse onunla evlenip malını almak; güzel değilse malını alarak, herhangi bir kimseyle evlendirmemek gibi muamelelere tabi tutulurlardı.¹⁶²

Ahlâki Yapı

Cahiliye Dönemi'nin ahlâki yapısını, Cafer b. Ebî Tâlib (r.a.), Necaşi'nin huzurunda şöyle açıklar:

"يا ايها الملك! كُنا قوما أهل جاهلية، نعبد الاصنام، ونأكل الميتة، ونأتي الفواحش، ونقطع

الأرحام، ونسئ الحوار، ويأكل القويُّ منّا الضعيف، فكُنا على ذلك."

"Ey Melik! Biz, Cahiliye ehli bir kavimdik. Putlara ibadet eder, ölü hayvan etini yer, fuhuş yapar, akrabalık ilişkilerini keserdik. Komşularımızı ihmal ederdik ve bizlerin kuvvetli olanları zayıf olanları ezdiği bir kavimdik..."¹⁶³

Arap toplumunda kız çocuğunu dünyaya getirmek adeta bir yüz karasıydı. Çünkü kız evladının musibete sebep olacağına inanılırdı. Bu sebeple kız çocuklarını diri diri toprağa gömerlerdi. Darimi'nin süneninde, bir adamın Cahiliye Devri'nde iken kız çocuğunu kuyuya atarak öldürüldüğü rivayet edilmektedir.¹⁶⁴ Bu dönemde kız çocuklarının öldürülmesini anlamak güçtür. Henüz yerleşik hayata geçmemiş olan bedevilerde, kız çocukları çöl hayatında çok az işe yarıyorlardı; esir düşmek suretiyle veya başka bir nedenden dolayı mensup olduğu kabilenin felaketine sebep olabilir diye düşünülüyordu. Bir başka açıdan olaya bakacak olursak; Cahiliye toplumunda kadının kayda değer bir değeri yoktu, adeta bir meta gibi kullanılıyorlardı. Erkekler ise her

¹⁶¹ Neşet Çağatay, *İslam Öncesi Arap Tarihi ve Cahiliye Çağı*, s. 136.

¹⁶² Uğur Mücteba, s. 17.

¹⁶³ İbn-i Hişam, *es-Siretu'n-Nebeviyye*, I, 336.

¹⁶⁴ Darimi (İmam Ebû Muhammed Abdullah b. Abdurrahman), *Sunen*, Çev. Abdullah Aydın, I-IV, Madven Yayınları, İstanbul, 1996, I, 3.

bakımdan itibarlı ve söz sahibi olan kimselerdi. Böyle bir anlayış içerisinde, kız çocuğuna sahip olmak herhalde o aile için olumlu bir düşünce olmayacaktı.

Yine zayıf ve fakir olan bazı aileler, çocuklarını doyurmama korkusuyla öldürmüşlerdir. Allah’u Teâlâ bu tür kişileri şöyle uyarmıştır: “*Fakirlik korkusuyla çocuklarınızı öldürmeyin. Onları da sizleri de biz besliyoruz. Onları öldürmek büyük günahtır.*”¹⁶⁵

Cahiliye Dönemi’nde yetimlerin, dulların ve acizlerin mallarının ellerinden alınması, zengin ve güzel olan kızların kaçırılması gibi davranışlar yaygındı.¹⁶⁶ Para kazanmak amacıyla çadırlar kurup cariyelerini çalıştırıyorlardı. Yine iyi cins nesil yetiştirmek maksadıyla hanımlarını başka erkeklere gönderiyorlardı.¹⁶⁷ Ayrıca Kâbe’yi çıplak olarak tavaf edenler de vardı.¹⁶⁸

Eğitim

Cahiliye Devri Arapları genellikle bedevi bir hayat yaşadıklarından kültürleri çöl hayatının kısıtlı imkânlarıyla sınırlıydı. Bu yüzden, toplumun temelini oluşturan eğitim işiyle pek uğraşmazlardı ve yazıyı bilenlerin sayısı da çok azdı.¹⁶⁹ Hz. Peygamber konu ile alakalı olarak: “Biz, ümmi bir milletiz; yazı ve hesap bilmeyiz.”¹⁷⁰ diye buyurmuştur.

Yaptığımız araştırmalar neticesinde bu dönemde edebî alanda büyük gelişmelerin katledilemediği sonucuna vardık. Bununla beraber edebî değeri üstün olan şiirler, Kâbe’nin duvarına asılarak orada teşhir edilirdi. Şiir, insanın duygularına hitap ettiği için şairler, halkı kolaylıkla etkileyebiliyorlardı. Bu sebeple şiir apayrı bir yer teşkil etmekteydi.¹⁷¹ Yine bu döneme ait fenni nesirle alakalı olarak kaynak eserlerde çeşitli bilgilere ulaştık, özellikle hitabet sanatının çok geliştiğini tespit ettik.

¹⁶⁵ İsrâ Sûresi: 17/31; En’am Sûresi: 6/151.

¹⁶⁶ İbni Kesir, (Ebu’l-Fida İsmail b. Ömer), *es-Siretu’n-Nebeviyye*, I-IV, Nşr, Mustaf Abdulvâhid, Beyrut, 1976, s. 259.

¹⁶⁷ Buhari, *Nikâh*, 36.

¹⁶⁸ el-Ezrâki, (Ebû Veled), *Kâbe ve Mekke Tarihi*, Çev. Y. Vehbi Yavuz, Feyiz Yayınları, İstanbul, 1974, s. 98

¹⁶⁹ Hamidullah, Muhammed, *İslam Peygamberi*, I-II, İrfan Yayınları, İstanbul, 1993, II, 821.

¹⁷⁰ Buhârî, *Savm*, 13; Müslim, *Savm*, 15; Ebû Dâvûd, *Savm*, 6.

¹⁷¹ Hamidullah, *İslam Peygamberi*, II, 821.

Dini Durum

Hız. İbrahim (a.s.) ve oğlu İsmail (a.s.) Kâbe'yi inşa ettikten sonra, Mekke'de uzun süre Hanif dini varlığını sürdürmüştür. Fakat daha sonraki yıllarda tek tanrı inancı terk edilerek putperestliğe yönelim artmıştır.

Mekke'ye ilk putu getiren kişinin Huzaâ kabilesinden 'Amr b. Luhay olduğu rivayet edilmektedir. O, bir gün ağır bir hastalığa yakalanır, şifalı sulardan faydalanmak için Şam'da bulunan Belkâ vadisine gider. Belkâ halkının birtakım taşlara taptığını görünce hayrete düşerek, "Bu nedir?" diye sorar. Onlar da: "Bunlara tapıyoruz, bunlar aracılığıyla yağmurun yağmasını istiyoruz ve düşmanlarımıza karşı muzaffer olmak için onlardan yardım diliyoruz." diye cevap verirler. Bunun üzerine 'Amr b. Luhay, o putlardan birisinin kendisine verilmesini ister. Belkâ halkı, Hubel adlı putu ona verirler. 'Amr b. Luhay de bu putu alıp Mekke'ye getirerek Kâbe'ye koyar.¹⁷²

Yapılan bu hareketi, putperestliğin Arap yarımadasının merkezine girmesinin başlangıcı olarak kabul etmek mümkündür.

Putların nasıl yayıldığına gelince, bu konuda İbnu'l-Kelbi, Kitabu'l-Esnam adlı ünlü eserinde şu bilgilere yer vermektedir. "Arapların, Allah'a ibadet etmeyi bırakıp putlara ve taşlara ibadet etmelerine sevk eden hadise şudur: Mekke'den ayrılıp yolculuğa çıkanlar, Kâbe'ye olan saygılarını ve Mekke'ye olan bağlılıklarını ifade etmek için yanlarında harem bölgesinden alınmış olan bir taş götürürlerdi. Konakladıkları yere bu taşı koyup, Kâbe'yi tavaf ettikleri gibi o taşın etrafında dönerlerdi. Bu hareketlerinin amacı; o taştan medet beklemek, Kâbe'ye olan bağlılıklarını ifade etmek ve ona olan sevgilerini ifade etmek içindi. Oysaki onlar aynı zamanda Kâbe'ye ve Mekke'ye saygı gösterip orada hac ve umre ibadetini yapıyorlardı."

İbnu'l-Kelbi, bu bölümde Kâbe'ye hürmet olsun diye birtakım taşlara saygı gösterildiğini ifade ettikten sonra bu taşların nasıl bir tapma aracı olarak kullanıldığını anlatır.¹⁷³

¹⁷² İbnu'l-Kelbi, *Kitabu'l-Esnam*, Ter. Beyza Düşüngen, Ankara 1969, s. 26; İbn-i Hişam, *es-Siretu'n-Nebeviyye*, I, 78; el-Ezrâki, I, 88.

¹⁷³ İbnu'l-Kelbi, s. 26.

Bütün bunların yanında Araplar, Haniflik diniyle alakalı birtakım adetleri unutmamışlardı. Mesela; Kâbe'ye saygı gösterip tavaf etmek, hac ve umre yapmak, Arafat ve Muzdelife de vakfe yapmak, kurban kesmek vb. davranışları sergiliyorlardı.¹⁷⁴

Her belde halkı, kendisine ibadet edecekleri bir put edinmişlerdi. Bir sefere çıktıklarında veya seferden döndüklerinde yaptıkları ilk iş onlara el yüz sürmektir.¹⁷⁵

Ayrıca Araplar, güzel taş parçalarına, ağaçlara, kum tepelerine ve yollarda karşılaştıkları büyükçe ve gösterişli olan taşlara da taparlardı.¹⁷⁶ Kâbe'de 360 put olduğu da rivayet edilmektedir.¹⁷⁷

Şunu da unutmamak gerekir ki, bütün bunların yanında Araplar, kâinatın bir yaratıcısı ve koruyucusu olduğuna da inanıyorlardı.¹⁷⁸ Aynı zamanda putları da insanı Allah'a ulaştıran bir vasıta olarak kabul ediyorlardı.¹⁷⁹

Araplar, ne yapacaklarına karar vermek için putların yanında oklarla fal okunu çekerlerdi. Evlenmek ve yolculuğa çıkmak gibi önemli işlerinde karar vermek için putlara müracaat ederlerdi.¹⁸⁰

Araplar arasında, puta tapma gittikçe kuvvetleniyor ve bütün Arabistan bölgesini içine almaya başlamıştı. Fakat bu dönemde puta tapmanın bir sapıklık olduğunu anlayan insanlar da yok değildi. Rivayete göre Araplar, putlar için düzenledikleri törenlerin birinde dört kişi bir araya geldi. Bunlar: Varaka b. Nefel, Osman b. Huveyris, 'Ubeydullah b. Cahş ve Zeyd b. 'Amr idi. Aralarında şöyle bir konuşma geçti: "Vallahi kavmimizin taptıkları putların ve onlara olan bağlılıklarının hiçbir kıymeti yoktur. Babaları olan İbrahim'in dinini asli şeklinden uzaklaştırdılar. Görmeyen, işitmeyen, fayda ya da zararı olmayan taşlara tapıyorlar. Kendimize bunun dışında bir yol aramalıyız." Bunlardan Varaka b. Nefel ve Osman b. Huveyris Hıristiyanlığı seçtiler, 'Ubeydullah b. Cahş putlara ibadet etmeyi bırakarak İslamiyet'in doğuşu ile birlikte

¹⁷⁴ İbnu'l-Kelbi, s. 27; İbn-i Hişam, *es-Siretu'n-Nebeviyye*, I, 80.

¹⁷⁵ İbn-i Hişam, *es-Siretu'n-Nebeviyye*, I, 85.

¹⁷⁶ M. Asım Köksal, *Hız. Muhammed (s. a. v) ve İslamiyet (Mekke Devri)*, I-IVI, Işık Yayınları, Ankara 1966, I, 137.

¹⁷⁷ Buhârî, (Ebû Abdullah Muhammed b. İsmail), *Sahîhu'l-Buhârî, Kitabu'l-Megazî*, Mevsuatu's-Sunne el-kutubu's-Sitte ve Şurûhuha, Çağrı Yayınları, İstanbul 1992, s. 43.

¹⁷⁸ Ankebut Sûresi: 29/63; Müminûn Sûresi: 23/85; Zümer Sûresi: 39/8

¹⁷⁹ Yunus Sûresi: 10/106; ZümerSûresi: 39/3.

¹⁸⁰ İbnu'l-Esir, I, 6; İbn-i İshâk, *Siretu İbn-i İshâk*, (Nşr, Muhammed Hamidullah), Konya, 1981, s. 10.

Müslüman oldu.¹⁸¹ Zeyd b. ‘Amr, putlar adına kesilen hayvan etini yemezdi.¹⁸² Onun, İslâm öncesi dönemde söyledikleri önemlidir. Bir keresinde rabbine şöyle dua etti: “Ya Rabbi! Şayet seni hoşnut edecek ibadet biçiminin ne olduğunu bilseydim, kendimi buna yöneltirdim. Fakat ne olduğunu bilemiyorum.”¹⁸³

İslâm öncesi Arabistan’da, Hristiyanlık, Yahudilik, Mecusilik, Sâbiilik, Ateizm ve Putperestlik gibi değişik dinler ve inanışlar vardı.¹⁸⁴ Mekke’de özellikle köleler arasında çok sayıda Hristiyan vardı.¹⁸⁵ Putperestliğin gerçekte hiçbir alakası olmadığını anlayan insanların bir kısmı Hristiyan olmuşlardı. Ancak Arabistan’da Hristiyanlık ve Yahudilik geniş halk kitleleri arasında yayılmamıştır.¹⁸⁶

1.1.3. Ekonomik Durum

Cahiliye Dönemi Araplarının tamamına yakını bedevi bir hayat yaşamışlardır. Bu sebeple sanat, ziraat ve ticaret gibi geçim kaynakları pek gelişmemiştir. Ancak Mekke, Medine ve Taif gibi şehirlerde kısmen yerleşik hayata geçmiş olan Araplar ticaret ve küçük çapta sanat dallarıyla uğraşıyorlardı.

Mekke bölgesi tarıma elverişli olmadığı için halk, umumiyetle ticaretle uğraşıyordu. Ancak Arap yarımadasında merkezi bir otoritenin bulunmaması sebebiyle, ticaret kervanlarının geçiş güzergâhında bulunan korumasız çöllerde kervanlar için pek güvenli değillerdi. Bu yüzden kervan yolculukları genellikle eşhuru’l-hurum denilen Zilkâde, Zilhicce, Muharrem ve Recep aylarında yapılırdı.¹⁸⁷

Mekkeliler, yılda iki kervan çıkarırlardı. Bunlardan birisi kış aylarında Yemen’e diğeri de yaz aylarında Şam’a idi. Ayrıca Mekke şehri çöl ortasında bir yerleşim yeri olduğu için de Mısır ve Şam’dan Yemen’e, Kızıldeniz’den Basra Körfezi’ne giden kervanların da bir uğrak yeri idi. Mekke’nin dini bir merkez ve korunmuş bir belde olması da, buranın bir uğrak yeri olmasını etkilemiştir.¹⁸⁸

¹⁸¹ İbn-i Hişam, *es-Siretu’n-Nebeviyye*, I, 237- 238; Buhâri, *Bedû’l-Vahy*, 3.

¹⁸² Buhâri, *Kitabu’l-Zebail ve’s-Sayd*, 16.

¹⁸³ İbn-i Hişam, *es-Siretu’n-Nebeviyye*, I, 237-238; Cahiliye Dönemi dini inançları hakkında geniş bilgi için bkz. el-Bûti, *Peygamberimiz (s. a. v.)’in Uygulamasıyla İslam*, Çev. Ali Nar, Orhan Aktepe, İstanbul, 1987, s. 47.

¹⁸⁴ Muhammed Hamidullah, II, 697.

¹⁸⁵ Muhammed Hamidullah, I, 78.

¹⁸⁶ Mustafa Fayda, *İslamiyet’in Güney Arabistan’da Yayılışı*, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, Ankara, 1982, s. 19.

¹⁸⁷ Muhammed Hamidullah, *İslam Peygamberi*, II, 822.

¹⁸⁸ Kureyş Sûresi: 106/1-4.

Kureyş kervanları, Yemen'den ıtr (güzel koku), ip kokulu zamklar, fildişi, abanoz ağacı, kaplan derisi ve altın mücevher gibi maddeleri alarak bunları Şam ve Mısır'a götürürlerdi. Karşılığında da buğday, zeytin, zeytinyağı, tahıl ve kumaş gibi maddeler satın alırlardı. Ayrıca Medine ve Taif tüccarları da dışarıya hurma ihraç ederlerdi.¹⁸⁹

Yollar boyunca ticaret kervanlarının konaklayacağı pazarların bulunması tabiidir. Bu pazarlara, bölge ve bölgeye komşu olan yöre halkı gelip ihtiyaçlarını karşılarlardı. Ayrıca ticaret kervanları, bu bölgelerde yetişen ürünleri de satın alarak yollarına devam ederlerdi. Söz konusu olan panayırlar, Mekke'de kurulan Ukaz, Zu'l-Mecâz ve Mucenne panayırlarıydı.¹⁹⁰

Mekke, dini bir merkez olduğu için her yıl hac mevsiminde yüzlerce hacı oraya gelirdi. Tabii ki bu da Mekke halkı için büyük bir gelir kaynağını oluşturuyordu.¹⁹¹ el-Ezrâkî'nin Kâbe ve Mekke Tarihi adlı eserinde konu ile alakalı olarak dikkat çeken bir nokta vardır. Kâbe'yi tavaf etmeye gelen hacılar, tavaf yapacakları zaman günlük elbiselerini çıkarıp, tavaf için satın aldıkları elbiseleri giymek mecburiyetindeydiler. Bunun hikmeti ise, günlük elbiselerle çeşitli kötülükler yapıldığından, ibadet esnasında kirlenmiş elbiseleri giymeleri doğru değildi. Tavaf elbisesini alma gücü olmayan hacılar ise Kâbe'yi çıplak olarak tavaf ederlerdi.¹⁹² Burada da görüldüğü gibi hacılara mal satmak için birtakım hoş olmayan yollara tevessül edilmiştir.

1.2. CAHİLİYE DÖNEMİNDE HİTABETİN GELİŞMESİ

Arap hitabetinin doğuşu, edebî nesrin diğer unsurlarında olduğu gibi çok eski zamanlara dayanmaktadır.¹⁹³ Cahiliye Dönemi'nde Araplarda güçlü bir hitabet vardı ve yaygın bir şekilde kullanılmaktaydı. Hitabetin bu dönemde Araplar üzerindeki etkisi şiirden az değildi. Hatta bazı durumlarda hatipler, şairlerden daha önde geliyorlardı.¹⁹⁴ Ancak şunu ifade etmeliyiz ki Arap edebiyatında şiir, nesirden önce oluşmuştur, çünkü

¹⁸⁹ Corci Zeydan, *İslam medeniyeti tarihi*, Çev. Zeki Meğamis, Doğan Güneş Yayınları İstanbul, 1971, s. 31

¹⁹⁰ Hamidullah, *İslam Peygamberi*, II, 999-1003.

¹⁹¹ el-Ezrâkî, I, 31.

¹⁹² Corci Zeydan, s. 31.

¹⁹³ Şevkî Dayf, *Tarihü'l-Edebî'l-'Arabî (el-'Aşru'l-Cahilî)*, s. 3; İhsan en-Naş, *el-Hitabetu fi 'Aşriha ez-Zehabi*, s. 7.

¹⁹⁴ el-Câhîz, *el-Beyan ve't-Tebyîn*, I-IV, Mektebetu'l-Hancı, Kahire, 1998, I, 244.

sanatsal nesir sosyal faaliyetleri olan, yüksek mertebeli, muntazam insan topluluğunun varlığını gerektirir, bu nedenle de şiire göre daha geç bir dönemde neş'et etmiştir.¹⁹⁵

Araplar, önemli meselelerini anlatırken, savaşa teşvik veya barışa davet ederlerken sık sık hitabete başvururlardı. Fakat bugün elimizde, Cahiliye Dönemi hitabetinin geçirmiş olduğu evreleri gösteren metinler bulunmamaktadır.¹⁹⁶ Çünkü bu dönemde Arapların büyük bir kısmı ümmiydi yani okuma yazma bilmiyorlardı, bundan dolayı da yazı yaygın olarak kullanılmıyordu, hatiplerin hutbeleri de yazlı değildi. Böylece zamanla hatiplerin irad etmiş oldukları hutbelerin büyük bir kısmı kaybolup gitmiştir. Bu hutbelerin çok küçük bir kısmı muhafaza edilmiştir, muhafaza edilenler de ravilerin hafızalarında kaldığı kadardır. Cahiliye Dönemi'nden günümüze kadar yazılı olarak gelen belgelerin kahır ekseriyeti şiirdir. Çünkü şiir vezinle söyleniyordu ve müzikle de alakası vardı. Bu da şiirin, insanlar tarafından ezberlenip hafızalarında tutmalarını kolaylaştırıyordu. Ancak bu unsurlar nesir için söz konusu değildir.

Şunu da ifade etmek gerekir ki, Arap toplumunun büyük bir kısmının okuma yazma bilmemesi onların Cahiliye Dönemi'nde yazıyı bilmedikleri anlamına gelmez. Aksine Cahiliye Dönemi Arapları, pek yaygın olmamakla beraber yazıyı kullanıyorlardı. Fakat yazıyı nesir ve şiir gibi edebî maksatlarla değil, siyasi ve ekonomik amaçlarla kullanıyorlardı.¹⁹⁷ Herhangi bir şehirden, topladığı şahıslarla ticari bir kabile oluşturup birçok ticaret merkezine seyahat eden tüccarların yanı sıra, Cahiliye Dönemi'nde Mekke'de siyasi, ticari, sosyal ve askeri konularda bazı anlaşmaların yapılması, ayrıca ravilerin rivayet ettiklerine göre belirli mevsimlerde yapılan şiir yarışmalarında seçilen en güzel kasidelerin kubatı adı verilen şeylerin üzerine altın suyu ile yazılarak Kâbe'nin duvarına asılması gibi hususlar, şüphesiz yazının bilinmesini gerektirmekteydi.¹⁹⁸

¹⁹⁵ Taha Hüseyin, *fi'l-Edebi'l-Cahilî*, (2. Baskı), Faruk Matbaası, Kahire, 1933, s. 328; Abdulhakîm Belbe', *en-Nesru'l-Fennî ve Eseru'l-Câhiz Fih*, Mektebetu'l-Ancelo el-Mısıriyye, Mısır, tsz. s. 2; Kenan Demirayak, *Arap Edebiyatı Tarihi-I, Cahiliye Dönemi*, s. 230.

¹⁹⁶ Şevkî Dayf, *Tarihü'l-Edebi'l-'Arabî (el-'Aşru'l-Cahilî)*, s. 3.

¹⁹⁷ Taha Hüseyin, *fi'l-Edebi'l-Cahilî*, s. 331; Şevkî Dayf, *el-Fenn ve Mezâhibuh fi'n-Nesri'l-'Arabî*, nşr. Dâru'l-Meârif, Kâhire 1960, s. 19; a. Millf. , *Tarihü'l-Edebi'l-'Arabî (el-'Aşru'l-Cahilî)*, s. 398; Hüseyin Nassâr, *Neş'etu'l-Kîtabeti'l-Fenniyye*, Mısır, 1966, s. 20-21; Kenan Demirayak, *Arap Edebiyatı Tarihi-I, Cahiliye Dönemi*, s. 230.

¹⁹⁸ Hüseyin Nassâr, *Neş'etu'l-Kîtabeti'l-Fenniyye*, s. 20-22; Kenan Demirayak, *Arap Edebiyatı Tarihi-I, Cahiliye Dönemi*, s. 230; İpek, M. Selim, *Klasik Dönem Arap Edebiyatında Nesir*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Arap Dili ve Edebiyatı Bölümü, 2012, s. 6

Arapların İslamiyet'ten çok önce hitabeti bildiklerinden şüphe yoktur. Ne var ki, yukarıda zikrettiğimiz sebeplerden dolayı hutbelerin birçoğu yazıya geçirilmeden kayıpolup gitmiştir. Geriye kalanlarında rivayetleri pek sağlıklı değildir ve bu alandaki uzmanları tatmin etmekten bir hayli uzaktır. Şu anda elimizde bulunanların çoğunluğu da İslami dönemde dini ve siyasi mülahazalar sebebiyle sonradan uydurulmuştur. Bunlara Arap heyetlerinin Kısra'nın yanında irad ettikleri hutbeleri örnek verebiliriz. Bize göre elimizde bulunan birkaç hutbe metni tek başına Cahiliye hitabeti hakkındaki malumatları belirlemeye ve özelliklerini ortaya koymaya yeterli değildir. Fakat bu metinlere bakarak Cahiliye Asrı'nın hitabetinin özellikleri üzerinde durabiliriz. Meseller de bize Cahiliye Dönemi nesri ve onun özellikleri hakkında doğru bilgi verir. Ayrıca Hz. Peygamber'e (s.a.v.) Müslüman olmayan heyetler tarafından takdim edilen hutbelere de bakarak Cahiliye Dönemi hitabeti ve onun özellikleri hakkında geniş malumata sahip olabiliriz. Son olarak Kur'an-ı Kerim'e de bakarak Cahiliye nesrinin özellikleri hakkında bilgi sahibi olabiliriz. Çünkü O, edebî nesrin ilk örneğidir ve biz onun doğruluğundan yüzde yüz eminiz.

Cahiliye Asrı'ndaki genel hayat, bu dönemde nesrin mevcudiyetini gerekli kılıyordu. Çünkü bu dönemde kabile hayatı ön plandaydı ve kabileler arasında sürekli olarak anlaşmazlıklar, düşmanlıklar ve savaşlar cereyan ediyordu. Zaman zaman da kabileler arasında meydana gelen bu olayların çözülmesi ve barışın sağlanması için çeşitli çabalar sarf ediliyordu. Bunu da hatiplerin güzel ve etkili konuşmaları aracılığıyla yapıyorlardı.

Cahiliye Döneminde hitabetin fazla gelişmesinin sebepleri şöyle izah edilebilir: Arap kabileleri özgürlüklerine düşkünlerdi, konuşma kabiliyetleri de çok güçlüydü. Arap dili, konuşmacıyı ve dinleyenleri etkileyen melodisel ve hatibi sürekli olarak konuşmaya teşvik eden bir özelliğe sahiptir.¹⁹⁹ Bundan dolayı onlar irticalı konuşuyorlardı ve akıllarına geldikleri gibi konuşuyorlardı, konuştukları zaman ağızlarından belîğ ifadeler çıkıyordu ve isabetli kararlar veriyorlardı. Konu ile alakalı olarak el-Câhîz şöyle diyor: “*Arap bir konuyu anlatırken ana konuya ve kastettiği konunun mihenk noktasına dikkat eder, böylelikle manalar peş peşe gelir ve lafızlar ardi*

¹⁹⁹ ‘Abdulcelil ‘Abduh Şelebî, *el-Hiṭabetu ve l’idadu’l-Haṭîb*, nşr, Daru’ş-Şurûk, 1987, s. 164

ardına üstüne yağar."²⁰⁰ Fakat bu, onların bütün hutbelerini irticali olarak söyledikleri anlamına gelmemektedir.

1.3. CAHİLİYE DÖNEMİNDE HİTABETİ GEREKTİREN UNSURLAR

Araplar arasında cereyan eden mücadeleler, birbirlerine karşı rekabet ve büyülenmeyi gerektirdiğinden, belagatli sözlerle hasmı ikna etmek ve taraftar kazanmak için hitabete ihtiyaç duymuşlardır. Bu sebeple kabileler arasındaki mücadeleler, savaşa teşvik veya savaşın sona erdirilmesi çağrısı, halkın din konusunda irşadı, çevre ülkelerin hükümdarlarıyla kurulan ilişkiler ve insani ilişkiler gibi hususlarda hitabet bir vasıta olarak kullanılmıştır.²⁰¹ O dönemde yazının yaygın olmayışı ve Cahiliye toplumunun çoğunlukla okuma-yazma bilmemesi gibi nedenlerden dolayı hitabet revaç kazanmış ve gelişme imkânı bulmuştur. Ayrıca o dönemde çeşitli nedenlerle kurulan panayırlar da²⁰² hatiplerin edebî yeteneklerini ortaya koymaları için bir vesile olmuştur.²⁰³

Cahiliye Devri'nde hemen hemen her kabilenin bir şairi olduğu gibi bir hatibi de vardı. Hatibin önemli vazifelerinden biri de sefaret (temsilci grup) heyetinin başında kabilenin temsilcisi olup kabileler arasındaki övünme yarışlarında sözcü olmaktı. Gerekli ortamlarda kabilenin asıl vasıflarını, sahip olduğu üstünlükleri ve parlak başarılarını en güzel bir dille söyler, bunları herhangi bir sıkılganlık göstermeden ifade ederdi. Bu devirde kabile reisinin aynı zamanda hatip olması büyük bir meziyetti.²⁰⁴ Kabilenin hatip reisi, savaşta gerekirse askerini cesaretlendirirdi.

Cahiliye Dönemi'nde, hitabetin amaçlarından birisi hatibin evlenecek genci, kızın ailesinden kabul görmesi için methetmesidir. Bu hitabetin insani boyutudur. Bu durum, Cahiliye toplumunun ilerlediğine, devamlılığına ve istikrarına bir delil olarak kabul edilmektedir. Hitabetin bir diğer amacı da birliği sağlamaktır. Bu durum, özellikle savaşlardan ve kabileler arası çekişmelerden sonra daha bariz bir şekilde görülmüştür. Buradan da anlaşılıyor ki; hatip tıpkı yarayı tedavi eden bir doktor veya insanlar arasında ortaya çıkan rahatsızları akıl yoluyla karara bağlayan bir filozof gibidir. Ayrıca

²⁰⁰ el-Câhîz, *el-Beyan ve 't-Tebyîn*, III, 28

²⁰¹ Bkz. Selami Bakırcı, "Araplarda Kabile Yapısı", AKEV, Yıl 3, Sayı 11, Kasım 2001 – Ocak 2002, s. 131 - 140

²⁰² Kenan Demirayak, *Arap Edebiyatı Tarihi I, Cahiliye Dönemi*, s. 76.

²⁰³ Şevki Dayf, *el-Asru'l-Câhilî*, nşr. Dâru'l-Meârif, Kâhire 1960, s. 410.

²⁰⁴ Ahmet Subhi Furat, *Arap Edebiyatı Tarihi*, nşr. Edebiyat Fakültesi Basımevi, İstanbul 1996, s. 96.

hitabet, keder anında bir taziye, sevinç anında bir tebriktir. Her ikisi kabile hayatı süren Arap toplumunda birbirleriyle bağ oluşturdukları, birbirlerine karşı duygularını ifade ettikleri ve esir oldukları kozadan çıkıp hayata başladıkları önemli sosyal iletişim şekilleridir.²⁰⁵

Hitabet savaş alanlarının dışında da kullanılırdı. Aralarında düşmanlık bulunan kişilerin affedilmesi hususunda kabilenin hatibi barışı sağlamak ve düşmanlığı ortadan kaldırmak adına hutbeler irad ederdi. Ayrıca Mekke'ye gelen ticaret kervanlarının karşı karşıya kaldıkları sosyal ve iktisadî problemler de Mekke'nin önde gelen reislerinin aracı olmalarıyla ve ikna edici hutbeleriyle çözüme kavuşturulurdu.

Hemen hemen her ciddi meselede hatibin sözcülüğüne müracaat edilen bir ortamda Mekke'de en azından yerleşmiş kabile sayısı kadar hatiplerin bulunduğu belirtilmektedir. Hatipler, İslâm'ın gelmesiyle birlikte kabilelerin, sarsılan sosyal ve iktisadi durumlarını müdafaa uğrunda yeni mesuliyetler yüklenmişlerdir.²⁰⁶

1.4. CAHİLİYE DÖNEMİNDE HİTABETİN SUNUMU

Cahiliye Dönemi hatipleri, hutbelerini sunarlarken takip ettikleri birtakım adetleri vardı. Hatipler takip ettikleri bu gelenek ve göreneklerle daha fazla tesirli olduklarını, gönüllere daha fazla nüfuz ettiklerini ve daha çok hüsnü kabul gördüklerini düşünüyorlardı. Onların bu adetlerini kısaca şöyle izah edebiliriz:

Evlilikle ilgili hutbelerde hatip oturarak hutbesini verirdi. Çünkü bu hutbelerden amaç, evlilik denen olayın gerçekleşmesine katkıda bulunmak ya da gerçekleştirmektir ve orada bulunanların da bu olaya şahit olduklarını bildirmek içindi. Üstelik evlilik hutbelerinin verildiği yerlerde çok sayıda kişi bulunmadığından hatip hutbesini verirken yüksek bir yere çıkma ve ayakta durma ihtiyacını da hissetmiyordu. Bunun dışında kalan diğer hutbelerde ise hatip; ayakta, büyük halk kitlelerinin ve toplumun ileri gelenlerinin bulunduğu mekânlarda;

- Etkili söylemde bulunmak,
- Jest ve mimiklerini iyice hissettirmek,

²⁰⁵ Gâzi Tuleymât, İrfân el-Aşkar, *en-Nesru fî Asri'n-Nubuvve ve'l-Hilâfeti'r-Râşidîn*, Daru'l-Fikr, Beyrut 2007, s. 238.

²⁰⁶ Ahmet Subhi Furat, s.100.

- Sesini daha uzaklara duyurmak,
- Hitap ettiği kitleye hâkim olmak ve göz önünde bulunmak amacıyla bindiği devesinin üstünde veya yüksek tepelere çıkıp irad ediyordu.²⁰⁷

Hatip hutbesini okurken elbiselerinin temiz olmasına dikkat ederdi,²⁰⁸ başında sarık, ellerinde baston ya da asası veyahut yayı bulunurdu ve elinde olan aksesuarı zaman zaman yere vurarak konuşurdu,²⁰⁹ sert bir yere dayanırdı, elinde bulunan sopasıyla, mızrağıyla ya da kılıcıyla birtakım işaretler yapardı. Hatiplerin bir kısmı barışla ilgili hutbelerini irad ederlerken bastonlarını, savaşla ilgili hutbelerini de irad ederlerken de oklarını ve yaylarını ellerine alırlardı. Öyle ki, kabile reisleri oturdukları meclislerde ellerinden bastonlarını bırakmazlardı,²¹⁰ hatta konuşmalarına hazırlandıklarında unutmamak için “sopayı almak” sözünü sürekli tekrarlardı. Hatiplerin, konuşmaları esnasında sopayı kullandıklarına dair Mu‘in b. Evs söylediği bir şiirinde işaret etmektedir.²¹¹

Hatipler, kullandıkları sopanın iyi cins ve yerli ağaçtan olmasına özen gösterirlerdi.²¹² Hutbelerinin bölümlerine giriş yaparlarken ve hutbelerini tamamlarken el ve baş hareketleri gibi vücut dilini kullanırlardı.²¹³

Hatipler, hitapları esnasında ellerini yukarı kaldırıp aşağıya indiriyorlardı ve çoğu zaman ne söylemek istediklerini elleri ile yaptıkları çeşitli işaretlerle ifade ediyorlardı.²¹⁴ Hatiplerin ellerini kaldırıp indirdiklerine dair Lebîd b. Rabî‘a, aşağıda geçen şu şiiri işaret etmektedir.²¹⁵

عُلبٍ تَشَدُّرٌ بِالْذُّحُولِ كَأَنَّهَا جِنُّ الْبَدِيِّ رَوَّاسِيًّا أَقْدَامُهَا

²⁰⁷ el-Hatip, Ahmet b. Abdullah el-Fakih, *Hitabet-i Arabiye Tarihi ve Arapça Hutbelerin Usul-û Tertibi*, Evkaf-ı İslâmiye Matbaası, İstanbul 1335, s. 11, 12.

²⁰⁸ ‘Abdurrahim el-Masdâvî, *Murşidu’l-Hatib ve Delilu’l-Bâhîs*, (3. Baskı), Daru’l-Ma‘rife, Beyrut 2010, s. 29.

²⁰⁹ Furat Ahmet Suphi, s. 96.

²¹⁰ el-Câhîz, *el-Beyan ve’t-Tebyîn*, I, 370.

²¹¹ Şiir için bkz. el-Câhîz, *el-Beyan ve’t-Tebyîn*, III, 10; Mui’n b. Evs el-Mezennî, *Dîvânu Mui’n b. Evs el-Mezennî*, Nşr, Nuri Hamûdî al-Kaysî, Hâtemed-Dâmin, Daru’l Câhîz Matbaası, Bağdat 1977, s. 74.

²¹² el-Câhîz, *el-Beyan ve’t-Tebyîn*, III, 30.

²¹³ el-Câhîz, *el-Beyan ve’t-Tebyîn*, III, 119.

²¹⁴ el-Âlûsî, III, s. 147.

²¹⁵ el-Câhîz, *el-Beyan ve’t-Tebyîn*, I, 371; *Yedi Askı Arap Edebiyatının Harikaları*, (2. baskı), Çev. Nurettin CEVİZ, Kenan DEMİRAYAK, Nevzat H. YANIK, Ankara Okulu Yayınları, Ankara, 2010, s. 117.

"(Bu mecliste aslanlar gibi) ensesi kalın, birbirlerine karşı içlerindeki kını döken ve Bedî (denilen yerin) cinleri gibi ayakları sabit (ve birbirleriyle mücadele etmekte kararlı olup ayak direyen) insanlar karşısında ben mücadeleye giriştim."

Hatipler, konuşmaları esnasında görsel faktörlere önem verdikleri gibi duyuşsal faktörlere de önem veriyorlardı ve konuşmalarının iyi ve güzel olmasını hedefliyorlardı. Hatiplerin, görsel ve duyuşsal unsurlara önem verdiklerine dair Lebîd b. Rabî'a söylediği bir şiirinde işaret etmektedir.²¹⁶ Ayrıca 'Abid'in bir şiiri de bu görüşü desteklemektedir.²¹⁷

Hatipler, siyah renkli sarıklarını intikam almayı teşvik eden hutbelerde günün anlamına uygun olması için takarlardı. Bunun dışında hutbe irad ederlerken siyah renkli sarık takmazlardı. Örneğin, İmru'u'l-Kays'ın babasının öldürülmesinin ardından kendisine gelen ve aralarında 'Ubeyd b. el-Ebres ve Kabîse b. Na'im'in de bulunduğu Esed heyetinin huzuruna başında siyah renkli bir sarık olduğu halde çıkmıştır.²¹⁸

Hatipler, hitap ettikleri kitleyi görmek ve onların dikkatlerini çekmek için muktezayı hale göre bazen i'caz ve itnab, bazen de takdim ve te'hir yaparlardı, bazı noktalarda da sözlerini tekrarlarla vurgularlardı.

Evlilikle alakalı hutbelerde çoğu zaman hatip konuşmasını uzun tutardı ona karşı cevap veren de cevabını kısa tutardı. Hatip, konuşmasında talepten ihbara, istifhamdan inkâra, müjde verip vaatle bulunmaktan tehdit etmeye ve uyarma gibi bir üslûptan başka bir üslûba geçirdi. Bütün bunları yapmalarındaki murat ise muhataplarının kalplerine tesir edip onları ikna etmeye çalışmaktı. Zira o dönemde hatipler, muhataplarını etkilemede ve yönlendirmede etkin bir role sahip idiler.

Hatibin, hitabeti esnasında ruhen ve bedenen sakin olması muhatapları tarafından övülürdü. Sağına soluna hiç bakmaması ya da az bakması, öksürmesi, sakalıyla oynaması ve ikide bir alnını kaşması ise muhataplarının dikkatlerinin dağılmasına, kendisinin acizliğine ve sözlerinin bu davranışları arasında kaybolmasına sebebiyet vermekteydi.²¹⁹

²¹⁶ Şiir için bkz. el-Câhîz, *el-Beyan ve't-Tebyîn*, I, 265.

²¹⁷ Şiir için bkz. *Lisanu'l-'Arâb*, XIV, 260.

²¹⁸ Abdulcelil Abduh Şelbi, s. 165.

²¹⁹ 'Abdurrahim el-Masdâvî, *Murşidu'l-hatîb ve delîlu'l-bâhîs*, (3. Baskı), Beyrut, Daru'l-Ma'rife, 2010, s. 29.

Hatipler, kabilelerinin en fasih konuşanları ve en âlim olanları idiler. Konuştukları zaman açık ve net konuşurlardı, konuşmaları halkın üzerinde büyük tesirler bırakıyordu, konuşmalarında hitabet açısından herhangi bir kusur bulunmazdı. Kısaca konuştukları lehçenin en fasih şeklini konuşurlardı.²²⁰

Cahiliye Dönemi hatipleri, kabilelerine mensup bireyleri bazen ölümün verdiği acılara cesaretle atılmaya bazen de kan davalarının derinliklerine dalmaya davet ederlerdi.²²¹ Hatipler, güçlü nefesli, soğukkanlı, eli ayağı heyecandan titremeyen, durduğu yerde tertipli düzenli duran, ürkek ve korkak olmayan kimselerdi.

Hatipler, yüksek sesle konuşurlardı ve bu şekilde konuşmalarının etkili ve güzel olacağını düşünüyorlardı. Bundan dolayı da iyi hatibin tasviri yapılırken “gür sesli hatip” yani yüksek sesli hatip diye tasvir edilirdi.

Hatipler, dış görünüşleri itibariyle itici değillerdi. Görünüşleri güzeldi, ağız ve diş temizliklerine önem veren kimselerdi, güçlü ve uzun boylu idiler, kambur değillerdi ve beyaz tenli idiler. Kays b. ‘Âmir bunu söylediği bir şiirinde bunu ifade etmektedir.²²²

1.5. CAHİLİYE DÖNEMİNDE HATİPLERİN STATÜSÜ

Şairler, Cahiliye Dönemi Arapları için adeta birer sözcü niteliğinde idiler. Şairler, yazıp okudukları şiirlerle Arapların duygularını ve düşüncelerini, adetlerini, gelenek ve göreneklerini, kahramanlık ve yiğitliklerini dile getiriyorlardı. Bundan dolayı şairler, kabileleri arasında çok özel bir yere sahip idiler. Kabileler, kendi şairlerini adeta el üstünde tutup onlarla gurur duyuyorlardı ve diğer kabilelere karşı kendileri için bir övünç vesilesi kabul edip onlarla şeref duyuyorlardı.

O dönemde şairlerin konumu ile hatiplerin konumu aynı seviyede değildi. Çünkü şairler, övünme ve yerme durumlarında mensubu oldukları kabilelerinin diliyle konuşuyorlardı, onların kahramanlıklarını, yiğitliklerini anlatırken karşı kabileleri de hicvedip onların ayıp ve kusurlarını dile getiriyorlardı. Fakat hatiplerin bakışları biraz daha farklıydı. Hatipler, konuştukları zaman kendi kabilelerine çeşitli nasihatlerde bulunurlardı, onlara doğru yolu göstermeye çalışırlardı ve onların iyi bir ahlaka sahip olmaları için çeşitli tavsiyelerde bulunurlardı. Dolayısıyla kabileler, şairlerle hatiplere

²²⁰ Muhammed Ebû Zehra, s. 209.

²²¹ Muhammed Ebû Zehra, s. 210.

²²² Şiir için bkz. el-Kâfî, I, 67.

aynı gözle bakmazlardı. Her birinin, kabileler açısından önemi farklı idi. Nitekim el-Câhîz, Ebû ‘Amr İbnu’l-‘Âlâ’nın Cahiliye Dönemi şairi ile o dönemin hatibinin konumunu karşılaştırırken: “ *Cahiliye Döneminde konum bakımından şairler hatiplerden önde geliyorlardı. Çünkü onların hayatlarında yaşadıkları büyük hadiseleri kaydetmek, şan ve şereflerini yüceltmek, düşmanlarını korkutup onlara saldırmak, atlılarıyla ve sayılarının çokluğuyla onları korkutmak için şiir ve şairlere daha çok ihtiyaç duyuyorlardı. Ne zaman ki, şiir ve şairlerin sayısı arttı ve şairler, şiiri bir kazanç vasıtası yaparak panayırlara gidip insanların namuslarına dil uzattılar Araplar nezdinde hatipler şairlerden daha üstün oldular.*”²²³ sözünü nakletmektedir. İbn Reşik de, Arapların, şan ve şereflerini edebîleştirmeleri için şiire daha çok ihtiyaçları olması nedeniyle başlangıçta şairlerin yüksek bir mevkie sahip olduklarını, ancak onların şiiri bir kazanç vasıtası olarak görmeleri sonucu hitabetin şiirden daha yüksek bir konuma geldiğini belirtir.²²⁴

Hatipler, kabilelerinin efendileri, liderleri ve âlimleri idiler. Zor ve sıkıntılı günlerinde kabilelerine rehberlik eden, onları fikirleriyle yönlendiren saygın kişilerdi. Ticaret zamanlarında panayırlarda kabilelerinin duygu ve düşüncelerini dile getiren birer sözcü konumundaydılar.

Cahiliye Dönemi şairlerine baktığımızda onların, şiirlerinde dönemin hatiplerini övdüklerini görmekteyiz. Çünkü şairler, şiirlerinde mensubu oldukları kabilenin öne çıkan meziyetlerini, kabilelerinin âlimlerini ve liderlerini anlatırlardı. Arap Edebiyatı Tarihçisi Carlo Nalino, Araplarda hitabet sanatının büyük bir değerinin olduğunu ifade ederek şunu dile getiriyor: “ *Şayet biz içinde Cahiliye Dönemi Arap hatiplerin övüldüğü eski beyitlerin tamamını toplamış olsaydık kitaplarımız onlarla dolup taşardı.*”²²⁵ Şairler, Evs b. Hacer’in şiirinde olduğu gibi kabilelerinin ileri gelenlerini ve reislerini dolayısıyla hatiplerini övüyorlardı.²²⁶

Araplar nezdinde belagat sahibi bir hatip büyük bir saygınlığa sahipti. Bu yüzden hatipler, kabilelerinin vekiliydiler, panayırlarda ve pazarlarda övünme, münakaşa ve

²²³ el-Câhîz, *el-Beyan ve’t-Tebyîn*, I, 241; Kenan Demirayak, *Arap Edebiyatı Tarihi-I, Cahiliye Dönemi*, s. 93.

²²⁴ Kenan Demirayak, *Arap Edebiyatı Tarihi-I, Cahiliye Dönemi*, s. 93.

²²⁵ Carlo Nalino, *Târîhu’l-’Adâbi’l-’Arabiyye Mine’l-Câhiliyye Hettâ ‘Asri Benî ‘Umeyye*, (3. Baskı), Daru’l-Me‘arif, Kahire, tsz. s. 97.

²²⁶ Şiir için bkz. Carlo Alfonso Nallino, s. 98.

savunma durumlarında onların adına söz söyleyip haklarını koruyorlardı.²²⁷ Arap Hatipleri, kabilelerinin komutanları, kahramanları, âlimleri, kadıları (hüküm verme konumunda olanlar) ya da kabilelerin bireylerinden biriydiler. Örneğin, meşhur hatiplerden olan Eksem b. Sayfi, Temim Kabilesinin büyük bir âlimi, Kuss b. Sâ'ide Araplar nazarında en büyük fikir adamı Ka'b b. Lûey, Kenane kabilesinin âlimi ve 'Abdulmutalib b. Hâşim Kureyşlilerin başkanı idi.²²⁸ Şayet hatipler bu tür meziyetlere sahip olmasalardı, kabileleri tarafından itibar görmezlerdi ve sözleri de dinlenilmezdi.

1.6. DÖNEMİN HATIPLERİ İLE ŞAIRLERİ ARASINDAKİ FARKLAR

Şiir Araplarda, toplumun duygu ve düşünceleri ile yaşam gayelerinin dile getirilmesinde bir araç olarak kullanıldığı gibi, sözün muktezayı hale uygun olarak söylenmesi ve kişisel duyguların dile getirilmesi için de kullanılan bir vasıta idi. Bundan dolayı Cahiliye toplumunda şairlere karşı büyük bir teveccüh vardı. Ancak zamanla şairler, şiirlerini bir kazanç vasıtası olarak gördüler ve yazmış oldukları şiirlerle para kazanmaya başladılar. Bu durum, halkın şairlere karşı olan teveccühlerini azalttı ve tepkilere neden oldu.²²⁹ Meydana gelen bu yeni vaziyet Cahiliye toplumunun hatiplere yönelmelerine dolayısıyla hatiplerin, halkın nazarında daha itibarlı kişiler haline gelmelerine yol açtı. Hatipler, kabilelerin ve aşiretlerin ileri gelenlerinin ve başkanlarının sevgisini ve saygısını kazandılar.

İbn Reşik, el 'Umde adlı eserinde konu ile alakalı olarak “Şairler, şiirle kazanma yolunu seçmezlerdi; ne zaman ki en Nâbiğa ez-Zubyânî geldi, kralları methedip, Numân'ın emrine girdi, şair olarak değeri düştü ve o, altın ve gümüş kaplardan yiyip içecek kadar çok mal kazandı”²³⁰ demektedir.

el-Câhîz de, Ebû 'Amr b. el- 'Ala'nın “Cahiliye Asrı Araplarının, kahramanlıklarını kaydeden, onların şan ve şereflerini yücelten, düşmanlarını korkutan, ...şiire daha çok ihtiyaçları olması hasebiyle hatiplere oranla şairler daha önde geliyorlardı. Fakat ne zaman ki şiir ve şairlerin sayısı çoğalıp şairler de şiiri bir kazanç vasıtası olarak görüp, panayırlarda insanların namuslarına dil uzatacak kadar

²²⁷ Carlo Alfonso Nallino, s. 98.

²²⁸ Muhammed Ebû Zehra, s. 209

²²⁹ Kenan Demirayak, *Arap Edebiyatı Tarihi-I, Cahiliye Dönemi*, s. 93.

²³⁰ İbn Reşik el-Kayravanî, *el-Umde fî Mehâsini's-şi'r ve Âdâbih ve Nakdih*, I-II, nşr. Muhammed Muhyiddin Abdulhamid, Beyrut 1972, I, 81.

ileri gittiler işte o zaman Araplar nezdinde hatipler şairlerden daha üstün bir konuma geldiler.” dediğini nakleder.²³¹

İbn Reşik, Ebû ‘Amr b. el- ‘Ala’nın yukarıda zikrettiğimiz fikrini destekler mahiyette Arapların, şan ve şereflerini sonsuza dek yaşatabilmek için şiir ve şaire duydukları ihtiyaçtan dolayı onları yüksek mevkilere layık gördüklerini, ancak şairlerin şiirle parayı kazanmaya başlamaları neticesinde hitabetin şiire oranla daha yüksek bir konuma geldiğini söylemektedir.²³²

Cahiliye toplumunun hatiplere verdiği önemi anlatabilmek için S‘as‘a b. Sûhâ’nın insanlarla alakalı yapmış olduğu şu tasnifi de hatırlatmakta fayda vardır. Mu‘avîye, S‘asa‘ b. Sûhâ’dan insanları sınıflandırmasını ister, o da sınıflandırmayı şöyle yapar: “İnsanlar çeşit çeşit yaratılmışlardır; bazıları kulluk için, bazıları ticaret için, bazıları hatiplik için, bazıları cesaret, yardım ve bunların arasındaki şeyler içidir. Suyu bulandırıyorlar, sihri değerli buluyorlar ve yolu daraltıyorlar.”²³³ Burada hatiplerin de seçkin bir sınıf olduğu anlamını çıkarmak zor değildir.

Bu söylediklerimizden Cahiliye Dönemi’ndeki şairlerle hatiplerin öneminin kalın çizgilerle bir birinden ayrıldıklarını anlamı çıkarılmamalıdır. Çünkü gerek şiir ve gerekse hitabet duyguya, hayale ve belagate dayanan bir sanat türüdür. Şayet bir farklılık varsa o da şiir ile hitabetin arasında konum ve amaç farklılığıdır. Bazıları şiire daha meyilli olmuşlar dolayısıyla fikirlerini, duygu ve düşüncelerini şiirle dile getirmişlerdir, bu şekilde şair olmuşlardır. Bazıları da fenni nesre daha meyyal olup fikirlerini, duygu ve düşüncelerini okudukları hutbelerle dile getirmişlerdir, onlarda bu şekilde hatip olmuşlardır. el-Câhîz: “Hatiplerin içerisinde şair olanlar vardır, şairlerin içerisinde de hatip olanlar vardır, Kuss b. Sâ‘de hem şair hem de hatiptir” demektedir.²³⁴

1.7. CAHİLİYE DÖNEMİNDE HİTABET TÜRLERİ

Cahiliye Dönemi Arapları sadece kendi çevrelerinde ve genel olarak kendi hayatlarında cereyan eden olayları konu edinen hutbe çeşitlerini biliyorlardı. Bu çeşit

²³¹ el-Câhîz, *el-Beyan ve ‘t-Tebyîn*, I, 241.

²³² İbn Reşik el-Kayravanî, *el ‘Umde*, I, 81.

²³³ el-Kâlî, I, 257.

²³⁴ el-Câhîz, *el-Beyan ve ‘t-Tebyîn*, I, 45.

hutbelerde baskın olan, kabilelerin yaşantılarıyla ilgili olan meselelerdi. Cahiliye Asrı Araplarının zihni, siyasi ve sosyal hayatları birleşikti. Bu dönemde Arapların hayatı, kabilecilik üzerine kurulmuştu ve her şey doğrudan cereyan etmekteydi. Dolayısıyla Cahiliye Dönemi hutbelerinde hem dini hem siyasi hem de sosyal konular bir arada işlenmiştir. Bundan dolayı bu dönemin hutbelerini kesin çizgilerle dini, siyasi ve sosyal hutbeler olarak birbirinden ayırmak zordur. Dönemin hutbelerinin konuları kahır ekseriyetle sosyal meseleleri içermektedir ve söylenen her söz, muhatabını kendi fikrine ikna etmek amacıyla söylenirdi.²³⁵Tasnifin kolay olması için Cahiliye dönemi hutbelerini dini, siyasi ve sosyal hutbeler olarak üç ana başlık altında incelemenin doğru olacağı kanaatini taşımaktayız.

1.7.1. Siyasi Hitabet

Cahiliye Dönemi'nde gerçek anlamda siyasi birhayat yoktur. Bununla birlikte kabilenin kendi iç yönetimi, kabileler arası ilişkiler ve antlaşmalar, Mekke gibi büyük dini, siyasi, ticari ve kültürel merkezlerde Kureyş gibi bazı kabilelerin otoritesi, Arapların çevre ülkelerin hükümdarları ile ilişkileri bu dönemde bir nevi siyasi bir ortam yaratmıştır. İşte, Kays b. Hârice'nin, Dâhis ve el-Ğabrâ savaşında yaptığı gibi gerek kabile fertlerinin gerekse kabile üyelerinden teşekkül eden heyetlerin ihtiyaçlarının giderilmesi, herhangi bir savaşın durdurulması, barışın sağlanması vb. hususlarda kabile reisine, emir veya hükümdarlara müracaatları esnasında yaptıkları konuşmaları bir siyasi hutbe olarak telakki etmek mümkündür. Aynı şekilde hatiplerin kendi aralarında cereyan eden kabilelerinin kahramanlık, cömertlik gibi erdemlerini dile getirerek üstün niteliklerini saymak için rekabet ettikleri konuşmaları, savaşa teşvik etmek amacıyla yaptıkları konuşmaları da birer siyasi hutbe olarak değerlendirilebilir.²³⁶Siyasi hutbeler şu kısımlara ayrılır:

1.7.1.1. Övünme ve Yerme Hutbeleri

Cahiliye Asrı'ndaki Araplar, kabileler halinde bir hayat sürdürüyorlardı. Kabilecilik ruhunda asaletle, soy-sopla ve mensubu bulunduğu kabilenin kahramanlıklarıyla övünmek vardır. Övünme ve yerme hutbeleri bu tür duyguların dile getirilmesi amacıyla vücuda gelmiş bir hutbe çeşididir. Bu tür hutbelerinin üç temel

²³⁵ İhsan en-Nas, *el-Hitâbetu'l-'Arabiyyetu fî 'Asrhâ'z-Zehebi*, s. 9.

²³⁶ Kenan Demirayak, *Arap Edebiyatı Tarihi-I. Cahiliye Dönemi*, s. 246.

şartı vardır. Bunlardan birincisi, birbirine muhalif ya da sıfatlarında birbirinden ayrılan ve ayrıldıkları noktaların karşı karşıya getirdiği iki grubun bulunması, ikincisi rakip gruplardan her birisinin, kendisini haklı çıkartacak ve şanını yüceltecek öte yandan hasmının argümanlarını çürütecek ve rakibini çepeçevre saracak delilleri getirmesi, üçüncüsü de konuşmasını en güzel şekilde anlamlandırılması ayrıca dinleyicileri cezbetmesi ve problemin çözümü hususunda mesafe kat etmesi için siyak ve sibakını güzel bir şekilde tertip etmesidir.²³⁷Ebû ‘Ubeyde, bu tür hutbeleri şöyle tarif etmektedir: “Övünme ve yerme hutbelerinde, her iki taraf da kendi gurubunu öven ve karşı tarafı yeren hutbesini okur, daha sonra ‘Alkame b. ‘Ulâşe ile ‘Amr b. Tufeyl arasında geçen övünmeve yermehutbesinde olduğu gibi işi bilen bir adam aralarında hakemlik yapar.”²³⁸

Cahiliye Asrı övünme ve yerme hutbelerinde çok acımasız sayılabilecek şartlar da vardı. Övünme ve yerme hutbelerini okuyacak olan şahıslar sahip oldukları develerden en az elli adedini rehin olarak bırakırlardı. Okunan hutbeler sonucunda mağlup olan şahıs galip olan şahısa rehin bıraktığı elli devenin tamamını vermek zorundaydı. Örneğin, Hâşim b. ‘Abdulmenaf ile ‘Umeyye b. Abdu’ş-Şems arasında meydana gelen yerme hutbesinde böyle bir olay gerçekleşmiştir.²³⁹Yine Mâlik b. ‘Ameliye ile ‘Amîre b. Hâcer el-Huzâ‘î arasındaki yerme hutbesi için yüz deve, Cerîr el-Becelî ile Hâlid b. Artâte el-Kelbî arasında kabile reisliği için cereyan eden yerme hutbesinde Hâlid b. Artâte el-Kelbî, yüz deve ortaya konulmasını teklif etmiş fakat Cerîr bu teklifi beğenmeyip sarı tüylü bin deve ortaya konulmasını istemiştir.²⁴⁰

Övünme ve yerme hutbelerinin cereyan edildiği mekânlar sıradan yerlerdi yani özenle seçilmiş mekânlar değildi. Fakat bu hutbelerin irad edildiği gün Cahiliye Arapları için önemli bir gün sayılırdı. O günde, hutbeyi dinlemeye gelenler erken saatlerde hazırlık yaparlardı, en güzel elbiselerini giyip akrabalarını, arkadaşlarını ve tebaasını yanlarına alıp olayın geçeceği mekâna gelirlerdi. Deve kesip yemek hazırlarlardı.

²³⁷ Muhammed Ebû Zehra, *el-Hitabetu Usûluha-Tarihuhu fî Ezheri ‘Usûriha ‘Inde’l-‘Arabî*, nşr. Daru’l-Fikr’l-Arabiyye, Kahire, 2012, s. 199; Mustafa el-Beşir, *Meşhûm’n-Nesri’l-Fenni ve Ecnasuhu fî’n-Nakdi’l-Kadim*, nşr. , Daru’l Yâzûrî’l-‘İlmiyye, Ürdün, 2010, s. 12.

²³⁸ İbn Manzûr, *Lisanu’l-Arab*, “*نَقَرَ*” Mad.

²³⁹ Muhammed İbnu Habib el-Bağdâdî, *Kitâbü’l-Munemmek fî ahhâri kureyş*, (1. Baskı), ‘Alimu’l-Kutubi, Beyrut 1985, s. 97-100.

²⁴⁰ Mahmut Şukrî el-Âlûsî el Bağdâdî, *Bulûğu’l-‘Arobi fî m‘Arifeti’l-Ahvâli’l-‘Arab*, I-III, nşr, Muhammed Behçet el-Eserî, (3. Baskı), Bağdat, I, 403; Muhammed Ebû Zehra s. 199.

Yerme hutbesinin ehemmiyetine göre şairler de oraya davet edilip kendilerine şiir okuturlardı.²⁴¹

Cahiliye Dönemi'nde neş'et eden bu hutbe çeşidinin ortaya çıkış nedenine gelince, o dönemin insanları tarafından şeref, haysiyet ve riyaset gibi sebeplerden dolayı karşıt gruplar arasında meydana gelen husumetlerdir. Bu husumetler ise genellikle kabile reisi olmak isteyen iki şahıs arasında meydana gelmekteydi. Riyaset iddiasında bulunan şahıslar irad etmiş oldukları hutbe ya da hutbelerde kendilerinin ve atalarının iyi ve güzel taraflarını öne çıkarırken karşı tarafın da kötü ve sevimsiz taraflarını dile getirmekteydiler.²⁴²

Cahiliye Dönemi Araplarının hayatı kabile hayatı şeklinde devam etmekteydi ve bu hayatın en belirgin özelliklerinden bir tanesi de her kabilenin kendi soyunun meziyetlerini anlatıp onunla övünmesiydi. Cahiliye Döneminde bu tür hutbe çeşitlerine sıkça rastlamaktayız. Arap edebiyatı sahasında telif edilmiş olan kitaplar bu konu ile alakalı olarak bize birçok örnek rivayet etmektedir. Örneğin, Reb'a el-Esedî'nin hakemliğinde el-Ğa'ğa' b. Ma'bed ile Halid b. Malik'in yerme hutbesi,²⁴³ 'Abdulmutalib ile Hareb b. Umeyye'nin hakemliğinde İbnû Nufeyl ile Nufeyl b. 'Abdu'l-'Uzza arasında cereyan eden övünme ve yerme hutbeleri,²⁴⁴ Hâlid b. Mâlik en-Nahşâlî²⁴⁵ ve Herim el-Fezârî'nin hakemliğinde 'Alkame b. 'Ulâse ile 'Amr b. Tufeyl arasında cereyan eden övünme ve yerme hutbelerini verebiliriz.²⁴⁶ Biz burada Herim el-Fezârî'nin hakemliğinde 'Alkame b. 'Ulâse ile 'Amir b. Tufeyl arasında cereyan eden yerme hutbesinin metnini ve çevirisini vermekle yetineceğiz. Bu hutbenin konusu, Benû 'Amir'in başkan seçilmesi hakkında kendilerini övmeleri karşısındakini ise yermesi şeklinde cereyan etmektedir. Onlardan her birisi, efendisinin başkanlığa daha layık olduğunu savunmaktadır. Hutbenin metni şöyledir:²⁴⁷

²⁴¹ Hamid Abdullah, ez-Zâydi, *Munâferetu 'Amr b. Tufeyl ve 'Alkame b. 'Ulâse el-Âmrîn ve Eseruhâ fi Şi'ri'l-Câhlî*, Cami'âtu Ummu'l-Kurâ, Mekke, 1993, s. 11.

²⁴² Hamid Abdullah ez-Zâydi, s. 9.

²⁴³ İbn Dûreyd, *el-İştîkâk*, thk. Abdusselam Muhammed Harun, (1. Baskı), Daru'l- Cîl, Beyrut, 1991, s. 145; el-Câhîz, *el-Beyan ve 't-Tebyîn*, II, 272.

²⁴⁴ el-Câhîz, *el-Beyan ve 't-Tebyîn*, I, s. 304.

²⁴⁵ el-Câhîz, *el-Beyan ve 't-Tebyîn*, II, 272-273.

²⁴⁶ Ebû'l-Ferec Alî b. el-Hüseyn b. Muhammed b. Ahmed el-Kureşî el-İsfehânî, *Kitabu'l-Eğânî*, I-XXV, (3. Baskı), Daru's-Sekâfe, Beyrut, 1962-1964, XV, 51-54; Ahmet Zeki Safvet, *Cemheretu Hutabi'l-'Arab*, I-III, (1. Baskı), el-Mektebetu'l-'İlmiyye, Kahire 1933, I, 41-45; Muhammed Ebû Zehra, s.199; Kenan Demirayak, *Arap Edebiyatı Tarihi-I, Cahiliye Dönemi*, s. 246.

²⁴⁷ Kitabu'l-Eğânî, XV, 51-54; Kalkaşandi, *Şubhu'l-'Aşâ*, I-XIV, Daru'l-Kutubi'l-Misriyye, Kahire, 1922, I, 382-384; Ahmet Zeki Safvet, *Cemheretu Hutabi'l-'Arab*, I, 41-45.

...

"فقال علقمة: إن شئت نافرتك، فقال عامر قد شئت. و الله إني لأكرم منك حسبا، وأثبت منك

نَسَبًا، وأطول منك قَصَبًا.

فقال علقمة والله أنا خير منك ليلا و نهارا،

فقال عامر: و الله لأنا أحب إلى نساءك أن أصبح فيهن منك، أنا أتحرُّ منك للّقاح، وخير منك

في الصباح، وأطعم منك في السنة الشّياح.

فقال علقمة: أنا خير منك أثرا، و أخذُ منك بصرا، وأعزُّ منك نفرا، وأشرف منك ذِكْرًا،

فقال عامر: ليس لبني الأحوص فضل على بني مالك في العدد، و بصري ناقصٌ، و بصرك

صحيح، ولكني أنافرك، إني أسمى منك سَمَةً، و أطول منك قِمَّةً، و أحسن منك لِمَّةً: و أجعدُ منك

جُمَّةً، و أسرع منك رحمة، و أبعدهم منك هِمَّةً،

فقال علقمة: أنت رجل جسيم، و أنا رجل قَضييف، و أنت حميل، و أنا قبيح، ولكني أنافرك

بآبائي وأعمامي،

فقال عامر: آباؤك أعمامي: و لم أكن لأنافرك بهم لكني أنافرك، أنا خير منك عَقِبًا، و أطعم

منك جَدْبًا،

فقال علقمة: قد علمت أن لك عَقِبًا، و قد أطعمت طَيِّبًا، و لكني أنافرك، إني خير منك، و أولى

بالخيرات منك.

فخرجت أمُّ عامر - و كانت تسمع كلامهما - فقالت: يا عامر نافر، أيكما أولى بالخيرات؟

قال عامر: إني والله لأركب منك في الحُمأة، و أقتل منك للكمأة، و خير منك للمولى و المَولاة

فقال له علقمة: و الله إني لَبِيرٌ و إنك لفاجر، و إني لولود، و إنك لعاقر، و إني لعَفٌّ، و إنك

لعاهر، و إني لَوَفٌّ، و إنك لغادر، فَفِيمَ تُفاجِرُنِي يا عامر؟

فقال عامر: و الله إني لأنزلُ منك للَقْفَرَةَ و أنحر منك للبكرة و أطعم منك لِلْهَبْرَةَ، و أطعُنُ منك

لِلشُّعْرَةَ.

فقال علقمة: و الله إنك لكليل البصر، نكد النظر، و ثاب على جاراتك بالسَّحَرِ."

...

- **‘Alkame:** *İstersen seninle atışalım.*

- **‘Âmir:** *İsterim. Allah’a yemin olsun ki, soyca senden daha itibarlıyım, nesepçe senden daha asilim, boyca senden daha uzunum.*

- **‘Alkame:** *Elbette gece-gündüz senden daha iyiyim.*

- **‘Âmir:** *Allah’a yemin olsun ki, senin kadınların, sendense benim aralarında bulunmamdan daha çok hoşlanırlar, senden daha çok deve kurban ederim, senden daha yakışıklıyım, kıtlık yılında senden daha çok yediririm.*

- **‘Alkame:** *Ben, senden daha etkiliyim, senden daha sert bakarım, taraftarcasenden daha güçlüyüm, hatırlanmada senden daha asilim.*

- **‘Âmir:** *Sayı bakımından, Benû Ahvâs Oğullarının Benû Malik oğullarından hiçbir üstünlüğü yoktur, benim gözüm eksiktir, senin gözünün daha keskin olduğu doğrudur, fakat seninle atışıyorum, benim kabilem senin kabilenden daha büyüktür, boyca senden daha uzunum, kulak memem senin kulak memenden daha iyidir, saçlarım senin saçlarından daha kıvrıktır, senden daha merhametliyim, emellerim daha büyüktür.*

‘Alkame: *Sen iriyarı bir adamsın, ben zayıfım, sen yakışıklısın, ben çirkinim, fakat ben seninle atalarım ve amcalarım ile atışıyorum.*

‘**Âmir:** *Senin ataların benim amcalarımdır, ben onlar hakkında seninle atışıyorum, ben sadece seninle şunu atışıyorum, soy bakımından senden daha iyiyim, kıtlıkta senden daha fazla yediririm.*

‘**Alkame:** *Senin soyca daha iyi olduğunu bilirim, sen daha iyi yedirirsin, fakat ben seninle şunu atışıyorum; ben senden daha iyiyim, hayırlar yapmaya senden daha elverişliyim.*

‘Amr’ın annesi,-konuşmalarını duymaktaydı- onların yanına gidip şöyle dedi: “Ey ‘Amir, onunla atış. Hanginiz iyilik yapmada daha iyisiniz?”

‘**Âmir:** *Vallahi ben senden daha iyi ata binerim, güçlülere karşı senden daha iyi savaşıyorum, efendi ve hanım efendi için senden daha hayırlıyım.*

‘**Alkame:** *Allah’a yemin olsun ki, ben dürüstüm sen günahkârsın, ben evlat sahibiyim sen kısırsın, ben iffetliyim sen iffetsizsin, ben vefalıyım sen kalleşsin. Ey ‘Amir! Ne diye benimle şan-şeref yarışına giriyorsun?*

‘**Âmir:** *Allah’a yemin olsun ki, kıtlık zamanında ben senden daha iyi lütüfta bulunurum, senden daha iyi deve keserim, senden daha iyi et yediririm, eksiklikleri senden daha iyi gideririm.*

‘**Alkame:** *Allah’a yemin olsun ki, sen dar görüşlüsün, düşüncesizsin.”*

...

1.7.1.2. Savaşa Teşvik ya da İntikam Hutbeleri

Araplar, Cahiliye Dönemi’nde kabileler halinde yaşarlardı ve her kabilenin de reisleri vardı. Bu başkanların her birisi aynı zamanda birer hatip idiler ve gençlerini savaşa teşvik edip onları coşturmak ya da düşmanları tarafından kendilerine gelebilecek herhangi bir tehlikeye karşı onları savunma yapmaya sevk etmek amacıyla kahramanlıkla alakalı olarak konuşmalar yaparlardı. Bu şekilde savaşa teşvik ya da intikam almaya yönelik hutbeler ortaya çıkmıştır.²⁴⁸

Araplar, bu neviden hutbeler okuyarak kabilelerini diğer kabilelere ya da devletlere karşı savaşa teşvik ediyorlardı. Bu tür hutbe çeşitlerine Cahiliye Dönemi’nde

²⁴⁸ Muhammed, Kamil, Cum’a, *Fenn’l-Hitabeti Neş’tuha ve Tetevuruha Munzu’l-’Asri’l-Cahiliyyi Hatta Nihayeti ’Asri’r-Raşidîn*, (Yayınlanmamış Doktora tezi), Kahire Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Arap Dili Bölümü, Kahire, 1969, s. 1.

sıkça rastlanılmaktadır. Hatipler, bu hutbelerde olabildiğince en belîğ ifadeleri kullanırlardı ve taraftarlarının öç almalarına delalet eden en etkili sözleri söylerlerdi, onlara eğer öleceklerse kahramanca savaşarak ölmelerini, cesur olmalarını ve hamiyetperver olmalarını öğütlerlerdi.²⁴⁹

Cahiliye Dönemi'nde bu tür hutbelerin daha fazla olması dikkat çekicidir. Bu çeşit hutbelere Hanî b. Kabîse eş-Şeybanî'nin Arapları, Kısra'nın ordusuna (İranlılar) karşı savaşmaya teşvik etmesi amacıyla yaptığı konuşmayı örnek olarak verebiliriz. Hanî b. Kabîsa Zî Kar²⁵⁰ günü halkını savaşa teşvik ederek şöyle diyor:²⁵¹

"يا معشر بكر! هالكٌ معذور خير من ناجٍ فُرور؛ إن الحذر لا يُنجي من القدر، وإن الصبر من

أسباب الظفر؛ المنيّة ولا الدنيّة؛ استقبال الموت خير من استدباره؛ الطعن في نُعر النُحور، أكرم منه في

الأعجاز والظهور،

يا آل بكر، قاتلوا فما للمنايا من بُدّ."

“Ey Bekr Topluluğu! Mazur ölen bir kişi kaçarak kurtulan bir kişiden daha hayırlıdır. Korku kaderden kurtarmaz ve sabır zafere ulaştıran sebeplerinden biridir. Alçak olmaktansa ölmek daha güzeldir. Ölümü karşılamak onu arkaya alıp geri kaçırmaktan daha hayırlıdır. Yüz yüze vuruşarak göğüsten alınan yara arkadan ve sırttan alınan yaradan daha şerefli dir.”

Ey Bekr Oğulları! Savaşınız, zira ölümden kaçmak mümkün değildir.”

1.7.1.3. Barışa Davet Hutbeleri

Bu çeşit hutbelerin doğup gelişmesi Cahiliye Dönemi Araplarının doğal yaşantılarıyla alakalıdır. Kabileler, sürekli olarak birbirlerine karşı saldırılar düzenleyip savaşlar yaparlardı, isyanlar çıkarıp bir birbirlerine kin güderlerdi.

Hatipler, savaşların sonuçlarının neden olduğu olumsuz şartlar üzerinde uzun uzun konuşmalar yaparlardı ve insanların kalplerinde oluşan bu kin ve nefret

²⁴⁹ Muhammed Ebû Zehra, s. 198-199.

²⁵⁰ Zî Kar: Hanî b. Kabîsa eş-Şeybanî'nin kavminin, Kısra'nın ordusuna (İranlılar) karşı savaştığı ve zaferi elde ettiği gündür.

²⁵¹ el-Ķâlî, *el-Mâlî*, I-IV, Daru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut, I, 169; Ahmet Zeki Safvet, *Cemheretu Hutabi'l-'Arab*, I, 37.

duygusunun giderilmesi için çaba sarf ederlerdi. Bu da ancak kalplere sevgi tohumunun ekilmesiyle ve aralarında sevgi ve muhabbet bağının oluşmasıyla olabilirdi.

Savaşların birçoğu, savaşanlara yapılan sağduyulu çağrılar neticesinde yapılan barışlarla sona ermekte ve savaşanlar arasında meydana gelmiş olan bu düşmanlıklar nihayete ermektedir. Bu tür hutbe çeşidini en çok kullanan Cahiliye Dönemi hatibi Eksem b. Sayfî'dir.²⁵²

Biz burada Merşed el-Ḥayri'nin hutbesini örnek olarak vereceğiz. Hutbenin okunmasına sebep olan olayın şu şekilde cereyan ettiği kaynaklarda rivayet edilmektedir.²⁵³ Subey' b. el-Haris ile Mîsem b. Meşva ibn Zî Ru'ayn, şan ve şeref konusunda birbirleriyle münakaşa ederler, münakaşanın neticesinde kavga etmeye başlarlar, durum o kadar kötü bir vaziyet alır ki, aralarında bir felaketin meydana gelmesinden korkulur. Bunun üzerine onları, Merşed el-Ḥayri'ye gönderirler. Merşed, o dönemde kabilesinin reisiydi ve sözü dinlenen bir kişiliğe sahipti. Merşed el-Ḥayri, Subey' b. el-Haris ile Mîsem b. Meşva ibn Zî Ru'ayn'ın arasında meydana gelen bu problemi çözmek ve onları barıştırmak için huzuruna getirtir ve onlara şöyle hitap eder:²⁵⁴

"إنَّ التَّخْبُطَ وَإِمْتِطَاءَ الْهَجَاجِ، وَاسْتِحْقَابَ اللَّجَاجِ، سَيَقْفُكُمَا عَلَى شِفَا هُوَّةٍ فِي تَوْرَدِهَا بَوَارِ الْأَصِيلَةِ، وَانْقِطَاعِ الْوَسِيلَةِ؛ فَتَلَايَا أَمَرَ كَمَا قَبْلَ انْتِكَاثِ الْعَهْدِ، وَانْحِلَالِ الْعَقْدِ، وَتَشْتُّتِ الْأُلْفَةِ، وَتَبَايِنِ السُّهْمَةِ، وَأَنْتَمَا فِي فُسْحَةِ رَافِهَةٍ، وَقَدَمِ وَاطِدَةٍ، وَ الْمُوَدَّةِ مُثْرِيَةٍ، وَالبُقْيَا مُعْرَضَةٍ؛ فَقَدْ عَرَفْتُمْ أَنْبَاءَ مَنْ كَانَ قَبْلَكُمْ مِنَ الْعَرَبِ مِمَّنْ عَصَى النَّصِيحَ، وَخَالَفَ الرَّشِيدَ، وَ أَصْغَى إِلَى التَّقَاطِعِ؛ وَ رَأَيْتُمْ مَا آتَى إِلَيْهِ عَوَاقِبِ سَوْءِ سَعِيهِمْ، وَكَيْفَ كَانَ صَبِيرُ أُمُورِهِمْ؛ فَتَلَايَا الْقَرْحَةَ قَبْلَ تَفَاقُمِ النَّأْيِ وَاسْتِفْحَالِ الدَّاءِ وَإِعْوَازِ الدَّوَاءِ، فَإِنَّهُ إِذَا سُفِكَتِ الدَّمَاءُ اسْتَحْكَمَتِ الشَّخْنَاءُ، وَإِذَا اسْتَحْكَمَتِ الشَّخْنَاءُ تَقْضَبَّتْ عُرَى الْإِبْقَاءِ وَشَمِلَ الْبِلَاءُ."

²⁵² Muhammed Ebû Zehra, s. 199.

²⁵³ el-Ḳâlî, I, s. 92.

²⁵⁴ el-Ḳâlî, I, s. 92-93; Ahmet Zeki Safvet, *Cemheretu Hutabi'l-'Arab*, I, s. 9-13.

“Bozgunculukta başı çekmek, öncüsü olmak, tartışmada ısrarcı olmak, ikinizi de dipsiz kuyunun kenarına götürür, asıl felaket suyun yolunu araştırmaktadır, bağın kopmasındandır, ikinizin işi anlaşma bozulmadan, akit nihayete ermeden, ülfet dağılmadan, akrabalıkta farklılıklar oluşmadan önce telafi ediniz, ikiniz de geniş nimetler içindediniz, sağlam ayaklar üzerindediniz, sevgi servettir, geride kalan muammadır. Siz; nasihatlere uymayan, olgun insanlara muhalif olan ve sözü kesen sizden önceki Arapları tanımışsınızdır. Kötü çabalarının sonuçları kendilerine döndüğünü ve işlerinin nasıl sonuçlandığını görmüşsünüzdür. Öyleyse bozgunculuk, öldürme vb. olaylar meydana gelmeden, hastalık artmadan ve ilacı azalmadan önce sorunu hallediniz. Kanlar döküldüğü zaman kin kökleşir. Kin kökleştiği zaman hayat damarları kesilir, belalar umumi olur.”

1.7.1.4. Heyetleri Karşılama ve Tören Hutbeleri

Arap edebiyat ve tarih ile alakalı kitaplarda Cahiliye Dönemi’nde hatiplerin pazarlarda, panayırda ve hükümdarların buldukları törenlerde, toplumun gerek genel durumu gerekse ihtiyaçlarıyla alakalı meselelerden ya da kendi kabilelerine has durumlardan bahseden hutbeler okuduklarına veya orada bulunan hükümdarlara yaranmak için onları öven konuşmalar yaptıklarına dair rivayetler bulunmaktadır. Ayrıca bu hutbelerin içeriğinde onurlandırma, kutlama, yüceltme vb. konular da vardır.

Cahiliye Dönemi’nde Arapların en önde gelen kabilelerinden birisi olan Kureyş kabilesinin Yemen ile geniş bir ticari ilişkisi vardı. Kuzey Arabistan’a kadar geniş bir nüfusa sahip olan Habeşlilerin Güney Arabistan’daki varlığı Kuzey Arabistan’daki Arap kabilelerinin güvenliğini ve onlardan Yemen ile ticari ilişkileri olanların ticari hayatını tehdit etmekteydi. Seyf b. Zîyezen, Habeşlileri Yemen’den çıkarıp burada istikrarı sağlaması neticesinde Yemen ile ticari ilişkileri normale dönen Kureyşliler, hem bu ticari ilişkileri geliştirmek hem de Seyf b. Zîyezen’i bu büyük başarısından dolayı kutlamak amacıyla Yemen’e bir heyet gönderir. Bu heyetin içerisinde ‘Abdumuttalib b. Hâşim, ’Umeyye b. ‘Abduşşems, ’Esed b. ‘Abdu’l-’Uzza ve ‘Abdullah b. Cud’an gibi Kureyşlilerin ileri gelenleri bulunmaktaydı. Heyetin başkanlığını da yine Kureyş’in ileri gelenlerinden olan ‘Abdumuttalib b.Hâşim (ö.m.578) idi. Seyf b. Zîyezen, Ğumdan adı verilen köşkündeydi ve ‘Abdumuttalib, Seyf b. Zîyezen’in huzuruna çıkıp bir hutbe irad etti. Biz, bu hutbeyi heyetleri karşılama ve tören esnasında okunan hutbelere örnek

olarak verebiliriz. ‘Abdumuttalib’in, Seyf b. Ziyezen’in huzurunda okuduğu tebrik içerikli hutbe şöyledir:²⁵⁵

"إن الله تعالى أيها الملك، أحلك محلا رفيعا صعبا منيعا، باذخا شامحا، وأنبئك منبنا طابث أرومته، وعزّت جُرثومته، وتبل أصله، و بسق فرعه في أكرم معدن، وأطيب موطن، فانت - أبيت اللعن - رأس العرب وربيعها الذي به تحصب، و ملكها الذي به تنقاد، وعمودها الذي عليه العماد، ومعقلها الذي إليه يلجأ العباد، سلفك خير سلف و أنت لنا بعدهم خير خلف، ولن يهلك من أنت خلفه، و لن يخمل من أنت سلف، نحن، أيها الملك، أهل حرم الله و ديمته، و سدنة بيته، أشخصنا إليك الذي أبهجتنا بكشف الكرب الذي فدحنا، فنحن وفد التهنة لا وفد المرزئة."

*“Ey Hükümdar, Şüphe yok ki yüce Allah seni yüksek, zorlu, engelli olan, yüce ve yüksek bir makama oturtmuştur. O, seni; aslı temiz, kökleri sağlam, soyu temiz, aslı asaleti şerefli, dalları en kıymetli maden ve en temiz vatanda her yana yükselen bir aileden yaratmıştır. Sen, -Yüce Allah seni eksiklerden korusun- Arapların lideri, Arapların kendisiyle verimli olduğu baharı, kendisine boyun eğdikleri hükümdarı, kendisine dayandıkları dayanak noktaları ve kullarının sığındığı bir sığınaksın. Selefin en hayırlı selefti, sen de bizim için onlardan sonra en hayırlı halefsin. Senin kendisine halef olduğun şahıs ölmeyecek. Selefi olduğun şahıs da pasif olmayacak. Biz, Ey Hükümdar, Allah’ın haremının halkıyız ve onun -Kâbe’sinin- hizmetçisiyiz. Bizleri sana yönlendiren şey, başımıza gelen belayı yok ederek bizleri sevindiren şeydir. Bizler, geçmiş olsuna gelen heyet değiliz, tebrike gelen heyetiz.”*²⁵⁶

1.7.2. Dini Hitabet

Cahiliye Dönemi’nde Arap yarımadası, çeşitli din ve mezheplere ait fikirlerin ve dinsizlik terörünün hüküm sürdüğü bir ortamdı. İnsanların içerisinde buldukları batıl inançtan kurtulmaları için o dönemin bilge diyebileceğimiz bazı âlimleri ticaret

²⁵⁵ İbn ‘Abd Rabbihî, el-Endelûsî (Ahmed b. Muhammed), *el-‘İkdu'l-Ferîd*, I-IV, nşr. Dâru'l-Kutubu'l-İlmiyye, Beyrut, 1983I, 290-291; Ahmet Zeki Safvet, *Cemheretu Hutabi'l-'Arab*, I, 76- 77; Kenan Demirayak, *Arap Edebiyatı Tarihi-I, Cahiliye Dönemi*, s. 246.

²⁵⁶ Başka bir Çeviri için bkz. Kenan Demirayak, *Arap Edebiyatı Tarihi-I, Cahiliye Dönemi*, s. 248.

maksadıyla kurulan panayırlarda halka vazı-nasihatlerde bulunup onları Hz. İbrahim'in (a.s.) inandığı "hanif" inancına inanmaya davet ediyorlardı.²⁵⁷ Bu amaçla yapılan konuşmalar dini hitabet türüne örnek olarak verilebilir. Dini hitabet kendi içinde şu bölümlere ayrılmaktadır.

1.7.2.1. Vaaz ve İrsad Hutbeleri

Cahiliye Dönemi'nde Arabistan Yarımadasında çeşitli din ve mezheplere ait düşüncelerin hâkim olduğu ve putperestliğin en ileri noktada yaşandığı bir ortam mevcut idi. Gassân, Rebî'a ve Huzâ'a kabileleri ile Lahmîler arasında Hristiyanlık inancı; Kinâne, Hicr, Kinde ve Medine civarındaki bazı kabileler arasında Yahudilik inancı genel kabul görmüştü. Benû Esed kabilesine mensup olanların bir kısmı Utarid yıldızına, Lam ve Cuzâm kabilelerine mensup bazı kimseler de Müşteri adı verilen yıldızla tapıp ona ibadet ediyorlardı. Söz konusu olan bu kabile ve aşiretler dışında kalan diğer kabilelerin kahr ekseriyeti putperest idiler. Arabistan Yarımadasında yaşayıp herhangi bir puta ibadet etmedikleri gibi Hristiyan, Yahudi ya da Zerdüş dinlerinden hiç birisini benimsemeyip, Hz. İbrahim'in (a.s) dinine mensup olup o inancın gereğini yaşayan bazı gruplar da vardı. Bunlar, Kâbe'yi tavaf edip, umre ve hac ibadetlerini yerine getirirlerdi. Ayrıca gusül abdestini almak vb. hususlara da riayet ediyorlardı. O dönemde bu tür ibadetleri yerine getiren kimselere Hanif adı veriliyordu.²⁵⁸ Cahiliye Dönemi Arapları arasında bilginlerden de bir grup insan vardı ki onlar, panayırlarda ve halkın toplandıkları yerlerde, halka çeşitli öğütlerde bulunup onları kötülüklerden sakınmalarını, iyi ve yararlı işler yapmalarını konusunda gayret sarf etmeleri gerektiğini ifade eden çeşitli konuşmalar yapıyorlardı. Varaka b. Nevfel, 'Ubeydullah b. Cahş, Zeyd b. 'Amr, Kays b. Nebşe ve Kuss b. Sa'ide bunların en meşhur olanlarındandırlar. Bu şahsiyetler ziyaret ettikleri kabile mensuplarına ve ticaret amacıyla kurulan panayırlara gelen Araplara tevhit inancını anlatma ve onları buna inanmaya davet ederlerdi.²⁵⁹

el-Câhiz'in, el-Beyan ve't-Tebyîn adlı eserinde geçen bir rivayete göre Hz. Peygamber (s.a.v.) yukarıda adı geçen haniflerden olan Kuss b. Sa'ide'yi 'Ukaz panayırında kızıl bir deveye binmiş bir vaziyette, insanları tek tanrı inancına davet

²⁵⁷ Kenan Demirayak, *Arap Edebiyatı Tarihi-I. Cahiliye Dönemi*, s. 250.

²⁵⁸ Geniş bilgi için bkz, Şaban Kuzgun, "Hanif", *DİA*, XVI, 33-39, İstanbul 1997.

²⁵⁹ Kenan Demirayak, *Arap Edebiyatı Tarihi-I, Cahiliye Dönemi*, s. 250.

ederken ve onlara hayatın geçici, ölümün kaçınılmaz olduğu hususunda hutbe okurken görmüştür.²⁶⁰ Bu hutbenin muhtelif şekillerde rivayetleri mevcuttur.²⁶¹

Bu hutbeye benzeyen bir hutbe de Hz. Peygamberin atalarından olan Ka'b b. Luey tarafından irad edilmiştir. Ka'b b. Luey bu hutbesinde Hz. Muhammed'in (s.a.v) peygamber olarak geleceğini ve kavminin de onun getireceği dini kabul etmeleri gerektiğini kendilerine tavsiye etmektedir. Ancak bu hutbenin İslami dönemde uydurulduğunu söyleyenler de vardır.²⁶² Hutbenin metni şöyledir:²⁶³

"اسمعوا وعوا وتعلموا، و تعلموا تعلموا، وتفهموا تفهموا، ليل ساج، ونهار صاج، والأرض مهاده،
والجبال أوتاد، والأولون كالآخرين، كل ذلك إلى بلاء، فصلوا أرحامكم، وأصلحوا أحوالكم. فهل رأيتم
من هلك زجع، أو ميتا نُشِر، الدار أمامكم، والظن خلاف ما تقولون، زينوا حرمكم وعظموه، وتمسكوا
به ولا تفارقوه، فسيأتي له نبأ عظيم وسيخرج منه نبي كريم."

"Ey İnsanlar! Dinleyiniz, iyice kavrayınız, öğreniniz, öğreniniz, öğreniniz, idrak ediniz ve anlayınız. Gece bir karanlıktır, gündüz bir aydınlıktır, yeryüzü bir dөşektir, dağlar birer kazıktır, sonrakiler öncekiler gibidir, bütün bunlar bir imtihandır, akrabalarınıza sıla-i rahim yapınız, ilişkilerinizi düzeltiniz, gidenin döndüğünü gördünüz mü ya da ölenin dirildiğine? İşte dünya önünüzde, zan sizin söylediğinizin tersidir, hareminizi (Kâbe) süsleyiniz ve onu yüceltiniz, ona tutununuz, ondan ayrılmayınız, ilerde ona büyük bir haber gelecektir, ondan büyük bir peygamber çıkacaktır."

²⁶⁰ İbrahim Yılmaz, *Panayırlar ve Arap Dili ve Edebiyatının Gelişmesinde Oynadığı Rol*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum 1997, s. 122.

²⁶¹ Farklı rivayetler için bkz. İbn Kesir (Ebu'l Fida İsmail), *el-Bidâye ve 'N-ihâye*, I-XXI, nşr. Abdullah b. Abdulmuhsin et-Turkî, Daru'l-Hicre, Medine, II, 234; el-Mes'ûdî, *Murûc'z-Zeheb*, I-IV, Beyrut, 1393/1973, I, 83; İbn Abd Rabbihî, *el-İkdu'l-Ferid*, IV, 128; el-Meydânî, (Ebû'l-Fadl Ahmed b. Muhammed), *Mecma'u'l-emsâl*, nşr. M. Muhyiddin Abdulhamid, I-II, Beyrut, tsz, I, 111; el-Kalkeşandî, *Şubhu'l-'Aşâ*, I-XIV, nşr. Dâru'l-Kutubi'l-Misriyye, Kâhire 1922, I, 212; el-Âlûsî, *Bulûğu'l-'Arab*, II, 245-246; el-Bâkillânî, *Î'câzu'l-Kur'an*, nşr. es-Seyyid Ahmed Sakr, Kahire, 1971, s. 151-152; Luis Şeyho, *Şu'arau'n-Nasrânîyye Kable'l-İslâm*, (4. Baskı), Daru'l-Maşrik, Beyrut, 1991, s. 212-213; Ahmet Zeki Safvet, *Cemheretu Hutabi'l-'Arab*, I, s. 21; Eşraf Muhammed Mûsa, *el-Hitabetu'l-'Arabiyye ve Fennu'l-İlka*, Mektebetu'l-Hancî, Kahire 1905, s. 21.

²⁶² İhsan en-Nas, *el-Hitâbetu'l-'Arabiyyetu fî 'asrhâ'z-Zehebi*, s. 10.

²⁶³ el-Kalkeşandî, *Şubhu'l-'Aşâ*, I, 211.

el-Me'mûn el-Hârise adlı Cahiliye hatibinin öğüt içerikli bir hutbe okuduğu kaynaklarda geçmektedir. Hutbenin metni şöyledir.²⁶⁴

"أَرْغُونِي أَسْمَاعَكُمْ، وَ أَصْغُوا إِلَيَّ قُلُوبَكُمْ، يَبْلُغُ الْوَعْظُ مِنْكُمْ حَيْثُ أَرِيدُ؛ طَمَحَ بِالْأَهْوَاءِ الْأَشْرَ، وَ رَانَ عَلَى الْقُلُوبِ الْكَدْرُ، وَ طَحَطَحَ الْجَهْلُ النَّظَرَ، إِنَّ فِيهَا تَرَى لَمُعْتَبَرًا لِمَنْ اعْتَبَرَ، أَرْضٌ مَوْضُوعَةٌ، وَ سَمَاءٌ مَرْفُوعَةٌ؛ وَ شَمْسٌ تَطْلُعُ وَ تَغْرُبُ، وَ نَجُومٌ تَسْرِي فَتَعْرُبُ؛ وَ قَمَرٌ تَطْلَعُهُ النَّجُورُ، وَ تَمَحُّقُهُ أَذْبَابُ الشُّهُورِ؛ وَ عَاجِزٌ مُثَرِّ، وَ حَوْلٌ مُكْدٍ، وَ شَابٌ مُخْتَصِرٌ، وَ يَفَنُّ قَدَّ غَبَرٍ؛ وَ رَاحِلُونَ لَا يُؤْبُونَ، وَ مَوْقُوفُونَ لَا يُفَرِّطُونَ؛ وَ مَطَرٌ يُرْسَلُ بِقَدْرِ، فَيُحْيِي الْبَشَرَ، وَ يورِقُ الشَّجَرَ، وَ يُطْلِعُ الثَّمَرَ، وَ يُنْبِتُ الزَّهْرَ؛ وَ مَاءٌ يَتَفَجَّرُ مِنَ الصَّخْرِ الْأَيْرِ، فَيَصْدَعُ الْمَدْرَ عَنْ أَفْنَانِ الْخُضْرِ؛ فَيُحْيِي الْأَنَامَ، وَ يَشْبِعُ السَّوَامَ، وَ يُنْمِي الْأَنْعَامَ؛ إِنَّ فِي ذَلِكَ لِأَوْضَحَ الدَّلَائِلِ عَلَى الْمَدْبِرِ الْمُقَدَّرِ، الْبَارِي الْمُصَوِّرِ. يَا أَيُّهَا الْعُقُولُ الْنَافِرَةُ، وَ الْقُلُوبُ النَّائِرَةُ، أَلَيْ تُوَفِّكُونَ، وَ عَنْ أَيِّ سَبِيلٍ تَعْمَهُونَ، وَ فِي أَيِّ حَيْرَةٍ تَهَيِّمُونَ، وَإِلَى أَيِّ غَايَةٍ تُؤَفِّضُونَ؛ لَوْ كُشِفَتِ الْأَعْطِيَةُ عَنِ الْقُلُوبِ، وَ تَجَلَّتِ الْغِشَاوَةُ عَنِ الْعَيُونِ، لَصَرَخَ الشَّكُّ عَنِ الْيَقِينِ؛ وَ أَفَاقَ مِنْ نَشْوَةِ الْجَهَالَةِ مَنْ اسْتَوَلَتْ عَلَيْهِ الضَّلَالَةُ."

"Bana iyice kulak veriniz ve beni kalpten dinleyiniz ki, öğütlerim istediğim şekilde sizde tesir bıraksın. Gurur arzularla yükselir ve kalpleri keder boğar, cehalet bakışı karartır. Gördüğümüz şeylerde ibret almak isteyenler için ibretler vardır. Dikkat etsenize; serilmiş bir yeryüzü, yükseltilmiş bir gökyüzü, doğan ve batan bir güneş, seyir halinde olan ve kaybolan yıldızlar, aybaşlarının doğurduğu ve ay sonlarının batırdığı bir dolunay, zengin bir aciz, başarısız bir sahtekâr, gencecik ölen bir delikanlı, yaşlı iken ölüp toprak olanlar, gidip de bir daha asla dönmeyenler, ölümleri durdurup da öne alınamayanlar; bir takdir ile gönderilip de beşere hayat veren, ağaçları yapraklandıran, meyveyi oluşturan ve çiçekleri açtıran bir yağmur; kayadan fışkırıp da meskûn yerlerde çeşit çeşit yeşillikler yeşerten, böylece canlılara hayat veren, başıboş gezen hayvanları doyuran ve nimetleri arttıran bir su, bütün bunlarda yaratılmış

²⁶⁴ el- Kâlî, I, 273; Ahmet Zeki Safvet, Cemheretu Hutabi'l-'Arab, I, 39-40.

olanları bir düzen ve dengeyle idare eden, her şeyi takdir eden, kusursuzca yaratan, her şeye şekil ve suret veren yaratıcıya ait çok açık deliller vardır. Ey yüz çevirip kaçan akıllar ve ey yüz çevirip kaçan kalpler, hadi söyleyin, nereden döndürülüyorsunuz, hangi yoldan sapıyorsunuz, hangi şaşkınlıkla başıboş ve amaçsızca koşuyorsunuz; Şayet kalplerdeki perdeler kaldırılıp, gözlerdeki perde de çekilse elbette şüphe ile gerçek birbirinden ayrılır ve kendisini dalalet kaplayan kimseyi, cehalet sarhoşluğundan uyandırır.”²⁶⁵

Cahiliye Dönemi’nde Mekke’ye hac için gelen ziyaretçilere ikramda bulunmak ve onların ikamet yerlerini sağlamak işi Haşimoğulları tarafından yürütülmekteydi. Haşim b. ‘Abdi’l-Menâf’ın (ö. m. 524) Kureyşlilere, Kâbe’ye hizmet edilmesi konusunda dini nasihat içerikli yaptığı bir konuşma vardır. Rivayet edildiğine göre Haşim b. ‘Abdi’l-Menâf, her yıl Zilhicce ayının ilk gününde Kâbe’nin duvarına yaslanarak Kureyşlileri, Kâbe’yi ziyarete gelen yabancıları ağırlamaları ve onların ihtiyaçlarının giderilmesi için cömert davranmaları gerektiği konusunda yaptığı bir konuşmayı da burada zikredebiliriz. Hutbenin metni şöyledir:²⁶⁶

"يا معشر قريش، أنتم سادة العرب، أحسنها وجوها وأعظمها أحلاما، وأوسطها أنسابا، وأقربها أرحاما.

يا معشر قريش، إنكم جيران بيت الله عز وجل، أكرمكم الله بولايته وخصكم بحواره دون بني إسماعيل وحفظ منكم أحسن ما حفظ جاز من جاره، فأكرموا ضيفه وزوار بيته، فإتهم يأتونكم شعنا عبرا من كل بلد.

فورب هذا البت لو كان لي مال يحمل ذلك لكفيتكموه و لكني مخرج من طيب مالي وحلاله ما لم يقطع فيه رحم، ولم يؤخذ بظلم، ولم يدخل فيه حرام فواضعه، فمن شاء منكم أن يفعل من ذلك ما قدر عليه وأمكنه فعَل.

²⁶⁵ Başka bir Çeviri için bkz. Kenan Demirayak, *Arap Edebiyatı Tarihi-I, Cahiliye Dönemi*, s. 253.

²⁶⁶ Ahmet Zeki Safvet, *Cemheretu Hutabi'l-'Arab*, I, s. 74; Kenan Demirayak, *Arap Edebiyatı Tarihi-I, Cahiliye Dönemi*, s. 253-254.

وَأَسْأَلُكُمْ بِحَرَمَةِ هَذَا الْبَيْتِ أَلَّا يُخْرِجَ رَجُلٌ مِنْكُمْ مِنْ مَالِهِ لِكِرَامَةِ زُورِ الْبَيْتِ وَ مَعُونَتِهِمْ إِلَّا طَيِّبًا

لَمْ يُؤْخَذْ ظُلْمًا و لَمْ يُقْطَعْ فِيهِ رَحْمٌ و لَمْ يَعْتَصَبْ."

“Ey Kureyş Topluluğu! Sizler Arapların efendilerisiniz, onların en iyileri, en akıllı olanları, en soylu olanları ve soylarına en yakın olanlarıdır.

Ey Kureyş Halkı! Siz, aziz ve celâl sahibi olan Allah'ın evinin komşularısınız. Allah, evini korunma ve gözetme vazifesini vererek sizi şereflendirmiştir. İsmail'den bu yana sizi evinin komşuluğuna has kılmıştır. Bir komşunun başka bir komşuya gösterebileceği en güzel şeyleri size göstermiştir. Öyleyse siz de O'nun misafirlerine ve O'nun evini ziyarete gelenlere ikramda bulununuz. Nitekim onlar, her beldeden perişan ve toz toprak içinde size gelirler.

Bu evin sahibine yemin olsun ki, bu giderleri karşılayacak malım olsaydı size, Allah'ın evinin ziyaretçileri için bir masraf yüklemeydim. Ben şimdi malımın en helal olanından, yakın akrabama verilmesi gerekenin haricinde, zulüm yoluyla alınmamış ve içine haram ve ondan daha aşağısı girmemiş olan malımı ortaya koyuyorum. Öyleyse sizlerden de bunu yapmak isteyen varsa gücü yettiği kadar yapsın.

Bu evin saygınlığı hürmetine sizlerden hiç kimsenin, sadece Allah'ın evinin ziyaretçileri için ve onlara yardım amacıyla, haksız yere alınmamış, yakın akraba gözetilmeden elde edilmemiş ve gasp edilmemiş olan malların dışında bir mal ortaya koymasını istemiyorum.”²⁶⁷

1.7.2.2. Yağmur İsteme Hutbeleri

Cahiliye Dönemi Araplarının adetleri arasında yağmur duasına çıkmak da vardı. Onlara kuraklık isabet edip uzun süre yağmur yağmadığı zamanlarda toplu bir şekilde bir araya gelip Allah'a dua ediyorlardı ve ondan merhamet diliyorlardı. Sığırları toplayıp onların kuyruklarına “sile” adı verilen ve acı bir tadı olan ağacın dallarını bağlayıp ateşle tutuşturduktan sonra sığırları dağlara doğru sürüklüyorlardı. Kendileri de onların peşinden tepelere çıkıyorlardı. Allah'a, yağmuru yağdırıp kendilerini kuraklık felaketinden kurtarması için bu şekilde yalvarıp dua ediyorlardı.²⁶⁸

²⁶⁷ Başka bir çeviri için bkz. Kenan Demirayak, *Arap Edebiyatı Tarihi-I, Cahiliye Dönemi*, s. 254.

²⁶⁸ *Lisanu'l-'Arab*, “sile” mad.

Mesela 'Abdulmutalib'in, yanında Hz. Peygamber olduğu halde Kureyşlilerle birlikte Ebû Kubeys dağına yağmur duasına çıktığı ve 'Abdulmutalib'in, Peygamberimizin yüzü suyu hürmetine yağmur dilemesinden sonra, aradan çok geçmeden yağmurun yağdığı kaydedilmektedir.²⁶⁹

Yine Peygamberimizin amcası Ebû Talib'in de Kureyşlilerle birlikte yağmur duasına çıktığına dair rivayetler de bulunmaktadır. Ebû Talib'in, Hz. Peygamberin elinden tutarak onu Kâbe'ye götürdüğü ve dua etmesi için kendisinden talepte bulunduğu, Hz. Peygamberin de dua etmesi neticesinde yağmurun sağanak şeklinde yağdığı ve Mekke'nin derelerinin sularla dolup taşıdığı nakledilmektedir.²⁷⁰

Kaynaklarda geçtiğine göre Cahiliye Dönemi Arapları yağmur duasına çıktıkları zaman şu şekilde dua ediyorlardı:²⁷¹

"اللهم إن كنت حرمتنا الغيث لسوء أعمالنا، فارحم هذه الحيوانات التي لا ذنب لها، ولا تؤاخذها

بذنوبنا."

"Ey Rabbimiz, eğer kötü işlerimizden dolayı üzerimize yağmur yağdırmayı haram kaldınsa, hiçbir suçu ve günahı olmayan şu hayvanlara merhamet et, bizim işlemiş olduğumuz günahlardan dolayı onları cezalandırma."

1.7.3. Sosyal Hitabet

Cahiliye Dönemi Arapları "kabile" hayatı yaşamış olsalar da, mensubu buldukları kabilenin içerisinde günümüzde cereyan eden sosyal aktivitelerin hemen hemen birçoğu yaşandığı için bu sosyal faaliyetlere dayalı hutbeler de doğal olarak var olmuştur. Dolayısıyla Cahiliye Dönemi'nde hitabetin alanı sadece siyaset ve din ile sınırlı kalmamıştır. Örneğin evlilik, ölüm anında taziye, tebrik, kutlama vs. sosyal konuların icra edilmesinde sosyal içerikli hutbelere başvurulmuştur. Sosyal içerikli hutbelerde kendi aralarında şu kısımlara ayrılmaktadır:

²⁶⁹ Belâzûrî, *Ensabu'l-Eşraf*, I-XIII, nşr. Suheyl Zikar ve Riyâd Ziriklî, Daru'l-Fikir, I, 82-83.

²⁷⁰ Sahihi Buharı, II, 15; İbn Mace, *Sünen*, I, 405; Ahmed b. Hanbel, *Mûsned*, I, 7, II, 93.

²⁷¹ İbn Ebî el-Hadîd, *Şerhu Nehcu'l-Belağ*e, I, 1059.

1.7.3.1. Nikâh Hutbeleri

Cahiliye Asrı nişan ve düğün törenlerinde yapılan konuşmalara “*Nikâh Hutbeleri/Hitabetu'l-İmlâk*” adı verilir. Eski Arap adetlerine göre evlenmek isteyen erkeğin yakınlarından hitabeti etkili ve güçlü olan bir kişi, damat adayının erdemlerini sayan bir konuşma yapardı, buna kız tarafından da hitabet bakımından güçlü olan bir kişi cevap verirdi.

Cahiliye Dönemi'nde nişan ve düğün törenlerinde yapılan konuşmaların uzun olması ve cevaplarının ise kısa olması adettendi.²⁷² Yine bu dönemde Araplar sadece bu tür hutbeleri oturarak irad ederlerdi.²⁷³ el-Câhîz, Cahiliye dönemi nikah hutbelerinin şu şekilde başladığını rivayet etmektedir.²⁷⁴

"باسمك اللهم، ذُكِرْتُ فُلَانَةً وَفُلَانٌ بِهَا مَشْغُوفٌ. بِاسْمِكَ اللَّهُمَّ، لَكَ مَا سَأَلْتُ وَلَنَا مَا

أَعْطَيْتُ."

“Allah’ın adıyla, filanın(kızın) falanı(erkeğe)çok sevdiği zikredildi. Allah’ın adıyla, istediğin senindir, verdiğin bizimdir.”

Bu çeşit hutbelere Hz. Peygamber’in (s.a.v.) amcası Ebû Talib’in, Huveylid’in kızı Hz. Hatice’yi Peygamberimize (s.a.v.) isterken yapmış olduğu açılış konuşmasını örnek olarak vereceğiz.²⁷⁵

"الحمد لله الذي جعلنا من زرع إبراهيم وذرية إسماعيل، وجعل لنا بيتا مَحْجُوجًا وحرما آمنًا يُحْيِي

إليه ثَمَرَاتُ كُلِّ شَيْءٍ، وجعلنا الحُكَّامَ على الناسِ في بَلَدِنَا الذي نحن فيه، ثُمَّ إِنَّ ابْنَ أَخِي مُحَمَّدَ بْنَ

عَبْدِ اللَّهِ بْنِ عَبْدِ الْمُطَّلِبِ لَا يُوزَنُ بِرَجُلٍ مِنْ قَرِيشٍ إِلَّا رَجَحَ، وَلَا يُقَاسُ بِأَحَدٍ مِنْهُمْ إِلَّا عَظُمَ عَنْهُ، وَإِنْ

²⁷² el-Câhîz, *el-Beyan ve't-Tebyîn*, I, s. 116.

²⁷³ el-Câhîz, *el-Beyan ve't-Tebyîn*, III, s. 6-7.

²⁷⁴ el-Câhîz, *el-Beyan ve't-Tebyîn*, I, s. 408.

²⁷⁵ el-Kalkeşandî, *Subhu'l- 'Aşâ*, I, 213; el-Bâkillânî, *Î'câzu'l-Kur'an*, s. 1126; Ahmet Zeki Safvet, *Cemheretu Hutabi'l-'Arab*, I, s. 77; Abdulhakim, Belbe', *en-Nesru'l-fennî ve eseruhu fi'l-Câhîz*, Mektebetu'l-Ancelo el-Misriyye, Mısır, tsz. s. 28; Muhammed Osman Ali, *Fi Edebi mâ kable'l-İslâm*, Trablus, 1983, s. 214.

كان في المال قلَّ فإنَّ المال رزقٌ حائلٌ، وظلٌّ زائلٌ، وله في خديجة بنت خويلد رغبةٌ و لها فيه رغبةٌ ما سألتهم عاجله و آجله من مالي."

“Bizi, İbrahim’in neslinden ve İsmail’in soyundan yaratan, bizler için korunmuş bir ev (Kâbe) ve her şeyin semeresinin kendisine getirildiği emniyetli bir harem var eden ve bizleri içerisinde yaşamış olduğumuz ülkeye hükümdar kılan Allah’a hamd olsun. Sonra; Yeğenim (yani), Abdulmuttalib oğlu Abdullah oğlu Muhammed, Kureyş’ten kiminle ölçülürse ölçülsün ondan daha ağır gelir, zengin olmasa da, Kureyşlilerden birisiyle mukayese edildiği zaman ondan daha büyük olur. Zaten mal değişken bir rızıktır ve zail olan bir gölgedir. Muhammed’in gönlü, Huveylid’in kızı Hatice’de, Hatice’nin de Onda vardır. İsteddiğiniz mehirin hemen ödenecek olanı da ertelenecek olanı da tarafımdan karşılanacaktır.”

Hutbede görüldüğü gibi, o günün toplumunda hâkim olan bazı gelenek ve görenekler dile getirilmiştir. O dönemin toplumu her ne kadar sahip olması gereken değer yargılarını ve insani özelliklerini kaybetmeye yüz tutmuş olsa da bu gibi özellikleri koruyan insanların hala varlıklarını sürdürdükleri görülmektedir. Toplum için önemli kriterlerden olan iyilik, fazilet, şeref, cömertlik, dürüstlük, hakkaniyet gibi değerlerin önem taşıdığını ve bu özellikleri taşıyan toplumun bir ferdinin de tercihe şayan olduğu net bir şekilde gözükmektedir. İşte güzel ahlaka, akla, zekâyâ ve insani değerlere sahip olan Hz. Peygamberin aynı şekilde iffet, fazilet ve dürüstlük timsali Hz. Hatice binti Huveylid ile evliliğinin uygun olacağını amcası olan Ebû Tâlib, bu hutbede ifade etmektedir. Öte yandan söz konusu olan hutbe, Cahiliye Dönemi Araplarının belli bir kısmında önemli insani değer yargılarının var olduğunu, onlarla kendi aralarında iftihar ettiklerini, ayrıca Kureyş kabilesinin ileri gelen bir ailesi olan Haşimoğulları şeceresinin, peygamber olan Hz. İbrahim’e (a.s.) ulaşmasının son derece önemli olduğunu ifade etmektedir.²⁷⁶

1.7.3.2. Taziye ve Tebrik Hutbeleri

Eksem b. Şayfi’nin, kardeşinin vefatı sebebiyle Arap hükümdarlarından ‘Amr b. Hind’e başsağlığı amacıyla irad etmiş olduğu taziye içerikli bir hutbesi vardır. Sosyal

²⁷⁶ Mustafa Fayda , “Muhammed”, *DİA*, 408-423, XXX, İstanbul 2005.

konuları içermesi bakımından bu hutbesinin burada verilmesinde fayda olacağı kanaatindeyiz. Hutbenin metni şöyledir.²⁷⁷

"أيها الملك، إن أهل هذه الدار سفر، لا يخلّون عُقْدَ الرحال إلا في غيرها، وقد أتاك ما ليس بمردود عنك، وارتحل عنك ما ليس براجع إليك، وأقام معك من سيظعن عنك ويدعوك. واعلم أن الدنيا ثلاثة أيام: فأمس عظة، وشاهد عدل، فجعك بنفسه، وأبقى لك وعليك حكمته، واليوم غنيمة، وصدق أتاك، ولم تأته، طالت عليك غيبته، وستسرع عنك رحلته، وغد لا تدري من أهله، وسيأتيك إن وجدك، فما أحسن الشكر للمنعم، والتسليم للقادر! وقد مضت لنا أصول نحن فروعها، فما بقاء الفروع بعد أصولها! واعلم أن أعظم من المصيبة سوء الخلف، منها وخير من الخير معطيه، وشر من الشر فاعله".

“Ey Hükümdar! Bu dünyada yaşayanlar yüklerini ancak başka bir yurttan çezecek olan yolculardan başkası değildir. Senin başına, karşı koyamayacağın bir olay gelmiş, sana dönmeyecek olan biri senden ayrılıp gitmiş ve yine senden bir gün ayrılacak olanlar seninle kalmıştır. Bil ki dünya üç gündür: Dün bir ibret, adil bir tanık, sana acı veren, senin hem lehine hem aleyhine bilgeliğini baki kılandır o. Bugün sen ona gitmesen de sana gelen bir dost ve ganimettir o. Onu çok beklemiştin, fakat o senden çabucak uzaklaşıp gidecektir. Ve yarın içinde kimlerin bulunacağını kimse bilemez, seni bulursa sana gelecektir. Nimet verene şükretmek ve her şeye gücü yetene teslim olmak ne kadar güzel bir şeydir! Dallarımız olduğumuz köklerimiz geçip gittiler, köklerimiz gittikten sonra dallar nasıl baki olacak! Bil ki ölüm nedeniyle uğranılan felaketten daha büyük bir felaketin, geride kötü kimseleri bırakmasıdır. Hayırdan daha hayırlısı hayrı yapan, kötülükten daha kötüsü ise kötülüğü yapandır.”²⁷⁸

1.8. CAHİLİYE DÖNEMİ HUTBELERİNİN ÖZELLİKLERİ

Yaptığımız araştırmalar neticesinde Cahiliye Dönemi’nden günümüze gelen hutbelerin sayısının az olduğu sonucuna vardık ve bu az oluş sebeplerinin de neler olduğunu çalışmamızın ilgili yerlerinde açıkladık. Cahiliye döneminin günümüze kadar

²⁷⁷ İbn ‘Abd Rabbihî, *el-‘Ikdu’l-Ferid*, III, 307-308; ‘Abdülhakim Belbe’, s. 28-29; Ahmet Zekî Safvet, *Cemheretu Hutabi’l-‘Arab*, I, 37-38.

²⁷⁸ Başka bir Çeviri için bkz. Kenan Demirayak, *Arap Edebiyatı Tarihi-I, Cahiliye Dönemi*, s. 255-256

gelen hutbelerinin az olmasına ve sıhhat derecelerinin problemlili olmasına rağmen yine de biz, ilmi ve edebî birtakım özellikleri tespit etmeye çalıştık. Dönemin Hutbelerini şekil, üslûp ve muhteva bakımından inceleyeceğiz. Genel olarak bu özellikleri şu şekilde sıralamak mümkündür.

Cahiliye Dönemi Hatipleri hutbelerine hitap ettikleri kitlelere uygun olan;

“...أيها الناس / *Ey Teym Halkı, Ey*

Teym Oğulları, Ey Halk, Ey Arap Halkı, Ey İnsanlar,...” vb. nida edatlarıyla başlardı. Fakat konuşmalarını bitirirken uyguladıkları herhangi özel bir adetlerinin olduğunu tespit edemedik. Sözün gelişine göre hutbelerini bitirirlerdi.

Cahiliye Dönemi hutbelerini incelediğimizde bu dönemin hutbelerinin Sadru'l-İslâm ve Emeviler dönemindeki hutbelere oranla daha kısa olduklarını görmekteyiz.²⁷⁹ Bu dönemdeki hutbelerin kısa oluşlarının sebebinin, o dönemin nesrinin iyi bir şekilde ezberlenemeyip korunamamasından kaynaklandığı kanaatinde değiliz. Yaptığımız araştırmalarda bazı hutbelerin birçok kişi tarafından rivayet edildiğini tespit ettik. Çünkü Cahiliye Dönemi Araplarının içtimai hayatları hutbelerin uzun olmalarına elverişli değildi. Hutbelerin uzun olması demek, o dönemin toplumunun gelişmiş olması ve diğer medeniyetlerle etkileşim halinde olmasını gerektirir. Bu asırda Arapların; düşünce, içtimai ve edebî hayatları bu tür etkileşimlerden uzaktı. Söz konusu olan dönemde onlar dinleyicilerin zekâlarına güveniyorlardı ve sözlerini kısa ve veciz bir şekilde söylemeye gayret sarf ediyorlardı.

Cahiliye Dönemi'ndeki hutbelerin kısa olmasına rağmen nikâh hutbeleri ile kabilelerin arasını düzeltme, barışa davet ve kan davaları hutbelerinde uzunluk göze çarpmaktadır. Ebû Hilâl el-'Askerî, hatiplerin kabileler arasındaki barışı sağlamak için irad ettikleri hutbelerini uzun tuttuklarına işaret etmektedir.²⁸⁰ el-Câhîz ise, el-Beyan ve't-Tebyîn adlı eserinde konu ile alakalı olarak İbnu'l-Mukaffa'nın şu sözünü rivayet etmektedir: “*Nikâh hutbeleri ile kabilelerin arasını düzeltme, barışa davet ve kan davaları hutbelerine gelince onların çok oluşlarında boş söz yoktur, uzun olmalarında*

²⁷⁹ 'Ali Mahfûz, *Fennu'l-Hitâbe ve 'Îdâdu'l-Hatîb*, Dâru'l-'Îtisâm, Kahire, tsz, s. 20.

²⁸⁰ Ebû Hilâl el-'Askerî, *Kitâbu's-Şina'ateyn*, (1. Baskı), thk. Muhammed el-Becâvî ve Muhammed Ebû'l-Fadl İbrahim, Daru'l-Kutubi'l-'Arabiyye, 1952, s. 192; el-Câhîz, *el-Beyan ve't-Tebyîn*, I, 244.

*da başkalarının sözlerini nakletmek yoktur... Hatibin sözünü uzatması ve cevap verenin de cevabını kısa tutması nikâh hutbelerinde adettir.*²⁸¹

Cahiliye Dönemi ile ilgili elimizde bulunan hutbeleri incelediğimizde hatiplerin, kullandıkları net bir üslûba ya da taklit ettikleri net bir yola rastlamamaktayız. Hatipler, fikrini doğrudan doğruya yani, herhangi bir mukaddime yapmadan söylüyorlardı ve sözlerini bitirirken de hutbenin amacını özetleyecek herhangi bir üslûp kullanıp bitirmiyorlardı. Ayrıca bu dönemin hutbelerinde giriş, gelişme ve sonuç bölümlerine de rastlamamaktayız. Hatiplerin hutbelerinde genellikle bilinen ibareleri kullandıklarını görmekteyiz. Bununla beraber hutbelerine başlarken (*أَمَّا بَعْدُ* / bundan sonra) ibaresini genellikle kullanıyorlardı. Bu geleneği ilk başlatan hatibin ise Kuss b. Sa‘ide el-İyadî olduğu kaynaklarda geçmektedir.

Cahiliye Dönemi hatipleri, hutbelerinde ileri sürdükleri fikirlerini desteklemek amacıyla şairlerin şiirlerinden alıntılar yapmışlardır. Örnek olarak el-Câhiz’in naklettiği Kuss bin Sa‘ide’nin ‘Ukaz panayırında okumuş olduğu hutbeyi²⁸² ve kabilelerin arasını düzeltme, barışa davet ve kan davaları ile ilgili hutbeleri verebiliriz.

Cahiliye Dönemi’ndeki hatipler, hutbelerindeki bölümleri ve cümleleri kısa tutmuşlardır. Hatta bazı durumlarda kısa olan bu cümleler birbirlerinden o kadar kopuktur ki, neredeyse cümleler arasındaki ilişki bağı kopma noktasına gelmektedir.²⁸³ Paragrafları ve cümleleri kısa tutmalarının en bariz sebebi ise, söylemek istediklerinin muhatapları tarafından iyice anlaşılmasını istiyorlardı. Paragrafların ve cümlelerin kısa oluş şekli bu dönemin hemen hemen bütün hatipleri tarafından kullanılmıştır. Hatip, bu yolla düşüncelerini en veciz bir şekilde ve en hızlı bir yolla muhatabına aktarmak istiyordu. Hatip, ancak bu yolla halkın üzerinde etkili olabileceğini ve fikirlerini kabul ettirebileceğini düşünüyordu. Başka bir ifade ile söylemek gerekirse hatip, hitap ettiği kitlenin kalbini bir şekilde fethetmek istiyordu ve onların duygularını harekete geçirme gayreti içerisindeydi. Bunu yaparken de sözlerini adeta müzik nağmeleri şeklinde

²⁸¹ el-Câhiz, *el-Beyan ve ‘t-Tebyîn*, I, 116-117.

²⁸² el-Kalkeşandî, *Subhu’l- ‘Aşâ*, I, 212; el-Bâkillânî, *Î‘câzu ‘l-Kur’an*, s. 151-152; el-Câhiz, *el-Beyan ve ‘t-Tebyîn*, I, 308-309; *Kitabu’l-Eğânî*, XIV, s. 40; İbn ‘Abd Rabbihî, *el-‘Ikdu’l-Ferîd*; IV, 128; el-Meydanî, (Ebû’l-Fadl Ahmed b. Muhammed), *Mecma’u’l-Emsâl*, nşr. M. Muhyiddin Abdulhamid, I-II, Beyrut, tsz, I, 111; Ahmet Zeki Safvet, *Cemheretu Hutabi’l-‘Arab*, I, 38-39.

²⁸³ Abdu’l-Celîl ‘Abduh Şelbî, *el-Hitâbetu ve Î‘dâdu’l-Hâtibi*, s. 164.

söylüyordu. Bu da ancak kısa, özlü ve veciz bir şekilde söylenecek cümleler halinde olabilirdi.

Hutbelerde cümlelerin uzun tutulması, onları anlamak için derin bir tefekküre dalma vaziyetini almayı gerektirir ve muhatabın karşılık vererek bir tartışma ortamının oluşmasına sebebiyet verir. Bu tür bir usul, araştırdığımız kadarıyla Cahiliye Dönemi'nde kullanılan bir usul değildir. Hatibin, cümlelerini kısa tutmasının diğer bir sebebi de dinleyicilerin hutbeyi ezberleyip daha sonra da onu başkalarına nakletmelerini kolaylaştırmaktır.

Hutbelerde duygular ve anlamlar abartılı bir şekilde değil de samimi bir şekilde dile getirilmiştir.

Cahiliye Dönemi hatipleri sözlerini doğrudan doğruya yani herhangi bir ön hazırlık yapmadan ve irticalı olarak söylüyorlardı. Nitekim konu ile alakalı olarak el-Câhîz, el-Beyan ve't-Tebyin adlı eserinde şöyle demektedir: *“Araplar için her şey başlangıç düzeyinde ve irticalıdır, sanki onlara ilham geliyor, ne zorluk ne de zahmet var, fikirlerini dolambaçlı bir şekilde söylemiyorlar ve yardım da almıyorlar. Onlar, söz söylerken, düşmanlık gününde, kuyunun başında su çekerken, develerine su verirken, felakette, birileri ile konuştuklarında, güreşte ya da savaşta hep sezgilerine göre hareket ederler. Onlar, dikkatlerini sadece gidiş cümlesine ve kast ettikleri ana eksene veriyorlar...”*²⁸⁴ Sanat gerektiren bir iş ile herhangi bir hazırlık yapılmadan yapılan bir iş arasında bir zıtlık vardır. Câhîz'in de belirttiği gibi Cahiliye Dönemi Arapları arasında irad edilen hutbeler irticalıdır. Cahiliye Asrı hitabeti sanatsal bakımından başlangıç düzeyindedir diyebiliriz. Bu başlangıç düzeyi o dönemin Araplarının içtimai ve sosyal hayatlarını yansıtmaktadır. Hutbelerde derin felsefi konular işlenmemektedir. Bunun sebebi ise kültürel bakımdan az gelişmiş olmaları ve herhangi bir eğitim merhalesinden geçmemiş olmalarıdır.²⁸⁵ Hutbelerde yer yer musiki nağmelerine ve onların hayallerini canlandıran sahnelere de rastlamaktayız. Bu da gösteriyor ki sanat, onların hutbelerinin üslûbundaki eksikliklerle sınırlı değildir, hutbeyi irad etme metotlarında da bir eksiklik vardır.

²⁸⁴ el-Câhîz, *el-Beyan ve't-Tebyîn*, III, 28.

²⁸⁵ 'Abdu'l-Celîl 'Abduh Şelbî, *el-Hitâbetu ve İ'dâdu'l-Hâtîbi*, s. 164.

Cahiliye Dönemi hatiplerinin hutbelerinde yaygın bir şekilde secili sözlere yer verdikleri görülmektedir. Bu dönemin hutbelerine baktığımızda bunu açıkça görmekteyiz. Örneğin, Hânî' b.Kubeyse'nin hutbesi secili sözlerle doludur.²⁸⁶ Ayrıca Cahiliye döneminde savaşa teşvik eden hutbelerin çoğu da secili sözlerden oluşmaktadır. Yine övünme ve yerme ile alakalı hutbelerde de fazlaca secili sözlere yer verildiğini görmekteyiz. Bu durumu Arapların ileri gelenlerinin Kisra'nın huzurunda övünme ile alakalı irad etmiş oldukları hutbelerde,²⁸⁷ Tarîf b. el-‘Âsî ed-Devsî ile el-Hâris b. Zubyân'ın övünme ile ilgili hutbesinde,²⁸⁸ ‘Amr b. Tufeyl ve ‘Alkame b. ‘Ulâse'nin övünme ve yerme ile ilgili hutbesinde,²⁸⁹ Abdulmutalib b. Hâşim ile Harb b. Umeyye'nin münaferesindeki Nufeyl b. ‘Abdu'l-‘Uzzâ'nın sözünde,²⁹⁰ kabileleri barıştırma esnasında yapılan konuşmalarda, vasiyetlerde, vaaz ve irşad hutbelerinde, anlaşma ve sözleşme yapılırken verilen hutbelerde²⁹¹ daha sarih bir şekilde görülmektedir. el-Câhîz'in rivayet ettiğine göre Damre bin Damre, Herim Bin Kutbe, ‘Âkra' b. Hâbis ve Nufeyl b. ‘Abdu'l-‘Uzzâ savaş ile ilgili hutbelerini secili bir şekilde dile getiriyorlardı.²⁹²

Bazı araştırmacılar, Cahiliye Dönemi hutbelerinde secili sözlerin varlığını kabul etmiyorlar ve diyorlar ki, düz yazı irticalı konuşmaya daha uygundur. Cahiliye döneminin üslûbu da hem irticalıdır hem de fitridir. Bu iddialarını desteklemek için de elimizde bulunan Cahiliye Dönemi'ne ait secili hutbelerin sıhhatlerinin problemlili oluşlarını göstermektedirler.²⁹³

Cahiliye Dönemi Hutbelerinde secili sözlerin fazla olmasının sebebine gelince kısaca şöyle izah edilebilir:

1.Seci, bu dönemin hatipleri tarafından çokça sevilmekteydi. Çünkü secili sözlerle zenginleştirilmiş hutbelerin halkın üzerindeki tesirlerinin daha fazla olacağını düşünüyorlardı, bu üslûbun secisiz üslûptan daha faydalı olduğunu düşünüyorlardı.

²⁸⁶ el-Kâlî, I, 72-74; Ahmet Zeki Safvet, *Cemheretu Hutabi'l-'Arab*, I, 37.

²⁸⁷ el-Kalkeşandî, I, 377-378; *Kitabu'l-Eğani*, XIV, 693-694; Ahmet Zeki Safvet, *Cemheretu Hutabi'l-'Arab*, I, 46-49.

²⁸⁸ el-Kâlî, I, 169; Ahmet Zeki Safvet, *Cemheretu Hutabi'l-'Arab*, I, 37.

²⁸⁹ el-Kalkeşandî, I, 382-385; Ahmet Zeki Safvet, *Cemheretu Hutabi'l-'Arab*, I, 41-45.

²⁹⁰ İbnu'l-Esir, *el-Kâmil fi't-Tarih*, I, 553; Ahmet Zeki Safvet, *Cemheretu Hutabi'l-'Arab*, I, 100-10.

²⁹¹ el-Câhîz, *el-Beyan ve't-Tebyîn*, III, 5-6.

²⁹² el-Câhîz, *el-Beyan ve't-Tebyîn*, I, 290.

²⁹³ Muhammed Ebû Zehra, s. 207.

2. Seci, seslerin nağmeler şeklinde çıkmasına imkân vermektedir,

3. Mûsiki havasını uyandırmaktadır,

4. Nefisleri derin bir şekilde etkilemektedir,

5. Kulaklara seslerin ahenkli bir şekilde gelmesine vesile olmaktadır,

6. Hatibin, dinleyicilerin kulaklarını tırmalamayan sözler söyleyerek onları tesir altında bırakmalarını sağlamaktadır. Bu bazen o kadar aşırı derecede oluyordu ki nerdeyse şiire yaklaşılmaktaydı.

7. Secili sözlerin kullanılmasının başka bir sebebi de okunan hutbelerin daha kolay ezberlenmesini ve hafızalarda uzun süre kalmasına yardımcı olmaktır.

Genel olarak Cahiliye Dönemi hutbelerinde hikmetli sözlerin ve darb-ı mesellerin kullanıldığına şahit olmaktayız. Özellikle irşat hutbelerinde çok sayıda hikmetli sözlerin ve darb-ı mesellerin kullanıldığını görmekteyiz. Örnek olarak Kuss b. Sa'ide'nin 'Ukaz panayırında okumuş olduğu hutbeyi²⁹⁴ ve Ka'b b. Luey'in, Hz. Muhammed'in (s.a.v) peygamber olarak geleceğini ve kavminin de onun getireceği dini kabul etmeleri gerektiğini söylerken irad etmiş olduğu hutbeyi verebiliriz.²⁹⁵

Nikâh ile ilgili hutbelerde erkek tarafı hatibinin vermiş olduğu hutbe ile kız tarafı hatibinin vermiş olduğu hutbe arasında benzerlikler bulunmaktadır. Hz. Peygamber'in amcası Ebû Talib'in, Huveylid'in kızı Hz. Hatice'yi Peygamberimize isterken yapmış olduğu konuşmaya baktığımızda bu durumu Hz. Peygamber ile Hz. Hatice'nin benzer yönlerinin bir arada verildiğini görmekteyiz.²⁹⁶ Fakat övünme ve yerme hutbelerinde bu durumun tam zıddı karşımıza çıkmaktadır. Yani, nikâh ile alakalı hutbelerde her iki tarafın benzer özellikleri zikredilirken, övünme ve yerme ile alakalı hutbelerde de her iki tarafın bir birlerine zıt olan yönleri dile getirilmektedir. Örneğin Reb'a el-Esedî'nin hakemliğinde al-Ğa'ka b. Ma'bed ile Halid b. Malik²⁹⁷ ve Herim el-Fezârî'nin hakemliğinde 'Alkame b. 'Ulâse ile 'Amr b. Tufeyl arasında cereyan eden övünme ve

²⁹⁴ el-Kalkeşandî, I, 212; el-Bâkillânî, s. 151-152; el-Câhîz, *el-Beyan ve't-Tebyîn*, I, 308-309; *Kitabu'l-Eğânî*, XIV, 40; İbn 'Abd Rabbihî, *el-'Ikdu'l-Ferîd*; IV, 128; el-Meydanî, *Mecma'u'l-Emsal*, I, 111; Ahmet Zeki Safvet, *Cemheretu Hutabi'l-'Arab*, I, 38-39.

²⁹⁵ el-Kalkeşandî, I, 211; el-Bâkillânî, s. 151-152; el-Câhîz, *el-Beyan ve't-Tebyîn*, I, 308-309; *Kitabu'l-Eğânî*, XIV, 40; İbn 'Abd Rabbihî, *el-'Ikdu'l-Ferîd*; IV, 128; el-Meydanî, *Mecma'u'l-Emsal*, I, 111; Ahmet Zeki Safvet, *Cemheretu Hutabi'l-'Arab*, I, 73.

²⁹⁶ el-Kalkeşandî, I, 313; el-Bâkillânî, s. 153; Ahmet Zeki Safvet, *Cemheretu Hutabi'l-'Arab*, I, 77; Abdulkâim Belbe', s. 28; Muhammed Osman Ali, *Fi Edebi mâ kable'l-İslâm*, s. 214.

²⁹⁷ İbn Dûreyd, *el-İştîkâk*, s. 145; el-Câhîz, *el-Beyan ve't-Tebyîn*, II, 272

yerme hutbelerini verebiliriz.²⁹⁸ Bu iki hutbenin konusu, Benû ‘Amr’ın başkan seçilmesi hakkında kendilerini övmeleri, karşısındakini ise yermesi şeklinde cereyan etmektedir. Her iki kabile de kendi adaylarının başkanlığa daha layık olduğunu savunmaktadır.²⁹⁹

Bu dönemin hutbelerinde kabileciliğin eğilimleri bariz bir şekilde etkisini göstermektedir. Hutbelerde bedevilik ruhuyla beraber kabileciliğin şahsiyeti de görülmektedir. Bu etkiler, özellikle övünme, yerme ve savaşla alakalı hutbelerde net bir şekilde göze çarpmaktadır.

Vaaz ve irşat hutbelerinde ise bu durumun tersi görülmektedir. Vaaz ve irşat hutbelerinde hatip, sadece kabilesine değil Arapların geneline hitap etmektedir. Örneğin Ka’b bin Luey, vaaz ve irşat hutbelerinde sadece kendi kabilesine değil, bütün Araplara hitap etmektedir.³⁰⁰

1.9. RİVAYET EDİLEN HUTBE METİNLERİNİN CAHİLİYE DÖNEMİNE AİDİYETİ PROBLEMİ

Cahiliye Dönemi’nde okuma yazma pek yaygın değildi hatta okuma yazma bilenlerin sayısı yok denecek kadar azdı. Ancak bu durum onların bu dönemde yazıyı tanımadıkları anlamına gelmemektedir. Tam aksine Cahiliye Dönemi Arapları yaygın olmamakla birlikte yazıyı kullanmışlardır. Fakat yazıyı edebî amaçlarla değil siyasi ve ekonomik amaçlarla kullanmışlardır.³⁰¹

Cahiliye Dönemi’nde herhangi bir şehirde toplanıp ticari bir kabile oluşturduktan sonra çeşitli ticaret merkezlerine giden tüccarların yanı sıra başta Mekke’de olmak üzere önemli merkezlerde siyasî, ticari, sosyal ve askeri hususlarda bazı anlaşmaların yapılması, ravilerin naklettiğine göre belirli mevsimlerde yapılan şiir yarışmalarında seçilen en güzel kasidelerin kubâtî adı verilen yazı araç gereçlerin üzerine altın suyu ile

²⁹⁸ *Kitabu’l-Eğânî*, XV, 51-54; Ahmet Zeki Safvet, *Cemheretu Hutabi’l-‘Arab*, I, 41-45; Muhammed Ebû Zehra, s. 199; Kenan Demirayak, *Arap Edebiyatı Tarihi-I, Cahiliye Dönemi*, s. 246.

²⁹⁹ *Kitabu’l-Eğânî*, XV, 51-54; Kalkaşandı, I, 382-384; Ahmet Zeki Safvet, *Cemheretu Hutabi’l-‘Arab*, I, 41-45.

³⁰⁰ el-Kalkaşandı, I, 211; el-Bâkillânî, s. 151-152; *el-Câhiz, el-Beyan ve’t-Tebyîn*, I, 377; *Kitabu’l-Eğânî*, XIV, 40; İbn ‘Abd Rabbihî, *el-‘Ikdu’l-Ferîd*; IV, 128; el-Meydanî, *Mecma’u’l-Emsal*, I, 111; Ahmet Zeki Safvet, *Cemheretu Hutabi’l-‘Arab*, I, 73.

³⁰¹ Taha Hüseyin, *Fi’l-Edebi’l-Cahilî*, s. 328; a. mllf. , *Min Hadisî’s-Şi’r ve’n-Nesr*, s. 574; Abdulhakîm Belbe‘, s. 2; Kenan Demirayak, *Arap Edebiyatı Tarihi-I, Cahiliye Dönemi*, s. 230.

yazılarak Kâbe'nin duvarına asılması gibi hususlar yazının o dönemde bilindiğinin ve kullanıldığının en belirgin özelliklerindedir.³⁰² Ayrıca Cahiliye Dönemi şairlerinden Mu'aviye b. Mâlik'in,³⁰³ el Ahnas b. Şihâb et- Tağlibi'in³⁰⁴ ve el-Murakkiş el-Ekber'in³⁰⁵ şiirlerinde olduğu gibi kalem, kitap vb. yazı vasıtalarından bahsetmelerinden anlıyoruz ki o dönemde yazı bilinen bir şeydi. Yine Kur'an-ı Kerim'in, Mekke döneminin ilk yıllarında inen Kalem Sûresi'ndeki, "*Nûn, (Ey Muhammed) Andolsun kaleme ve satır satır yazdıklarına ki...*"³⁰⁶ ve Bakara Suresindeki "*Ey İman Edenler! Belli bir süre için birbirinize borçlandığınız zaman bunu yazın. Aranızda bir yazıcı adaletle yazsın. Yazıcı, Allah'ın kendisine öğrettiği şekilde yazmaktan kaçınmasın, (her şeyi olduğu gibi dosdoğru) yazsın. Üzerinde hak olan (borçlu) da yazdırsın ve Rabbi olan Allah'tan korkup sakınsın da borçtan hiçbir şeyi eksik etmesin (hepsini tam yazdırsın)...*"³⁰⁷ ayetlerinde kalem ve yazıdan bahsedilmesi de gösteriyor ki Cahiliye Asrı'nda insanlar okuma-yazma biliyorlardı.

Fakat yaptığımız araştırmalar neticesinde Cahiliye Dönemi'nde Arapların, nesri ve nesrin bir türü olan hutbeleri yazıya aktardıklarına dair herhangi bir kayda rastlayamadık. Bu hutbelerin intikali, eski Arap şiirinde olduğu gibi, uzun zaman hafızaya dayanan sözlü rivayetler şeklinde olmuş ve bu döneme nispet edilen nesir örnekleri ancak Emeviler döneminin sonları ile Abbasiler döneminin başlarında çöllere yolculuk yapan ve buralarda iletişim kurdukları bedevilerden Arap ahbar, eyyam (savaşlar), adet ve gelenekleri ile şiirini derleyen âlimlerce yazıya geçirilmiştir.³⁰⁸

Arap nesri ve onun bir türü olan hutbeler üzerinde yapılan tartışmalar daha çok fennî nesrin ne zaman başladığı ile alakalıdır. Bu tür bir nesir Cahiliye Dönemi'nde var mıydı, bu dönemden günümüze gelen nesir malzemesi güvenilir mi, ya da Cahiliye Dönemi'nden günümüze gelen nesir malzemesinin gerçekten o döneme mi ait olduğu yoksa sonraki dönemlerde tedvin edilip o döneme isnat edilen nesir mi olduğu ve hutbeler, nispet edilen kimselere mi ait olduğu konusunda edebiyat tarihçileri arasında farklı farklı fikirler ortaya çıkmıştır.

³⁰² Kenan Demirayak, *Arap Edebiyatı Tarihi-I, Cahiliye Dönemi*, s. 230.

³⁰³ Şiir için bkz. ed- Dabbî el-Mufaddal b. Muhammed, *el-Mufaddaliyyât*, nşr. Ahmed Muhammed Şâkir,- Abdusselâm Hârun, Kahire, 1383/1963, s. 357-358.

³⁰⁴ Şiir için bkz. ed- Dabbî, *el- Mufaddaliyyât*, s. 204.

³⁰⁵ Şiir için bkz. ed- Dabbî, *el- Mufaddaliyyât*, s. 237.

³⁰⁶ Kalem Sûresi: 68/1-2.

³⁰⁷ Bakara Sûresi: 2/282.

³⁰⁸ Kenan Demirayak, *Arap Edebiyatı Tarihi-I, Cahiliye Dönemi*, s. 231.

Cahiliye Dönemi'nde fenni nesrin mevcut olup olmayışı ve bu dönemden intikal eden nesrin mevsuk olup olmadığı hususundaki şüphe ve tereddütler genellikle şu görüşlerle ifade edilmektedir:

1. “Cahiliye Dönemi Araplarının sosyal ve kültürel hayatı fenni nesrin varlığı için uygun bir ortam oluşturmaz, bu nedenle Cahiliye Dönemi'nde nesir yoktur.” Bu görüşü ileri süren müsteşriklerden biri olan William Marçais (1872 – 1956) Cahiliye Dönemi'nde Arapların ibtidai bir hayat yaşadıklarını, nesrin akıl ve kültürün dili olması hasebiyle, bu ibtidâî hayat tarzının nesri doğurma imkânı olmadığını, ancak bu hayat tarzının duygu ve hayalin dili olması nedeniyle şiir ile uyum sağladığını belirtir.³⁰⁹

Cahiliye Dönemi nesrinin var olup olmadığı ve intikali konusu hem batılı hem de Arap ilim adamları arasında şiddetli tartışmalara konu olmuştur. Bunun sebebi daha çok neş'et ettiği dönemin tam olarak bilinmemesi, o döneme ait yazılı vesikaların olmayışı ve rivayetinden kaynaklanan sıkıntılardır. Hamilton A.R. Gibb (1895 – 1971), Cahiliye Dönemi nesir örneklerinin varlığını kabul etmemekte ve makul görmemektedir. Üstelik bu dönemde fenni nesrin varlığını öne sürenlerin görüşlerinin ikna edici delillere dayanmadığını ve Hire'de ortaya çıkarılan kitabelerin Cahiliye Dönemi'nde fenni nesrin varlığını gösterecek kesin deliller olmadığını ifade ederek reddetmektedir.³¹⁰

Arap nesri ile alakalı olarak ifade edilmesi gereken bir husus da Arapların fenni nesri Farslardan ve Yunanlılardan aldıkları iddiasıdır. Yine Batılı müsteşriklerden William Marçais, fenni nesrin ilk kâtibi olan Fars asıllı İbnu'l-Muğaffa' (ö.759) ile başladığını ifade etmektedir ve bu görüşüyle Cahiliye Dönemi'nde nesrin olmadığını savunmaktadır.³¹¹

2. “Cahiliye Dönemi'nde nesir türü mevcut olmakla beraber bu dönemden intikal eden nesir güvenilir değildir.” Cahiliye Dönemi'nde fenni nesri oluşturan hitabet, emsal ve kâhinlerin sözlerinin sıhhati üzerinde şüphelerini dile getiren Taha Hüseyin : *“Biz, Cahiliye Dönemi Araplarına nispet edilen nesir parçalarını reddederken Arapların nesri, İslâm'dan önce hiç bilmediklerini söylemiyoruz, aksine onların bir tür*

³⁰⁹ Zeki Mübarek, *en-Nesru'l-Fenni fi'l-karni'r-Rabi' el-Hicri*, I-II, nşr. Mektebetu'l-'Asriyye, Beyrut, 2006, I, 37-38; Muhammed Osman Ali, *Fî Edebî ma Kable'l-İslam*, s. 187; Kenan Demirayak, *Arap Edebiyatı Tarihi-I, Cahiliye Dönemi*, s. 232.

³¹⁰ Hannâ el-Fâhûrî, *el-Câmi' fi Târîhi'l-Edebi'l-'Arabî (el-Edebu'l-Kadim)*, Beyrut, 1986, s. 107.

³¹¹ Zeki Mübarek, *en-Nesr'l-Fenni fi Karni'r-Râbi' el-Hicri*, I, 43-49

*nesre sahip olduklarını, fakat bu nesirden bize ilmi metotlarla hiçbir şeyin intikal etmediğini düşünüyoruz.*³¹² demektedir.

Taha Hüseyin'in şiir naklindeki itirazlarını hutbeler, vasiyetler ve kâhinlerin secili sözleri karşısında da sürdürmektedir. Cahiliye Dönemi hatiplerinden Kuss b. Sâ'ide'ye ve diğer bilge kişilere nispet edilen vasiyetlerin ve hikmetli sözlerin tamamının İslâmi dönemde uydurulduğunu iddia etmektedir.³¹³ Ayrıca Taha Hüseyin “*Biz şiirin nesirden daha eski olduğunu ve sanatın sözdeki ilk tezahürü olduğunu, zira şiirin his, duygu ve hayalle ilişkili olduğunu ve bu melekelerin hemen hemen bütün toplumlarda ve fertlerde görüldüğünü biliyoruz. Öyleyse şiirin insan hayatında ortaya çıkışı tıpkı güneşten ışığın, çiçekten kokunun çıkışı gibidir. Nesir ise aklın dili, düşüncenin tezahür ettiği alandır. Muhakemenin ve düşüncenin nesirdeki etkisi, şiirde olduğundan çok daha büyüktür. Nesrin geç ortaya çıkması ve şiirin ihtiyaç duymadığı başka tabii ve toplumsal duygularla ilintili olması garip karşılanmamalıdır.*”³¹⁴ demektedir.

Taha Hüseyin, bu itirazlarının nedenini ise, o dönemdeki şair veya hatiplerin kahır ekseriyetlerinin Yahudilik ve Hristiyanlık gibi eski dinlerle olan irtibatlarına ve dolayısıyla bunlardan etkilenecek bu edebî materyali üretmiş olduklarına dayandırmaktadır.³¹⁵

Taha Hüseyin, Cahiliye Dönemi'nde nesrin varlığını kabul etmekle birlikte bu nesrin sanatsal bir nesir olmadığını, o dönemden günümüze gelen nesir malzemesinin güvenilirliği konusunda şüphelerinin olduğunu dile getirmektedir. Nesrin Cahiliye Dönemi'nde değil de daha sonraki dönemlerde ortaya çıkmasını Cahiliye Dönemi'ndeki toplumsal duyguların fennî nesri ortaya çıkaracak düzeyde olmamasına bağlamaktadır.³¹⁶ Bu açıdan meseleye bakıldığı zaman Taha Hüseyin'in fikirlerinin birbiriyle çeliştiğini görebiliriz. Şöyle ki Taha Hüseyin, bir yanda nesrin intikaline güvenmezken veya güvenilir saymazken, öte yandan bu dönemdeki hatiplerin ve şairlerin Hristiyan/Yahudi dinleriyle olan irtibatını veya üstün medeniyet saydığı diğer milletlerle olan bağlarını güvenilir saymaktadır. Bunun bir çelişki olduğu kanaatindeniz.

³¹² Taha Hüseyin, *Fi'l-Edebi'l-Cahilî*, s. 352.

³¹³ Taha Hüseyin, *Fi'l-Edebi'l-Cahilî*, s. 354.

³¹⁴ Taha Hüseyin, *Fi'l-Edebi'l-Cahilî*, s. 347-348.

³¹⁵ Taha Hüseyin, *Fi'l-Edebi'l-Cahilî*, s. 352.

³¹⁶ Taha Hüseyin, *Fi'l-Edebi'l-Cahilî*, s. 353.

Cahiliye Dönemi'nden günümüze gelen hutbelerin uydurma olduğu konusunda bir görüş de Kuss b. Sâ'ide'nin birçok edebiyat kitabında nakledilen ve Ukâz panayırında irâd etmiş olduğu hutbesiyle ilgilidir. İmam Şibli, (1857 – 1914) bu hutbenin râvilerinin güvenilir olmayan hatta yalancı kimseler olduğunu dile getirmektedir. Bu hutbeyi rivayet edenlerin hepsinin yalancı olduklarını ve uydurma hadis rivayet etmekle meşhur olduklarını söylemekte ve bu ravilerden biri olan Muhammed b. Haccâc hakkında İbn Mu'în'in “yalancı ve habîs” kelimelerini kullandığını dile getirmektedir.

Taha Hüseyin'in bu görüş ışığında, Cahiliye Dönemi'ne ait nesri “uydurma” diye ifade edip hiçe saymak mantıklı bir iş değildir. Zira bu uydurma, neye göre bir uydurmadır? Evet, belki Cahiliye Dönemi'ndeki nesir, sonraki dönemlerde tedvin edilmiş olabilir, ama birçok edebiyat tarihi kitabında bu materyalin ele alınıp incelenmesi ve bu materyalin içerik olarak o dönemdeki sosyal ve kültürel yapıyı yansıtması bu eserlerin “uydurma” diyerek hiçe sayılmasını pek inandırıcı kılmamaktadır.

3. “Cahiliye Dönemi'nde fenni nesir mevcuttur ve Kur'ân-ı Kerim Cahiliye Nesri'nin üslûp ve özelliklerini yansıtan en iyi örnektir. Ancak bu dönemden intikal eden nesir türünün büyük bir kısmı mevsuk değildir.” Fransız bilim adamı Régis Blachere (1900 –1973) hitabet, gece sohbetleri vb. gibi türlerden oluşan nesrin varlığını kabul etmektedir. Ona göre, Arapların çöl hayatını yaşamamaları hasebiyle bu yaşam tarzları kendilerinde hitabet yeteneğinin gelişmesine yardımcı olmuştur. Ancak çok az çalışan ve boş vakitlerini uzun süren sohbetlerle geçiren bedevi Araplar, hayatlarını çadırlarda gece sohbetleri düzenlemekle geçirmişlerdir. Arapların, geceleri uzun süren sohbetlerinin konusunu ise günlük olaylar, kabileler arası savaşlar, kabilelerin kazandıkları başarılar veya başlarından geçen felaket ve musibetler idi. Tam da bu sohbetlerde doğru unsurlar ile şüpheli unsurların birbirine karıştığını ifade eden Blachere, Cahiliye Dönemi'ne ait edebiyatın, edebiyat kitaplarında çoğunlukla tahrif edilmiş ve bazı uydurmalarla karışık bir şekilde aktarıldığını belirtmektedir.³¹⁷

İtalyanlı Doğu bilimci Carlo Alfonso Nallino'ya (1872-1938) göre fenni nesir akıl ve düşünce dili olup sadece kültür ve medeniyet sahasında yüksek seviyeye erişmiş

³¹⁷ Hannâ el-Fâhûrî, *el-Câmi' fi Târîhi'l-Edebi'l-'Arabî (el-Edebu'l-Kadim)*, s. 107-108.

olan toplumlarda görülür. Buna karşılık şiir duygu ve hayale dayalı bir dil olup insanın sosyal gelişimi ile başlar.³¹⁸ Nallino'un görüşü ile Fransız araştırmacı olan W. Marçais'in (1874-1956) birbirine paralellik arz etmektedir.³¹⁹

Son dönem araştırmacılarından Zeki Mübarek, W. Marçais'in görüşünü reddedip Arapların Cahiliye Dönemi'nde kendi zevk ve yaratılışlarına uygun bir nesre sahip olduklarını ancak bu nesrin, okuma-yazma oranının düşüklüğü, derlemenin azlığı ve İslâm'ın getirdiği yeni hayata uyum sağlamaktan uzak oluşu gibi nedenlerle kaybolduğunu belirttikten sonra eğer şartlar, bu nesrin kültürünün bekasını temin etmemişse bunun, Cahiliye Asrı nesrini tamamen silip onun yokluğuna hüküm verilmesi anlamına gelemeyeceği tespitini yapmaktadır.³²⁰ Zeki Mübarek, bu görüşünü desteklemek için de Kur'an-ı Kerim'i örnek olarak vermektedir. Kur'an-ı Kerim'in Cahiliye Asrı'nda yaşayan Araplara, doğru yolu göstermek, onların dini, siyasi, sosyal, ahlaki ve iktisadi hayatlarını düzenlemek için inzal olduğunu ifade ettikten sonra şu görüşleri ifade etmektedir:

Doğaldır ki Kur'an-ı Kerim, onlara kendilerinin anladıkları ve zevk aldıkları bir üslûpla hitap etmiştir. Bununla beraber Kur'an-ı Kerim'in Araplara, eğer güçleri yetiyorsa kendisini taklit etmelerini ve bir sure olsa dahi bir benzerini vücuda getirmeleri³²¹ konusunda onlara meydan okuması da gösteriyor ki Araplar, o dönemde belli bir fesahat ve belagat düzeyine ulaşan bir toplumdur. Aksi durumda bu meydan okumanın bir anlamı olamayacağını ifade etmektedir.³²² Zeki Mübarek, Cahiliye Asrı'ndaki fenni nesrin mevcudiyetini kabul ediyor ve Kur'an-ı Kerim'in, bu dönemin nesrini, şeklini metodunu ve içinde bulunduğu durumu tam olmasa da aksettirdiğini söylemektedir.³²³ Şunu da söylemek gerekir ki, Zeki Mübarek bu dönemden intikal eden hutbelerin ve onlarla alakalı hikâyelerin birçoğunun ravileri tarafından uydurulduğu görüşündedir. Özellikle bu dönemin ünlü bir hatibi olan Kuss b. Sâ'ide'nin Ukaz panayırında okumuş olduğu hutbesinin ve Hz. Peygamberin nübüvvetinin Cahiliye Asrı'ndaki ünlü hatiplerin dilinde dolaştığı fikrinin uyandırılması için İslami dönemde

³¹⁸ Hannâ el-Fâhûrî, *el-Câmi' fi Târîhi'l-Edebi'l-'Arabî (el-Edebu'l-Kadim)*, s. 107.

³¹⁹ Hannâ el-Fâhûrî, *el-Câmi' fi Târîhi'l-Edebi'l-'Arabî (el-Edebu'l-Kadim)*, s. 107.

³²⁰ Zeki Mübarek, *en-Nesr'l-Fennî fi Karni'r-Râbî' el-Hicrî*, I, 39.

³²¹ Bakara Sûresi: 2/23; Hûd Sûresi: 11/13; İsra Sûresi: 17/88.

³²² Zeki Mübarek, *en-Nesru'l-Fennî fi Karni'r-Râbî' el-Hicrî*, I, 43.

³²³ Zeki Mübarek, *en-Nesru'l-Fennî fi Karni'r-Râbî' el-Hicrî*, I, 44.

uydurulduğunu söylemektedir.³²⁴ ‘Abdulahkîm Belbe‘e göre ise Kur’an-ı Kerim, saf bir fenni nesir örneğidir ayrıca Kur’an-ı Kerim’den Cahiliye Dönemi’ne ait fenni nesrin özelliklerinin tespit edilmesi mümkündür.³²⁵

Hitabet konusunda doktora yapmış olan İhsan en-Nass, bu konuya daha makul bir şekilde yaklaşarak, İslami dönemde uydurulduğu iddia edilen hutbeleri uyduran kimselerin, bu hutbeleri uydururlarken aslında Cahiliye Dönemi’ne ait hutbeleri taklit etme gayreti içerisinde olduklarını, dolayısıyla bu hutbelere bakılarak Cahiliye Dönemi’ne ait nesrin özelliklerinin tespit edilme imkânının olduğunu söylemektedir. Yine İhsan en-Nass, Zeki Mübarek ve ‘Abdulahkîm Belbe‘in de ifade ettikleri gibi Kur’an-ı Kerim’in, Cahiliye Dönemi’ne ait ilk edebî nesir örnekleri hakkında fikir verdiğini belirten araştırmacılarıdır.³²⁶

Tâha Hüseyin ile Zeki Mübarek, Carlo Alfonso Nallino, Regis Blachere ve İhsan en-Nass’ın Cahiliye Dönemi fenni nesri ile alakalı görüşlerinin birçok noktada örtüştüğünü söylemek mümkündür. Söz konusu müellifler, intikal eden mensur eserlerin büyük çoğunluğunun mevsuk olmadığını söylüyorlarsa da, Cahiliye Dönemi’nde fenni nesrin kesin olarak varlığına inanmaktadırlar.

4. Şevkî Dayf, Ömer Ferruh, ‘Abdulahkîm Belbe‘, Hannâ el-Fâhûrî, Ahmet el-Hûfî, Muhammed Osman Ali vb. çağdaş müellifler ise konuya daha temkinli bir şekilde bakmaktadırlar. Söz konusu müelliflere göre Cahiliye Asrı’ndan bize intikal eden fenni nesir, her ne kadar birtakım uydurmalara ve tahrifatlara maruz kalmışsa da büyük bir kısmının sıhhat derecesinde problem yoktur.³²⁷

Yukarıda gerek batılı oryantalistlerin olsun gerekse Arap âlimlerinin olsun Cahiliye Asrı’na nispet edilen fenni nesir örneklerinin sıhhati hakkındaki müspet veya menfi görüşlerini vermeye gayret ettik. Bütün bu görüşleri genel olarak değerlendirecek olursak;

Cahiliye Dönemi’ne nispet edilen fenni nesrin varlığı üzerindeki bütün bu tartışmaların sebebi şudur: Bu döneme ait edebî nesir örnekleri Cahiliye Dönemi’nde değil de Emevilerin son dönemleri ile Abbasilerin ilk dönemlerinde derlenip yazıya

³²⁴ Abdulahkîm Belbe’, s. 40-42.

³²⁵ Abdulahkîm Belbe’, s. 8-9.

³²⁶ İhsan en-Nas, *el-Hitâbetu’l-‘Arabiyyetu fî ‘Asrhâ’z-Zehebi*, s. 7-8.

³²⁷ Kenan Demirayak, *Arap Edebiyatı Tarihi-I, Cahiliye Dönemi*, s. 235

geçirilmesi, nesrin ezberlenip korunmasının şiire göre daha zor olması ve bu nedenle de bazı uydurma ve ilavelerin yapılma ihtimalinin mümkün olması vb. gibi nedenlerden kaynaklanmaktadır.

Cahiliye Dönemi Arapları, Hz. Peygamberin risaletinden önce sosyal ve edebî faaliyetlerin yüksek seviyede gerçekleştiği bir ortamda yaşamışlardır. Bu dönemde ticarî ve edebî faaliyetlerin gerçekleştirilmesi için her yıl düzenli olarak belirli mevsimlerde kurulan Ukaz, Dumetu'l-Cendel gibi panayırarda şiir yarışmalarının düzenlenmesi, bu panayırlar münasebetiyle bir araya gelen fesahat ve belağat sahibi bilge ve edip kişilerin hazırlamış oldukları hutbeleri okumaları o dönemde yaşamış olan Arapların edebî faaliyetlerin ulaştığı noktayı göstermesi açısından önemlidir. Bundan dolayı William Marçais'in, ilkel bir hayat yaşamış olan Cahiliye toplumunun fenni nesri tanınmaları ve bu sahada eserler ortaya koymalarının mümkün olmayacağı görüşünü kabul etmek mümkün değildir.

Taha Hüseyin'in, Cahiliye toplumunda pek çok hatibin yetiştiğini, fakat bu hatiplerin hutbelerinin kayda değer bir önemlerinin olmadığı fikrine ve o dönemin Araplarının sosyal hayatlarının mümtaz bir hitabetin oluşumuna müsait bir ortam olmadığı ve "*Arap hitabetinin kayda değer temeli İslami sanattır*"³²⁸ görüşüne katılmak mümkün değildir. Çünkü İslami dönemde hitabetin oluşmasını ve gelişmesini sağlayan; insanlara iyiliğin emredilip kötülükten sakındırmak, savaşa teşvik, kabileler arasındaki husumetin ortadan kaldırılması için onları barışa davet etmek gibi amiller Cahiliye Dönemi için de geçerlidir. Öte yandan Arap edebiyatı tarihçilerinin birçoğu, uslûp bakımından İslami dönem hitabetinin henüz Cahiliye Dönemi hitabetinin tesiri altında olduğunu söylemektedirler.³²⁹

Yine, İhsan en-Nass'ın "*İslami dönemde hutbe uyduranların Cahiliye Asrı'ndaki hutbeleri taklit etmiş olmaları ve uydurulan bu hutbelere bakılarak Cahiliye Nesri'nin özelliklerinin tespit edilme imkânının olduğu*"³³⁰ şeklindeki düşüncesi ile Taha Hüseyin'in "*Cahiliye Dönemi'ne nispet edilen fenni nesrin Cahiliye Nesri'nin az ya da*

³²⁸ Taha Hüseyin, *Fi'l-Edebi'l-Cahilî*, s. 333-334.

³²⁹ İhsan en-Nas, *el-Hitâbetu'l-'Arabiyyetu fî 'Asrhâ'z-Zehebi*, s. 31.

³³⁰ İhsan en-Nas, *el-Hitâbetu'l-'Arabiyyetu fî 'Asrhâ'z-Zehebi*, s. 40.

çok bir taklidi olduğu”³³¹ şeklindeki düşüncesi de Cahiliye Dönemi’nde fenni nesrin var olduğunu göstermesi açısından önemlidir.

Bu tartışmaların geneline bakılınca şöyle bir tablo ortaya çıkmaktadır: Cahiliye Dönemi’nde Arapların, fenni nesri tanıdıkları ve bildikleri genel bir kanaattir. Zeki Mübarek’e göre, bunun en büyük delili, düşünce, muhakeme, edebî sanatlar, ifadeler, belagat ve i’câz açısından zirvede kabul edilen Kur’ân’ın Cahiliye toplumuna inmesidir. Zira eğer Cahiliye toplumu fennî nesri tanımamış olsaydı Kur’ân onlara bu denli edebî cümlelerle hitap etmez, daha basit ifadelerle indirilmiş olurdu. Bununla birlikte bu dönemden intikal eden nesrin ve şiirin bir kısmında uydurmalar bulunabilir. Fakat bu, tamamının sıhhati hakkında şüpheyi gerektirmez. Ayrıca darb-ı meseller ve hikmetli sözler, akılda daha kalıcı olması ve uzun yılların tecrübelerini yansıtmaları nedeniyle Cahiliye Nesri’nin üslûp özelliklerini göstermesi için önemli sayılabilecek unsurlar arasında yer alır.

Konu ile alakalı olarak şimdiye kadar serdetmiş olduğumuz görüşler çerçevesinde Cahiliye Dönemi nesri ile alakalı olarak şu sonuçlara varabiliriz:

1. Cahiliye toplumu fenni nesri tanıyor ve biliyorlardı. Arapların, fenni nesir sanatını ilk olarak İslami dönemde tanıdıklarını söylemek doğru değildir.

2. Cahiliye Dönemi’nden intikal eden fenni nesrin bir kısmının Emeviler dönemi ile Abbasiler döneminin başında uydurulduğu görüşü doğrudur. Yine bu hutbelerin uzun olmaları hasebiyle tedvin dönemine kadar geçen süre zarfında bozulmadan şifahi olarak orijinal halleriyle gelebilmiş olmaları meselesinin birçok şüpheyi uyandırdığı doğrudur. Lakin bu, Arapların ticari faaliyetlerde buldukları İran ve Bizans gibi çevre hükümdarların saraylarında hatipler tarafından irad edilen hutbelerin tamamının uydurma olduğunu söylemek mümkün gözükmemektedir. Ayrıca Cahiliye Dönemi’nden intikal eden fenni nesrin tamamının sıhhatinden şüphelenip toptancı bir mantıkla reddetmek yanlıştır.

3. Cahiliye Dönemi’nden intikal eden fenni nesirden sıhhatli olan kısmının miktar bakımından az olduğu bilinen bir gerçektir. Ancak şunu da göz ardı etmemek gerekir ki, İslamiyeti kabul ettiklerini bildirmek için Hz. Peygamberin huzuruna gelip hutbe irad eden Arap kabilelerinin hatiplerinin hutbeleri ve kısa cümlelerden oluşan, birçok tarihi

³³¹ Taha Hüseyin, *Fi’l-Edebi’l-Cahilî*, s. 332.

vakayı yansıtan ve uzun yıllara dayanan tecrübeler neticesinde dilden dile dolaşan, bundan dolayı da hafızalarda daha kolay korunabilme imkânı olan meseller ile hikmetli sözler Cahiliye Asrı fenni nesrinin özelliklerini tespit etmede yeterli unsurlar oluşturduğu kanaatini taşımaktayız.

4. Yine bu döneme ait bazı nesir örneklerinin lafızlarıyla değil de manalarıyla rivayet edilmiş olmalarından dolayı haliyle birtakım değişiklikler meydana gelmiştir. Bize göre bu tür örnekler de sıhhatli kabul edilmelidir. Zira bu tür fenni nesrin metinleri dönemin âlimleri tarafından ya hem Cahiliye Asrı'nı hem de Sadru'l-İslâm Asrı'nı idrak etmiş olan Araplardan ya da çöllerde yaşayıp çevrelerinde olan yabancı milletlerle herhangi bir temasta bulunmayan bedevi Araplardan derlenip tedvin edilmiştir. Buralarda yaşayan Arapların üslûpları ile Kur'an-ı Kerim'in üslûbu arasında benzerlikler bulunmaktadır. Bundan dolayı buralarda yaşayan Araplardan derlenen fenni nesrin üslûbunun aynı zamanda Cahiliye Dönemi nesrinin üslûbunu da yansıttığı görüşündeyiz.

1.10. DÖNEMİN ÖRNEK İKİ HUTBESİNİN EDEBÎ AÇIDAN TAHLİLİ

Biz bu bölümde Cahiliye Dönemi'ne ait hutbelerden iki tanesinin edebî açıdan tahlilini yapacağız.

1.10.1. Kuss b. Sâ'ide'nin Ukaz Panayırında Okuduğu Hutbe

İlk olarak tahlilini yapacağımız hutbe, Kuss b. Sâ'ide'nin Ukaz panayırında okuduğu hutbedir. Hutbenin metni şöyledir.³³²

أَيُّهَا النَّاسُ: اجْتَمِعُوا واسْمَعُوا وَعُوا، من عاش مات، ومن مات فات، وكلُّ ما هو آتٍ آتٍ، في هذه آياتٌ محكماتٌ، مطرٌ ونباتٌ، وآباءٌ وأمّهاتٌ، وذاهبٌ وآتٍ، ضوءٌ وظلامٌ، وبرٌّ وآثامٌ، ولباسٌ ومركبٌ، ومطعمٌ ومشربٌ ونجومٌ تمورٌ، ونُحورٌ لا تُعورٌ، وسقفٌ مرفوعٌ، ومهاذٌ موضوعٌ، وليلٌ داجٌ، وسماءٌ ذاتٌ أبراجٍ، ما لي أرى النَّاسَ يذهبون ولا يرجعون، أَرْضُوا فَأَقَامُوا أم حُبِسُوا فَنَامُوا؟

³³² el-Kalkeşandî, I, 212; el-Bâkillânî, s. 151-152; el-Câhîz, *el-Beyan ve't-Tebyîn*, I, 308-309; *Kitabu'l-Eğânî*, XIV, 40; İbn 'Abd Rabbihî, *el-'Ikdu'l-Ferîd*; IV, 128; el-Meydanî, *Mecma'u'l-Emsal*, I, 111; Ahmet Zeki Safvet, *Cemheretu Hutabi'l-'Arab*, I, 38-39; Şevki Dayf, *el-Asru'l-Câhilî*, s. 415.

يا مَعَشَرَ إِيَادِ، اين ثمودُ وعاد، واين الآباءُ والأجدادُ، أينا المعروفُ الذي لم يُشكَّر، والظُّلمُ الذي

لم يُنكَّر، إِنَّ لِلَّهِ لَدِينًا أَرْضَى مِنْ دِينِكُمْ هَذَا."

في الذاهبين الأوليــــ في الذاهبين الأوليــــ

لما رأيتُ مَوَارِدَا للموت ليس لها مصادز

ورأيتُ قومي نحوها يَمْضِي الأصاغِرُ والأَكْبَرُ

لا يَرْجِعُ الماضي ولا يَبْقَى من الباقيِن غَابِرُ

أيقنتُ أنّي لا محــــ لَهَ حيثُ صارَ القومُ صائِرُ

Daha önce de ifade ettiğimiz gibi hitabet, toplumlara etkileyen sanatsal bir özellik taşımaktadır. Hitabetin Arap dili ile ifade edilmesi halinde sanatsal etkisinin daha da fazla olacağı görülmektedir. Nitekim Kuss b. Sâ'ide'nin Ukaz panayırında okumuş olduğu hutbe, Hz. Peygamber'i de etkilemiştir.

Kuss b. Sâ'ide'nin bu hutbesi Cahiliye Dönemi hutbeleri arasında önemli bir konuma sahip bir hutbedir. Kuss b. Sâ'ide, muhataplarının duygu ve düşüncelerine hitap ettiği gibi onların harici dünyalarına da hitap ederek dikkatleri, yaşanan hayatın gerçeklerine çekmek istemiştir. Geçmiş ile gelecek arasında bir bağ kurup insanları düşünmeye ve ne yapmaları gerektiğine sevk etmeye özen göstermiştir. Evrende görülen, duyulan ve hissedilen tüm yaratılanlar, ilâhi gücün bir tecellisi olup asla gelişigüzel yaratılmadığını aksine, her birisinin farklı bir özelliğe sahip olduğunu ve her birisinin kendisine has birtakım görevler üstlendiğini hissettirmeye gayret etmiştir. Dolayısıyla varlıkların tamamı, yüce bir yaratıcının varlığını kanıtladıkları gibi, bu harikulade düzenin bir düzenleyicisinin ve idare edicisinin olduğunu da kanıtlamıştır. Bu âlemde yaşamakta olan canlıların tamamının ölüm denen o hakikati tadacaklarını

haber verdiği gibi, nice zorbaların, jakobenlerin, tağutların ve kendilerini ilah yerine koyan akılsızların da aynı sonuca müstahak olacaklarını duyu organlarıyla hissetmelerini, gerek akıl ve gerekse mantık süzgecinden geçirerek ibret almaları gerektiğini vurgulamıştır. Şuursuzca yaşanan bir hayatın kendilerine hiçbir şey kazandırmayacağını, aksine Allah'ın azabına ve gazabına uğrayacaklarını hatırlatmak istemiştir. Buldukları inanç sayesinde sağduyu sahibi bireylerin bununla ikna olamayacaklarını ve vicdanlarının kabul edemeyeceğini dolaylı bir şekilde vermiş olduğu delillerle ispatlamaya çalışmıştır.

Netice olarak Kuss b. Sâ'ide, evrenin yaratıcısı olan Yüce Allah'a inanmanın dışında başka herhangi bir inancın kendilerine bir fayda getirmeyeceğini ifade etmeye çalışmıştır.

Öte yandan bu hutbe, birçok edebî üslûp ve özelliği de içermektedir. Taşıdığı yüksek mefhumun yanında kullanmış olduğu çeşitli istifhamlar ve kısa cümlelerle ifade edilen açıklayıcı özellikler, hutbeye bir tatlılık ve apayrı bir özellik katmıştır. Çünkü bu tür üslûplarla sunulan konuşmalar, insanın ruhunda önemli izler bırakmaktadır. Bu kısa cümlelerle birlikte birbirine uygun ve denk düşen secilerin, adeta müzik nağmelerini andıran dizelerin ve insanın kulağına hoş gelen nağmelerin tertemiz kalplere nüfuz etmesi daha fazladır.

Ayrıca hutbedeki ifade tarzıyla hatip fikirlerde, duyu ve düşüncelerde adeta zühdün, temel ilke olarak yer almasını ve insani duyguların da aynı doğrultuda yoğunlaşmasını talep etmektedir.

Kuss b. Sâ'ide'nin hutbesine sunum açısından baktığımızda; hutbeye (ﷲ/Ey) nida edatı ile başladığını görmekteyiz. Nida edatı ile başlamasının sebebi ise hitap ettiği kitlenin dikkatini kendi üzerine çekmek ve konuşmalarını daha da cazibeli hale getirmektir. Ayrıca hutbede secili sözlere yer vermesi, kısa cümleler kullanması ve konuşmasına musiki nağmeleri formatını vermesinin nedeni sözlerinin daha anlaşılır hale gelmesini sağlamaktır.

O, hutbesinde genel olarak insanın fani olduğunu vurgulamakta ya da başka bir ifadeyle ölüm temasını özet bir şekilde işlemektedir. İçeriğinde geçmiş zaman, şimdiki zaman ve gelecek zaman olmak üzere üç zamanı kullandığını görmekteyiz.

Geçmiş zamanla alakalı olarak;

(من مات فات، اين الآباء والأجداد، اين ثمود وعاد؟)

“Yaşayan ölür/ Semûd ve ‘Ad nerede?/ Babalar ve atalar nerede?” gibi ifadeler kullanılırken,

Şimdiki zamanla alakalı olarak da;

(مَطْعَمٌ وَمَشْرَبٌ وَنُجُومٌ تَمُورٌ، وَبُحُورٌ لَا تَعُورُ، وَسَقْفٌ مَرْفُوعٌ، وَمِهَادٌ مَوْضُوعٌ، لَيْلٌ دَاجٌ، وَسَمَاءٌ

ذات أبراج)

“Yenilecekler ve içilecekler, parlayan yıldızlar, durulmayan denizler, yükseltilmiş bir tavan (gökyüzü), serilmiş bir sergi (yeryüzü), karanlık gece, burçlara sahip bir gökyüzü.” gibi etraflarında cereyan eden gece, gündüz, nehirler, yeryüzü, gökyüzü gibi tabiat ile alakalı kavramları ve bu kavramlarla iç içe yaşayan insanlardan ve onların inançlarından bahsedilmektedir.

Gelecek zamanla alakalı olarak da;

(إِنَّ لِلَّهِ لَدَيْنَا أَرْضًا مِّن دِينِكُمْ هَذَا)

“Allah’ın bir dini var ki O’na bu dininizden daha sevimlidir.” yakın gelecekte yeni bir dinin neşvünema bulacağını, her kim o zamanı idrak ederse, o dinin peygamberine iman etmesi gerektiğini ve o dine iman etmeyip isyan edenlerin de zararda olacaklarını ifade etmektedir.

Sanatsal açıdan hutbeyi değerlendirdiğimizde, hutbenin edebî yönden sanatsal bir bakış açısıyla hazırlandığını görmekteyiz. Hutbede kullanılan cümleler, genellikle iki kelimeden oluşan ve manası kolaylıkla anlaşılabilen cümlelerden oluşmaktadır. Örnek olarak şu cümleleri verebiliriz:

(من مات فات، مَطْعَمٌ وَمَشْرَبٌ وَنُجُومٌ تَمُورٌ، وَبُحُورٌ لَا تَعُورُ، وَسَقْفٌ مَرْفُوعٌ، وَمِهَادٌ مَوْضُوعٌ،

لَيْلٌ دَاجٍ)

“Yaşayan ölür, yenilecekler ve içilecekler, parlayan yıldızlar, durulmayan denizler, yükseltilmiş bir tavan (gökyüzü), serilmiş bir sergi (yeryüzü), karanlık gece, burçlara sahip bir gökyüzü.”

Hutbenin giriş cümlesi, (اجتمعوا واسمعوا وعوا)/Toplanınız, dinleyiniz ve iyice anlayınız.) diğer cümlelerine oranla biraz daha uzun tutulmuştur. Bunun sebebi ise, hutbede anlatılacak olan konuların uzun olduğunu ifade etmek için bu yolu seçtiği düşüncesindeyiz.

Hakeza hutbede sanatsal bakımdan da, birbiriyle ahenkli ve secili cümleler kullanılmıştır. Ayrıca bu cümlelerde kullanılan secili kelimelerin de okuyucudan gizleme ihtiyacı duyulmamıştır. Nitekim hutbedeki musiki dengeler de, özel lafızların iştikakı ve bu lafızların belli bir tertip içine sokulması işlemi de okuyucudan gizlenmiş değildir.

Üslûp bakımından hutbeyi ele aldığımızda, hutbenin haber ve inşa cümlelerinden oluştuğunu görebiliriz. Haber cümleleri;

(ضَوْءٌ وَظِلَالٌ، وَبُرٌّ وَآثَامٌ، وَلِبَاسٌ وَمَرْكَبٌ، وَمَطْعَمٌ وَمَشْرَبٌ وَنُجُومٌ تَمُورٌ،...)

“Aydınlık ve karanlık, iyilikler ve günahlar, giyecek ve binek, yenilecekler ve içilecekler, parlayan yıldızlar...”vb. örneklerde olduğu gibi çevrenin gözlenmesi ile oluşan neticelerden ve hakikatlere vurgu yapılarak birbirini takip eden kısa cümlelerden oluşmaktadır.

İnşa cümleleri ise;

(أَيُّهَا النَّاسُ: اجتمعوا واسمعوا وعوا، ما لي أرى النَّاسَ يذهبون ولا يرجعون)

"Ey İnsanlar! Toplanınız, dinleyiniz ve iyice anlayınız; . Bana ne oluyor ki, insanların öldüğünü fakat geri dönmediklerini görüyorum!"örneklerinde olduğu gibi istifham, emir, nida taaccüp vb. cümlelerden oluşmaktadır. Bu cümleler insanı şaşkınlığa gark eden ve dehşete düşüren cümlelerdir.

(أَرْضُوا فَأَقَامُوا أَمْ حُبِسُوا فَنَامُوا)

“Acaba gittikleri yerden razı oldukları için mi orada kaldılar, yoksa orada alıkonuldular da uykuya mı daldılar?” Bu soru cümleleri insanı yaşadığı dünyada şaşkınlığa götüren, hayrette bırakan, alaya alan ve yer yer ona kızan bir yöne doğru sevk etmektedir.

Kuss b. Sâ‘ide, hutbesinin sonunda kavminin dünya ve ahiret saadetini elde etmeleri için onlara, yakın gelecekte yeni bir dinin geleceğini ve halkının gelecek olan bu yeni dine inanmaları gerektiğini tavsiye etmektedir. Çünkü o, ölümün kaçınılmaz bir olay olduğunu, ölüp gidenlerin geri gelmediğini buna mukabil kavminin ahiret hayatı denilen bir hayatı kabul etmediğini görüyordu. Kuss b. Sâ‘ide, kavminin bu batıl inançtan kurtulmasını istiyordu. Bu da onun, o zamanın şartlarına göre ileri bir dünya görüşüne sahip olduğunu göstermektedir. Yine,

(أيها الناس: اجتمعوا واسمعوا وعوا، من عاش مات، ومن مات فات، وكلُّ ما هو آتٍ آتٍ، في

هذه آياتٌ محكماتٌ، مطرٌ ونباتٌ، وآبَاءٌ وَأُمَّهَاتٌ، وذاهبٌ وآتٍ، ضَوْءٌ وظَلَامٌ، وبُرٌّ و آثَامٌ، ولباسٌ

ومركبٌ...)

"Ey İnsanlar! Toplanınız, dinleyiniz ve iyice anlayınız; Gerçek şudur ki her yaşayan ölür, ölen yok olur, gelmekte olan şey elbet gelir, bütün bunlarda sağlam deliller vardır. İşte: Yağmur ve bitkiler, babalar ve anneler, gidenler ve gelenler, aydınlık ve karanlık, iyilikler ve günahlar, giyecek ve binek..." cümlelerinde görüldüğü gibi Kuss b. Sâ‘ide, Arap diline de hâkim bir hatiptir. Bu dilin inceliklerini bilen ve bunları kendi hutbelerinde kullanan bir bilgedir.

Kuss b. Sâ‘ide, hatip olduğu kadar aynı zamanda bir şairdir. Nitekim tahlilini yaptığımız bu hutbesinin sonunda duygu ve düşüncelerini şiirle de dile getirmiştir. Ukaz panayırında irad etmiş olduğu bu hutbesini bir şiirle sonlandırmasındaki amacı, kanaatimize göre kendisini dinleyenlere psikolojik baskı yaparak ve onlarda müspet bir etki bırakarak nesir sanatında olduğu gibi şiir sanatında da mahir olduğu mesajını vermektir.

1.10.2. Eksem b. Sayfî'nin Kisra'nın Huzurunda Okuduğu Hutbe

Devlet adamları ve yöneticiler için çok önemli ilkelerin tespitinin yapıldığı hutbenin metni şöyledir:³³³

"إن أفضل الأشياء أعاليها، وأعلى الرجال ملوكها، وأفضل الملوك أعمها نفعاً، وخير الأزمنة أخصبها، وأفضل الخطباء أصدقها، الصدق منجاة، والكذب مهوأة، والشر لاجحة، والحزم مركب صعب، والعجز مركب وطئ، آفة الرأي الهوى، والعجز مفتاح الفقر، وخير الأمور الصبر، حسن الظن ورطة، وسوء الظن عصمة، إصلاح فساد الرعية خير من إصلاح فساد الراعي، من فسدت بطانته كان كالغاص بالماء، شر البلاد بلاد لا أمير بها، شر الملوك من خافه البريء، المرء يعجز لا المحالة، أفضل الأولاد البررة، خير الأعوان من لم يراء بالنصيحة، أحق الجنود بالنصر من حسنت سريرته، يكفيك من الزاد ما بلغك المحل، حسبك من شر سماعه، الصمت حكم، وقليل فاعله، البلاغة الإيجاز من شدد نقر، ومن تراخى تألف."

Bu hutbe, Cahiliye Dönemi hutbelerinin en iyi olan hutbelerinden birisi sayılmaktadır, hakeza hutbenin hatibi olan Eksem b. Sayfî de bu dönemin en ünlü hatiplerinden biri olarak kabul edilmektedir. Hutbenin meşhur olmasının en büyük sebebi İran Kralı Kisra'nın huzurunda okunmuş olmasıdır.

Hutbede ileri sürülen fikirlere baktığımızda genel itibarıyla bir çeşitliliğin olduğunu görmekteyiz. Eksem b. Sayfî'nin hutbede vermek istediği mesajları kısaca şöyle özetlemek mümkündür:

Kraldan tutun çocuklara varıncaya kadar halk tabakalarının tümünden bahsetmektedir. Yani başka bir ifadeyle toplumun çocuk olanlarından tutun en yaşlı olanlarına varıncaya kadar bütün sınıfları ele almaktadır.

Bir kral olan Kisra'ya, adeta sahip olduğu gücü nasıl kullanması gerektiğini ve özellikle adil davranması konusunda kendisine nasihatlerde bulunmaktadır.

Kavmine; doğruluğa dikkat etmelerini, yalancılıktan uzak durmalarını, basiret ehli ve sağduyulu olmalarını, heva ve heveslerinin esiri olmamalarını, acizlikten uzak

³³³ İbn 'Abd Rabbihî, *el-'Ikdu'l-Ferîd*, I, 290-291; Ahmet Zeki Safvet, *Cemheretu Hutabi'l-'Arab*, I, 56.

durmalarını, kötülük yapmaktan imtina etmelerini, gerektiği yerde susmayı bilmelerini, az ve öz konuşmalarını, karşılaştıkları sıkıntılar karşısında gevşeklik göstermemelerini, yemeği gerektiğinden fazla yememeleri gerektiğini vb. genel prensipler içeren nasihatlerde bulunmaktadır.

Eksem b. Sayfî'nin kullanmış olduğu üslûba baktığımızda aşağıda zikredilen konuların ilk bakışta göze çarpmaktadır:

Eksem b. Sayfî, uzak anlamları ifade eden kısa cümleler kullanmıştır, cümleler icazlı ifadelerle doludur ve anlam bakımından da zengindir. Kullanılan dil sade ve açıktır.

Hutbede Cahiliye Dönemi'nin üslûbu takip edilmiş, giriş ve sonuç bölümleri kullanılmamıştır. Cümleler bir birlerine “و/vav” harfi ile bağlanmıştır ve cümleler,

(الصدق منجاة، والكذب مهوأة، والشر لجاجة، والحزم مركب صعب)

örneklerinde olduğu gibi isim cümleleri halinde inşa edilmiştir.

Hatip, cümlelerde secili sözlere çokça yer vermiştir. Örneğin:

(إن أفضل الأشياء أعاليها، و أعلي الرجال ملوكها، و أفضل الملوك أعمها نفعا)

“Şüphesiz ki, varlığın en iyi olanı en yüce olandır, insanların en yüce olanı hükümdarlarıdır, hükümdarların en faziletlisi herkese en faydalı olanlardır...”

Cümlelerde tibak sanatını yani, aynı cümlede birbirinin zıt anlamı olan kelimeleri bir arada kullanmıştır. Örneğin:

(الصدق و الكذب، حسن الظن و سوء الظن)

“Doğruluk ile yalancılık, hüsnü zan ile suizan vb.”

Hatip, hutbesinde teşbih sanatını da kullanmıştır. Örneğin acizliği, fakirliğin anahtarına benzetilmiştir.

Eksem b. Sayfî, bu hutbesinde Kisra'ya adeta Arapları tanıtmakta ve onların sahip olduğu meziyetleri bir bir saymaktadır. Bu meziyetleri kısaca maddeler halinde sıralayacak olursak:

1. *الكذب مهواة، و الصدق منجاة،/Doğruluk kurtuluştur ve yalan sıkıntıdır.*” Hatip bu cümlesiyle Kisra’ya, Arapların sadık insanlar olduğunu, beşer için de doğru olanın bu olduğunu ifade etmek istemektedir. Doğruluğun çok önemli bir kavram olduğunu, insanı mahfu perişan olmaktan kurtaran bir ilke olduğunu, bireyi alçak ve zelil duruma düşmekten koruduğunu söylemektedir. Yalancılığın ise insanı, mahfi perişan eden ve bireyi sürekli olarak sıkıntılara sokan kötü bir davranış olduğunu ifade etmek istemektedir. Eksem b. Sayfî, iyilik ve kötülük kavramlarını bir arada vererek iyiliğin ve doğruluğun ne kadar üstün bir meziyet olduğunu vurgularken, kötülüğünde ne kadar kötü bir davranış olduğunu ifade etmeyi hedeflemiştir. Ayrıca doğruluk sıfatının Arap toplumunda yaşanan bir meziyet olduğunu üstüne basa basa ifade etmek istemiştir.

2. *آفة الرأي الهوى/Görüştün afeti hevâdır.*” Yani Araplar, herhangi bir konu hakkında bir karar verdikleri zaman heva ve heveslerini, verecekleri karara katmazlar, tamamen akli görüşlere tabi olurlar. Her kim ki, şehvani duygularına, heva ve hevesine kapılırsa o zarardadır, ziyandadır. Böyle davranan insanlar tehlikeli bir hastalığa yakalanmış insanlardır. Eksem b. Sayfî, burada Arapların, aldıkları önemli kararlarda duygularını ön plana çıkarmayıp, akıllarını kullandıklarını ifade etmek istemektedir.

3. *والعجز مفتاح الفقر/Acizlik fakirliğin anahtarıdır.*” Her kim ki acizlik gösterip, gücüm kuvvetim yok, yapmaya güç yetiremiyorum diyorsa o kişi kendi eliyle fakirliğin kapısını açmış demektir. Hatip, burada Arapların atılgan olduklarını ve sahip oldukları cesaret, güç ve kuvvetle düşmanlarına meydan okuduklarını ima etmeye çalışmaktadır.

4. *خير الأعوان من لم يراء بالنصيحة/Kişinin en iyi yardımcıları nasihatle ikiyüzlü davranmayanlardır.*” Hatip, kişi nasihatte bulunurken amacı var olan problemin çözümüne yardımcı olmak ya da nasihat ettiği kişiye faydalı olmak olmalıdır, kendisinin üstünlüğünü ifade etmek, minnet etmek ya da gururunu ve kibrini göstermek için olmamalıdır. Şayet amaç bu olursa verilen nasihatten olumlu bir sonuç beklemenin mümkün olmadığını ifade etmektedir.

Eksem b. Sayfî, bu hutbesinde bir yandan prensiplerden bahsederken öte yandan da çeşitli nasihatlerde bulunmaktadır. Şöyle ki, dinleyicilerine kötü davranışlardan uzak

durmalarını ve erdemli işler yapmalarını nasihat etmektedir. Bu başlığı da maddeler halinde özetleyecek olursak:

1. “حسن الظن ورطة، وسوء الظن عصمة” / *Hüsnü zan bir açmazdır, suizan bir engelleyicidir,*” Hatip, dinleyicilerinin hüsnü zanda bulunmamalarını, hüsnü zannın, insanı sıkıntıya sokma ihtimalinin bulunduğunu, meydana gelme ihtimali bulunan tehlikelere karşı tedbirli ve uyanık olmaya mani olduğunu; suizanda bulunmalarını çünkü suizannın olumlu bir davranış olduğunu ve insanı sıkıntıya sokma ihtimalinin az olduğunu bunun da insanı koruduğunu ve arkadaşlığın kayıp olmasına engel olduğunu dile getirmektedir.

2. “إخیر الأمور الصبر” / *İşlerin en hayırlısı sabırdır.*” Eksem b. Sayfi, kavmini sabırlı ve akıllı davranmaya davet etmekte ve kimseye haksızlık yapmamaları gerektiğini tavsiye etmemektedir. Sabreden insanın kazançlı olacağını ve sabretmeyip aceleci davrananın akıbetinin pişmanlık olacağını söylemektedir.

3. “يكتفيك من الزاد ما بلغك المحل” / *Azıktan seni menzile ulaştıracak kadarı sana yeter.*” Hatip, kanaatin bitip tükenmeyen bir hazine olduğunu, sahip olunanla yetinilmesinin gerekli olduğunu, kanaatin insanın gönlünün sevinç kaynağı olduğunu ve çok fazla şey istemenin zararlı olduğunu tespitini yapmaktadır.

1.11. CAHİLİYE DÖNEMİNİN ÜNLÜ HATİPLERİ

Arap edebiyatı tarihi kitaplarında Cahiliye Dönemine ait çok sayıda hatibin isminin geçtiği görülmektedir, fakat buna mukabil onlardan kalan hutbelerin sayısının da bir o kadar az olduğuna şahit olunmaktadır. Üstelik elimizde bulunan metinlerin sıhhat dereceleri ile alakalı da çeşitli problemler bulunmaktadır.

Cahiliye Dönemi’nde “hitabet açısından en başarılı olan kabileler Temim ve İyad kabileleridir. En iyi hatipler bu iki kabileden çıkmış ve bu hatipler de şöhretlerini İslami Döneme kadar devam ettirmişlerdir. el-Câhîz, bu iki kabilenin mazhar oldukları bu hasletten bahsederken şu hadiseyi nakletmektedir. Hz. Muhammed (s.a.v), bir gün İyâd kabilesinin hatibi olan Kuss b. Sâ‘ide’nin Ukâz Panayırında (fuarında) okumuş olduğu hutbesini dinlediğini, onun sözlerini ve cümlelerini çok beğendiğini, sözlerinin

insana güven veren ve herhangi bir şüpheye yer bırakmayan nitelikte olduğunu ifade eder. Onun sözlerinin, insanı tevhit inancına götürdüğünü, sözlerinde samimiyet olduğunu ve ahiret hayatına inanmak gerektiğini ifade ettiğini, bu yüzden de onun Arap hatipleri içerisinde konum bakımından birinci sırada olduğunu söyler.³³⁴

el-Câhîz, yine aynı eserinde daha sonra da Benû Temim kabilesinin şan ve şerefinden bahsederek o dönemde kimsenin Benû Temim kabilesinin konumunda olmadığını ifade etmekte ve bunun sebebini de şu şekilde temellendirmektedir: Hz. Peygamber (s.a.v) ‘Amr b. el-Ehtem’i, ez- Ziberkân b. Bedr’den sorar. O da. “ *Çevresi için koruyucudur, sözleri kulakları tırmalamaz.*” Bunun üzerine ez- Ziberkân, “ *Fakat o, söylediğinden daha fazlasını bilir, lakin benim sahip olduğum şerefi kıskandı.*” der. ‘Amr ise: “ *Şayet söylemediğini söylerse, onun canı sıkkın, zayıf kişilikli, konuştuğu zaman zenginlikten bahseden ve şerefsiz biri olduğunu anlarım.*” der. Ne var ki, başlangıçtaki sözlerinin sonra gelen sözlerini yalanladığını ve Resûlullahın yüz ifadesinde de bu sözlerinin kabul edilmediğini fark edince: “ *Ey Allah’ın Resûlu, ben razı oldum, yaptığım şey ne güzel oldu, kızdım yaptığım şeyin ne kadar kötü oldu. İlk sözümde yalan söylemedim üstelik son sözümü de doğruladım.*” dedi. Bunun üzerine Hz. Peygamber (s.a.v) şöyle der: “ *Söylenen sözde sihir vardır.*”³³⁵ yani belagat açısından çok etkili ve ustaca söylenmiş bir sözdür. Yukarıda sayılan bu özellik sadece İyad ve Benû Temim kabilesine aittir.³³⁶

Yukarıda zikrettiğimiz bu iki kabilenin hitabet açısından tanınmalarının sebebine gelince el-Câhîz’e göre Hz. Peygamber (s.a.v)’in Kuss b. Sâ’ide’nin hitabetinden ve onun Ukâz Panayırında okumuş olduğu hutbesinden bahsetmesi ve ‘Amr b. el-Ehtem’in belagat sahibi biri olduğunu söylemesindedir. Ayrıca bu iki kabilenin belagatleri ve hitabetleri ile tanınmaları neticesinde diğer kabilelerin önüne geçmelerine imkân vermiştir.

Cahiliye Döneminde en çok tanınan hatiplerden bazıları şunlardır:

1.11.1. Kuss b. Sâ’ide

Kuss b. Sâ’ide b. ‘Amr el-‘İyâdî’nin (ö. 22/600) yaklaşık olarak 180 yıl hayat sürdüğü ve İslamiyet’ten önce miladi 600 yılında öldüğü rivayet edilmektedir.

³³⁴ el-Câhîz, *el-Beyan ve ‘t-Tebyîn*, I, 52.

³³⁵ Sahihu’l-Buhari, s. 1129.

³³⁶ el-Câhîz, *el-Beyan ve ‘t-Tebyîn*, I, 53.

Yetiştirdiği hatiplerle tanınan Necran bölgesindeki İyad kabilesine mensuptur. Hayatı hakkında fazla bilgi bulunmamakta, ancak kaynaklarda iyi bir hatip ve iyi bir şair olduğu, insanlara nasihat etmek üzere Irak ve Suriye dâhil olmak üzere birçok yeri gezdiği, hatta bu arada Bizans imparatoruyla dostluk kurup onunla ilim, akıl, edep, mürüvvet, mal ve mülk konularında sohbet ettiği belirtilmektedir.

Hz. Muhammed'in (s.a.v.) peygamberlikten önce katıldığı fuarlardan biri de Ukâz fuarı idi. Burada ticaretin yanı sıra edebî konuşmalar yapılır; şairler bütün kabiliyetlerini ortaya koyarak şiirler okurlardı.

Resûl-i Ekrem'in (s.a.v.), risâletinden önce adı Hanîfler arasında zikredilen Kuss b. Sâ'ide'nin Ukâz panayırında verdiği hutbeyi dinlediği, İslâm'a girmek üzere Cârûd b. Abdullah başkanlığında Medine'ye gelen İyâd kabilesi heyetine onu sorduğu ve kendisinin ölmüş olduğunu öğrendiği rivayetler arasında yer alır. "*Necran papazı gibi belagat sahibi*" denilerek örnek getirilmesinden dolayı da yanlışlıkla Necranlı bir Hristiyan rahibi olduğu sanılmıştır. Aynı zamanda tabip, kâhin ve şair olan, kendisine nispet edilmiş şiirler bulunan Kuss b. Sâ'ide'nin davalara da baktığı da söylenir. el-Câhîz, Kuss b. Sâ'ide'nin hem hatip hem de şair olduğunu ifade ettikten sonra Hz. Peygamber'in (s.a.v.) onun Ukaz Panayırında'daki sözlerini rivayet ettiğini ifade eder.³³⁷

Kuss b. Sâ'ide; fesahat, belagat, hikmet ve hitabet alanında çok sayıda örnekler sunmuştur. Bütün Arapların en önde gelen hatibi olarak kabul edilir. Cahiliye Arapları içinde Hristiyanlık inancını benimsemiş olan Kuss b. Sa'ide, öldükten sonra dirilmeye inanan bir kişi olduğu, yalnızca Allah'a inandığı, hutbelerinde Arapları, putlardan uzak durmaya, Allah'a ibadet etmeye çağırdığı ve onlara yakında bir peygamberin geleceğini haber verdiği nakledilir. Kısa ve öz konuşması yanında etkileyici ve secili ifadeler kullanmasından dolayı belagatı "Kuss'dan daha belîğ" ifadesiyle darbimesel haline geldiği gibi onun, Arapların hakîmi ve hakemi diye anılmasına da yol açmıştır. Rum

³³⁷ el-Câhîz, *el-Beyan ve't-Tebyîn*, I, 53- 308; Ebû Hasan Ali b. Hüseyin b. Ali el-Mes'ûdî, *Murûcu'z-Zehebî ve M'âdin'l-Cevherî*, I-IV, Beyrut, (1. Baskı), 1973, I, 55-56; Mevlânâ Şiblî, *Asr-ı Saâdet I*, Trc. Ömer Rıza, s. 215.

Kralı Kayser'in huzuruna çıkarak onun önünde hutbe irad edecek kadar hitabetine ve belagatine güvenen bir hatiptir.³³⁸

Ebû'l-Ferec el-İsbekânî ise ünlü eseri olan el-Eğâni'de, Kuss b. Sâ'ide'den bahs ederken şu bilgilere yer vermektedir:

"Adı Kuss b. Sâ'ide b. Adıyy b. Mâlik el-İyadi'dir. Ziyaret amacıyla Kayserin huzuruna çıkmış ve Kayser'den ikram ve saygı görmüştür. Kayser ile onun arasında şöyle bir diyalog geçer:³³⁹

قال له قيصر يوما : "ما أفضل العقل؟ قال: "معرفة المرء بنفسه. " قال: "فما أفضل العلم؟" قال:

"وقوف المرء عند علمه." قال: "فما أفضل المروءة" قال: "استبقاء الرجل ماء وجهه." قال: "فما أفضل

المال؟ قال: "ما قضي به الحقوق."

Kayser bir gün ona: *"En üstün akıl nedir?"* diye sorar. O da: *"Kişinin kendini bilmesidir."* diye cevap verir. *"Peki, ilmin en üstün olanı nedir?"* diye sorunca da: *"Kişinin ilimi ile meşgul olmasıdır."* diye cevap verir. *"Kişiliğin en üstün mertebesi nedir?"* diye sorduğunda da *"Kişinin yüzüne su vurmasıdır."* der. Son olarak da: *"Malın en faziletli olanı nedir?"* diye sorar, Kuss b. Sâ'ide: *"Kendisiyle hukukun yerine getirildiğin şeydir."* diye cevap verir.

Kuss b. Sâ'ide el-İyâdî, Arap edebiyatında adeta ilklere sahip, yani yeni adetler getiren kişilerdendir. Mesela, hutbelerinde *"...بما/Bundan sonra..."* ifadesini ilk kullanan hatip odur. Ayrıca hutbelerini asaya ya da kılıca dayanarak irad etmiş ve bu geleneğin öncüsü olarak kabul edilmiştir. Kuss b. Sâ'ide, az sözle çok şey ifade etme özelliği olan bir hatip olarak kabul edilir. Örneğin şu hikmetli söz ona isnat edilir:

"البينة على من ادعى واليمين على من أنكر."

"İddia sahibine delil, inkâr edene ise yemin gerekir."³⁴⁰

³³⁸ Ahmed Hasan ez-Zeyyât, *Târîhu'l-Edebi'l-Arabî*, (2. Baskı), nşr. Dâru'n-Nahda Mısır, Kâhire, tsz. s. 20; Ömer Ferrûh, *Târîhu'l-Edebi'l-Arabî I*, s. 173; el-Hafâcî, *el-Hayâtu'l-Edebiyye fi'l-Asri'l-Câhilî*, nşr. Dâru'l-Cil, Beyrût, 1992, s. 162

³³⁹ el-Hafâcî, *el-Hayâtu'l-Edebiyye fi'l-Asri'l-Câhilî*, s. 164; Ahmet Zeki Safvet, *Cemheretu Hutabi'l-Arab*, I, 39.

³⁴⁰ el-Hafâcî, *el-Hayâtu'l-Edebiyye fi'l-Asri'l-Câhilî*, s. 162.

Hutbelerinde son derece etkili kelimeler kullanmış ve üslûbunun da bir o kadar anlaşılır olmasına dikkat etmiş, kelimelerini özenle seçmiş ve cümlelerini de Cahiliye Dönemi'nin geleneğine uygun olarak kısa tutmuştur. Hutbelerinde hikmetli sözleri ve darb-ı meselleri çokça kullanmıştır. Hitabetine seci ve î'câz hâkimdir. Kullanmış olduğu hikmetli sözlerinden bazıları şunlardır:

"فإذا نهيت عن الشيء فابدأ بنفسك."

"Birşey yasakladığında önce kendinden başla."

"من عيرك شيئا ففيه مثله."

"Seni bir şeyle ayıplayan kişide o kusurun benzeri vardır."³⁴¹

Kuss b. Sâ'ide'nin adının "kas" veya "kıs-sîs" kelimesiyle ilgisi üzerine birçok tartışma yapılmış ve kendisine nispet edilen konuşmalar birçok kaynakta yer almasının yanında Dr. Hâşim Mennâ' tarafından hayatıyla ilgili bazı bilgileri de içeren müstakil bir risale yazılmıştır.³⁴² İbn Dürüstevayh Habeiu "Kuss b. Sâ'ide ve tefsîruh" adlı bir eser telif etmiş, Marek M. Dziekan da Kuss b. Sâ'ide'nin hayatını ve hakkındaki efsanevî rivayetleri ele alan Quss Ibn Sâ'ida al-Iyâdî: "Legenda Zycia i Tworczości" adıyla bir çalışma yapmıştır (Warszawa 1996). Halep yakınında Ravhîn'de bulunan bir adak ve ziyaret yerinin onun kabri olduğu kabul edilmektedir.³⁴³

Kuss b. Sâ'ide'nin, aşağıda örnek olarak sunacağımız hutbesinde tevhit İncancına vurgu yapması sebebiyle Hz. Peygamber (s.a.v.) tarafından çok beğenildiği, ancak ezberlemediği bu hutbeyi orada bulunan Hz. Ebûbekir (r.a.) tarafından ezberlendiği ve onu Hz. Peygamber'e tekrarladığı rivayet edilmektedir. Hz. Peygamber tekrar dinlediği bu hutbeyi tasvip etmiş ve Kuss b. Sâ'ide hakkında, "Allah Kuss'a rahmet eylesin, kıyamet gününde onun ayrı bir ümmet halinde diriltileceğini umarım" dediği rivayet edilmiştir.³⁴⁴ Şevki Dayf ise el-'Asru'l-câhilî adlı eserinde Hz. Peygamber (s.a.v.)

³⁴¹ el-Hafâcî, *el-Hayâtu'l-Edebiyye fi'l-Asri'l-Câhilî*, s. 163.

³⁴² Hâşim Mennâ', "Hadîsu Kus b. Sâide el-İyâdî", *Mecelletu Kulliyeti'd-dirâsâti'l-İslâmiyyeti ve'l-'Arabiyeti*, Dubai 1991, sayı 2, s. 199-231.

³⁴³ Kapar, Mehmet Ali, "Kuss b. Sâide" *DİA*, 460, XXVI, Ankara, 2002.

³⁴⁴ Kapar, Mehmet Ali, "Kuss b. Sâide" *DİA*, 460, XXVI, Ankara, 2002.

tarafından Kuss b. Sâ'ide'nin, Ukaz panayırındaki sözlerinin rivayet edildiğini söylemektedir.³⁴⁵

"أيها الناس: اجتمعوا و اسمعوا وعوا، من عاش مات، ومن مات فات، وكل ما هو آت آت، في هذه آيات محكمات، مطر ونبات، وآباء وأمهات، وذاهب وآت، ضوء وظلام، و برّ وآثام، ولباس ومركب، ومطعم ومشرب ونجوم تمور، وبحور لا تعور، وسقف مرفوع، ومهاد موضوع، وليل داج، وسماء ذات أبراج، ما لي أرى الناس يذهبون ولا يرجعون، أرضوا فأقاموا أم حيسوا فناموا؟ يا معشر إياد، اين ثمود وعاد، واين الآباء والأجداد، أينالمعروف الذي لم يشكر، والظلم الذي لم ينكر، إن الله لدينا أَرْضَى مِنْ دِينِكُمْ هذا."

في الداهبين الأولي — ن من القرون لنا بصائر

لما رأيت مواردا للموت ليس لها مصادر

ورأيت قومي نحوها يمضي الأصغر والأكابر

لا يرجع الماضي ولا يبقى من الباقين غابر

أيقنت أنني لا محال حيث صار القوم صائر

"Ey İnsanlar! Toplanınız, dinleyiniz ve iyice anlayınız; Gerçek şudur ki yaşayan ölür, ölen yok olur, gelmekte olan şey elbette gelir, bütün bunlarda sağlam deliller vardır. İşte: Yağmur ve bitkiler, babalar ve anneler, gidenler ve gelenler, aydınlık ve

³⁴⁵ el-Kalkeşandî, I, 212; el-Bâkillânî, s. 151-152; el-Câhîz, *el-Beyan ve't-Tebyîn*, I, 308-309; *Kitabu'l-eğani*, XIV, 40; İbn 'Abd Rabbihî, *el-'Ikdu'l-Ferîd*, IV, 128; el-Meydanî, *Mecma'u'l-Emsal*, I, 111; Ahmet Zeki Safvet, *Cemheretu Hutabi'l-'Arab*, I, 38-39; Şevki Dayf, *el-Asru'l-Câhilî*, s. 415.

karanlık, iyilikler ve günahlar, giyecek ve binek, yenilecekler ve içilecekler, parlayan yıldızlar, durulmayan denizler, yükseltilmiş bir tavan (gökyüzü), serilmiş bir sergi (yeryüzü), karanlık gece, burçlara sahip bir gökyüzü. Bana ne oluyor ki, insanların öldüğünü fakat geri dönmediklerini görüyorum! Acaba gittikleri yerden razı oldukları için mi orada kaldılar, yoksa orada alıkonuldular da uykuya mı daldılar? Ey İyad Topluluğu! Semûd ve 'Ad nerede? Babalar ve atalar nerede? Teşekkür edilmeyen iyilikler nerede? Ve kendisine karşı çıkılmayan zulüm nerede? Allah'ın bir dini var ki O'da şu dininizden daha sevimlidir.

1. İlk asırlarda geçip gidenlerin durumunda bizim için ibret alınacak çok şey var,
2. Baktım ki, ölümün kaynağının inilecek yerleri var, fakat çıkılacak yerleri yok,
3. Gördüm ki, kavmim o kaynaklara büyük küçük akın ediyor,
4. Baktım ki, giden geri gelmiyor, kalanlardan da baki kalan olmuyor,
5. Bildim ki, çaresiz ben de kavmimin gittiği yere gideceğim.

1.11.2. Eksem b. Şayfi

Ebû Hayder (Ebu'l-Haffâd) Eksem b. Sayfi b. Rebâh et-Temîmî(ö. 630), Cahiliye Devri şair ve hatiplerindendir. Temîm kabilesinin Useyyid kolundan olup hayatı hakkında ne yazık ki fazla bilgi bulunmamaktadır. Meşhur Kûfe kadısı Yahya b. Eksem'in (ö. 242/857) atalarındandır. Şiirleri, hutbeleri, hikmetli sözleri, isabetli görüşleri ve nasihatleriyle şöhret bulmuş; dostluk, fazilet, adalet, doğruluk ve nefis terbiyesi gibi konularda fikir beyan etmiştir. Onun gerek cimrilik, yalan, haset, tembellik, dilencilik, acizlik ve döneklik hakkındaki görüşlerinden, gerekse savaş, zenginlik, fakirlik, gazap, zulüm, mizah, güzel, çirkin, dostluk ve sevgi konularındaki fikirlerinden hayat felsefesini ve dünya görüşünü tespit etmek mümkündür. Eksem b. Sayfi ensâb/nesep ilmini çok iyi bildiği için kabileler arasındaki soy, asalet ve fazilet tartışmalarında hakemliğine başvurulurdu. Kabilesi içinde övünme ve yerme amacıyla yapılan şiir müsabakalarını sevmez ve bu tür yarışmalarda hakemlik yapmayı kabul etmezdi. Civardaki ülke ve kabilelerin reisleri onun görüşlerine değer verir, tavsiyelerini alırlardı. Hîre Meliki Nu'mân b. Munzir'in güvenini kazandığı için zaman zaman ona elçilik ve müşavirlik de yapmıştır.

Eksem b. Sayfî'nin Müslüman olup olmadığı hakkında çeşitli rivayetler bulunmaktadır. İslâmiyet'in ilk yıllarında Hz. Muhammed'in (s.a.v.) peygamber olduğu haberini alınca bir rivayete göre oğlu Hubeyş'i başka bir rivayete göre de iki adamını Mekke'ye gönderdiği,³⁴⁶ Hz. Peygamber'in nesebini ve tebliğinin doğruluğunu araştırdığını, kabilesini toplayarak onlara bu davete uymalarını tavsiye ettiğini ve bir müddet sonra da öldüğü veya 100 kadar adamıyla Mekke'ye giderken yolda öldüğü rivayet edilmektedir. Ebû Hatim es-Sicistâni, bu olayı anlattıktan sonra "*Kim Allah ve Resûlu uğrunda hicret ederek evinden çıkar da sonra kendisine ölüm yetişirse onun mükâfatı Allah'a aittir.*"³⁴⁷mealindeki ayetin onun hakkında nazil olduğunu söylemektedir.³⁴⁸

O, Arapların bilgisi ve en meşhur olan hatiplerinden birisidir. en-Nu'man b. el-Munzir, Eksem b. Sayfî'yi beraberinde Arapların önde gelen eşraflarından ve hatiplerinden bir grup olduğu halde onu, İran Hükümdarı Kisrâ'ya elçi olarak göndermişti. Kisra'ya giden bu hatipler arasında Temim kabilesinin önde gelenlerinden etkili ve güzel konuşanlarından olan Hâcîp b. Zurâre et-Temîmî, Amr b. eş-Şerid es-Sulemî, şair Âmir b. et-Tufeyl el-Âmirî, güzel ahlakı ve keskin zekâsıyla meşhur Alkame b. 'Ulâse el-Âmirî, el-Hâris b. Zâlim, Amr b. Ma'd Yekrib ez-Zebîdî, el-Hâris b. 'İbâde el-Bukrâ ve daha pek çok kişi vardı. İran Hükümdarı Kisra, Eksemb. Şayfî'nin adeta yöneticilere siyaset dersi veren ve aşağıda örnek olarak vereceğimiz hutbesinden çok etkilenerek hayrete düşmüş ve onun hakkında şöyle demekten kendini alamamıştır:³⁴⁹

"لو لم يكن للعرب غيرك لكفى."

"Arapların senden başka kimsesi olmasaydı bile sen yeterdin."

Hz. Peygamber (s.a.v.) İslâm Dinini tebliğ etmeye başladığı zamanda o, iki adamını Peygamber'in nesebini araştırmak ve ona vahyedilen ayetler hakkında bilgi toplamaları için oraya göndermiş, Hz. Peygamber (s.a.v.) de bu iki kişinin kendisine sordukları soruların cevabını verdikten sonra onlara "*Şüphesiz Allah adaleti, iyiliği, yakın akrabaya vermeyi, kötü ve çirkin işlerden sakınmayı emreder. Düşünesiniz diye*

³⁴⁶ Muhammed Ebû Zehra, 217.

³⁴⁷ Nisâ Sûresi: 4/100.

³⁴⁸ es-Suyûtî, *Târihu'l-Hulefâ*, (1. Baskı), Dâru İbnu'l-Hazm, Mısır, 2003, s. 207.

³⁴⁹ İbn 'Abd Rabbihî, *el-'Ikdu'l-Ferîd*; I, 281.

size öğüt verir.”³⁵⁰ mealindeki ayeti okur. Bu iki kişi, döndükten sonra bu ayeti Eksem b. Sayfî’ye okudukları zaman Eksem b. Sayfî onlara şöyle der: “*Muhakkak ki O, güzel ahlaki emredip kötü huylardan sakındırıyor.*”³⁵¹

Eksem b. Sayfî, soy bilgini, hikmet sahibi olup isabetli görüşleri olan, güçlü deliller getirebilen, Temim kabilesinin önde gelen kişilerinden biridir. Hutbelerinde çokça îcâza başvurmuştur. Derin fikirleri, tatlı lafızları, güzel üslûbu ve hutbelerinde çokça darb-ı meseller kullanan birisi olarak göze çarpmaktadır.³⁵²

Muammerûn’dan olan Eksem b. Sayfî’nin doksan küsur yıl yaşadığı ve hicretten önce öldüğü rivayet edildiği gibi 190. hatta 330 veya 340 yıl yaşadığı da ileri sürülmektedir. Ömer Ferruh onun 612’de³⁵³ ez-Ziriklî ise 630’da³⁵⁴ öldüğünü söylemektedir. Eksem b. Sayfî hakkında Abdulazîz b. Yahya el-Celûdî’nin (ö. 332/944) Ahbâru Eksem adıyla bir eser kaleme aldığı rivayet edilmekte, ayrıca Ali Muhsin İsa ile Muhammed Bedrî’nin Eksem b. Sayî adlı çalışmaları bulunmaktadır.³⁵⁵

Eksem b. Sayfî’in, İnan Hükümdarı Kısra’nın huzurunda irad ettiği hutbenin metni ve çevirisi şöyledir:³⁵⁶

"إن أفضل الأشياء أعاليها، وأعلى الرجال ملوكها، وأفضل الملوك أعمها نفعاً، وخير الأزمنة أخصبها، وأفضل الخطباء أصدقها، والصدق منجاة، والكذب مهوأة، والشر لجاجة، والحزم مركب صعب، والعجز مركب وطىء، آفة الرأي الهوى، والعجز مفتاح الفقر، وخير الأمور الصبر، حسن الظن ورطة، وسوء الظن عصمة، إصلاح الرعية خير من إصلاح فساد الراعي، من فسدت بطانته كان كالغاص بالماء، شر البلاد بلاد لا أمير بها، شر الملوك من خافه البريء، المرء يعجز لا المحالة، أفضل الأولاد البررة، خير الأعوان من لم يراء بالنصيحة، أحق الجنود بالنصر من حسنت سريره، يكفيك

³⁵⁰ Nahl Sûresi: 16/90.

³⁵¹ Ömer Ferruh, *Tarihu 'l-Edebi'l-Arabî*, I, 201.

³⁵² Ömer Ferruh, I, 201; el-Hafâcî, *el-Hayâtu 'l-Edebiyye fi 'l-Asri 'l-Câhilî*, s. 171.

³⁵³ Ömer Ferruh, 201-202.

³⁵⁴ ez-Ziriklî (Hayruddîn), *el-A'lâm*, I-XI, Beyrut, 1969, II, 6.

³⁵⁵ Asri Çubukçu, "Eksem b. Şayfî", *DİA*, X, 550-551, İstanbul 1994.

³⁵⁶ İbn 'Abd Rabbihî, *el-'Ikdu 'l-Ferîd*, I, 290-291; Ahmet Zeki Safvet, *Cemheretu Hutabi 'l-'Arab*, I, 56.

من الزاد ما بلغك المحل، حسبك من شر سماعه، الصمت حكم، وقليل فاعله، البلاغة الإيجاز من شدد نفر، ومن تراخى تألف."

“Şüphesiz ki, varlığın en iyi olanı en yüce olandır, insanların en değerli olanları hükümdarlarıdır, hükümdarların en kıymetli olanları da herkese karşı en faydalı olanlarıdır, zamanın en kıymetli olanı en verimli olanıdır, hatiplerin en erdemlisi en doğru konuşanıdır, doğruluk kurtuluşudur, yalan derin çukurdur, kötülük inatçılıktır, sağduyulu olmak zor bir binektir, acizlik alçak bir binektir, düşüncenin felaketi beyhude arzularıdır, acizlik fakirliğin anahtarıdır, işlerin hayırlısı sabırdır, hüsnüzan bir açmazdır, suizan bir engelleyici ve bir koruyucudur, yönetilenlerin bozulmasının giderilip ıslah edilmesi yöneticilerin bozulmalarının giderilip ıslah edilmesinden daha hayırlıdır, beraberinde bulunduğu kimseler kötü olan (hükümdar) suya dalan (ve içinde bir şey arayan) dalgıç gibidir, vatanların en kötüsü içinde yöneticisi bulunmayan vatandır, yöneticilerin en kötüsü ise kendisinden suçsuz kimselerin korktuğu yöneticidir, kişi aciz kalır, çözüm yolu değil, kişinin evladının en erdemlisi sadık, dürüst ve saygılı olanlarıdır, kişinin en iyi yardımcıları nasihatle ikiyüzlü davranmayanlardır, orduların zaferi en hak edeni, bölükleri iyi olanındır, azıktan seni menzile ulaştıracak kadarı sana yeter, kötülük olarak, kötü bir şeyi dinlemen bile yeter, susmak bilgeliktir, fakat onu yapan da çok azdır, belagat icazdadır, tavizsiz ve ısrarcı olan kimse ürkütüp nefret ettirir, esnek ve tavizkar olan ise uyum içine girip birleşebilir.”³⁵⁷

1.11.3. ‘Amr b. Ma‘d Yekrib ez-Zebîdî

‘Amr b. Ma‘d Yekrib ez-Zebîdî (ö. 21/643) Cahiliye Dönemi’nde yaşamış, Yemenli Kahtanilere mensup etkili bir hatip ve aynı zamanda cesur bir savaşçıdır. Hicretin 9. yılında Tebuk’ten ayrıldığı sırada Hz. Peygamber (s.a.v.) ile karşılaşmış ve kabilesiyle beraber Müslüman olmuştur. Hz. Peygamber’in vefatından sonra İslami inancından vazgeçmiş, ancak daha sonra yeniden Müslümanlığı benimsemiştir. 110 yaşında iken Kadisiye’de büyük bir imtihan vermiş ve Hz. Ömer’in hilafetinin sonlarında vefat etmiştir.

³⁵⁷ Başka bir çeviri için bkz. Kenan Demirayak, *Arap Edebiyatı Tarihi-I, Cahiliye Dönemi*, s. 249.

Şair ve hatip olan 'Amr, muhadram şairlerin ikinci tabakasından sayılır.³⁵⁸ Hutbeleri anlaşılır ve kolay bir üslûba sahiptir. Seciyi az kullanmıştır. Hutbelerinde hikmet ve darb-ı mesellere çokça yer vermiş bir hatiptir.³⁵⁹ Kisra'nın huzurunda irad ettiği bir hutbesinde “*Kişi iki küçük organıyla bilinir; kalbi ve dili...*” şeklindeki sözü atasözü haline gelmiştir.³⁶⁰

1.11.4. Hâcib b. Zurâre b. 'Uds et-Temîmî

Hâcib b. Zurâre b. 'Uds et-Temîmî (ö. 625) Fars asıllı Temim kabilesinin önde gelenlerindedir, kavminin en cesaretli olanı ve efendisidir. Kisra'nın, Temim kabilesini Irak'ın köylerinden çıkarmak istediği ve kıtlığın baş gösterdiği bir zamanda Kisra'nın huzuruna çıkmış, belagatiyle Kisra'yı hayrete düşürmüştür. Bunun üzerine Kisra ona istediği her şeyi vermiş ve kendisine en güzel yeri temin etme konusunda da bir taahhütte bulunmuş ve kendisine yayını rehin olarak bırakmıştır.³⁶¹

Hâcib b. Zurâre tanınmış bir bilge ve yetenekli bir hatiptir. Kardeşinin oğlu el-Ka'ka' b. Ma'bed b. Zurare'yi şu sözlerle vasf etmiştir:

"والله، ما القعقاعُ برطب فيعصر ولا يابساً فيكسر."

“*Vallahi, el-Ka'ka' yumuşak değil ki sıkılsın, kuru da değil ki kırılsın.*”³⁶²

Hâcib b. Zurâre, Kisra'nın huzurunda Arapları öven bir hutbe de irad etmektedir.

1.11.5. Kabîse b. Nu'aym

Kabîse b. Nu'aym (ö. 510), Esedoğulları kabilesine mensuptur ve İmru'u'l-Kays ile aynı asırda yaşamıştır. Yaş bakımından İmru'u'l-Kays'tan küçüktür. İmru'l-Kays'ın babası olan Hucr, Esedoğulları kabilesinin başına emir tayin edilmiş, bir süre sonra Esedoğulları vergi vermek istemeyince ayaklanmışlar ve Hucr'u öldürmüşlerdir.³⁶³ Kabise b. Nuaym, kabilesinin bu durumunu mazur gösterip özür dilemek amacıyla İmru'u'l-Kays'ın karşısında irad ettiği hutbesiyle meşhurdur.

³⁵⁸ ez-Zeyyât, *Tarihu 'l-edebi 'l-Arabî*, s. 22.

³⁵⁹ el-Hafâcî, *el-Hayâtu 'l-Edebiyye fi 'l-Asri 'l-Câhilî*, s. 172.

³⁶⁰ ez-Zeyyât, *Tarihu 'l-Edebi 'l-Arabî*, s. 22; İbn ' Abd Rabbihî, *el-İkdu 'l-Ferîd*, I, 45.

³⁶¹ Ömer Ferrûh, I, 174.

³⁶² Ömer Ferrûh, I, 174.

³⁶³ Demirarayak, Kenan, *Arap Edebiyatı Tarihi I, Cahiliye Dönemi*, s. 183.

1.11.6. Hâşim b. ‘Abdimenâf

Asıl ismi Amr b. ‘Abdimenâf olan Hâşim b. ‘Abdimenâf (ö. 524)Hâşim isminin verilmesinin nedeni hacıları doyurmak amacıyla Şam’a götürdüğü malının tamamıyla ekmek satın almış, hac zamanı geldiğinde de aldığı ekmeklerin hepsini parça parça ekmek kırığı haline gelmiştir. Haşim de bu ekmek kırıklarını iyice döverek hacılar için tiride benzer bir yemek yapmıştır. “Kırmak, parçalamak” anlamındaki Hâşim ismini bu sebeple aldığı söylenir.³⁶⁴

Hz. Peygamber’in dedelerinden olan Hâşim b. ‘Abdimenâf, vermiş olduğu öğütlerle insanları güzel işlere teşvik eden bir hatiptir ve Kureyş’in liderlerindedir. Kabilesini birliğe, hayra, güzelliğe çağıran birisidir. Kureyş ile Huza’a kabileleri aralarında meydana gelen ihtilafı çözmek için irad etmiş olduğu hutbesi meşhurdur. Hutbenin metni şöyledir:³⁶⁵

"أيها الناس، نحن آل إبراهيم، وذرية إسماعيل، وبنو النضر بن كنانة وبنو قصي بن كلاب، وأرباب مكة، وسكان الحرم، لنا ذروة الحسب، ومعدن المجد، ولكلّ في كل حلف، يجب عليه نصرته، وإجابة دعوته، إلا ما دعا إلى عقوق عشيرة، وقطع رحم؛

يا بني قصي: أنتم كغصني شجرة أيهما كسر أوحش صاحبه، و السيف لا يصاب إلا بغمده، ورامي العشيرة يصيبه سهمه، ومن أمحكه اللجاج أخرجته إلى البغي.

أيها الناس: الحلم شرف، والصبر ظفر، و المعروف كنز، والجود سُؤدد، والجهل سفه، والأيام دول، والدهر غير، والمرء منسوب إلى فعله، ومأخوذ بعمله، فاصطنعوا المعروف تكسبوا الحمد، ودعوا الفضول تجانبكم السفهاء، وأكرموا المجلس يُعمر ناديكم، وحاموا الخليلت يرغب في جواركم، و أنصفوا من أنفسكم يوثق بكم، وعليكم بمكارم الأخلاق فإنها رفعة، وإياكم والأخلاق الدنية فإنها تضع

³⁶⁴ İbn Hişâm, *Siretu'n-Nebeviyye*, s. 136.

³⁶⁵ el-Hafâcî, *el-Hayâtu'l-Edebiyye fi'l-Asri'l-Câhilî*, s. 176; Ahmet Zeki Safvet, *Cemheretu Hutabi'l-Arab*, I, 75 -76.

الشرف، و تهدم المجد، و إن نههة الجاهل أهون من جريرته، و رأس العشيرة يحمل أثقالها، و مقام الحليم عظة لمن انتفع به،

فقال قريش: رضينا بك أبا نضلة وهي كنيته"

“Ey İnsanlar! Biz İbrahim’in (a.s) milletindeniz, İsmail’in(a.s), Benû Nadr³⁶⁶ b. Kenâne ve Benû Kûsay³⁶⁷ b. Kilâb’in zürriyetindeniz. Mekke’nin sahipleriyiz, Harem-i Şerif’in sakinleriyiz. Asaletin zirvesindeyiz, şerefın kaynağıyız, her birimiz yapılan dostluk anlaşmasına yardımcı olmalıyız, kabilemizi isyana çağırmanın ve sıla-i rahimi kesmenin dışında yapılan her davete icabet etmeliğiz.

Ey Kusây Oğulları! Siz bir ağacın dalları gibisiniz, hangisi kırıldı ya da sahibi onu biçti. Kılıç ancak kınında muhafaza edilir, kabilenin okçusunun oku kendisine isabet eder, hacılara zulüm eden eşkıyalık etmiş olur.

Ey İnsanlar! Hoşgörülü olmak şereftir, sabır zaferdir, doğruluk hazinedir, iyilik üstünlüktür, cehalet ahlaksızlıktır. Günler peş peşe gelir, zaman değişir, kişi davranışlarına nispet edilir. İş amel edilendir, öyleyse iyilik yapınız ki, övülmeyi elde edersiniz, erdemliliğe davet ediniz ki, ahmak olmaktan kendinizi koruyasınız, dostlara ikramda bulununuz ki, kabileniz mamur olsun, ortakları koruyunuz ki, etrafınız istenilsin, adil olunuz ki size güvenilsin, güzel ahlaklı olunuz, çünkü o yüce bir mertebedir. Kötü ahlaklı olmayınız, çünkü o şerefi yok eder ve asaleti ortadan kaldırır, cahilin engellenmesi suçu işlemesinden daha kolaydır, kabilenin başı yükü çeker, yumuşak huyluluğun makamı faydalanmasını bilen için bir şereftir.

Bunun üzerine Kureyşliler şöyle dediler: *Ey Ebû Nudle, biz senden razı olduk, bu onun künyesiydi.”*

³⁶⁶ Neseb bakımından Hz. Peygamberin on ikinci dedesidir.

³⁶⁷ Neseb bakımından Hz. Peygamberin on ikinci dedesidir.

1.11.7. Sehbân b. Vâ'il

Esas adı Sehbân b. Zufer b. İyâs'dır (ö.h. 54). Vâ'il kabilesine mensup olan Sehbân, Hz. Peygamber döneminde Müslüman olmuş muhadram hatiplerdendir. Hicri 54 yılında vefat etmiştir.³⁶⁸

Sehbân b. Vâ'il, halife Muaviye'nin (h.41 – 60) yanında bulunarak ihsan ve iyiliklere nail olmuştur. Sehbân b. Vâ'il, irticalen, ön hazırlıksız hutbe söylemeyi en başarılı yapan hatiplerden biriydi. Belagat ve fesahat konusunda çok güçlü, söz sanatlarını çok iyi kullanan bir hatipti. Kalbinin derinliklerinden konuşup hutbelerinde hemen hemen her konuda çok etkili darb-ı mesellere yer vermiştir. Belagatinin güçlü oluşundan dolayıdır ki kendisinden yıllar sonra yaşamış olan edip ve şairler tarafından uzun süre hutbeleri kullanılmış ve taklit edilmiştir. Dolayısıyla nesirde ekol sahibi olan el-Câhîz (h.150/255),“Kitabı” tanımlarken Sehbân b. Vâ'il'in belagatına atıfta bulunmuştur: *“Kitap, ilim dolu bir damardır, zarafet dolu bir zarftır, hem mizah, hem de ciddiyet içeren bir kaptır. İstersen bir bitkiden daha fazla solabilir. İstersen Sehbân Va'il'den daha fazla belagatli olabilir. İstersen iç dünyayı heyecanlandıran duygu ve düşüncelerine gülümseyebilirsin. İstersen paha biçilmez faydalı bilgilerine hayran kalabilirsin.”*³⁶⁹

el-Câhîz, aslında burada Sehbân'ın okuduğuna işaret ederek önemli bir hususa dikkat çektiği gibi aynı zamanda Sehbân'ın bilgi ve kültür sahibi biri olduğuna da vurgu yapmaktadır. “Kitab” ve “belagat” ikilisiyle güzel konuşmanın okumaya bağlı olduğunu ifade etmektedir.

1.11.8. Ka'b b. Lu'ey

Arap Edebiyatı Tarihi kitaplarında geçtiği kadarıyla putperestliği reddeden ve hanif dini inancını yaşayanlardandır.³⁷⁰ Hz. Peygamber'in (s.a.v) yedinci dedesidir.³⁷¹ Kenâne kabilesinin en ünlü hatiplerindendir. O, Arapların geneline hitap eden bir hatipti ve kavmine devamlı olarak iyilik yapmalarını kötülükten de uzak

³⁶⁸ ez-Zeyyât, *Târîhu 'l-Edebi'l-Arabî*, s. 188.

³⁶⁹ el-Câhîz, *el-Mehâsin ve'l-Ezdâd*, s. 4.

³⁷⁰ Demirarayak, Kenan, *Arap Edebiyatı Tarihi I, Cahiliye Dönemi*, s. 161.

³⁷¹ el-Câhîz, *el-Beyan ve't-Tebyîn*, I, 351.

durmalarını tavsiye etmekteydi.³⁷² Yine kaynaklarda geçtiğine göre Cuma gününe, Cuma ismini ilk veren kişi Ka‘b b. Lu‘ey’dır.

Cahiliye Dönemi’nde yukarıda isimlerini verdiğimiz hatiplerin dışında da pek çok hatip yetişmiştir. Bunların isimlerine Arap Edebiyatı Tarihi ile alakalı çeşitli tarih ve edebiyat kitaplarında rastlamak mümkündür. Özellikle ‘İyad ve Temim gibi bazı kabilelerin hitabet sanatındaki üstünlüklerine işaret edilmektedir. Bununla birlikte, Zuheyr b. Cenâb (ö.612), Suheyl b. ‘Amr, ‘Amr b. Kulsûm et-Tağlibî, Qays b. Zuheyr el-‘Absî, Evs b. Hârise, el-Hâris b. Ka‘b el-Muzhicî, Zü‘l-İsba‘ el-‘Advânî, Mersed el-Hayrî, Hâni b. Mes‘ûd, Qays b. Hârise b. Sinan, Suheyl b. ‘Amr el-‘Âlem, ‘Amr b. el-Ethem, ‘Amr b. ‘Ammâr et-Tâî, Huveylid b. Amr, Rabî‘a b. Hazâr, Nu‘mân b. el-Munzir, el-Hâris b. ‘Abbâd, ‘Amr b. eş-Şerîd, Hâlid b. Ca‘fer el-Kilâbî ve Qays b. Mes‘ûd eş-Şeybânî Cahiliye Dönemi hatiplerinden verebileceğimiz önemli isimlerdir.³⁷³

³⁷² el-Câhîz, *el-Beyan ve ‘t-Tebyîn*, I, 351.

³⁷³ el-Câhîz, *el-Beyân ve ‘t-Tebyîn*, I, 306; Vâdih es-Samed, *Edebuşadru’l-İslâm*, Beyrut, 1994, s. 147; Şevki Dayf, *el-Asru’l-Câhilî*, s. 413; el-Beyyumî, Muhammed Receb, *el-Beyanu’n-Nebevî*, Medâru’l-Vefa’ el-Mansure, *Medaru’l-Vefa’*, el-Mansure, 1987, s. 70.

İKİNCİ BÖLÜM

SADRU'L-İSLÂM DÖNEMİ

2.1. SADRU'L-İSLÂM DÖNEMİNE GENEL BAKIŞ (610 – 661)

Sadru'l-İslâm Dönemi, miladi 7. yüzyılda İslâm'ın doğuşuyla (m.610) başlayıp 661 yılında Emevi devletinin kurucusu Muâviye'nin halife olması neticesinde sona eren dönemin adıdır. Bu dönemkesin bir ayırım olamamakla beraber kendi içerisinde de iki bölüme ayrılmaktadır. Birinci bölüm, Hz. Muhammed'in (s.a.v.) peygamberliğiyle başlayıp vefatıyla (10/632) sona eren dönem, ikincisi bölüm ise Hz. Ebûbekir'in (r.a.) hilafetiyle (10/632) başlayıp Hz. Ali'nin (r.a.) şehit edilmesiyle sona eren dönem kapsamaktadır. Bu dönem aynı zamanda “Muhadram Edebiyat” olarak da tanımlanır. “Muhadram” edebî anlamıyla, “Hem Cahiliye hem de İslâmî dönemde yaşayan kimse” olarak tarif edilir. Konumuzun daha iyi anlaşılabilmesi için bu dönemi siyasi, sosyal ve iktisadi durum açısından genel olarak değerlendirmenin faydalı olacağı kanaatini taşımaktayız.

2.1.1. Siyasi Durum

Sadru'l-İslâm dönemi (1-41/622-661), Hz. Peygamber'in peygamberlik görevini yerine getirdiği dönem ile dört halife dönemini kapsayan ve yaklaşık olarak üççeyrek asırlık bir dönemi kapsayan süreye verilen isimdir. Söz konusu dönem, insanlık tarihinin nadiren yaşadığı gerçek bir huzur, mutluluk, güven ve saadet devri olmuş, bundan dolayı da bu döneme Asr-ı Saadet adı verilmiştir. Bu asra saadet asrı denilmesinin başka bir sebebi de söz konusu olan bu dönemde her şeyin mükemmel, özellikle de insanların değerli ve erdemli olmasından ve dolayısıyla da onların hak ve hürriyetlerine verilen önemdir.

Milâdî VII. yüzyılda Arabistan yarımadasında yaşayan Arap toplumu için iki dönem vardır. Birincisi Cahiliye Dönemi diğeri de İslâmî dönemdir. Bunlardan Cahiliye Dönemi, insan hak ve hürriyetlerinin ayaklar altına alındığı, hakkın ve doğruluğun değil de zorbalığın ve hukuksuzluğun hâkim olduğu düzen demektir. Kimin silâhı ve gücü varsa toplum üzerinde o egemen olmakta, hakları ellerinden alınanlar ise kendilerine yapılan bu zulüm ve haksızlığa karşı en ufak bir savunmada dahi bulunmamaktaydı. İnsanların akıllarından adeta ahlâk mefhumu çıkarılıp atılmış onun yerine madde hâkim

olmuştu. İşte böylesi haksızlık, zulüm ve işkence altında kıvranan, barıştan ve sosyal hayattan uzak olan bu Cahiliye toplumunu mutluluk ve saadete ulaştırmak, aralarında eşitlik ve hakça bir bölüşümü hâkim kılmak için yüce Allah (c.c.), Hz. Muhammed'i (s.a.v.) göndermiştir.³⁷⁴

Hz. Peygamber ilahi tebliğ görevine başladığı ilk zamanlarda Mekkeli müşrikler bu harikulade olayı başlangıçta pek önemsemediler, ancak daha sonra durumun ciddi olduğunu fark ettiklerinde hemen karşı tavır almaya başladılar. Davasını engellemek için kendisine karşı tacizde bulunmak, tehdit ve alay etmek gibi benzeri yolları denediler. Ancak onların bu nahoş davranışları Hz. Peygamberi üstlenmiş olduğu bu kutsal görevinden yıldırmadığını gören müşrikler bu defa adeta kendisini onurlandıracak birtakım cazip tekliflerde bulundular. Bu durumdan da bir netice alamayınca, amcası Ebû Tâlib'e gidip şöyle bir şikâyetle bulundular: *"Ey Ebû Tâlib! Senin yeğenin ilâhlarımıza ve putlarımıza küfredip dinimizi ayıplıyor. Atalarımıza hakaret edip, babalarımızın sapık yolda olduklarını söylüyor. Ya onu bu işten vazgeçtirirsin ya da bizle onu baş başa bırakırsın. Çünkü sen de bizim gibi ona inanmıyorsun."*³⁷⁵

Ancak müşriklerin, Hz. Peygamber (s.a.v.) hakkındaki bu düşünceleri ithamdan başka bir şey değildi. Çünkü O, bireyleri hedef alarak hiç kimseye küfretmiyor ve hakarete bulunmuyordu. Tersine, akıl ve mantıktan yoksun olan anlayışın ve düzensizliğin karşısına çıkıyordu. Daha doğrusu Allah'a ortak koşmanın ve O'nu gerçek manasıyla tanımamanın sonuçlarını bütün çıplaklığıyla ortaya koyuyordu.³⁷⁶

Hz. Peygamber'in Mekke'deki mücadelesi 13 sene devam etmiş olmasına rağmen İslâmi kabul eden Mekkelilerin sayısı 1000'i geçmedi. Çünkü Mekke'nin ileri gelenleri o denli acımasız ve toleranssız davranıyorlardı ki Hz. Peygamber'e ne rahat bir nefes alma imkânını veriyorlardı ne de tebliğ vazifesini yerine getirme fırsatını tanıyorlardı. Bu bağlamda, Hz. Peygamber'e tâbi olanlara hakaretler yağıdırıyor ve onları taciz ediyorlardı. İslâm'ı kabul edip Hz. Peygamber'e tâbi olanlar, çoğunlukla fakir tabakadan olmaları hasebiyle aklın ve mantığın asla kabul etmeyeceği işkencelere maruz kalıyorlardı. Ebû Tâlib'in vefatını fırsat bilen müşrikler Hz. Peygamber'e ve ona

³⁷⁴ Mevlana Şibli, *Asr-ı Saadet*, I-IV, Çev. Ömer Rıza Doğrul, İstanbul, 1997, I, 114; Komisyon, *Asr-ı Saadette İslam*, I-IV, İstanbul, 1994, I, 71-72.

³⁷⁵ İbn Hişam, *es-Siretu'n-Nebeviyye*, I, 264-266.

³⁷⁶ Komisyon, *Asr-ı Saadette İslam*, I, 204-210.

tâbi olanlara şiddet ve baskının dozunu daha da arttırdılar. Bu nedenle Hz. Peygamber, bir kısım Müslümanları Habeşistan'a hicrete gönderip orada rahatça dinlerini yaşama imkânı sağladı. Bunun üzerine Mekkeli müşrikler Müslümanlara maddî ve manevî ambargo uygulama yoluna gittiler. Hz. Peygamber bir ara Tâif'e İslâm'ı tebliğ etmek üzere gittiyse de ne yazık ki herhangi bir netice alamadan tekrar Mekke'ye döndü.

Çeşitli vesilelerle ve “Akabe Biatleri” diye bilinen biatlerle Medineli (o günkü adı Yesrib) bazı gruplara İslamiyeti tebliğ etme imkânını buldu. Öğretmen olarak gönderdiği Hz. Mus'ab b. Umeyr ile tebliğ işini daha da yaygınlaştırdı. Mekkeli müşriklerin inatlarından vazgeçmemeleri sonucunda Hz. Peygamber, kendisine inanan bir avuç Müslümanla birlikte Medine'ye hicret etmeye karar verdi.³⁷⁷

Milâdî 622 yılında Mekke'den Medine'ye yapılan hicret hadisesi ile Hz. Peygamber'in acı ve mücadelelerle dolu geçen Mekke dönemi kapanmış, tarihte yepyeni bir sayfa açılmış oldu. Müslümanlarla birlikte başka dinlere mensup, kanun önünde eşit hakları paylaşan ve bir arada yaşama şansına sahip olan bir toplumu oluşturma temelleri atılmaya başlanmıştır. Bunun anlamı; halkın desteğine sahip, kapsamlı, her türlü baskı, işkence ve zulümden uzak; feodal bir yapı yerine bilinçli ve bir o kadar kapsamlı bir toplumun oluşması demektir. Vücuda getirilen İslâm devleti, kelimenin tam anlamıyla devrim tanımına giren bütün esasları ihtiva ederek kurulmuştur. Çünkü bir yandan siyasal, ekonomik, sosyal, ahlâki ve kültürel alanda köklü değişiklikler yapacağı iddiasındaydı; öte yandan da o güne kadar hemen hemen dünya coğrafyasının her bölgesinde siyasal baskılar ve ekonomik mahrumiyetler içinde yaşayan, sosyal, siyasal, etnik ve ekonomik yönden zayıf bütün sınıfların desteğini kazanmıştı. Her türlü ekonomik imtiyazları elinde bulunduran Mekke'ye hâkim güçler, başından beri bu devrimci dalgaya karşı koymak üzere savaş dâhil gerekli olan bütün tedbirleri almakta gecikmediler. Ancak Medine'den sağlanan destek sayesinde İslâmiyet kısa zamanda birçok bölgeye yayıldı. Arap yarımadasının geleneksel siyasi hayatını köklü değişikliklere uğrattı.³⁷⁸

O günün Medine'sinde yaklaşık 10.000 kişinin yaşadığı tahmin edilmektedir. Mekkeli Müslümanları misafir ederek “Hicret Yurdu” unvanını alan Medine, homojen

³⁷⁷ *Asr-ı Saadette İslam*, I, 264-266.

³⁷⁸ Komisyon, *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi*, I-XIV, İstanbul, 1992, I, 253-257; *Asr-ı Saadette İslam*, II, 45-46.

bir toplum yapısına sahip değildi. Daha önce Yemen’de yaşanan büyük sel felâketinden kaçıp buraya gelip yerleşen Yahudiler vardı. Benû Kaynuka, Benû Kurayza ve Benû Nâdir adı altında üç kabileye ayrılan Yahudiler, Medine ve çevresinin ekonomik ve ticarî hayatını ellerinde bulunduruyorlardı. Hayatlarını İslâm’dan önce münakaşa ve mücadele ile geçiren Medine’nin Evs ve Hazrec kabileleri, Mekke’den hicret edip Medine’ye gelen Hz. Muhammed (s.a.v.) ve onun arkadaşları ile birleşip din bağı ve kardeşlik ruhu ile her türlü ayrımcılık fikrini dışarıda bırakan yepyeni bir siyasi ve toplumsal yapılanma yoluna gitmişlerdi. Ne var ki bu oluşum, ekonomik gücü ellerinde bulduran Yahudilerin çıkarlarını zedeleyen bir gelişme idi. Nitekim çok geçmeden özellikle Hz. Peygamber, savaşlarla ve çevresindeki yerleşim yerlerine İslâm’ı tebliğ etmekle meşgul iken onlar, münafıklarla dirsek temasına geçip huzursuzluk ve hoşnutsuzluk çıkartmak, Hz. Peygamber’in düşmanlarını kışkırtmak gibi faaliyetlerde bulunmaktan geri durmadılar. Hz. Peygamber bu gibi olasılıkları daha önce sezmiş olmalı ki, meydana getirdiği toplumun siyasal ve ekonomik haklarını karşılıklı mükellefiyetler ve taahhütler bağlamında hukukî bir çerçeveye oturttu. Etnik, sosyal ve dinî unsurları kapsayan bir belgeyi (Medine Vesikası) Medine halkına sundu ve onların onayını aldı.³⁷⁹ Belki de tarihin tanık olduğu bu ilk vesika, âdil bir uzlaşma aracıydı. Ancak maddî ve ekonomik çıkarları sarsılacak olan Yahudiler, bu antlaşmanın yerine eskiden olduğu gibi ayrıcalıklara dayalı geleneksel düzenden yanaydılar. Gerçi Yahudileri bu düşüncelerinde destekleyen başka Medineli Arap unsurlar da yok değildi. Abdullah b. ’Ubeyy (ö.9/630)’in başını çektiği ve Kur’ân’da münafıklar olarak tanımlanan bu gruplar, yeni İslâm devletine ve onun siyasal, bölüşüm ve toplumsal düzenine karşı idiler.

Hz. Peygamber ile uzlaşıp imza attıkları sözleşme hükümlerine aykırı davranışlarından dolayı üç Yahudi kabilesinin Medine dışına sürülmesi, ardından da Hayber’in fethi ve Arap yarımadasının kalbi durumunda olan Mekke’nin ele geçirilmesi ile birçok pürüz ortadan kaldırılmış oldu. Nihayet evrensel kurum ve kurallara sahip, toplumsal temellere dayalı yepyeni ve güçlü bir devlet ortaya çıktı. Bu devletin sınırları içinde yer alan insanlar kökenleri itibariyle ilginç bir mozaik teşkil etmekteydiler. Sınırların genişlemesiyle Arap, Yahudi, Hıristiyan, Habeşli, İranlı, Rum vb. her çeşit

³⁷⁹ Geniş bilgi için bkz. Ahmet Akgündüz, *İslam’da İnsan Hakları Beyannamesi*, (2. Baskı), Timaş Yayınları, İstanbul, 1993, s. 89-124.

din ve ırktan aşiretler, kavimler İslâm'ın hoşgörü ortamında bir arada yaşama imkânını bulmuşlardır. Kabile savaşları, çapulculuk, ahlakî çöküntü, ırkçılık, sınıfsal imtiyazlar dinî hurafe ve saplantılar, aşiret anlaşmazlıkları, utanç verici kölelik, sosyal ve iktisadî ayrıcalık fikri, zihnî gerginlik ve genelde bedevî hayatın tezahürü olan ibtidâîlikler büyük ölçüde yok olmuş; bunların yerini kardeşlik, ahlâkî olgunlaşma, eşitlik siyasi katılım almıştı. Tevhid fikrine dayalı, doğru inanç, toplumsal dayanışma, özgür insan, hukukun üstünlüğü, entelektüel cesaret, düşünce ve yerleşik hayata yatkınlık türünden erdemlerle donanmış yepyeni bir toplum meydana gelmişti. Efendi ile kölenin, zengin ile yoksulun, kadın ile erkeğin, beyaz ile siyahın, yerli ile yabancının, bilgin ile avamın, şehirli ile köylünün bir arada ve karşılıklı anlayış, saygı dayanışma ve kardeşlik ruhunu ön plâna çıkararak yaşaması ve ortak bir toplumun organizasyonunda rol alması bilinci, bu toplumun temel amacıydı. Mamafih kökenleri birbirinden farklı bu unsurları bir araya getirip yepyeni bir yapılanmayı gerçekleştiren temel etken Hz. Muhammed'in (s.a.v.) kişiliği ve sunduğu ilâhî mesajın niteliği idi. O son peygamber olarak, ilâhî mesajı tebliğ ile manevi etkinliği sayesinde insanların kabulüne mazhar oldu. Sunduğu sosyal, ekonomik ve ahlâkî sistem kısa zaman içinde neşvünema bulmuş, Arap yarımadasının her tarafına yayılmıştı.³⁸⁰

Sadru'l-İslam Dönemindeki Siyasi Anlaşmazlıklar

Hz. Peygamber(s.a.v.) milâdî 632 yılında vefat ettiğinde arkasında sosyal ve politik temellere sahip bir devlet bırakmıştı. Böylece kendi yerini alacak olan halifelerin takip edecekleri siyasi metodu kolaylaştırmıştı. Bu bağlamda, çıkabilecek iç ve dış sorunlar karşısında çözüm önerilerini ana hatlarıyla bildirilmiş, bizzat Hz. Peygamber tarafından bu tür olaylara duyarlı davranılması önerilmiştir.

Nüfusu hayli artmış olan ve Arap yarımadasının neredeyse tümünü içine alan İslâm devletinin tebaası arasında çok farklı unsurlar yer almıştı. Bunların içinde İslâm'ı benimseyememiş ve içine sindirememiş münafıklar da vardı. Kimisi ekonomik kimisi etnik veya kişisel nedenlerle İslâm'a karşı olan bu marjinal gruplar, Hz. Peygamber'in vefatını bekliyorlardı. Ancak münafıklar gibi ikiyüzlü olmasalar bile Hz. Peygamber'in fizikî varlığının aradan çekilmesini bekleyen başka gruplar da vardı. İşte genelde Arap diyebileceğimiz bu grupların çoğu bedevî kökenli insanlardan, irili ufaklı aşiret ve

³⁸⁰ Ahmed Hilmi, *İslam Tarihi*, İstanbul, 1982, s. 196-203; *Asr-ı Saadette İslam*, II, 45-47; Hasan İbrahim Hasan, *İslam Tarihi*, Çev. Komisyon, I-IV, İstanbul 1985, I, 134-140

kabilelerden teşekkül etmekteydi. Bunlar, Hz. Peygamber'in vefatı ile birlikte, onunla imzaladıkları bağlılık sözleşmesinin son bulacağını düşünüyorlardı. Hâlbuki Hz. Peygamber bir yandan onları yerleşik hayata alıştırmaya çalışırken diğer yandan da onları kalıcı ve birleştirici bir siyasetin çatısı altında toplamaya çalışıyordu. Onlar belki de, henüz bunun yeterince bilincinde değillerdi.³⁸¹

İşte Hz. Peygamber'in, hayata gözlerini yumduğu o ilk saatlerde Medine'de görülen üzüntü ve paniğin böyle derin politik amacı olsa gerektir. Çünkü münafıklarla birlikte kimi çevrelerde Hz. Peygamber'e verdikleri biatin sona erdiğini ihsas ettirme eğilimleri ortaya çıkınca durumun vahametini hisseden Hz. Ömer, eline kılıcını alıp şöyle haykırmıştır: "*Kim Muhammed öldü derse onun dilini keserim*"³⁸²

Aslında bu tehdit, bir tehlikenin habercisiydi. Ne var ki Hz. Ömer'in bu tutumu, duruma hâkim olmaktan uzaktı. Çünkü Hz. Peygamber, gerçekten vefat etmişti. Bu samimi meydan okuyuşun sağlayacağı sükûnetin geçici olduğunu çok iyi bilen Hz. Ebûbekir, kalıcı ve daha gerçekçi olan şöyle bir hitabette bulundu. "*Kim Muhammed'e tapıyor idiyse, bilsin ki Muhammed ölmüştür, ama kim Allah'a tapıyor idiyse, bilsin ki Allah hayy ve bâkidir.*"³⁸³

Hz. Ebûbekir bu sözleriyle, Hz. Peygamber'in oluşturduğu toplumun sürekli olduğunu ifade eden bir mesaj vermekteydi. Çünkü İslâm; bir inanç, bir düşünce ve bir arada yaşama karakterini taşıyan bir hoşgörüyü sahipti, Hz. Muhammed de, onun son tebliğcisi ve uygulayıcısı idi. Ancak O'da bir beşer idi. Elbette günün birinde her ölümlü gibi aralarından ayrılacaktı. İslâm'ın temel değerlerine sarılmak, onların etrafında kenetlenerek toplumun dirliğini ve birliğini sürdürmek lâzımdı. Tabi ki Hz. Ömer'in, meydana gelebilecek tehlikeleri sezerek tehdit edici sözü, Hz. Ebûbekir'in hitabetinde de vardı. Ancak Hz. Ebûbekir, daha kalıcı ve daha gerçekçi bir yaklaşımda bulunuyordu. Hz. Peygamber'in yerine geçecek olan yeni bir yöneticinin hemen belirlenmesinden sonra bu işe el atılması gerektiğini düşünüyordu. Bu bakımdan defin işleminden önce, hilâfet meselesi gündeme getirildi ve sorunun bir an önce çözülmesi cihetine gidildi.

³⁸¹ *Asr-ı Saâdette İslâm*, Komisyon, I-IV, İstanbul, 1994, II, 58-59.

³⁸² İbn Hîşâm, *es-Siretu'n-Nebeviyye*, II, 455.

³⁸³ İbn Hîşâm, *es-Siretu'n-Nebeviyye*, II, 656.

Bilindiği üzere Hz. Peygamber, kendisinin yerine hilâfet makamına geçecek hiçbir kimseyi tayin ve tavsiyede bulunmamıştı. Bu nedenle sahabe arasında çeşitli görüş alternatifleri ortaya atıldı. Ensar, İslâm'a ve Hz. Peygamber'e yaptıkları hizmetleri öne sürerek bu makama kendilerinden seçilecek birini daha uygun olacağını düşünüyorlardı. Muhacirler ise Arap yarımadasının kendilerinden birinin idaresi altında huzur ve sükûna kavuşacağını, aynı zamanda Evs ve Hazrec kabilelerinin herhangi birinden seçilecek olan halifenin kendi aralarında bile rekabet ve ihtilâfa yol açacağı endişesini taşıyorlardı. Çünkü öteden beri süregelen Evs ile Hazrec kabileleri arasındaki düşmanlığın, İslâm ile son bulduğu ve kardeşçe bir arada yaşama imkânına sahip oldukları konusu bir gerçektir. Dolayısıyla Muhacirlerin öne sürmüş oldukları alternatif, Medine'de yaşamakta olan Ensar ve Muhacirler için dikkate alınmaya değerdi. Mamafih Hz. Ebûbekir, Sakife'de hazır bulunanlara ikna edici bir hutbe irad etmemiş olsaydı, neredeyse şiddetli bir münakaşa çıkacaktı. Konuşmasının sonunda onlara Hz. Ömer ya da Ebû'Ubeyde b.Cerrah'tan (ö.18/639) birine biat etmelerini teklif etti. Bu esnada, insanların dağılıp ihtilâfa düşmelerinden ve Hz. Ebûbekir'in hutbesinin meydana getirdiği bu olumlu havanın zayı olmasından endişe duyan Hz. Ömer, hemen ileri atılarak Hz. Ebûbekir'e biat etti. Bu esnada Hz. Ömer irad etmiş olduğu hutbenin bir kısmında şöyle demektedir: "...*Ey Ebûbekir! Müslümanlara namaz kıldırmanı Peygamber sana emretmedi mi? Sen onun halifesisin, biz sana biat ediyoruz. Peygamber'e hepimizden daha sevgili olan hayırlı kimseye biat ediyoruz.*"³⁸⁴

Daha sonra Sakife'de bulunan Ensar ve Muhacirler peş peşe biat ettiler. Bu biate, özel biat denildi. Ertesi gün, Hz. Ebûbekir minberde oturdu, bütün Medine halkı (Hâşimîlerden Hz. Ali, Zübeyr ve bir grup hariç) ona biat ettiler. Bu biate de büyük biat adı verildi. Böylece Hz. Peygamber'in defnedilmesinden önce Hz. Ebûbekir halife seçilmiş, çeşitli ihtilâf ve spekülasyonlar da ortadan kalkmış oldu.³⁸⁵

Hız. Ebûbekir Dönemi (11-13/632-634)

Hilâfet meselesi henüz halledilmişti ki Medine, Mekke ve Taif bölgesi hariç diğer yerleşim birimlerinde merkezi otoriteye karşı kopmalar ve ayaklanmalar baş gösterdi. Bir kısım Araplar, dinden irtidat eden ve peygamber olduklarını iddia eden yalancı

³⁸⁴ İbn Hîşâm, *es-Siretu'n-Nebeviyye*, II, 657-659.

³⁸⁵ İbn Hîşâm, *es-Siretu'n-Nebeviyye*, II, 656-661; es-Suyûtî, Abdurrahman b. Ebî Bekr, *Tarihu'l-Hulefâ*, nşr. Muhammed Muhyiddîn Abdulhamid, Kahire 1969, s. 67-70; Ahmed Hilmi, *İslam Tarihi*, s. 207-215.

peygamberlere tâbi olmaya başlamışlardı. Diğer bir kısmı da dinden çıkmamakla birlikte, İslâm'ın zorunlu kıldığı zekâtı vermemekte direnişlerdi. Bu durum karşısında halife Hz. Ebûbekir, derhal harekete geçip gerekli önlemleri almada acele etmişti. Hz. Peygamber'in direktifleri doğrultusunda Hz. Usame komutasındaki bir orduyu Bizans üzerine sevk etmiş, diğer yandan ayaklanmaları bastırmak üzere on bir müfreze tertip edip ayrı ayrı yörelere göndermişti. Ancak bu müfrezeleri gönderme işlemi uzun bir mücadele neticesinde gerçekleşmişti. Şöyle ki, Hz. Ebûbekir'in, dinden çıkmadığı halde sadece zekâtını vermemekte direnenlere karşı savaş ilân etmesi sahabelerin büyük çoğunluğunun tepkisine yol açmıştı. Hatta Hz. Ömer "*Allah'tan başka ilâh yoktur, diyen insanlara nasıl kılıç çekebiliriz*" diye sormaya başlamıştı. Hz. Ebûbekir ise kararlı ve ısrarlı idi. Onların gerekçelerine karşı şöyle diyordu: "*Ben namaz ile zekâtın arasını ayırmam. Andolsun! Peygamber'e verdikleri bir deve yuları dahi olsa, bana da vermedikçe onlarla savaşımaya devam edeceğim*".

Kuşkusuz Hz. Ebûbekir, kendi gerekçeleri bağlamında haklıydı. Nitekim kararlılığını da sürdürdü. Karşı çıkan sahabelerin tereddütlerini giderdi ve daha önce gönderdiği müfrezelere takviye olarak Bizans seferinden dönen orduyu çeşitli cephelere gönderip kanlı bir mücadele neticesinde isyanları bastırdı.

Hz. Ebûbekir'in bu dehası, bir yandan siyasi otoriteyi sağlama, diğer yandan da Hz. Peygamber'in prensipleri doğrultusunda hareketle henüz İslâm'a yeni girmiş bedevîlerin kalplerinde imanın kök salmasını sağlayabilmek için maddi ve manevi hayat tarzlarını köklü değişikliklere uğratma düşüncesini taşımaktaydı. Ancak bu sorunun tamamen ortadan kalkmayacağını sezdiğinden, bedevîleri yerleşik hayata geçirme politikasını izledi. Bu politika, onun zamanında başlayan fetih hareketleri sürerken böylesi bir toplumun gelişmesini ve yaygınlaşmasını da sağlamakta idi.³⁸⁶

Hz. Ebûbekir gerek hutbelerinde ve gerekse mektup ve tavsiyelerinde Hz. Peygamber'in ana hatlarıyla bildirmiş olduğu savaş hukukuna gereken açıklama ve yorumlarda bulunmuştur. Savaşa gönderdiği orduya talimatı; kadınlara, yaşlılara, din adamlarına ve savaşa gücü yetmeyenlere dokunmamaları idi.

³⁸⁶ İbn Hîşâm, *es-Siretu'n-Nebeviyye*, II, 656-659; *Tarihu'l-Hulefâ*, s. 63-77; *Asr-ı Saâdette İslâm*, II, 58-63

İşte Hz. Ebûbekir, ilk halife olarak iki sene üç ay gibi kısa süren hilâfeti süresince büyük yararlılıklar göstermiş ve siyasi dehasını ispat etmiştir. Gerek Hz. Peygamber'in vefatını müteakip çıkan ihtilâfin giderilmesi, gerek iç isyanların bastırılması, gerek fetihlerin devamı ve gerekse toplumun siyasi, kültürel ve özellikle de sosyal yaşam yönünden bilinçlenmesini sağlamış, kendinden sonra gelecek olan sorumlulara ışık tutmuştur. Nitekim Filibeli Ahmet Hilmi Hz. Ebûbekir'in siyasi dehasını değerlendirirken şöyle demektedir: “*Hz. Ebûbekir, hangi görüşle muhakeme edilirse edilsin, insanlık tarihinin en büyük simalarından biridir. Peygamber'in hazırladığı sağlam temel üzerine İslâm'ın binasını yükselten halefi Hz. Ömer'e büyük bir maddi ve manevi sermaye bırakan Hz. Ebûbekir'dir. Vakıa Hz. Ebûbekir, bütün muvaffakiyetini sıdk ve ihlâs ile Müslüman oluşuna, Peygamber'in amellerini amelî düstur ittihaz edişine, velhasıl bütün kemâlâtını Peygamber'e ve İslâm'a borçludur. Garaz ve tarafgirlikten uzak her tarihçi, her müdekkik, her münekkit Hz. Ebûbekiri Sıddık denilen şahsiyette büyük bir insan, büyük bir iman ve büyük bir irfan görür.*³⁸⁷

Hz. Ömer Dönemi (13-23/634-644)

Hz. Ebûbekir hastalanınca, Müslümanları etrafında toplayıp onları birleştirecek, devletin birlik ve beraberliğini devam ettirecek birinin halife olarak seçilmesini vasiyet etmeyi düşünüyordu. Çünkü Hz. Peygamber'in vefatına müteakip ortaya çıkan ihtilâftan endişe duyarak kendisinden sonra da aynı duruma düşülmesinden korkuyordu. O, ileri görüşlülüğü ile bu tehlikeleri önleyecek tedbirlerin alınmasını gerekli görüyordu.

Hz. Ebûbekir, arkadaşları arasından zulüm yapmayan, şiddet ve zaafa düşmeyen, karakterli birini seçmeyi düşünüyordu. Muhayyilesindeki zatlar ise Hz. Ömer ve Hz. Ali idi. Hz. Ali'nin yumuşak huylu, Hz. Ömer'in de sert ve doğru gördüğü bir konuda önüne çıkacak engellere aldırış etmeyen bir özelliğe sahip olduklarını anlamış bulunuyordu. Bundan dolayı Hz. Ebûbekir'in tercihi, Hz. Ömer'den yana ağırlık kazanıyordu. İstişare heyetini teşkil eden diğer sahabelerden Abdurrahman b. 'Avf (ö.32/652), Osman b. 'Affan, Useyd b. Hudayr (ö.20/641) ve ileri gelen bir grup sahabeye Hz. Ömer'in meziyetlerini anlattıktan sonra onlardan da aynı doğrultuda değerlendirmeler görünce Osman b. 'Affan'a Ömer'in tercih edilmesi konusunda şu tavsiyeyi yazdırmıştır:

³⁸⁷ Ahmed Hilmi, *İslam Tarihi*, s. 226.

“*Rahmân ve Rahîm olan Allah’ın adıyla. Bu yazı, Peygamber Muhammed’in halifesi Ebûbekir’in dünya hayatının sonu, ahiret hayatının başlangıcında kâfirin iman ettiği, fâsıkın bile Allah’tan korktuğu son deminde yazdırmış olduğu ahitnamedir. Ben size Ömer b.Hattâb’ı tayin ettim. İyi olur ve âdil davranırsa beni doğru çıkarmış olur. Onun hakkındaki bilgim ve kanaatim budur. Eğer zulüm eder ve tavrını değiştirirse gaybı bilici değilim. (Allah biliyor ya) sadece hayır murat ettim. Herkes kazancına ve düşüncesine göre muamele görür.*³⁸⁸ *Haksızlık edenler hangi akıbeta döndürüleceklerini yakında bileceklerdir.*”³⁸⁹ Bu vasiyet üzerine şura heyeti Hz. Ömer’in hilâfet makamına geçmesini onaylayıp ona biat etti. Daha sonra da diğer Müslümanlar umumi biatlerini verdiler.

Hz. Ömer, hilâfeti süresince ilk halife Hz. Ebûbekir’in izlemiş olduğu siyaseti takip etti. Bastırılmış olan iç isyanlar Hz. Ömer’in işini hayli kolaylaştırmış, İslâm orduları başlatılmış olan fetih işlemlerine daha da hız vermişlerdir. Halife Hz. Ömer’in on yıl süren âdil yönetimi altında birkaç yıl öncesine kadar doğru dürüst hurmaya bile sahip olamayan Müslüman toplumu, şaşırtıcı bir hızla toprak ve egemenlik sınırlarını alabildiğince genişletme başarısını gösterdi. 635’te Şam, 636’da Suriye ve Irak, 637’de tarihin en eski ve kutsal şehirlerinden Kudus, 639’da Mısır’ın fethi ve İskenderiye’nin kuşatılması, 641’de Urfa, Harran ve Musul’un ele geçirilmesi ile Sâsâni imparatorluğunun çökertilmesi, 643’te Trablusgarb’ın fethi Müslümanlara büyük bir güç ve geniş bir hâkimiyet alanı sağladı. Aynı yıllarda Kûfe, Basra ve Fustat gibi şehirler inşa edilip ordugâh olarak kullanıldı.

Hz. Ömer iç siyasette, son derece âdil davranmış ve uygulamalarıyla, tebaasından her fert kendisini güven ve huzur içinde hissetmiştir. Atamış olduğu idarecilere gereken talimatları vererek, yöneten ile yönetilenler arasında irtibatın sağlanmasını önemle belirtmiştir. Hatta komutan Sa’d b.Ebî Vakkâs’a (ö.55/665) şu tavsiyede bulunmuştur: “*Ey Sa’d! Sana Peygamber’in dayısı denildiği için mağrur olma. Allah kötülüğü kötülükle yok etmez. Ancak iyilik kötülüğü yok eder. Bilesin ki, Allah ile kul arasında taattan başka bir bağ yoktur. Allah onların rabbi, onlar ise O’nun kullarıdır... Bak, Peygamber nasıl yapıyor idiye sen de öyle yap. Bu yolda sabra sarıl*”³⁹⁰

³⁸⁸ et-Taberî (Ebû Ca’fer Muhammed b. Cerir), *Târîhu’r-Rusul ve’l-Mulûk*, I-IVI, nşr. M.J. De Goeje, Leiden, 1879-1965, III, 428-429; Hasan İ. Hasan, *İslam Tarihi*, I, 275-276.

³⁸⁹ Şuarâ Sûresi: 42/227.

³⁹⁰ İbnu’l-Esir, *el-Kâmîl fi’t-Târih*, II, 220.

Görüldüğü gibi Hz. Ömer, idarecinin tebaasına karşı şahsî niteliklerinden ötürü büyüklenmemesi ve kendini üstün görmemesi gerektiğini önemle belirtmiştir. Mamafih on yıllık hilâfeti devrinde onun, daha çok âdil davranmaya dikkat ettiği bilinen bir gerçektir. Bir taraftan fetihler sayesinde ülke toprakları genişlerken, diğer taraftan devletin idaresini sağlam temeller üzerine oturtmaya çalışmıştır. Bu temellerin özünde eşitlik ve hakça paylaşım vardı. Daha önce var olan ve milleti temsil eden şura sistemini geliştirerek işlerlik kazandırmıştır. Valilerden memurlara varıncaya kadar tüm görevlilerin seçiminde dürüst, iffetli, namuslu, riya ve gösterişten uzak, akıllı, bilgili, becerikli ve sağduyu sahibi olmalarını esas almıştır.

Hz. Ömer, iki milyon km² ye varan devleti idare etmek için birçok müessese kurmuştur. Bu müesseselerin başında adli teşkilat, iftâ mahkemeleri, zimmî hukukunun tespiti, divan heyetinin teşekkülü ve benzeri kuruluşlar gelmektedir. Ashaba derecelerine ve İslâm'a ilk girişlerine göre yıllık tahsisatta bulunmuştur. Ayrıca çalışmayan güçsüzlere, yaşlılara, emzikli kadınlara da din, dil farkı gözetmeksizin aidat vermiştir.³⁹¹

Hz. Ömer'in önem verdiği ve üzerinde hassasiyetle durduğu görevlerinden biri de halkın refahı ve mutluluğu idi. Gelir dağılımında adalete ve hakça paylaşımına önem veriyordu. Birtakım tembel ve asalak kişilerin ortaya çıkmasına engel oluyordu. Bilginlere sık sık uyarılarda bulunarak, halka yük olmamalarını öneriyordu. Çalışma gücüne sahip olan başıboş kimseleri gördüğünde onlara ne iş yaptıklarını sorar; işsiz olduklarını öğrendiğinde iş bulmaları için yardımcı olurdu. Çalışmak istemeyenlerin de toplum içinde itibarlarını kaybettiklerini bildirerek tehdit ederdi. Mücahitlerin evlerini ziyaret ederek ailelerinin ihtiyaçlarını tespit eder ve karşılardı. Toplumun denetimini ihmal etmeyen Hz. Ömer, şikâyetleri bizzat kendisi dinler ve çözüm yollarını arardı. Bunun için de namazdan sonra mescidin avlusunda oturur, şikâyetleri dinlerdi. Geceleri halkın durumunu incelemek üzere beraberindekilerle şehirde dolaşır, karşılaştığı kimselerden memleketin durumunu sorardı.

Hz. Ömer'in en önemli özelliklerinden biri de güçsüzlere karşı şefkatli, zalim ve haksızlara karşı ise gerekli mukavemeti göstermesi idi. Hilâfeti döneminde ülkede büyük bir adalet hâkimdi. Hz. Ömer karşısında asil bir kimse ile sıradan birisi, kral ile

³⁹¹ İbnu'l-Cevzi, Ebu'l-Ferec Abdurrahman b. Ali, *Sîretu'l-'Umer*, Kahire, 1931, s. 178-180.

dilenci, akraba ile yabancı aynı muameleye tâbi tutulurdu. Hiç kimseye en ufak bir ayrıcalık tanımazdı. Ancak kim ülkenin ve toplumun yararına iyi bir iş yaparsa o, takdir ve iltifat görürdü.

Hız. Ömer'in diğere bir siyasi amacı da köleliğı ortadan kaldırmaya çaba harcamasıdır. O, esirleri serbest bırakarak memleketlerine iade etme yoluna gidiyordu. Sahabelerden çocuk sahibi olan cariyeleri satılmaz statüsüne koymuştur. İşte Hız. Ömer'in hilâfeti, pek çok tarihçi ve tenkitçinin itirafları ile devrinde toplumun siyasi, iktisadi ve sosyal açıdan altın çağını yaşadığı gibi fikir özgürlüğü ve kültürel açıdan da önemli temellerin atıldığı bir süreç olarak kabul edilmiştir.³⁹²

Hız. Osman Dönemi (23-35/644-656)

Hız. Ömer, kendisine yapılan bir suikast sonucunda yaralanınca sahabelerden bir grup yanına gelerek kendisinden sonra yerine geçecek birini halife tayin etmesini istedi. Hız. Ömer, ümmetin emini olan Ebû Ubeyde veya Ebû Huzeyfe'nin âzâdlısı Sâlim, sağ olsaydı onlardan birini tayin edebileceğini ifade etti. İçlerinden biri, oğlu Abdullah'ı seçmesini talep edince Hız. Ömer, "*Allah canını alsın*" diye cevap verdi. Hız. Ömer bu sözyle, Abdullah'ı teklif eden kişinin Allah'ın rızasını kastetmediğini ve kendisinin de bu istekten hoşlanmadığını ifade etmiştir. Çünkü O, bu makamda ailesinden bir kişinin hesaba çekilmesini istemiş, diğerlerinin bu işe bulaşmamasını arzu etmiştir. Kendisini yorup ailesini ihmal ettiğini vurgulayarak sevabının günahına denk geleceğini bildiğinde mutluluk duyacağını söylemiş ve şunu ilâve etmiştir: "*Yerime birini tayin edersem uygundur; zira benden daha hayırlı biri olan Ebûbekir böyle yapmıştır. Yerime birini seçmesem de olur. Çünkü benden daha hayırlı olan Hız. Peygamber halife tayin etmemiştir. Kuşkusuz Allah, dinini muhafaza edecektir.*" Bunun üzerine heyet huzurlarından ayrılmıştır.³⁹³

İleri gelen sahabeler endişeye düşüp tekrar Hız. Ömer'in yanına girdiler. Kendisinin, halife tayin etmeksizin vefat ederse halkın ihtilâfa düşeceğini, belki de birlik ve beraberliklerini kaybedeceklerine dair endişelerini iletip tavsiyede bulunmasını kendisinden istediler. Hız. Ömer de Hız. Peygamber vefat ettiğinde kendisinden hoşnut

³⁹² Geniş bilgi için bkz. *Tarihu'l-Hulefâ*, s. 109-147; Mevlânâ Şiblî, *Asr-ı Saâdet*, I-IV, Çev. Ömer Rıza Doğrul, İstanbul 1977, IV, 325-523; Ahmed Hilmi, *İslam Tarihi*, s. 226-233; Hasan İ. Hasan, *İslam Tarihi*, I, 275-322.

³⁹³ Hasan İ. Hasan, *İslam Tarihi*, I, 325-326.

olduğu Hz. Ali, Hz. Osman, Hz. Talha, Hz. Zubeyr, Hz. Sa‘d b.Ebî Vakkâs, Hz. ‘Abdurrahman b. ‘Avf ve diğer ileri gelen sahabelere başvurup istişare yoluyla bu işi halletmelerini önerdi. Hz. Ömer vefat edince vasiyeti gereği oluşturulan heyet Hz. Talha hariç, Misver b.Mahreme’in (ö.64/683) evinde toplandı. Fakat aralarında çok çabuk rekabet başladı. İş çıkmaza girince içlerinden ‘Abdurrahman b. ‘Avf diğerlerinin de tasvibiyle “*Sizin için seçeceğim kişiye razı olacağınıza ve muhalefet edenlere karşı beni destekleyeceğinize dair söz veriniz. Ben de akrabalık gayreti göstermeyeceğime ve Müslümanların hayrına çalışacağıma Allah adına yemin ederim*” dedi. Onlardan teminat aldı ve kendisi de teminat verdi. Görevi üstlenen ‘Abdurrahman b.‘Avf, şûrâ üyelerinden hangisinin halife seçilmesinin daha uygun olacağı hususunda ordu komutanları, ileri gelen bazı kimseler ve diğer sahabelerle görüşmeye başladı. Bu esnada edildiği intiba, görüşlerin Hz. Ali ile Hz. Osman üzerinde yoğunlaştığı şeklindeydi. Bununla birlikte ‘Abdurrahman b. ‘Avf, heyetin huzurunda Hz. Ali’ye “*Allah’ın kitabı, Peygamber’in sünneti ve ondan sonraki iki halifenin yolunu takip edeceğine yemin et*” diye üç kez tekrarladı. O da “*Umarım ilmimin ve takatimin yettiği kadar yaparım*” diye cevap verdi. Aynı şekilde ‘Abdurrahman b. ‘Avf yemini üç kez Hz. Osman’a da tekrar ettirdi. O da “*Evet*” cevabını verdi. Bunun üzerine ‘Abdurrahman b. ‘Avf başını kaldırarak, eli Hz. Osman’ın eli üzerinde olduğu halde “*Ya Rab! Şâhid ol, bana tevdi edilen emaneti Osman’ın boynuna yükledim*” diyerek biat etti. Onu müteakip, heyetin diğer üyeleri de biatte bulundular.³⁹⁴

Hz. Osman halife seçilince halkın çoğu Emevîler ve Hâşimîler olarak ikiye bölündü. Halife seçiminde de görüldüğü gibi Hz. Ali ve halife Hz. Osman’ın Hz. Peygamber’e yakınlıkları itibariyle görüşler, bu iki şahsiyet üzerinde yoğunlaşmıştı. Ne var ki Hz. Osman’ın halife seçilmesi, Hâşimîlerin rekabetini kaldırmaya yetmedi. Bu şartlar altında kendisine biat edilen Hz. Osman şu hutbeyi okudu: “*Siz geçici bir yurttasınız ve son günlerinizi yaşıyorsunuz. Yapabildiğiniz en hayırlısını yaparak ahiret için hazırlanınız. Biliniz ki dünyaya geldiniz, sabahladınız ve akşamladınız. Ömrünüz gelip geçti. Dikkat ediniz, dünya aldatma üzerine kurulmuştur. Dünya hayatı sizi aldatmasın, sizi Allah’tan alıkoymasın...*”³⁹⁵

³⁹⁴ Ahmed Hilmi, *İslam Tarihi*, s. 224-243; Hasan İ. Hasan, *İslam Tarihi*, I, 326-327; *Asr-ı Saâdette İslam*, II, 66-67.

³⁹⁵ et-Taberî, *Târîhu’r-Rusul ve’l-Mulûk*, V, 43.

Görüldüğü gibi bu hutbede Hz. Osman'ın devlet işlerini idarede takip edeceği politikanın mahiyetini açıkça ifade etmemiştir. Hutbesi siyasetle ilgili olmayan dini nasihatten ibarettir. Sanki Hz. Osman kendisini, Müslümanları ve onlara tâbi olan diğer halkları tatmin edecek bir siyaseti takip etmek mecburiyeti altında hissetmek istememiştir. Bu durumun onun ihtiyarlığı, yumuşak huyluluğu ve aşırı derecede iyimserliğine bağlı olduğu düşünülse de bir devletin siyasi hayatında bu nevi mazeretler hoş karşılanamaz.³⁹⁶

Hz. Osman, hilâfet makamına geçer geçmez bir kısım değişiklikler yaptı. Valilere, komutanlara ve vergi memurlarına mektuplar yazdı. Memurlarını, iyiliği emretmeye ve kötülükten nehyetmeye, gayr-i Müslim tebaaya karşı şefkatli davranmaya, vergiyi adalet ve hakkaniyetle almaya teşvik etti. Halka karşı son derece mütevazı davranıp, haşın olmamalarını tavsiye etti. Emaneti iyi koruyup halkın güvenini kazanmaya çalışmalarını talep etti. Aynı zamanda Hz. Osman, diğer halifelerin uygulamalarının aksine ileri gelen vali ve diğer idarecilerde geniş çaplı değişikliklere gitmiştir. Özellikle halkın hoşnutsuzluğuna ve tepkisine yol açan Mervân'ı başkâtipliğe getirmiştir. Diğer taraftan Mısır fatihi 'Amr b.el-Âs'ı (ö.43/664) azledip onun yerine Abdullah b. Sa'd'ı (ö.37/657) getirmesi olumsuzluklara neden olmuştur. Gerek bu değişiklikler gerekse akrabalarına olan aşırı sevgisi ve devlet mekanizmasına onları yerleştirmesi hilâfetinin son altı yılında toplumda bir kısım huzursuzluklara ve çalkantılara yol açmıştır.

Hz. Osman döneminde şikâyetler ve çalkantılara rağmen fetihler bütün hızıyla devam etti. Hz. Ömer zamanında fethedilen yörelerin geriye kalan kısımları alındığı gibi, yeni yerleşim birimleri de fethedildi. Bu arada, 646 yılında İran ve Türkistan Müslümanların eline geçti. Eskişehir fethedildi. Kuzey Afrika'da İslâm hâkimiyetine direnen Berberî kabileler dize getirildi. Kıbrıs, Rodos, Ankara, Herat, Belh İslâm topraklarına katıldı. Bu kadar geniş bir alan üzerinde savaşlar sonucunda elde edilen ganimet ve toplanan vergi halkın refahına yol açmakla birlikte bazı siyasi sorunları da beraberinde getirmiştir. Servet birikimi ve idarecilerin gereken organizasyonu yapmamaları siyasi çalkantıların meydana gelmesine sebebiyet vermiştir.

Görüldüğü gibi Hz. Osman devrinde geniş çaplı fetihler olmakla birlikte; toplumda meydana gelen maddî ve manevî değişiklikler sonucunda, kendisinin bir

³⁹⁶ Hasan İ. Hasan, *İslam Tarihi*, I, 330.

suikasta kurban gitmesine ve ondan sonraki halifenin, tam uzlaşma sağlanamadan seçilmesi sonucunu doğurmuştur.³⁹⁷ Bu durumla ilgili olarak Ahmed Hilmi'nin değerlendirmesi şöyledir: “İşte görülüyor ki halife, ahâliyi kendinden soğutmak için her ne lâzımsa yapıyor ve ashaptan hiçbirinin re’y ve nasihatını kabul etmiyor. Yaptığı işler Mervân ve emsâlinin hilkatından ibaret iken, kibâr ashaba makul cevap vermekten aciz kaldıkça bu benim içtihadımdır deyip geçiyordu. Nihayet bu şekil idareden bîzar olan Kûfe, Basra ve Mısır ahalisi akın akın Medine’ye geldiler, halifeye şikâyetlerini arz ettiler. Cenâb-ı Osman birtakım vaatlerde bulundu. Müşteki İmam Ali’nin nasihatleriyle teskin edildiler. Lâkin Emevîler, bilhassa Mervân her şeyi tahkir ediyor; hatta Hz. Peygamber’in ashabını bile gücendiriyordu. Bütün bunlardan sonra hâdiselerin inkişafı işi Hz. Osman’ın muhasara edilmesine kadar götürdü. Müşteki kendisinin istifası ile fesada sebep olan Mervân’ı teslim etmesi talebinde bulundular. Hz. Osman bu taleplerin her ikisini de reddetti. Bu durum karşısında artık asabiyeti son derece bulmuş olan halk, Cenâb-ı Osman’ın hürmete şayan yaş ve makamını, İslâm dinine olan hizmetlerini unuttu ve onu şehid ederek ilk tefrika ve fesadın temelini attı”³⁹⁸

Hız. Ali Dönemi (35-40/656-661)

Hız. Ali'nin halife seçilmesi, kendisinden önceki halifeler gibi olmadı. Hız. Ebûbekir, başlangıçta bazı ihtilâflar olmuşsa da sahabelerin rızasıyla seçilmişti. Vefatından sonra herhangi bir ihtilâf olmadı zira o, yerine Hız. Ömer'i tavsiye etmiş, Müslümanlar da ona itaatin gerekli olduğunu kabul etmişlerdi. Hız. Ömer vefat edince de onun oluşturduğu şura gereğince Hız. Osman halife seçilmişti. Hız. Osman'ın vefatında ise isyancıların elebaşlarından olan Abdullah b. Sebe ve beraberindekiler Hız. Ali'nin seçilmesini istediler. Bu esnada ashabın çoğu diğer şehirlere dağılmıştı. Medine'de kalanların sayısı da azdı. Sa'd b. Ebî Vakkâs Abdullah b.Ömer (ö.73/692) gibi bazı sahabeler Hız. Ali'ye biat etme hususunda tereddüt gösterirlerken Ensârdan olan şair Hassân, Mesleme b. Muhalled (ö.62/682), Hız. Osman'ın yakın dostları ise hiç biat etmediler. Hatta Muğire b.Şu'be (ö.50/670) gibileri Suriye'ye kaçtılar. Medine'deki sahabelerden bazılarının çekimserliği, Umeyyeoğullarından bir kısmının Suriye, bir

³⁹⁷ Geniş bilgi için bkz. *Tarihu'l-Hulefa*, s. 147-148; Hasan İ. Hasan, *İslâm Tarihi*, I, 327-339; *Asr-ı Saâdet*, V, 12-45.

³⁹⁸ Ahmed Hilmi, *İslâm Tarihi*, s. 246.

kısımının da Mekke'ye giderek biat etmemelerine rağmen Hz. Ali'ye biat, çoğunluğun rızasıyla gerçekleşmiştir.³⁹⁹

İbn 'Abdî Rabbih el-İkdu'l-Ferid adlı eserinde konu ile alaklı olarak şu tespiti yapmaktadır: “Osman b.Affân öldürülünce halk Hz. Ali'ye koştu, çoğunluk onda ittifak etti. Bunun üzerine Hz. Ali etrafında toplananlara şöyle dedi: “Bu iş böyle olmaz. Halifeyi seçme hakkı Bedir savaşına katılanlarındır; Talha, Zubeyr ve Sa'd neredeler?” Müteakiben Talha, Zubeyr ve Sa'd b.Ebî Vakkâs gelerek biat ettiler. Onları takip eden Muhacirler ve Ensâr, devamla diğer halk biat etti.”⁴⁰⁰

Hz. Ali hakkı yerine getirme hususunda toleranslı birisi değildi ama sert davranmak da onun mizacına uygun değildi. Göreve başladığında Hz. Osman tarafından tayin edilmiş, isyan ve fitnenin kaynağı olan valileri görevden almakla işe başladı. Bazı sahabelerin, durum sakinleşip idaresinin istikrar ve güç kazanmasına kadar bu valileri görevlerinde bırakması için yaptıkları tavsiyelere kulak asmadı. Aynı şekilde halifeliğinin ilk günlerinde Hz. Osman'ın yakınları ve kendi çocukları için vermiş olduğu arazileri beytülmale geri almada aceleci davrandı. Ödemelerin tevziinde Hz. Ömer'in koymuş olduğu kaideleri takip etmeye başladı. Gelir taksiminde de onun yerleştirmiş olduğu düstur ve çerçeve içerisinde sürdürme gayretinde idi. Ne var ki böyle bir uygulamanın yürürlüğe konulması Hz. Osman döneminde büyük servetler edinmiş vali ve diğer resmi görevlilerin öfkelerini kabarttı. Suriye'nin serveti sayesinde güçlü bir ordu kuran, böylece durumunu güçlendiren Mu'âviye, Hz. Ali'ye karşı isyan bayrağını çekti. Bu durumu fırsat bilen isyancılar, Hz. Ali'den Hz. Osman'a suikast düzenleyenleri takip etmesini, katilleri yakalayarak onlara kısas uygulanmasını istediler. Hz. Ali ise, bunlardan önce kendisine itaat etmeleri gerektiğini ve Hz. Osman'ın kanını dava hakkı olan kimsenin kendine gelmesini ve kendisiyle birlikte hukukun gerektirdiği işlemin yapılmasını söyledi. Zira halife Hz. Ali böylesi hassas davaların toplumda yaygınlaştırılmaması, aynı zamanda delil getirmeksizin kısas uygulamanın Kur'ân açısında doğru olmadığı görüşündeydi.

Ancak Hz. Ali, son derece iyi niyetli ve hakkaniyetli davranmasına karşın, gelişmekte olan ve günden güne toplumda dalgalanan ayrımcılık olaylarını engelleyemedi. Dolayısıyla İslâm toplumunda temel ayrılıkların tohumunun atıldığı ve

³⁹⁹ Hasan İ. Hasan, *İslâm Tarihi*, I, 338.

⁴⁰⁰ İbn 'Abdî Rabbih, *el-İkdu'l-ferid*, II, 93.

kan dökülmesine sebep olan Cemal vak'ası patlak verdi. Bir tarafta Hz. Ali ve askerleri, karşı tarafta ise Hz. Âişe, Talha, Zubeyr ve Emevîoğullarının askerleri vardı. Durum bununla da sükûnete kavuşmamış, aksine Hz. Ali ile Mu'âviye'nin ordusu bu defa Sıffîn'de karşı karşıya gelmişti. Bu savaşı hakem olayı ve buna bağlı olarak Hz. Ali'nin ordusunun kendi içinde parçalanması, Haricilerin zuhuru ve bir süre sonra da Mu'âviye'nin Mısır'ı istilâsı takip etti. Hz. Ali ordusundan ayrılanları ve kendisine isyan bayrağını çeken taraftarları yüzünden sıkıntı ve güçlüklerle düşerken; Mu'âviye, zincirleme takip eden olaylar neticesinde 'Amr b. el-As vasıtasıyla Mısır'ı ele geçirdi. Mu'âviye bununla da yetinmeyip halkı kendi halifeliğini kabule çağırmaya başladı. Hz. Ali bu tehlikeyi görünce, Mu'âviye ile savaşmak için 40.000 kişilik bir ordu hazırladı. Bu ordu, hareket etmek üzere iken Hâricilerden 'Abdurrahmân b. Mulcem (ö.40/661) Hz. Ali'yi zehirli bir kılıçla yaraladı. Bu darbe ile Hz. Ali, hicrî 40. yılı Ramazan ayının 17. gününde vefat etti. Müslümanlara büyük bir zarar veren bu acı olayla Sadru'l-İslâm dönemi kapanmış saltanata dayalı Emevî devri başlamış oldu.⁴⁰¹

İslâm'ın pek çok güzelliklerini şahsında mezceden, sözleriyle gönülleri fetheden, edip ve şâir vasfını taşıyan halife Hz. Ali, Müslümanların gönüllerinde taht kurduğu gibi gayr-i müslimlerin de takdirini kazanmıştır. Nitekim müsteşriklerden Nicholson onu değerlendirirken şöyle demektedir: *“Ali birçok yüce faziletlerle temayüz etmesine rağmen, bir hükümdarın ihtiyaç duyduğu ihtiyat ve dehadan mahrumdu. Sağlam, güçlü, kuvvetli, zeki, ileri görüşlü, savaşta kahraman, iyi bir müsteşar, hikmet sahibi, vefakâr ve düşmanına iyi muamele eden biriydi. Şiir ve belâgatte sivrildi, aralarında birçok uydurma şeyler katılmış ve tahrif edilmiş olmasına rağmen şiirleri ve hutbeleri şark-İslâm dünyasında şöhret bulmuştur... Bundan dolayı harbin evveleminde hileden ibaret olduğunu kabul eden ve kendilerini zafer ve neticeye ulaştıracak her türlü cürümü işlemekten sakınmayan rakipleri onu yendiler”*.⁴⁰²

Dört Halife dönemi, devlet yönetimi itibariyle tam bir bağımsızlık ve sahabelerin özgür iradeleriyle hilâfet makamına oturacak şahsı seçimle getiren, halkın rızasına ve özellikle şuraya dayalı kararlar dönemi olup babadan oğla geçen bir makam, ya da silah

⁴⁰¹ Hasan İ. Hasan, *İslâm Tarihi*, I, 338-340; Ahmed Hilmi, *İslâm Tarihi*, s, 248-270.

⁴⁰² Hasan İ. Hasan, *İslâm Tarihi*, I, 349

gücüyle ele geçirilen bir mevki olarak değerlendirmediklerini ortaya koymaktadır. Takip edilen sistemin belli başlı özelliklerini şöyle sıralamak mümkündür:⁴⁰³

1. Şuraya Dayalı Yönetim

İlk dört halife, kendi idarî ve yasama görevlerini toplumun görüş sahibi kişilerine danışmadan ifa etmezlerdi. Onlar aynı zamanda kendilerine danışanlar hakkında görüşlerini korkusuzca serdetme hakkına sahip olduklarını gösterip bunu gerçekleştirirlerdi. Bu bağlamda Hz. Ömer, seçici kurulun önünde yaptığı konuşmada devlet politikasını şu şekilde ortaya koymuştur. “Sizi başka bir şey için değil, ancak sizin işlerinizi yürütmek üzere bana verilen emanetin yükünü benimle paylaşmanız için çağırdım. Ben sizden biriyim. Bugün sizler gerçeğin şahitliğini yüklenmiş olan insanlarsınız. Kim ki benden farklı bir şeyler düşünüyor ve konuşmak istiyorsa onu yapmakta serbesttir. Kim de benim görüşümü paylaşıyorsa bunda da hürdür. Sizleri isteklerime tâbi olmanız için zorlamam.”⁴⁰⁴

2. Beytülmal (Devlet Hazinesi)

Hazine, yönetici için Allah’tan ve halktan alınan bir emanettir. Halife, hukukun izin vermediği bir şekilde ona bir şey katmayı, ondan bir şey harcamayı caiz görmezdi. Yöneticinin gözünde beytülmalin şahsi amaçlar için kullanılması meşru değildi. Hz. Ömer bu konuya işaretle “Ben sizin bu emanetinizi, üç şey hariç, kabul etmiyorum. Bunlar da hak üzere verilmesi ve alınması ve haksızlık yapmaktan kaçınılmasıdır. Sizin mal, mülkünüzle ilgili tutumumun yetimin mal, mülkünü koruyan kişinin tutumundan farkı yoktur. İhtiyaç duymadığım sürece ondan bir şey almam, ihtiyaç duyduğumda da birinin himayesi altındaki malından ne kadar istifade edebiliyorsa ben de o kadar istifade edeceğim” şeklinde açıklık getirmiştir.⁴⁰⁵

3. Yönetimin Amacı

Halifeler, yönetimindeki amaçları konumlarını ve yönetici olarak görevlerini, izledikleri politikaları bizzat kendileri tarafından yaptıkları muhtelif konuşmalarla ortaya koymuşlardır. Meselâ Hz. Ebûbekir, mescidde kendisine verilen biat sözüne takiben yaptığı ilk konuşmasında “Sizin en hayırlınız olmadığım halde size yönetici

⁴⁰³ Komisyon, *İslâm Düşünce Tarihi*, I-IV, İstanbul, 1990, II, 285-286.

⁴⁰⁴ Ebû Yûsuf Yakub b. İbrahim, *Kitabu'l-Harâc*, Kahire, tsz. s. 125; *İslâm Düşünce Tarihi*, II, 286.

⁴⁰⁵ *Kitabu'l-Harâc*, s. 125.

olarak seçildim. Doğru yolu takip ettiğim müddetçe bana yardım edin, saparsam beni düzeltin. Hak sadakat, batıl ise ihanettir. Sizin en zayıfınız, hakkını alıncaya kadar benim yanımda güçlüdür; sizin en güçlüünüz ise benim yanımda hakkını ödeyene kadar zayıftır. Dikkat edin! Bir millet ne zaman Allah yolunda çalışıp çabalamaktan vazgeçerse Allah onu alçaltır ve o millet, ne zaman kötülüğün orada hâkim olmasına izin verirse, şüphesiz Allah onu sefil eder. Allah'a itaat ettiğim müddetçe bana tâbi olun; şayet O'na itaat etmezsem siz de bana itaat etmeyin.”⁴⁰⁶ demiştir.

Hz. Ömer, yönetimin asıl amacını ortaya koyan bir konuşmasında “Hiçbir yönetici, insanların Allah'ın kanununun hilâfına davranmalarını emretme hakkına sahip olacak kadar yüksek bir konumda olamaz. Ey İnsanlar! Sizin, benim üzerimde haklarınız vardır. Bunları yerine getirmek de benim görevimdir. Sizin gelirlerinizden veya Allah tarafından gelen ganimetten hukuka aykırı olarak bir şey almayacağıma ve bu yollarla elde edilen hiçbir şeyi hazineden haksız bir şekilde çıkarmayacağıma sizi temin ederim.”⁴⁰⁷ demiştir.

Yine Hz. Ömer yönetiminin boyutlarını açıklamak üzere hac mevsiminde bütün valilerini toplayıp insanların büyük bir kısmının hazır buldukları bir yerde şöyle bir duyuruda bulunur: “Şayet bir idareciden adaletsizliğe uğramış biri varsa öne çıkıp şikâyetini bildirsin”. Kalabalığın içinden biri kalktı ve ‘Amr b. el-‘As (ö.43/644) tarafından kendisine haksız bir şekilde kırbaç cezası uygulandığına dair şikâyette bulunur. Hz. Ömer bu şahsın ileri çıkmasını ve vali ile hesaplaşmasını ister. ‘Amr b. el-‘As, Hz. Ömer’in, valilerini bu onur kırıcı duruma düşürmemesini isteyerek protesto eder. Fakat Hz. Ömer, Hz. Peygamber’in bizzat kendisinin böylelerinden hakkını almak için insanlara müsaade ettiğini, böylesi bir olaya kendisinin şahit olduğunu söyler. Haksızlığa uğratılmış kişiden öne çıkmasını ve hakkını almasını ister. Bunun üzerine ‘Amr b. el-‘As adama vurdurduğu her bir kırbaç için iki dirhem ödemek kaydıyla mağduru ikna eder ve yakasını kurtarır.⁴⁰⁸

4. Hukukun Üstünlüğü

Dört halifenin dördü de kendilerini hiçbir zaman hukukun üstünde görmediler. Hukukun hâkimiyetine inanan bu zatlar ister Müslüman olsun ister gayri müslim olsun

⁴⁰⁶ et-Taberî, *Târîhu'r-Rusul ve'l-Mulûk*, III, 210.

⁴⁰⁷ *Kitabu'l-Harâc*, s. 117; *İslâm Düşünce Tarihi*, II, 288.

⁴⁰⁸ *Kitâbu'l-Harâc*, s. 116.

bütün vatandaşların eşit olduklarını kabul etmişlerdir. Hâkimler atamışlar, ama hâkim olarak atanan kişi sıradan birini nasıl yargılıyorsa halife ve diğer görevlileri de aynı şekilde yargılama ve cezalandırma özgürlüğüne sahipti. Başka bir ifade ile hukuk önünde âmir olsun, memur olsun, asil veya sıradan biri olsun eşit muameleye tâbi tutulmak zorundaydı. Özellikle Hz. Ömer ve Hz. Ali bu konuda son derece hassas davrandıkları, zafiyet ve gevşeklik gösteren hâkimleri uyardıkları bilinen bir gerçektir.⁴⁰⁹

5. Tarafsızlık İlkesi

Sadru'l-İslâm Döneminin ayırt edici önemli özelliklerinden biri de uygulamadaki tarafsızlık ilkesidir. Herkesin İslâm'ın ruhuna ve prensiplerine uygun olarak eşit ve âdil muameleye tâbi olduğu her türlü kabile taassubundan, ırkî saplantılardan veya mahalli ön yargılardan uzak olmasıydı. Hz. Peygamber'in vefatından sonra Arapların kabile taassubu ve kıskançlıkları şiddetli bir kasırğa gibi yeniden alevlendi. Onun vefatını izleyen geniş çaplı irtidad hareketleri ve yalancı peygamberlik iddialarının ardındaki temel sebep, kabile taassubu ve gereksiz ön yargılar oluşturuyordu. Nitekim Museyleme'nin hayranlarından biri şöyle diyordu: "*Museyleme'nin yalancı peygamber olduğunu biliyorum. Ancak Rebîa kabilesinin yalancı peygamberi, Mudar kabilesinin gerçek peygamberinden daha hayırlıdır.*"⁴¹⁰

Fakat insanlar, Hz. Ebûbekir ve onun ardından Hz. Ömer'in sadece Arap kabileleri arasında değil, Arap olmayanlar ve gayr-i müslimler arasında bile örnek teşkil edecek kadar eşitlik ve adalet taraftarı olduklarını gördüler. Hatta onların en yakın akrabalarını tercih ya da yararına bir tarafgirlik yapmadıklarına şahit olduklarında, cahili temayüller kısa bir sürede bastırıldı. Müslümanlara İslâm'ın evrensel görüş ve bakışı telkin edildi.⁴¹¹ Ne var ki Hz. Ömer, hilâfet yıllarının sonlarına doğru kabile unsurları ve taassuplarının tümüyle ortadan kalkmadığını fark ettiği için, kendisinden sonra yeniden alevlenip İslâm'ın birlik ve dirliğinin bozulacağı endişesini taşıyordu. Nitekim kendisinin muhtemel halefine dair konuşurken dikkatli olunmasını, seçilecek halifenin kendi akraba ve yandaşlarını korumaması gerektiğini özellikle vurguluyordu. Onun bu endişesi ölüm anında bile eksik olmadı. Yanına Hz. Ali, Hz. Osman ve Sa'd b.

⁴⁰⁹ *İslâm Düşünce Tarihi*, II, 287-288.

⁴¹⁰ et-Taberî, *Târîhu'r-Rusul ve'l-Mulûk*, II, 580.

⁴¹¹ *İslâm Düşünce Tarihi*, II, 390.

Ebî Vakkâs'ı çağırarak her birine şöyle der: “Eğer benden sonra halife olursanız kabilelerinizin, insanlara haksızlık yapmalarına izin vermeyin”.⁴¹² Bunun yanında yeni halifeyi seçmek için oluşturulan kurula yaptığı tavsiyeler arasında yeni halifenin kendi kabilesinin çıkarını gözetmeyeceğine söz vermesini istedi. Bununla birlikte üçüncü halife Hz. Osman, seleflerinin standartlarını korumada başarısız oldu. Ummeye oğullarına taraf meyletti. Bu tutum ve davranışı tebaa arasında endişelere yol açtı. Neticede Hz. Ömer'in korktuğu şey vuku buldu. Üçüncü halife Hz. Osman, kendisine karşı meydana gelen ayaklanma ve isyanlar sonucunda şehid edildi. Uyumakta olan kabile taassubu ve önyargı korları yeniden alevlendi ki ondan önceki halifelerin tesis etmiş oldukları çatı bütünüyle sarsıldı.⁴¹³ Hz. Osman'ın vefatından sonra Hz. Ali, halifeliği Hz. Ebûbekir ve Ömer'in koydukları standartları yeniden yakalamak için çaba gösterdi. O, hiç kimsenin tarafını tutmuyordu ve kendisi bundan dikkatle uzak kalmaya çalışıyordu. Ancak alevlenmiş olan isyan ve ayrılık hareketleri dinmek bilmiyordu. Özellikle Hz. Osman'ın tayin etmiş olduğu valileri değiştirmeye kalkışınca iş büsbütün çığırından çıkmaya başladı. Sırtını Suriye ordusuna dayayan Şam valisi Mu'âviye, Hz. Ali'ye karşı isyan bayrağını çekti. Zaten toplumsal destekten yoksun kalan Hz. Ali vermiş olduğu mücadeleyi kısa sürede kaybetti. Bu durum iki önemli sonucu doğurdu: Bunlardan biri Benû Umeyye'nin Hâşimîlere karşı giriştiği kadim mücadeleyi kazanması, diğeri ise seçim ve şuraya dayalı yönetim biçiminin bu olaydan sonra yerini saltanat ve baskı, zaman zaman da keyfiyet arz eden bir rejime bırakmasıdır. Sonuçta bu olayla Müslümanlar, bir kopuşun ve köklü değişimin etkilerini tarihleri boyunca hissettiler ve halen hissetmektedirler.⁴¹⁴

2.1.2. Sosyal Durum

Sadru'l-İslâm Döneminde sosyal hayatın safhalarına geçmeden önce o hayatın asıl çekirdeğini teşkil eden Hz. Peygamber'in niteliklerine kısaca değinmekte yarar görmekteyiz.

⁴¹² et-Taberî, *Târîhu'r-Rusul ve'l-Mulûk*, III, 264.

⁴¹³ *İslâm Düşünce Tarihi*, II, 291.

⁴¹⁴ Geniş bilgi için bkz. *İslâm Düşünce Tarihi*, II, 285-291; Ahmed Hilmi, *İslâm Tarihi*, s. 247-250.

Hız. Peygamber'in Sosyal Hayattaki Konumu

Kur'an-ı Kerim'in ifadesiyle "âlemlere rahmet"⁴¹⁵ olarak gönderilen Hz. Peygamber, Yüce Allah tarafından üstün nitelik ve kabiliyetlerle donatılmıştır. Onun bu üstün şahsiyetini ve yeteneğini görmeden önce önemli bir noktaya işaret etmeliyiz. Allah'ın Resulü, her şeyden önce bir insandır. Hiçbir zaman insanüstü bir varlık olarak algılanmamalıdır. Onu insanüstü bir varlık olarak görmek hata olduğu gibi başarısını da yanlış değerlendirmeye neden olur. Bu sebeple o insani değer ve özellikler içinde değerlendirilmeli ve sosyal hayata etkisi bu çerçevede düşünülmelidir. Zaten ilâhî mesaj da onun, her şeyden önce bir insan olduğunu beyan etmektedir. "*De ki, ben de sizin gibi bir insanım*".⁴¹⁶ Namazda yanılığa düştüğünde söyledikleri ile aynı doğrultudadır. "*Ben de sizin gibi bir insanım, sizlerin unuttuğu gibi ben de unutabilirim. O halde unuttuğum olursa bana hatırlatınız*".⁴¹⁷ Müslümanlar arasında anlaşmazlık olduğu zaman kendisine arz edilen delillere göre hüküm vereceğini bildirdiği şu meşhur sözünde aynı hususa yer vermiştir: "*Kuşkusuz ben de sizin gibi bir insanım. Gün olur bana içinizden iki hasım gelir. Ola ki bunlardan biri haksız olduğu halde bana derdini daha düzgün anlatır, ben de güzel sözleri doğru zannederek onun lehine hüküm vermişsem bilsin ki o hak ateşten bir parçadır. Onu ister alsın isterse almasın*".⁴¹⁸ Ancak insan olduğunu ifade ederken, onu sıradan biri değil de ilâhî mesajla görevlendirilmiş biri olarak görmek gerekir. Onu insanlığın kurtuluşu için "en güzel örnek"⁴¹⁹ olarak değerlendirmek doğrudur. Dahası üstün yaratılıştaki olduğu Kur'an'da da beyan edilmiş olan bir insanın diğer insanlardan yetenek yönünden farksız olduğunu söylemek anlamsız olur. Yüklendiği görevin ağırlığı açısından bakılırsa bunu zorunlu kabul etmek gerekir.

İşte bu kadar zor görevleri üstlenen ve sosyal hayatta köklü değişikliklere neden olan Hz. Peygamber'in, insan olmakla birlikte, bir kısım üstün yetenek ve hasletlere sahip oluşu tabiidir. Bu bağlamda Hz. Peygamber çağının ölçü ve telakkilerini hayli geride bırakan üstün bir kişiliğe sahiptir. O, bu üstün şahsiyeti ile içinde yaşadığı topluma kendini kabul ettirmiş, toplumun fertlerini görevlendirildiği çizgiye çekmeyi

⁴¹⁵ Enbiyâ Sûresi: 21/107.

⁴¹⁶ Kehf Sûresi: 18/110.

⁴¹⁷ Buhârî, 105; Müslim, 84

⁴¹⁸ Buhârî, 101; Müslim, 128

⁴¹⁹ Ahzâb Sûresi: 33/21.

başarmıştır. İdeal bir toplum modeli çizerek gerçekleştirdiği sosyal hayat buna eklenirse, başarısının önce şahsiyetine bağlı olduğu sonucuna varılır. Hz. Peygamber'in üstün şahsiyetini incelerken yukarıda da belirttiğimiz gibi, önce insan oluşunu, onun insanî yetenek ve hasletlerinden bahsedip peygamberlik görevinin zorunlu kıldığı liderlik vasfını kısaca izah ettikten sonra sosyal hayata olan etkilerinden bahsedelim.⁴²⁰

Hz. Peygamber, gerek fizyolojik gerekse iç âlemi ve ahlâkî güzellikleri ile üstün bir şahsiyete sahiptir. O, son derece yumuşak huylu, ağır başlı, ciddî ve vakurdu. Şefkat ve merhamette eşsizdi. Çevresindekilere güler yüzlü davranır, ayırım yapmaksızın tüm akraba ve ashabına nazik muamelede bulunurdu. Kaba ve hoyrat değildi. Aşağıdaki ayetler onun bu niteliklerine işaret etmektedirler: *“Andolsun ki size içinizden, sıkıntıya düşmeniz kendisine ağır gelen, size son derece düşkün, müminlere karşı şefkatli ve merhametli olan bir peygamber gelmiştir.”*⁴²¹ *“Allah'ın rahmetinden dolayı sen, onlara yumuşak davrandın, şayet kaba ve katı yürekli olsaydın, etrafından dağılıp giderlerdi.”*⁴²² *“Sana tâbi olan müminlere şefkat kanatlarını ger.”*⁴²³ Hadis âlimi İmam Timizî'nin naklettiği bir hadiste aynı özellikler dile getirilmiştir. *“Hz. Peygamber her zaman güler yüzlü, yumuşak huylu, ciddi ve vakurdu. Kaba ve yordamsız değildi. Bağırarak konuşmaz, kötü söz söylemezdi.”*⁴²⁴

Sosyal açıdan bilinen bir gerçektir ki ister fert ister toplum bazında olsun yerleşmiş anlayışları, örf, âdet, gelenek ve görenekleri değiştirmek oldukça zordur. Hele gelenek ve göreneklerine sıkı sıkıya bağlı olan o haşin Arap toplumunda daha da zor olsa gerektir. Gerçekten de Hz. Peygamber bu zor işi başarmıştır. Kendisini yıldırma ve davasından vazgeçirmek için çeşitli hile ve tuzaklara karşı sabır ve tahammül göstermiş, bu insani değerleri sayesinde ona karşı koyanları mutlu ve saadetli bir yola kavuşturmuştur. Kendisine zulüm ve işkence yapanlara kin tutmayıp affi yeğlemesi onun insani bir hasletidir. Kadı İyâd konuyla ilgili olarak şunları söylemektedir: *“Hz. Peygamber'in kendisine yapılan kötülükleri cezalandırmaya gücü yettiği halde sabredip affetmeyi tercih ettiğine dair sahih rivayetler sayılamayacak kadar çoktur. Onun, başarıya ulaşıncaya kadar Kureyş'in verdiği sıkıntılara göğüs gerdiğini gösteren sahih*

⁴²⁰ Hasan İ. Hasan, *İslâm Tarihi*, I, 235-238; Asr-ı Saâdete İslâm, I, 159-160.

⁴²¹ Tevbe Sûresi: 9/128.

⁴²² Al-i İmrân Sûresi: 3/159.

⁴²³ Şuarâ Sûresi: 26/215.

⁴²⁴ et-Tirmizî Ebû İsa Muhammed b. İsa, *eş-Şemâ'ilu'n-Nebeviyye ve'l-Hasa'isu'l-Mustavaffiyye*, İstanbul, tsz. s. 107.

*kaynaklardan naklettiğimiz haberler, bu konuda yakın hâsıl edecek şekilde, tevatür derecesine varmaktadır.*⁴²⁵

Hz. Peygamber, hilm ve tevazu sahibi idi. Sosyal hayatta bu özellikleri onu başarıya ulaşmada önemli etkileri olmuştur. Özellikle çevresinin genişlemesinde doğrudan etkili olduklarında şüphe yoktur. Hz. Peygamber'in tevazuuna dair Kadı İyâd şunları kaydetmektedir: *“Hz. Peygamber'in tevazuuna gelince, Cenâb-ı Hakk katındaki yüksek mevkiine rağmen O, insanların en mütevazı olanı idi. Kibri yoktu, büyülenmezdi. Böyle olduğu için de merkebe biner, terkisine adam alırdı. Yoksulları ziyaret eder, fakirlerle birlikte otururdu. Kölelerin davetlerine icabet ederdi. Sahabelerin arasına karışır, bir mecliste kimseyi rahatsız etmeden mevcut olan boş yere otururdu.*⁴²⁶

Hz. Peygamber'in önemli hasletlerinden biri de ahde vefadır. O, bir insan olarak ahdine son derece sadıktı. Sözünde durur, hiçbir şey onun sözünü yerine getirmesine engel olamazdı. Ne pahasına olursa olsun sözünü mutlaka yerine getirirdi.

Görüldüğü gibi Hz. Peygamber insani vasıflarla dopdolu, yumuşak huylu, ağırbaşlı, ciddi, vakur, şefkat ve merhamet sahibi, hilm ve tevazu timsali, yumuşak kalpli, ahde vefalı biriydi. Bu özelliklere sahip olduğu içindir ki ilk vahyin gelişi sırasında eşi Hz. Hatice, onu teselli ederek şöyle demiştir: *“Allah'a yemin ederim ki O, hiçbir zaman seni mahzun etmez, çünkü sen akrabalarını gözetirsin. İşini görmekten aciz olanların sıkıntılarını çekersin. Yoksula verir, hiç kimsenin kazandıramayacağını kazandırırın. Misafiri ağırlar, hak yoluna çıkan engellere mani olursun ve halka yardımcı olursun.*⁴²⁷

Hz. Peygamber, kendisine inananları yönlendirir, eğitim ve öğretimlerine nezaret ederdi. Anlaşmazlıklarda hakem, harplerde ordu komutanı idi. Başka bir ifade ile ilk Müslümanların oluşturduğu toplumun lideri, muallimi, hâkimi, mürşidi hep o idi. O'nun toplumdaki bu konumu, kuşkusuz bazı niteliklere de sahip olmasını zaruri kılıyordu. Oluşturduğu toplumun sosyal hayatındaki büyük değişiklikler, izah edilen üstün vasıflarına bağlıydı. Onda bulunan üstün liderlik vasıfları bugün bazı noktalarda

⁴²⁵ Kâdı İyâd, İbn Musa el-Endelûsî, *Kitabu's-Şifâ*, I-II, Dımaşk, tsz, I, 84; *Asr-ı Saâdete İslâm*, I, 161-163

⁴²⁶ *Kitabu's-Şifâ*, I, 101.

⁴²⁷ Buhâri, 3; *Asr-ı Saadette İslâm*, I, 164.

temerküz etmektedir. Davasına inanmış biri olarak hiçbir zorluk ve engel onu liderliğinde zaafa düşürmemiş aksine davasına sınıksız sarılmasına neden olmuştur. Bu uğurda taviz vermemiş, yılgınlık ve bıkkınlık göstermemiş, kimseden korkmamıştır. Kısaca davasını bütün benliğiyle savunmuştur. Tüm eza ve cefalar haksız muamele, zulüm ve işkenceler sonuç vermemiş, onu azim ve inancından asla döndürememiştir. Başladığı işi sonuna kadar aynı azim ve sebatla yürütmüştür. Kendisine indirilen ve tebliğiyle sorumlu olduğu ilâhî mesajlar doğrultusunda hareket etmiştir. Kur'ân'ın öngördüğü istikameti benliğinde yaşamıştır. Hz. Aişe, onun, bir işi yaptığında yarıda bırakmayıp sonuna kadar devam ettirdiğini ifade etmiştir.⁴²⁸

Çevresini oluşturan sahabelere sabırlı ve sebatlı olmalarını tavsiye ederdi. Nitekim düşmanla karşılaşmayı arzu etmemelerini, ancak şartlar zorlar da savaşmak zorunda kalırlarsa sonuna kadar sabır ve sebat göstermelerini öğütlediği hadisi buna delâlet etmektedir.⁴²⁹

Hz. Peygamberin insanlar arasında ayırım yapmaksızın herkesle ilgilendiği, dertlerine ortak olup gerektiğinde yardım elini uzattığı bilinmektedir. Onun bu hasleti sahip olduğu eşitlik anlayışının tabii bir sonucudur. Ona göre insanlar, bir tarağın dişleri gibi birbirine eşittir. Takva hariç hiçbirinin diğerine üstünlüğü yoktur. Böylesine eşitlik bilinci kendisinde temerküz etmiş bir şahsiyetin insanlar arasında ayırım yapması düşünülemez. Çevresini oluşturan sahabelerine, mevkiine, ailesine, nesebine, malına bakmaksızın eşit davranırdı. Yoksulu zengine, köleyi hüre tercih etmezdi. Tabii ki Hz. Peygamberde yerleşmiş olan eşitlik bilinci İslâm'ın değişmez ilkesidir. Özellikle dâhilî dönemdeki sınıf ve zümre farklılıklarını ortadan kaldırmak için Hz. Peygamber'in bu güzide uygulaması, insanlık tarihinin önemli atılımlarından biridir. Onun toplum fertleriyle teker teker ilgilenmesi, onlara yol göstermesi, tasada ve kıvançta onlarla bir olması önderlik vasıflarındandır. Hatta dini taassup sebebiyle kendisine ve çevresindeki Müslümanlara hiç de iyi bakmayan, yerine göre hoyratça ve düşmanca davranmaktan çekinmeyen Yahudi ve münafıklara daha iyi davranır, onlarla ilgilenir, bazı işlerinde yardımcı olurdu. Kabiliyetlerini içinde yaşadığı toplum yararına kullanan tek önderdir. Bu sebeptendir ki dağınık bir hayat yaşamaya alışmış insanları İslâm'ın hayat nizamına çekebilmesi gerçekten belli prensipler dâhilinde hareket etmesiyle mümkün olmuştur.

⁴²⁸ Muslim, 189.

⁴²⁹ Buhârî, 2863; *Asr-ı Saadette İslâm*, I, 164-165.

Bu prensiplerden biri de kolay ve uygun olanı tercih etmesidir. Allah Resûlu gerek dinî esasların uygulanmasında gerekse toplum hayatını ilgilendiren işlerde daima kolaylığı yeğlemiştir. İslâm dininin taşraya yayılması üzerine Müslüman olan kabilelerle gönderdiği görevlilere kolaylığı tercih etmelerini tavsiye etmiştir. Hz. Aişe'nin rivayet ettiği şu hadis söz konusu duruma bir örnektir: “Hz. Peygamber sahabelerden birini iş için bir yere görevlendirdiğinde müjdeleyin, nefret ettirmeyin kolaylaştırın, zorlaştırmayın” buyururdu.⁴³⁰ Diğer bir hadisinde de “Allah Resûlu, biri diğerinden kolay iki iş arasında muhayyer bırakıldığında, günah olmadığı sürece kolayını tercih ederdi.”⁴³¹ ifadesine yer vermiştir. Nitekim Kur’ân-ı Kerim’de de bu durum “Allah, sizin için kolaylık ister, güçlük istemez.”⁴³² şeklinde ifadesini bulmuştur.

Bilindiği gibi adalet, bir toplumun oluşmasında ve ayakta durmasında en önemli ilkelerden biridir. Hz. Peygamber gerek peygamberliğinden önce gerekse peygamberliği süresince haktan ve haklıdan yana olmuştur. Özellikle cezaî konularda insanlar arasında mal, mülk, ırk, mevki, cinsiyet hatta din gibi özellikleri esas alarak işlem yapmamıştır. Haklıya hakkını vermede son derece hassas davranmıştır. Onun bu konudaki uygulamaları, hak ve eşitlik prensiplerine azamî gayret gösterdiğini teyit etmiştir. Benû Mahzûm kabilesinden hırsızlık eden bir kadın için ’Usâme b. Zeyd şefaatçi olarak gelir. Bunun üzerine Hz. Peygamber: “Allah’ın emrettiği cezalar hususunda şefaat mi istiyorsun?” diyerek çok sevdiği evlatlığının oğlunu bile reddetmiş, sonra da minbere çıkarak şu tarihi sözleri irâd etmiştir: “Sizden öncekiler, itibarlı bir kişiyi hırsızlık ettiğinde salıverdikleri, avamdan birisi hırsızlık ettiğinde ise elini keserek cezalandırdıkları için helâk oldular. Allah’a yemin ederim ki kızım Fâtıma bile bu işi yapmış olsaydı onun da elini keserdim.”⁴³³

Görüldüğü gibi Hz. Peygamber toplum içindeki sınıflardan üst tabakalarda bulunanların alt tabakalardakileri ezdikleri, onlara zulüm ve haksızlığın her türlüünü reva gördükleri, karşılıklı ilişkilerde daima kendi tabakalarından olanları gözetip gerçek adalet anlayışını yıkararak, toplumu ayakta tutan hukuk önünde eşitlik prensibini gerçekleştirmiştir. O, eşitlik ilkesiyle adaleti tesis edip toplumda sosyal barış ve güvenliği sağlamıştır. Hz. Peygamber’in hayatındaki en önemli özelliklerinden biri de

⁴³⁰ Müslim, 444.

⁴³¹ Buhârî, 166; Müslim, 118.

⁴³² Bakara Sûresi: 2/185.

⁴³³ Ebû Dâvud, 4372.

onlara karşı son derece cömert davranmasıdır. Bu konuya değinen Kadı İyâd (ö.544/1149) Hz. Peygamber'in cömertliğine, kerem ve sehâvetine dair hadis nakletmiştir.⁴³⁴ Onun çok yönlü cömertliği çevresinde bilindiği gibi, taşra olan yörelerde bile duyulmuştu. Huzuruna varıp kendisinden bir şeyler isteyenleri eli boş çevirmemiştir. Gönlünde mal sevgisi olmadığı için isteyenlere sahip olduğu en kıymetli mallarını verdiği bir gerçektir. Onun bu hasletleri, kendisine karşı olan olumsuz tavırları bile önemli ölçüde yumuşatmıştır.

Liderlik sıfatı ve insani değerleri sayesinde sınırlarını çizip gerçekleştirdiği toplum, onun peygamberlik görevinin bir bakıma hedefi ve gayesidir. Yaptığı ve başardığı işler yalnızca ilâhî mesajı tebliğ ile kalmamış, bilakis ideal bir toplumu hayata geçirmeye gayret etmiştir. Oluşturduğu toplum ırk, dil ve asabiyet düşüncesinden uzak, onurlu ve şerefli bir toplumdur. Böyle bir olgu, kuşkusuz teorik planda verilmiş bir hüküm değildir. Aksine yaşanılan hayat ve tarihi gerçekler göz önüne alınarak verilmiş bir karardır. Bu konuda Kur'ân'ın Hz. Peygamber'e yönelttiği emir ve tavsiyelerden bazılarını burada zikretmekte fayda vardır: *“Biz seni bütün insanlara müjdeci ve uyarıcı olarak gönderdik, fakat insanların çoğu bunu bilmezler.”*⁴³⁵ *“Size de, hakkınızda şahitlik edecek bir peygamber gönderdik.”*⁴³⁶ *“Andolsun ki Allah, müminlere aralarından ayetlerini okuyan, onları kötülüklerden temizleyen, kitap ve hikmeti öğreten bir peygamber göndererek iyilikte bulunmuştur. Hâlbuki onlar, daha önceleri apaçık bir sapıklık içindeydiler.”*⁴³⁷ Bu ve benzeri ayetler, Kur'ân'ın tebliğ ayetlerini açıklama ve onları uygulama sahasına koyma, Allah'ın vahyettiği esaslar doğrultusunda ideal ve erdemli bir toplum oluşturma hedefine yöneliktir. Hz. Peygamber, Kur'ân-ı Kerim'in ışığında sünnet dediğimiz talimatlar, açıklamalar, yönlendirmeler, emir ve yasaklar, tavsiye ve öğütler nihayet davranış ve uygulamalarla istenilen sosyal barış ortamını tesis etmiştir.

İşte Hz. Peygamber'in, kısaca izah etmeye çalıştığımız insani değerleri, önderlik kapasitesi ve ilâhî mesajları tebliğ görevi sayesinde daha önce düzenli toplumsal hayattan nasibini alamayan o haşin ve kaba Arap toplumunu gerçek ve kuramsal bir sosyal yaşama adapte etmeyi başarmıştır. Dolayısıyla O ve onun izini takip eden dört

⁴³⁴ *Kitabu 'ş-Şifâ*, I, 85; Hasan İ. Hasan, *İslâm Tarihi*, I, 240-242; Asr-ı Saâdette *İslâm*, I, 165.

⁴³⁵ Seb'e Sûresi: 34/28.

⁴³⁶ Müzemmil Sûresi: 73/15.

⁴³⁷ Al-i İmrân Sûresi: 3/164.

halife döneminin oluşturduğu toplumsal yaşamı meydana getiren bireyleri ve onların özelliklerini kısaca izah etmeye çalışalım.

Toplumda Meydana Gelen Sosyal ve Fikri Değişiklikler

Sadru'l-İslâm toplumunun temel prensiplerini Kur'ân-ı Kerim ile sünnetin bileşimi olan kurallar ve kaideler oluşturmaktadır. Ancak öteden beri devam eden köklü telakkileri ve anlayışları bir çırpıda değiştirmiştir diyemeyiz. Bunun en bariz örneği, toplum içinde bazı sosyal sınıfların bulunmasıdır. Diğer bir ifadeyle Hz. Peygamber, tebliğ ettiği Kur'ân esasları ve bunları hayata aksettiren sünnet ve davranışları, oluşturmaya çalıştığı İslâm ve toplumunun ferdi ve içtimaî hayatlarını önemli ölçüde değiştirdiği halde, belki de topluma hâkim durumdaki sosyal sınıfları arzu ettiği şekilde kaldıramamıştır. Yüce Allah'ın tamamen kaldırdığı toplum telakkilerini kaldırmış, hafiflettiklerini ise zamana bırakmıştır. Sözelimi kardeşliği ideal ölçüde tesis etmiş fakat köleliği tamamen ortadan kaldıramamıştır, ancak Kur'ân'ın direktifleriyle kölelerin hürriyetlerine kavuşmaları için birtakım esaslar koymuştur.⁴³⁸ Sadru'l-İslâm toplumunun oluşum ve özelliklerini kısaca şöyle sıralayabiliriz:

Müslümanlar

Bu dönemde toplumsal açıdan en önemli atılım, Müslümanlar arasında Kur'ân ve sünnetin direktifleri doğrultusunda kardeşlik ruhunun gerçekleşmesidir. Bu oluşumun en güzel örneğini Mekkeli Muhacirler ile Medineli Ensar gerçekleştirmiştir. Ensar, hicret eden Mekkeli kardeşlerini bağrılarına basmış, mallarını ve meskenlerini onlarla paylaşmışlardır.⁴³⁹ İslâm toplumunun çekirdeğini teşkil eden bu grup, daha sonra fethedilen diyarlara örnek olmuştur. Yukarıda da belirttiğimiz gibi, kardeşlik olgusunun gelişmesine karşın toplumdaki sınıfsal farklılıklar tam anlamıyla ortadan kaldırılamamıştır. Medine devri Müslüman toplumu aşağıdaki gruplardan oluşmaktadır:

1. Hz. Peygamberle birlikte Medine'ye hicret eden Mekkeli Müslümanlar,
2. Medine'nin yerli halkından oluşan Ensar,

Gerek Muhacirler ve gerekse Ensar arasında sosyal açıdan özellik arz eden sınıflar şunlardır:

⁴³⁸ *Büyük İslam Tarihi*, I, 154; *Asr-ı Saâdette İslâm*, I, 164-165.

⁴³⁹ Hamidullah, Muhammed, *İslam Peygamberi*, I-II, (5. Baskı), (Çev. Salih Tuğ), İrfan Yayınları, İstanbul, 1993, I, 181-182

Zenginler

Toplumsal meselelerde daha çok bu grup söz sahibi idi. Zamanla Hz. Peygamber'in ve dört halifenin eşit ve adil uygulamaları sayesinde diğer sınıflardan da söz sahibi olanlar çoğaldı.

Orta Sınıf

Ne zengin ne de fakir sayılan tabakaydı.

Fakirler

Mal varlığı yönünden yoksul ve fakir durumda olanlardır. Bunlar daha çok dışarıdan Medine'ye gelenlerdir. Hz. Peygamber'in direktifleriyle mescidin avlusunda bir köşede "Suffe" adı verilen bir barınak yapılmıştı. Burada daha çok Kur'ân ve hadis öğrenmekle meşgul olurlardı. Bazıları hurmalıkları sulama, odun toplama, su taşıma ve benzeri işleri yapmakla geçimlerini temin etmeye çalışırlardı.

Köleler ve Cariyeler

Âzâd edilmiş olsalar da toplumda bir alt sınıf oluşturuyorlardı.⁴⁴⁰ Ancak İslâm toplumu, fertlerini birbirinden ayırmamakta ve onları kanun önünde eşit saymaktadır. Her kesim için onurlu bir hayat nizamı öngörmekte, onun kardeşlik ve kanun önünde eşitlik ilkesi toplumun her kesimini aynı düzeyde kabul etmekte, herkese ifade özgürlüğünü vermekte ve söz hakkı tanımaktadır. Ne var ki alınan tüm tedbirlere rağmen toplumdaki sınıflaşmaya tam anlamıyla engel olunamamıştır.

Medine Antlaşması

Hz. Peygamber, Mekke'den Medine'ye göç ettikten sonra tarihte Medine Vesikası diye bilinen, Müslümanlar ile gayr-i Müslimler arasındaki bir antlaşmayı uygulamaya koymuştur. Bu sözleşme ile dil, din, ırk farkı gözetmeksizin her kesimi kanun önünde eşit kabul edilmiştir. Hiçbir sınıf diğer bir zümreye veya bir Müslüman bir gayr-i müslime zor kullanma hakkına sahip değildi. Daha doğrusu bu vesika hakça bir paylaşım ve insan hak ve onuruna yaraşır ilkelere sahipti. Tasada ve kıvançta eşit paylaşım ülküsüne dayanmaktaydı. Medine'de yaşamakta olan Yahudiler, o günkü ticari hayatı ellerinde tutup hayli sermaye birikimine sahiptiler. Sosyal yaşantılarına ve dinî

⁴⁴⁰ *Asr-ı Saâdette İslâm*, I, 183-184; Hasan İ. Hasan, *İslâm Tarihi*, I, 246-248.

duygularına dokunulmadığı gibi ticari hayatlarına da engel olunmamıştır. Bu vesika aynı zamanda Müslümanları da aynı gayeye yönelik olarak iktisadî hayata teşvik etmiştir.

Diğer taraftan bu antlaşma, siyasîdir ve bir vatandaşlık antlaşmasıdır. Herhangi bir nedenle Medine'ye saldırı olduğu takdirde savunmasına Yahudilerin katkılarını sağlamak, hiç değilse Kureyş'le bir olup herhangi bir zarar vermelerine mani olmak gayesi güdülmüştür. Ayrıca Hz. Peygamber, Medine Yahudilerinin Mekke müşrikleriyle ticari münasebetlerinin doğurduğu yakınlık nedeniyle, Medine'ye herhangi bir saldırı olduğu zaman Yahudilerin düşmana yardımcı olacaklarının da bilincindeydi. Bu nedenle başarılı bir antlaşma yapmakla o, bir taraftan aynı şehirde yaşayanlar arasında yakınlık bağı kurmaya çalışmış, bir yandan da Yahudilerin düşmanla birlikte müminlere zarar vermelerini veya savaş anında arkadan vurmalarını engellemiştir.

Gerek Muhacirlerle Ensar arasında tesis edilmiş olan bu kardeşlik bağları, gerekse Medine Vesikası ilk İslâm toplumunun sosyal açıdan güçlenmesine, kaynaşmasına ve ilerlemeler kaydetmesine önemli katkılar sağladığı kuşkusuzdur. Aynı zamanda Medine'de tesis edilen ilk mescit de sosyal hayatı geliştirmeye katkıda bulunmuştur.

Cahiliye Dönemden Kalan Kan Davalarının Kaldırılması

Cahiliye Arapları arasında en fazla görülen problemlerin başında kan davaları geliyordu. Kabileler arasında savaşımlara kadar varan kan davaları, toplumun dirlik ve düzenini bozan tehlikelerin başında gelmekteydi. Hz. Peygamber İslâm öncesi dönemin, sosyal hayatı kemiren ve ona ağır darbeler indiren kan davalarını kaldırdı. Veda Hutbesinde yer alan konulardan biri de kan davalarının kaldırılmasıdır. Resulullah şöyle buyurmaktadır: *“Bu ayınızdaki bugünüünüz, bu beldeniz haram olduğu gibi kanlarınız, mallarınız, ırzlarınız da birbirinize haramdır... Cahiliye Devri'nin bütün kan davaları kaldırılmıştır.”*⁴⁴¹

Teşkilatlanma

Hz. Peygamber'in oluşturduğu ideal toplum, gerekli düzenlemeleri yaparken sosyal kuruluşları da ihmal etmemiştir. Hicretin hemen ardından ilk iş olarak Medine'de bir mescit inşa edilmiş, daha sonra özellikle dört halife döneminde fethedilen diyarlarda aynı uygulama devam ettirilmiştir. Bu mescitlerin etrafında basit yerler inşa edilerek

⁴⁴¹ Buhâri, 24; *Asr-ı Saâdette İslâm*, I, 183-184.

gerek idarecilerin aileleri gerekse taşradan gelen fakirler barındırılmıştır. Medine ve diğer yörelerde kurulan teşkilatlar arasında misafirhaneler yer almıştır. Sosyal dayanışmanın sembolü olan bu birimler, gerektiğinde konaklama ve diğer ihtiyaçlar için de kullanılmıştır. Eğitim hizmetleri için tahsis edilmiş yerler de vardır. Buralarda eğitimciler görevlendirilirdi. İslâm'ın ilk dönemlerinde getirilen sadakalar, beytülmale girmeden, ihtiyaç sahiplerine anında dağıtılırdı. Ancak zaman içinde genişleyen İslâm toprakları, özellikle de yapılan savaşlarda elde edilen ganimetlerin muhafaza altına alınıp dağıtımının yapılacağı yerler inşa edilmiştir. İlk devlet hazinesi uygulaması denilebilecek söz konusu yerlerde toplanan ganimet ve sadaka gibi mallar, mücahitlerin hisseleri verildikten sonra geriye kalanı ihtiyaca göre oradan dağıtılmıştır. Bunların yanı sıra zamanla Medine'de ve taşradaki illerde bazı idari teşkilatlanmalara da gidilmiştir. Bugün anladığımız manada olmasa da vali, zabıta, tahsildar, pazar yeri denetçisi, müezzin, beytülmal emini, resmi denilebilecek hizmetler gören memurlar bunlardan bazılarıdır. Mamafih Hz. Ömer ve daha sonraki dönemlerde benzeri kurumların daha da yaygınlaştığını ve belirginleştiğini görmekteyiz. Hz. Ömer, Müslümanların teşkilatlanmasına ve bu alanda müesseseler oluşturulmasına gayret gösteren halifelerin başında gelmektedir.

Evlenme Teşkilatı

İnsanlık tarihi boyunca aile, her toplumun çekirdeğini oluşturmuştur. Bu noktadan hareketle Hz. Peygamber İlâhî mesaj doğrultusunda ailenin meşru yoldan kurulmasını esas almıştır. Bu nedenle fuhuş, zina ve nikâh dışı ilişkiler haram kılınmıştır. İslâm'ın getirdiği toplum nizamında anarşiye yer olmadığından aile kurumunun meşru biçimde kurulması üzerinde ısrarla durulmuştur. İnsan neslinin, meşru esaslar dâhilinde evlenmekle devamı öngörülmüştür. Kur'ân "*İçinizden bekârları, köle ve cariyelerinizden salih olanları evlendirin. Eğer yoksul iseler, Allah onları lütfüyle zengin kılar. Allah, lütfü bol olandır, her şeyi hakkıyla bilendir.*"⁴⁴² ayetiyle bu konuyu toplumsal bir görev olarak önerir. Her konuda olduğu gibi evlenme konusunda da Hz. Peygamber, son derece titiz bir tutum izlemiştir. O, sosyal açıdan evlenmenin hayati önem taşıdığını biliyor ve aile yuvasını meşru zemin üzerine oturtuyordu. Bu bağlamda koyduğu ve yerleştirdiği kaide ve kurallar dikkat çekmektedir. Öte yandan kimsesizleri, yoksulları, köle ve cariyeleri evlendirmek için kolaylıklar gösteriyordu. Ashabına aynı

⁴⁴² Nûr Sûresi: 24/32.

doğrultuda tavsiyelerde bulunuyordu. Mehirin hafif tutulmasını tavsiye ediyor, gerektiğinde yardımda bulunuyordu. Son derece basit eşyaların bile mehiri karşılayacağını ifade ederek nikâha izin veriyordu. İhtiyaç duyulduğunda ganimetten evlilere iki, bekârlara bir hisse vererek bu teşviki pekiştiriyordu. İşte Hz. Peygamber'in bu nevi uygulama ve tavsiyeleri onun aile yuvasına ve korunmasına verdiği önemi göstermektedir. Daha önce de belirttiğimiz gibi, Hz. Peygamber'in kolaylığı ve kolay olanı tercih anlayışı, toplumun çekirdeği olan ailenin oluşumunda da görmekteyiz. Dolayısıyla toplumun sosyal yönden huzur ve güven ortamına kavuşmasının, ailenin düzenli ve meşru yoldan oluşmasına bağlı olduğunu bildirmiştir.⁴⁴³

Sadru'l-İslâm toplumuna ve özelliklerine kısaca değindikten sonra şimdi de bu toplumu meydana getiren ve kaynaştıran temel faktörlere kısaca değinelim.

Toplumunu Oluşturan Unsurlar

Sosyolojik açıdan bir toplumu meydana getiren ana faktörler din, dil, ülkü, kültür, aile, tarih birliği, içtimaî ahlak, hukuk ve adalet gibi mevhumlardır. Bu kavramları yaşatan müesseseler ise eğitim, idare, siyaset, iktisat ve benzeri kurumlardır. Hz. Peygamber'in düzenli, teşkilatlı, moral yönünden üstün bir toplumun oluşmasında üzerinde ısrarla durduğu ana ilkelerin belli başlıları şunlardır.⁴⁴⁴

Din

İslâm öncesi Arap toplumunda dini hayat yok denecek kadar azdı. Hanifilik müstesna, putperestliğin ise hâkim olduğu bir hayattan ibaretti. İnanç esasları daha önceki semavî dinlerden arta kalan bazı inanç kırıntıları taşımakla birlikte, tahrife uğramış hurafe davranışlardan ibaretti. Bir kısmı tahrif edilmiş şekliyle toplum hayatına girmiş ve gelenek görenek şeklini almıştı.

Hız. Peygamber'in tebliğ ettiği dini hayatın esasını tevhit ilkesi oluşturmaktadır. Kur'ân kaynakları bu akidenin kendisinden başka ilâh olmayan bir tek Allah'a inanmak, O'na kulluk etmek, O'na güvenmek, O'na tevekkül etmek ve O'ndan korkmak esasına dayanmaktadır. Hız. Peygamber bu inançla birlikte diğer bazı esasları da getirmiştir. Cahiliye'den arta kalan hurafelerden ibaret olan düşünce ve davranışın yerine akıl ve mantığı hâkim kılmaya özen göstermiştir. Cahiliye devirdeki Araplar arasında Allah'ı

⁴⁴³ Ahmed Hilmi, *İslâm Tarihi*, s, 144-149; *Asr-ı Saâdette İslâm*, I, 183-190.

⁴⁴⁴ *Asr-ı Saâdette İslâm*, I, 191-192.

insan şeklinde tasavvur etmek, ruhun başkasına geçmesi (tenasüh) ve melekleri Allah'ın kızları saymak gibi sapık inançları kökünden yok etmeye yönelik bir düşünce sistemini getirdi. Allah'ı eşi ve benzeri olmayan, bütün ihtiyaçları karşılayan, insanlığa doğruyu ve hakikati gösteren bir varlık olarak tanıttı. Allah'a gerçek kulluk etme yolunu tanıtmakla putlarla ilgili bütün âdetleri de ilga etti. Putlar adına kesilen kurbanları ortadan kaldırarak diğer ibadetlerde olduğu gibi bu ibadetin de Allah adına yapılmasını öngördü. Diğer taraftan toplumsal hayatı ilgilendiren ve kaynaştıran zekât, sadaka gibi önemli mali ibadetleri getirmiştir. Sonuç olarak Hz. Peygamber'in tebliğ ettiği dini esaslar tevhid potasında erimiştir. Bu inanç sistemi, önce itikat ve ibadet esaslarına ve Allah inancına açıklık getirmiştir. Bu esasların en önemli özelliği ise birleştirici ve kaynaştırıcı oluşlarının yanında sosyal hayatı düzenleyici karakterler de taşımalarıdır. Hz. Muhammed'in vefatını müteakip, fetihler sonucu yeni kültürlerle karşılaşma, İslâm akaidinde kimi meselelerin tartışma zeminini daha dört halife döneminde açmış, bir kısım meselelerde sapmalar meydana gelmiştir. Dini açıdan bu toplumsal olguya değinen ilâhiyatçı Talat Koçyiğit şunları söylemektedir: "*İslâmi fetihlerin genişlemesinden sonra Müslüman topluluk, muhtelif din ve mezheplerde birçok kavimlerle karşılaşmıştır, bu kavimlerden birçoğu ve belki de hepsi İslâm'a girmiş olmakla beraber daha evvelki dini duygu ve düşüncelerinden sıyrılmamış, bunları İslâm akaidi ile mezcederek yeni ve tabiatıyla İslâm dışı akideler vücuda getirmişlerdir. Bu durum, İslâm'a kasteden taifenin faaliyetini fazlasıyla kolaylaştırmış, bir taraftan ihtilal ateşi körüklenirken, diğer taraftan eski din ve mezhep akideleri yeniden canlandırılarak, bunlara İslâmi renk vermeye çalışmışlardır. Eski itikatlarının tesirinden henüz kurtulamayan bazı Müslümanlar ise, daha evvel akidelerinin İslâmi bir renge bürünmüş olarak karşılıklarına çıkması halinde, onları kabullenmekte tereddüt göstermemişlerdir. Şia, böyle bir gelişmenin en güzel örneğini teşkil eder. Bunlar aslında Müslüman bir topluluk olmakla beraber tarihçiler, akidelerinin esasını bazen Yahudilikte bazen de eski Fars dinlerinde ararlar.*"⁴⁴⁵

Netice itibarıyla Hz. Peygamber'in tebliğ ederek yerleştirdiği tevhide dayalı inanç sistemi, vefatından sonra özellikle fetihlerle birlikte kültür çatışması sonucu bazı sarsıntılara uğramıştır. Bilâhare bu durum karşısında toplum birliğini ve dirliğini

⁴⁴⁵ Koçyiğit Talat, *Hadisçilerle kelamcılar Arasında Münakaşalar*, Ankara, 1969, s. 76.

korumada önemli sorunlarla karşı karşıya kalmıştır. Mezhepler ve gruplar arası çatışmalar, bu sarsıntının sonucu olarak doğmuştur.

İdeal

Hiz. Peygamber, risalet görevini yerine getirirken kendisine belli bir hedef tayin etmiş, maksadına ulaşmak için de var gücüyle çalışmıştır. Sosyoloji biliminin bir toplumun oluşması için şart gördüğü idealin, ilk İslâm toplumunun ne olabileceği sorusuna cevap, kuşkusuz İslâm mefkûresi ve düşüncesi olacaktır. Diğer bir ifadeyle Sadru'l-İslâm da ideal bir toplumun çekirdeği ilâhi mesaja dayanmaktadır. Oluşan bu toplum, aynı ülkü ve mefkûre ile yoğrulmuştur. Hiz. Peygamber, sosyal düşünce ve kurumlarından yoksun olan Cahiliye toplumunu cemaat hayatından cemiyet hayatına getirirken, daha doğrusu kolektif hayatı oluştururken maziden gelen pek çok kalıntıları hedef alması kaçınılmazdı. Kur'ân-ı Kerim'in çeşitli ayetlerinde Hiz. Peygamber'in risalet vazifesi ile gönderilişindeki hikmet açıktır. Nitekim Kur'n-ı Kerim'de şöyle buyrulmaktadır: *“İslâm dinini bütün dinlerden üstün kılmak için Peygamberini doğruluk rehberi ve hak dini ile gönderen Allah'tır.”*⁴⁴⁶ *“Onlarla savaşın, ta ki fitneye sebep olmasınlar, din de Allah'ın olsun.”*⁴⁴⁷ ayetlerinde müminlerin savaşmaları emredilirken açıklanan hedef gayet ilginçtir. Yine ilâhi mesaj doğrultusunda oluşturulan toplumun sosyal hayata yönelik görevlerine aşağıdaki ayetler işaret etmektedir: *“Siz insanlar için çıkarılmış en hayırlı ümmetsiniz, iyiliği emreder, kötülüğü önlersiniz. Allah'a da inanırsınız.”*⁴⁴⁸ *“İçinizde hayra çağıran yararlı işleri emredip kötülükten sakandıran bir toplum olsun.”*⁴⁴⁹

Ayetlerde de görüldüğü gibi Hiz. Peygamber'in çevresini oluşturan toplum, gerekli ideal ve ülküyü gerçekleştirerek yeryüzünde en mükemmel sosyal hayatı tesis ederken anarşiyi önleyecek, bu uğurda gerekirse savaşacak temel değerlerle donanmış bulunmaktadır. Ayrıca faziletin yayılmasını, her türlü kötülüğe mani olunmasını sağlayacak sosyal denetim müeyyidelerini yerleştirecektir. Bu bağlamda Hiz. Peygamber'den bize kadar gelen hadis ve uygulamaları arasında onun bu hedefleri gerçekleştirmeyi kendisine prensip edindiği görülmektedir. Mesela bir hadisinde konumuzla ilgili düşüncesini şöyle belirtmektedir: *“Ben Allah'tan başka ilâh*

⁴⁴⁶ Tevbe Sûresi: 9/33.

⁴⁴⁷ Bakara Sûresi: 2/193.

⁴⁴⁸ Al-i İmran Sûresi: 3/111.

⁴⁴⁹ Al-i İmran Sûresi: 3/104.

olmadığına, Muhammed'in O'nun kulu ve elçisi olduğuna inanıncaya kadar bütün insanlarla savaşmakla emrolundum."⁴⁵⁰ Kendisini topluma tanıttığı bir hadisinde ise şöyle demektedir: *"Size bir peygamber geldi. O asla aciz, zayıf ve bıkkın değildir. Görevi, Allah'tan başka ilâh yoktur, denilinceye kadar mühürlü kalpleri, kör gözleri, sağır kulakları açmak, sapık adetleri düzeltmektir.*"⁴⁵¹ Hz. Peygamber, Medine'ye hicret etmeden önce Medinelilerden biat alırken ideal toplumun görevlerinden bir kısmını somut bir şekilde zikretmiştir. Bu hususu 'Ubâde b.eş-Şâmit (ö.34/654) şöyle anlatmaktadır: *"Biz, iyi ve kötü günlerde Hz. Peygamber'e memnuniyetle itaat edeceğimize nerede olursak olalım, işlerimizde hakkı esas alacağımıza, Allah yolunda kimseden korkmayacağımıza dair biat ettik."*Yine Hz. Peygamber, oluşturacağı ideal toplumun özelliklerini şu hadisiyle açıklamaktadır: *"Allah bu işi kemale erdirecektir. Öyle ki süvari, Allah'tan başka kimseden korkmadan, koyununu kurt kapmasından korkmadan San'a'dan Hadramut'a gidebilecektir."*⁴⁵²

Netice olarak Hz. Peygamber, sosyal toplumun ana hedef ve gayelerini belirtmiş, aynı doğrultuda da toplumu oluşturmaya özen göstermiştir. Hayatı boyunca bu idealin mücadelesini vermiş, beklediği semerenin büyük bir kısmını da vefat etmeden elde etmiştir. Kendisinden sonra gelen halifeler döneminde de aynı gaye güdülmüştür. Ancak Hz. Osman'ın son altı yılına tekabül eden sürede siyasi ve iktisadi alanda değişiklikler görüldüğü gibi sosyal alanda da bazı sapmalar gözlenmiştir. Toplumdaki eşitlik, adalet ve hakça paylaşım, daha önceki dönemlere kıyasla farklılıklar arz etmeye başlamıştır. Hz. Osman son derece iyi niyetli olmasına karşın atadığı görevlilerin yapmış oldukları haksızlıkların bilançosu bir anlamda kendisine fatura edilmiştir. Dolayısıyla Hz. Peygamber dönemindeki toplumun ideali ve mefkûresi bu dönemde zaafa uğramıştır.

Aile Hayatı

Cahiliye Döneminde Araplarda sistemli ve düzenli bir aile hayatı yoktu. Sosyal hayatın bozulduğunu, ahlak bağlarının çözüldüğünü, toplumu ayakta tutan kaide ve kuralların ihlal edildiğini veya yok olduğunu görmekteyiz. Bunun başlıca nedenlerinden biri, kadınlara ve kız çocuklarına değer verilmemesidir. Böyle bir zamanda Hz.

⁴⁵⁰ Buhari, 109.

⁴⁵¹ Dârimî, I, 6.

⁴⁵² Buhari, 180; *Asr-ı Saâdette İslâm*, I, 193-194.

Peygamber yeni bir din ve yeni bir nizam getirdi. Bu dinde aileyi meydana getiren baba ve diğer fertler muhterem kabul edildiği gibi, anne de aynı saygıya layık görülmüştür. İslâm, aile hayatını düzenleyici esaslar ve hükümler koydu. Onun getirdiği aile hayatıyla ilgili değerler manzumesi bütünüyle ele alınıp incelendiğinde aileyi oluşturan her fert ayrı ayrı değer ve saygıya layık olmakla beraber aile reisliğinde baba ön planda tutulmuştur. Baba tüm aile fertlerinden sorumludur. Çocuklar aileyi bütünleyen unsurlardır. Erkek çocuk kızdan farklı bir özelliğe sahip değildir. Her ikisi de eşit hak ve hukuka sahiptir. Burada önemli bir noktaya işaret etmek gerekir. Hz. Peygamber'in getirdiği aile düzeninde erkeğin aile reisi olarak sorumlu tutulması, kadının aile içinde yahut şahsi hayatında yeri yoktur manası taşımaz. Çünkü kadının aile hayatında belirli ve önemli görevleri üstlendiği gibi, şahsi hayatında da İslâm'la önemli bir statüye kavuşmuştur. İslâm dininde kadın, saygıdeğer bir varlık olarak görülür. Ona merhamet ve saygı esastır. Kadın, inanç özgürlüğü ve fikir beyan etme gibi temel değerlerde erkekle aynı hakka sahiptir. Eğitim ve öğretimde de durum farksızdır. İyilikle emretme, kötülükten sakındırma ile yükümlüdür. Alışverişte ve kanun karşısında eşit haklara sahiptir. Malı, nefsi ve zimmeti üzerinde istediği gibi tasarruf yapma hakkına da sahiptir. Kimsenin iznine ve yol göstermesine ihtiyacı yoktur. Evlenme, alım-satım, kiraya verip alma, bağışlama, emanet etme, kefil olma, havale yapma, ödünç alıp verme, şirket kurma, vekâlet, sulh ve ibra, dava ve ikrar gibi bilcümle hususlarda İslâm hukukuna göre erkek gibidir. Ancak mirastaki paylaşım farkı, erkeğin bir aile reisi olarak ailenin ihtiyaçlarını karşılamakla yükümlü oluşu hikmetine bağlı olsa gerekir. Netice itibariyle ailenin huzur ve güven ortamı içinde kadın ve erkeğin fonksiyonlarını icra etmesini hedefleyen bir hukuki düzen içinde kadının yer almadığını söylemek doğru değildir. Her toplumun vazgeçilmez unsuru olan kadının, toplum hayatını düzenleyen kuram ve kavramlar arasında yer almaması mümkün değildir.⁴⁵³

Kur'ân-ı Kerim'de evlenme, boşanma, mehir, miras, iddet, emzirme, zihar, hayz ve kazf gibi birinci derecede kadınlarla ilgili konularda açık ve net hükümler getirilmiştir. Öte yandan Hz. Peygamber öğretti, tavsiye ve uygulamalarıyla toplumun bu kesimi ile ilgili esaslar koymuştur. Binaenaleyh İslâm Peygamberi kadınlara iyi davranılmasını ve yüce yaratıcının bir emaneti olduğunu vurgulamıştır. Diğer taraftan boşanma konusuna önemli engeller koyarak Allah'ın hoşnut olmadığı helalin, kadını

⁴⁵³ Berki, Ali Himmet- Keskinoğlu, Osman, *Hiz. Muhammed ve Hayatı*, DİB Yayınları, Ankara, 1981, s. 17.

boşamak olduğunu bildirmiştir. Bu sebeple Hz. Peygamber aile huzurunu bozacak ve parçalayacak hususları engelleyerek önemli bir yaraya parmak basmıştır. Hulâsa Cahiliye Döneminde kendisine yeterli derecede değer verilmeyen kadın, İslâmi toplumda hak ettiği yerini almıştır. İslâmi toplum nizamı içinde pek çok konularda söz hakkına sahip olup erkekle birlikte toplum faaliyetlerine katılması ve fikir beyan etmesi o dönemin kadına bakış açısının ölçülerini hayli aşan ileri bir hamledir.

Kültür

Cahiliye Dönemi toplumunun kültürü, puta tapıcılık ve kabile asabiyeti etrafında şekillenmişti. Malzemesini genellikle putlar, şiir, ensâb, kabile ve savaş menkıbeleri, komşu kabilelerle ilişkiler, şecaat, cengâverlik, süvarilik, hamaset, hutbeler, karşılıklı atışma ve ecdatla övünme, gelenek ve görenekler, tıp ve astronomi gibi akli ilimlere dair basit ve tecrübe ile elde edilmiş bilgiler oluşturuyordu.⁴⁵⁴

Durum bu halde iken İslâmi tebliğ ile görevlendirilen Hz. Peygamber, kendisine inananlarla birlikte yepyeni bir dünya görüşüyle yeni hayat nizamını oluşturmaya koyuldu. Farklı ufuklarla hayata bakan bu grup, Hz. Peygamber'in önderliğinde yepyeni bir medeniyetin ve kültürün öncüleri oldular. Söz konusu kültürün en bariz özelliği ise dini esaslar etrafında şekillenmiş olmasıdır. Yine bu grup Kur'ân'ın ve Hz. Peygamber'in ilme teşvikiyle Kur'ân ve sünnetin ekseninde oluşan ilimleri büyük bir istek ve arzu ile öğrenmişlerdir. Devirlerinde gerekli olan ilimleri öğrenerek, kültürlerini geliştirme yoluna gitmişlerdir. Hatta Cahiliye Döneminden gelen şiire, özellikle de hitabete ağırlık verilmiştir. Bu devirde İslâm'a girmemiş şairlerin bile gelişmekte olan kültürden yararlandıkları ve ona ait bazı kavramları şiirlerinde kullandıkları görülmektedir. Netice olarak Sadru'l-İslâm'da kendine özgü yeni bir sosyal hayat ve kültür çevresi oluşmuş, toplum hayatının gelişmesine önemli katkılar sağlamıştır.

Hukuk

Cahiliye Devrinde Arap yarımadasında yaşayan topluluklar arasında belirli ve düzenli bir hukuk sistemi yoktur. Bu konudaki ayarlamalar ve uygulamalar genellikle örf ve adetlere dayanmaktaydı. İlâhi mesajlar doğrultusunda oluşturulan Sadru'l-İslâm toplumunun ferdi ve toplumsal hayatını düzenleyen esasları konulurken, belirli bir hukuk sistemi takip edilmiştir. Bu dönemde sosyal hayatın kaide ve kurallarının esas

⁴⁵⁴ *Asr-ı Saâdette İslâm*, I, 196; Hasan İ. Hasan, *İslâm Tarihi*, I, 254-255.

kaynağını vahiy ve sünnet oluşturmuştur. Bu iki kaynağın koyduğu temel prensiplerde sosyal olaylardaki devamlılığın yanı sıra toplum ihtiyaçlarının büyük rolü olmuştur. Tesis edilen kaide ve kurallar, evrensel bir boyut içerdiği için süreklilik arz etmektedir.

Sadru'l-İslâm dönemi sosyal hayatın hukuki prensipleri, daha çok peygamberliğin Medine dönemi ile dört halife devrinde oluşmuştur. Bu bağlamda evlenme, boşanma, miras, alış-veriş, borçlanma, kira, diyet ve daha pek çok konular hükme bağlanmıştır.

Yukarıda açıklamaya çalıştığımız hususlar, Sadru'l-İslâm döneminde sosyal hayat, düzenli ve ideal bir toplumu gerektirecek sosyolojik faktörlerin ve amillerin oluştuğunu ve uygulandığını göstermektedir. Hz. Peygamber tarafından tesis edilen değerler manzumesi, evrensel boyut içerdiği için insanlığın ihtiyacı olan adil ve düzenli bir toplumun çekirdeğini oluşturmuştur. Ancak Sadru'l-İslâm'ın son dönemlerinde görülen sosyal çalkantılar, uygulamalardaki hatalardan olsa gerektir. Oysa gerek Hz. Peygamber gerekse ilk iki halife, dönemlerinde insanlığın gerektirdiği ideal ve gerçek toplum hayatının örneklerini vermişlerdir.⁴⁵⁵

2.1.3. Ekonomik Durum

Hz. Peygamberin Medine'ye hicret etmesiyle Ensar ile Muhacirler arasında bizzat Hz. Peygamber'in yönlendirmesi ve organizasyonu ile tesis edilen kardeşliğin ve toplumsal kaynaşmanın yanında ekonomik bir temeli de vardır. Hz. Peygamber'in amacı, hicretin meydana getirdiği sarsıntıyı, külfetleri adil ve gönüllü bir düzen içinde paylaştırarak atlatmaktır. Bu yakın vadedeki amacı izleyen orta ve uzun vadeli amacıse Muhacirlere, ticaret ve ziraat yapabilecekleri bilgi, tecrübe, beceri ve finans kaynaklarını kazandırıp onları ekonomiye üretken insanlar olarak katmaktır. Nitekim Hz. Peygamber'in Ensar'a Mekkeli kardeşlerini ziraat konusunda eğitmelerini istemesi ile Hz. 'Abdurrahman b. 'Avf gibi ticari maharete sahip olan sahabelerin karşılıksız yardım yerine kredi talebinde bulunup pazarın yolunu sormalarının böyle bir anlamı vardır. Hicretten iki yıl sonra Bedir'de Mekkelilere karşı kazanılan zafer, bir başka geçim kaynağının keşfedilmesini de sağlamıştı. Bu, savaş sonucunda elde edilen ganimetin, savaşa katılanlar arasında paylaşılması ile mali alanda bir rahatlık sağlamıştı. Ancak Hz. Peygamber döneminde cereyan eden Uhud ve daha sonraki savaşlar beklenen rahatlığı sağlamaktan öte devlete ağır mali yükler getirmiştir. Belki de Müslümanların

⁴⁵⁵ Geniş bilgi için bkz. *Asr-ı Saâdette İslâm*, I, 155-199; Hasan İ. Hasan, *İslâm Tarihi*, I, 235-270; Ahmed Hilmi, *İslâm Tarihi*, s, 164-169.

ilk rahat nefes aldığı süre Hayber'in fethiyle olmuştur. Çünkü zengin Hayber kaleleriyle verimli topraklarının ele geçirilmesinin sağladığı rahatlık bilinmektedir. Herhalde o güne kadar hurmadan yeterince nasibini alamayan Müslümanlar, o gün doyasıya hurma yiyebilmişlerdir.⁴⁵⁶

Hayber'den sonra İslâmi toplumun iktisadi hayatında nispi bir ferahlık oldu. Ancak Hz. Peygamber hayatta olduğu sürece Müslümanlar ne yumuşak yataklarda yatma imkânı bulabildi, ne de yeterli gıda alabildiler. Bu dönemde ticaret belli bir gelişme göstermekle birlikte yokluk Müslüman toplumun hayatının tabii bir parçası idi. Kimi zaman Hz. Peygamber bile açlığından karnına taş bağlarken, ashabına mütevazı bir hayatı dünyaya karşı tutku ile bağlanmanın tehlikelerini hatırlatmayı ihmal etmiyordu. Aynı durum köklü farklılıklar göstermeksizin Hz. Ebûbekir'in iki yıl süren yönetimi zamanında da gözlendi.

Hz. Ömer zamanı, dengeli ve seviyeli bir iyileşme belirtileri gösterdi. Beytülmal belki ilk defa mal ve altın akışına şahid oldu. Bu sırada Irak fethedilmiş, Kudüs ele geçirilmiş, İslâm toprakları hayli genişlemişti. Hz. Ömer, geleneksel mali politikayı izliyor, gelen ganimet ve malları ihtiyaç duyulan yerlere dağıtıyordu. Ticaret, ziraat ve ganimetteki artış Hz. Ömer'i yeni uygulamalara sürükledi. Halife, hemen hemen herkesi İslâm'a girişteki önceliği ön planda tutma kaydıyla, daha sonra ihtiyaç ve emeği esas olarak düzenli ve metotlu bir şekilde maaşa bağladı. Öyle ki bu uygulamadan gayri müslimler, hatta hamile ve emzikli kadınlar bile yararlandırıldı.⁴⁵⁷

Hz. Ömer iyi bir muhtesip sıfatıyla toplumun mal, ganimet ve ticaret hacminde artışlar olduğu müddetçe toplumsal çatışma ve politik bölünmelerin olacağını sezmiş; bu konuda kendinden sonraki yöneticileri uyarıyordu. Hatta ilk tehlike belirtileri karşısında eğer bir yıl daha yaşayacak olsaydı, maliye politikasını ve gelir dağılımını kökten değiştirmeyi tasarladığını ifade etmişti.⁴⁵⁸ Buna rağmen iktidarı döneminde refah toplumunu doğuracak her türlü gelişmeye karşı tedbir almaya özen göstermişti. Mesela vali, komutan ve diğer idarecilerin özel konaklarda oturmaması, yöneticilerin hizmetçi tutmaması için önlemler almıştı. Hatta kimilerini aksi yöndeki tutumlarından dolayı ya hemen azlediyor veya gereken ultiyatomu veriyordu. Yeri geldiğinde Şam valisi Mu'âviye'ye yaptığı gibi açıkça azarlıyordu. Hz. Ömer yönetim ile toplum arasının

⁴⁵⁶ *Asr-ı Saâdette İslâm*, I, 193-194.

⁴⁵⁷ *Asr-ı Saâdette İslâm*, II, 62-64.

⁴⁵⁸ İbnu'l-Cevzî, (Ebû'l-Ferec 'Abdurrahman b. Ali), *Siretu'l'Umer*, Kahire, 1931, s. 130-132.

böylesi refah ve konforlu yollarla açılmasına fırsat vermemeye çalışıyordu. Ancak bu mütevazı ve Hz. Peygamber'in sünnetini örnek alan sade uygulama, halife Hz. Ömer'in şehadetiyle sapsulara uğramış, Hz. Osman'ın son altı yılı süresince büyük değışiklikler göstermiştir.⁴⁵⁹

İnsanoğlunun kendi imkân ve araçlarıyla elde ettiği her başarının bir maliyeti ve semeresi vardır. İlk İslâmi toplum bu genel kuralın dışında düşünülemezdi. Hz. Ömer'in 10 yıl süren adil yönetimi altında daha birkaç yıl öncesine kadar hurmaya dahi doyamayan bu toplum, şaşırtıcı bir hızla toprak ve egemenlik sınırlarını alabildiğince genişletme başarısını göstermiştir. Fethedilen yöreler arasında Kufe, Basra ve Fustat gibi şehirler inşa edilmiş, Kudüs'te Mescid-i Aksâ'da Kubbetu's-Sahrâ camii inşa edilmiş, kadim dünyanın ticaret yolları yön değıştirmiştir. Bundan böyle Mısır'ın buğdayı kara ve deniz yoluyla başkent Medine'ye geliyordu. Ekonomi ve ticarete meydana gelen bu artış, Müslüman toplumun refah seviyesini yükseltiyordu. Yine de Hz. Ömer bozulmanın en önce ekonomik hayatta başlayacağını iyi bildiğinden mal ve gelirin kendilerine güç ve imtiyaz kazandıracak sınıf ve zümrelerin oluşmasına mani olmak için tedbirler alıyordu. Herkesten çok kendisi buna riayet etmek zorundaydı. Hz. Peygamber ve ilk halife Hz. Ebûbekir'in sade hayatlarından ayrılmamak için, ancak kendisine ve ailesine yetecek kadar maaş alıyor, gerektiğinde kendi ununu sırtına yükleyip evine taşıyordu. Miladi 644 tarihinde şehid edildiği zaman hayli geniş coğrafi alana sahip olan bir devletin halifesi olarak geriye birkaç yamalı gömlek ve bir miktar şahsi borç bırakmıştır.⁴⁶⁰

Ne var ki bu sade ve mütevazı hayat, halife Hz. Ömer'in vefatıyla birlikte etkisini azaltmıştır. 12 yıl süren Hz. Osman döneminde fetihler bütün hızıyla devam ederken, toplumsal hayattaki ekonomiden günlük yaşayışa, idari yapılanmadan siyasi ve ahlaki ilişkilere kadar köklü değışiklikler gözlenmeye başlandı. Bu dönemde İran ve Türkistan'ın tümü Müslümanların eline geçti. Diğer taraftan Kuzey Afrika, Kıbrıs, Rodos, Ankara, Herat, Belh ve diğer topraklar Müslümanların hâkimiyeti altına girdi. Hz. Ömer zamanında fethedilen toprakların geliri ve bu geniş alan üzerinde savaşlar sonucunda elde edilen ganimet, toplanan vergi, ticari ve ekonomik faaliyetlerin kontrol edilmesinin yeni yeni güçlenen tüccarlar kesimine sağladığı imkânlarla toprak düzenine getirilen yenilik ve ıslah çalışmaları tarımsal hayatı canlandırıp verimi artırmıştır.

⁴⁵⁹ *Asr-ı Saâdette İslâm*, II, 64; Hasan İ. Hasan, *İslâm Tarihi*, I, 315-322.

⁴⁶⁰ *Asr-ı Saâdette İslâm*, II, 64-65.

Ekonomik ve siyasal sorunların, bir anda eskisine oranla daha büyük önem kazanmasına bazı çevre ve zümrelerin ilgilerini çekmesine yol açtı. Böylesi mal ve servet hacmindeki artışın, ilk büyük ve yıkıcı etkilerini bu dönemde gösterip toplumsal değişimlere öncülük ettiği söylenebilir. Tarihçi el Mes'ûdi'nin (ö.347/957) de belirttiği gibi Hz. Osman döneminde bir kısım sahabe, çiftlik ve mal sahibi oldular. Geniş ve saray gibi evlerde oturdular ve geniş çaplı ticaretle uğraşmaya başladılar.⁴⁶¹ Ekonomik refah seviyesinin yükselmesi, çoğu kez toplumsal hayatta ahlaki ve ruhi gerilemeye yol açar. Çünkü psikolojik bir olgu olarak hayatın diğer alanlarının değişim geçirmesinde belirleyici rol oynamasa bile etkileyici olur ve bu toplumsal yasa, masumiyet sıfatını peyde pey nefrete ve kıskançlığa götürür. Takva ve sorumluluk sahibi olmaktan ziyade kapitalist düşünce hâkim olmaya başlar. Allah korkusu ve takvanın azalmaya başladığı bir toplumdaki idareciler ve tüccar sınıfı, zaman zaman lüksün cazibesine kapıldılar. Böylesi lüks hayat tarzı, Hz. Osman döneminin son zamanlarında kendini göstermeye başladı. Hâlbuki Hz. Ömer zamanında, Müslüman toplumda maddi refah seviyesinde veya devletin gelirlerinde bir artışın olmadığını kimse iddia edemez. Açıkça gözlemlendiği gibi bu dönemde toplum kararlı, adil ve şûraya dayalı bir yönetim sayesinde yüksek konumunu koruyabilmiş; eski dönemle mukayese edildiğinde yadırganacak gelişmelerin ortaya çıkmasına izin verilmemiştir. Hz. Ömer'in şehadetinden evvel eğer yaşayabilirse ekonomik gelir dağılımını gözden geçireceğini söylemesi, ileride beklenen önemli bir gelişmeye işaret etmesinden başka bir şey değildi. Ne kadar büyük ve duyarlı manevi bir hayata sahip olursa olsun Hz. Osman, yönetiminin özellikle ikinci altı yıllık sürede kendisinden önceki üç büyük yöneticinin kalitesini tutturamadığında kuşku yoktur. Bu tarihsel gerçek ve gelir dağılımında meydana gelen dengesizlik, halifenin kişisel saygınlığı ve ona karşı duyulan hürmeti azaltmayı gerektirmese de onun yönetim tarzının ortaya çıkardığı aksaklıkları ve kendisinden sonraki İslâm topraklarında büyük bir çalkantı ve çatışmalara neden olacak olumsuz faktörleri göz ardı etmeyi gerektirmez. Rivayete göre kendisine başkâtip olarak tayin ettiği Mervân'ın (ö.65/685) Afrika'dan gelen hayvan ve ziynet eşyaları türünden ganimetleri müzayede usulü ile alıp parasını vermemesi, halifenin son derece zor durumda kaldığını göstermiştir. Yine Hz. Osman'ın o güne kadar yürürlükte olan zekât alış sistemini beyan usulü ile değiştirmesine kadar birçok uygulama, kendi döneminde ve sonraki devirlerde servetin bir avuç insanın

⁴⁶¹ Ahmed Hilmi, *İslâm Tarihi*, s, 229-230

elinde temerküz etmesi gibi ciddi sonuçlara yol açmıştır. Bilindiği gibi Hz. Osman'a gelinceye kadar devlet görevlisi olan amiller (vergi- zekât tahsildarları) her sene sonunda zirai ve ticari malların zekâtını almak üzere kişilere gider ve onların hesaplarını gözden geçirmek suretiyle tahakkuk eden zekâtı alırlardı. Hz. Osman zekât miktarını, malın kişiler tarafından beyanına bağlayarak sistemde önemli bir değişiklik yaptı. Bu içtihadına mesnet olarak gösterdiği gerekçe ise, kişinin Allah'a karşı duyduğu sorumluluk ve korku, ticari ve mali hesaplarını gözden geçirmekten, ayıp ve kusurlarını araştırmaktan daha iyidir. Düşünce olarak iyi bir gerekçe olmasına rağmen bu sistem, uygulamada birtakım suiistimallere açıldı.⁴⁶²

Netice itibariyle gelişen fetihlerde artan servet dengesiz gelir dağılımı, refah seviyesindeki aşırı artış, israf ve sünnete aykırı harcama biçimlerinin yaygınlaşması, geçmiş dönemin sade ve basit hayat anlayışının yerini alan mal ve servet tutkusu, İslâm toplumunun zaman içinde bocalayacağı sinyallerini veriyordu. Diğer bir yönden halife Hz. Ali ve Şam valisi Mu'âviye arasındaki anlaşmazlığın nedenlerinden biri de refah ve servetin artışıdır. Nitekim bu konuya dayalı bir şekilde yer veren tarihçi Ahmet Hilmi bu konudaki görüşlerini şu şekilde belirtmiştir: “*Vakıa ashaptan ileri gelenlerin, bu kadar çok servetle faziletlerini kaybettikleri iddia olunmasa da servetin hayat ve hareketlere tesirini inkâr, boş bir şey olmamakla beraber bu, ifrat derecede zenginlikten sonra hiç kimsenin ikinci göbek Müslümanların, ashap derecesinde faziletlerini muhafaza ettiklerini iddia etmesi asla doğru olamaz. Hz. Ömer kendinden, sonra fitnenin uyanacağını, çünkü Hz. Peygamber'in Hz. Ebûbekir'in ve kendisinin açtıkları mutlak adalet ve kâmil fazilet çığırının muhafaza olunamayacağını tahmin ediyordu. Hatta imam Ali'ye gönderdiği bir hutbede, bu fitnenin büyüklüğüne işaret ettiği gibi, Kudüs'e azimeti esnasında yine Hz. Ali'ye amcan Abbas'ın vefatından sonra fitne kopacaktır demişti.*”⁴⁶³

Hz. Ali hilafeti döneminde cereyan eden siyasi olaylarla beraber, iktisadi sarsıntılara çözüm aramışsa da buna fırsat bulamamıştır. Kısa süren hilafeti dönemi, iç isyan ve savaşlarla geçmiştir. Aynı zamanda Mu'âviye'nin (ö. 60/680) ve diğer bazı sahabelerin tasvibini alamadığı için geniş halk kitlesinin desteğinden yoksundu. Dolayısıyla bozulan ve haksızlıklara neden olan iktisadi durumu köklü bir reformla

⁴⁶² *Asr-ı Saâdette İslâm*, II, 63-68; Ahmed Hilmi, *İslâm Tarihi*, s, 230-232.

⁴⁶³ Ahmed Hilmi, *İslâm Tarihi*, s, 230.

düzeltilme yoluna gitme fırsatı bulamadı. Böylece Mu'âviye'yi Şam'da iktidara getiren iki önemli olgudan biri, onun geleneksel Arap kabile ve aşiret yapısında yer alan hükmi şahsiyete karşı olan isteksizliğini, alabildiğince Hz. Ali'ye bir siyaset aracı olarak kullanması, diğeri ise verdiği sinyallerle refah ve servet peşinde koşan etkili ve saygın güçlere, bunun en iyisini kendisinin sağlayabileceğini vaad etmesidir. Gerçekten Şam valiliği süresince Mu'âviye, bir yandan Bizans'ın siyaset araçlarını yeterince tetkik etmiş, diğeri yandan ileride kendisini iktidar mücadelesinde destekleyecek askeri ve bürokratik sınıfları mal ve servete boğmuştu. Başta Şam halkı olmak üzere artan refahtan daha çok pay isteyen sınıf ve zümreler Medine'de Hz. Peygamber'in sade ve mütevazı hayat biçimini savunan Hz. Ali'nin iktidarında, kendileri adına iyi bir gelecek görmüyorlardı. Bu zümre servet ve iktidar zevkini ancak Mu'âviye'nin sağlayacağına inanıyorlardı. Nitekim o da bu konuda hayli cömert olduğunu her fırsatta belli ediyordu. Gerek refah ve servet dağılımındaki dengesizlik, gerekse halife Hz. Ali'nin geniş bir toplumsal destekten yoksun olarak giriştiği mücadeleyi kaybetmesi iki önemli sonuç doğurmuştur. Biri Benû Ümmeyye'nin Hâşimiler'e karşı giriştiği eskiden beri süregelen mücadeleyi kazanması, diğeri ise seçim ve şûraya dayalı İslâmi yönetim biçiminin bu başarıdan sonra yerini saltanat, bazen de baskı ve çeşitli uygulamalara bırakmasıdır.⁴⁶⁴

2.2. KUR'AN VE HADİSLERİN ARAP DİLİNE ETKİSİ

İslâm dininin mukaddes kitabı olan Kur'an-ı Kerim'in birçok sahada olduğu gibi Arap dili ve Edebiyatı üzerindeki tesiri de oldukça fazladır. Fasih Arapça ile nazil olan Kur'an-ı Kerim, edebî mükemmelliğini kabul ettirmiş ve yüksek belagati karşısında dost ve düşman herkesi hayrete düşürmüş, onun icazı karşısında insanoğlu aciz kalmıştır.⁴⁶⁵

Sadru'l-İslâm dönemi edebiyatına dili, üslûbu ve muhtevasıyla yön veren Kur'an-ı Kerim, Hz. Peygamber'e 23 yıllık süre zarfında vahiy yoluyla inmiştir. Hz. Peygamber; Hz. Ali, Hz. Osman, Hz. Zeyd b. Sabit ve Hz. Ubeyy b. Ka'b (r.anhum) gibi ashabını kendisine inen bu ayetleri yazmakla görevlendirmişti. Onlar bu ayetleri sadece yazmakla kalmıyorlar, aynı zamanda ezberliyorlardı. Hz. Peygamber büyük bir

⁴⁶⁴ Geniş bilgi için bkz. Ahmed Hilmi, *İslâm Tarihi*, s. 215-244; *Asr-ı Saâdette İslâm*, II, 63-68; Hasan İ. Hasan, *İslâm Tarihi*, I, 315-340.

⁴⁶⁵ İsrâ Sûresi: 17/88; bkz. İsmail Cerrahoğlu, *Tefsîr Usûlü*, Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara, 1991, s. 162.

titizlikle, yazılan bu ayetleri inceliyor, tertip ve tanzimi konusunda talimatlar veriyordu.⁴⁶⁶

Hz. Ömer, Hz. Ebûbekir zamanında Yemame Gazvesi'nde birçok hafızın şehit olması üzerine Kur'ân'ın hafızalardan silinmesinden korkmuş, endişelerini halifeye ileterek onu, yazılı bir kitap halinde toplamaya ikna etmişti. Hz. Ebûbekir bunun üzerine vahiy kâtibi Zeyd b. Sâbit'i bu işle görevlendirmiş ve yaptırdığı ilanlarla kendisinde Kur'ân'dan yazılı parçalar bulunan şahısların, bunları Zeyd b. Sâbit'e getirip teslim etmesini istemiştir. Zeyd b. Sâbit böylece deve kemikleri, hurma dalları ve yassı taşlar gibi o dönemin yazı malzemeleri üzerine yazılan Kur'ân ayetlerini toplamıştır. Halifenin bu husus da kendisine verdiği talimatlar arasında, bir hafızın ezberinde olan ve onun Hz. Peygamber'in huzurunda yazıldığına dair iki âdil şahidin şehadet ettiği ayetleri bir araya getirmek de vardı. Böylece bugün elimizde bulunan Kur'ân'daki bütün ayetler, büyük bir titizlikle bir araya getirilmiş, iki kap arasında sayfalar ihtiva eden anlamındaki "Mushaf" ortaya çıkmış oluyordu.⁴⁶⁷

Kur'ân, kendine has bir türdür, seçkin ve etkileyici üslûbuyla insanların ruhlarında büyük tesirler meydana getirmiştir. O, ne insanların sözlerine ne de kâhinlerin konuştukları cinlerinin sözlerine benzemektedir. Nitekim Yüce Allah (c.c), Kur'ân'da "*De ki: Andolsun, bu Kur'an'ın bir benzerini ortaya koymak üzere insanlar ve cinler bir araya gelseler, birbirlerine destek de olsalar, onun benzerini ortaya getiremezler.*"⁴⁶⁸ buyurarak Kur'ân'ın ilâhî bir kitap olduğunu, ayetlerinin insan ve cinlerin sözlerine asla benzemediğini buyurmaktadır.⁴⁶⁹

Kur'ân'ın Arap edebiyatında şekil, mana ve fikri içerik bakımından büyük bir tesiri olduğu inkâr edilemez bir gerçektir. Zira şairler ve hatipler garip lafızlardan, tekellüften uzaklaşıp daha önce aşına olmadıkları konularda edebî eğilimlerini

⁴⁶⁶ İbn Hacer el- Askalâni, *Fethu'l-Bâri bi Şerhi Sahihi'l-Buhârî*, I-XVI, (1. Baskı), nşr., Abdullah b. el-Muhsin et-Turkî-Abdussind Hasan Yemâme, Daru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut, tsz. IX, 18; İsmail Cerrahoğlu, s. 53; Süleyman Ateş, *Kur'ân'ı Kerim Tefsiri*, I-VI, Yeni Ufuklar Neşriyat, 1988, I, 20; Ahmet Subhi Furat, *Arap Edebiyatı Tarihi I*, s. 107.

⁴⁶⁷ Ahmed b. Hanbel, *el-Mûsned*, I, 10; İsmail Cerrahoğlu, s. 70-71.

⁴⁶⁸ İsrâSûresi: 17/88.

⁴⁶⁹ Şevki Dayf, *el-Fenn ve Mezâhibuhu fi'n-Nesri'l-Arabî*, (13. Baskı), nşr. Dâru'l-Meârif, Kâhire 1960, s. 44.

yenilediler. Edebî materyallere, ferdî ve kabileci anlayışı yerine birlik ve beraberlik anlayışını esas alan insani değerler yerleşti.⁴⁷⁰

Kur'an-ı Kerim Hz. Peygamber (s.a.v.) zamanında vahiy kâtipleri tarafından yazıyla kayıt altına alınmış ve çok geçmeden kitap haline getirilmiştir. Müslümanlar tarafından ezberlenerek ve bir mushaf haline getirilerek hızlı bir şekilde yayılan Kur'an-ı Kerim, fasih ve edebî Arapçanın en mükemmel şaheseridir.⁴⁷¹

Arap dilinin bütün hususiyetlerini taşıyan Kur'an-ı Kerim, aynı zamanda Arap dili ve edebiyatı ile ilgili çalışmaların da kaynağı olmuştur.

Kur'an-ı Kerim'in Arap dili üzerindeki etkisini kısaca şu şekilde özetleyebiliriz:

1. Cahiliye Döneminde Kureyş lehçesi diğer lehçelere oranla daha yaygındı. Kureyş kabilesinin dini ve ticari sahada Arap Yarımadasındaki diğer Arap kabilelere oranla daha baskın olması bu lehçenin de daha yaygın olmasındaki etkisi büyük olmuştur.⁴⁷² Bu konu, Kur'an-ı Kerim'in Arap dili üzerindeki en büyük tesiridir. Cahiliye Döneminde kısmen başlayan dilde birlik gayretleri, Kur'an-ı Kerim'in Kureyş Lehçesi üzerine nazil olmasıyla Araplar bu lehçe etrafında birleşmiş, adeta bu lehçe Arapların kullandıkları ortak lehçe haline gelmiş ve Müslümanların büyük bir kısmı Kureyş Lehçesini kullanmaya başlamışlardır.⁴⁷³

Kur'an-ı Kerim'in bizzat Allah (c.c.) tarafından kıyamete kadar ilk nazil olduğu şekliyle korunacak olması,⁴⁷⁴ Arap dilinin hemen hemen her dilde zamanla meydana gelen bozulmalardan korunmasını sağlamıştır. Dolayısıyla Arap dili günümüze kadar aynı şekilde devam eden canlı ve edebî özelliğini Kur'an-ı Kerim'e borçludur.⁴⁷⁵

2. Kur'an, bazı kelime ve deyimleri ilk defa kullanarak ve bazı kelimelere de Arapların daha önce bilmedikleri yeni anlamlar yükleyerek Arap dilinde büyük bir dil

⁴⁷⁰ Şevki Dayf, *el-Fenn ve Mezâhibuhu fi'n-Nesri'l-Arabî*, s. 42; Nâyif Ma'rûf, *el-Edebu'l-İslâmî fi Ahdi'n-Nubuvve ve Hilâfeti'r-Râşidîn*, nşr. Dâru'n-Nefâis, Beyrût 1990 s. 17.

⁴⁷¹ M. Nihat Çetin, "Arap Dili", *DİA*, III, 283, İstanbul, 1991.

⁴⁷² Kenan Demirayak, *Arap Edebiyatı Tarihi-II, Sadru'l-İslam Dönemi*, (1. Baskı), Fenomen Yayınları, Erzurum 2009, s. 201.

⁴⁷³ Mustafa Sâdik er-Râfi'î, *Târîhu Âdâbi'l-'Arabî*, I-II, nşr. Mektebetu'l-Îman, 1997, II, 78; el Hafâcî (Muhammed 'Abdulmun'im), *el-Hayâtu'l-Edebiyye Ba'de Zuhûr'l-İslâm*, Daru'l-Cil, Beyrut, 1990, s. 41; M. Reşit Özbalkıç, *Kur'an ve Hadislerin Arap Dilindeki Rolü*, Yeni Akademi Yayınları, İstanbul, s. 20.

⁴⁷⁴ Hicr Sûresi: 15/9

⁴⁷⁵ Şevkî Dayf, *Târîhu'l-Adabi'l-'Arabî, el-'Asru'l-İslamî*, Daru'l-Me'arif, Kahire, 1976, s. 30

zenginliği sağlamıştır. Kur'an'da bununla ilgili birçok örnek vardır. Örneğin: “الصوم، الصلاة، الزكاة، التيمم، السجود، الركوع، الكفر، الإيمان، الإسلام،” kelimeleri bunlardan bazılarıdır. Önceden “salât” dua, “zekât” ise temizlik manasına gelirken Kur'an, bunlara namaz ve zekât anlamlarını yüklemiştir. Aynı şekilde "سقط في ايديهم" tabiri ⁴⁷⁶ “pişman olmak” anlamında ilk defa Kur'an-ı Kerim'de kullanılmış olup daha önce Arap şiirinde böyle bir kullanım bilinmemektedir.⁴⁷⁷

3. İslâm dininin gelmesiyle beraber genel itibarıyla gerek Arap yarımadasında ve gerekse diğer bölgelerde hızlı bir şekilde yayılmaya başladı. İslâm dini tebliğ edilmeden önce Arap yarımadasında kullanılan bu dil, Kur'an'ın nazil olmasıyla doğudan batıya dünyanın dört bir tarafına yayılmıştır.⁴⁷⁸ İslâm dinini seçen topluluklar, kendi dillerini ve yazılarını bırakıp Arap yazısını kullanmaya başlamışlardır. Sonuç itibarıyla Arap yazısı Kur'an-ı Kerim'in tesiriyle Irak, Suriye, Filistin, Mısır, Kuzeybatı Afrika, İran, Orta Asya, Afganistan, Hindistan, Malezya, Cava ve Çin'e varıncaya kadar birçok bölgede yayıldı ve bu bölgelerin halkları tarafından kullanılmaya başlandı.⁴⁷⁹

Cahiliye Döneminde edebiyat ürünleri arasında şiir daima ön planda tutulmuş ve nesre şiir kadar önem verilmemiştir. Kur'an'ın indirilmesinden itibaren şiir eski rağbetini kaybetmiş, onun yerine nesir toplumda daha fazla itibar görmeye başlamıştır.⁴⁸⁰

Kur'an-ı Kerim'in Arap dili üzerindeki etkisinin benzerleri aynı şekilde hadis-i şerifler için de geçerlidir. Bunların yanında hadis-i şeriflerin güvenilir râviler tarafından muhafaza edilip zamanla kitap haline getirilmeleri ve bu kitapların günümüze kadar ulaşması, Arap dili için zengin birer kaynak oluşturmaktadır.

⁴⁷⁶ Araf Sûresi: 7/149.

⁴⁷⁷ es-Suyutî, *el-Muzhir fi 'Ulûm'l-Lugâti ve Envârihâ*, I-II, nşr. Muhammed Ahmed Câd el-Mevlâ, Ali Muhammed el-Becâvî, Kahire, tsz. II, 235.

⁴⁷⁸ M. Reşit Özbalkıç, *Kur'an ve Hadislerin Arap Dilindeki Rolü*, s. 95.

⁴⁷⁹ M. Reşit Özbalkıç, *Kur'an ve Hadislerin Arap Dilindeki Rolü*, s. 95; Kenan Demirayak, *Arap Edebiyatı Tarihi-II, Sadru'l-İslam Dönemi*, s. 202.

⁴⁸⁰ Clement Huart, *Arap ve İslam Edebiyatı Tarihi*, (Çev. Cemal Sezgin), Tisa Matbaası, Ankara, tsz. s.

2.3. KUR'AN VE HADİSLERİN ARAP EDEBİYATINA ETKİSİ

Hayatın hemen hemen her aşamasının Kur'ân'ın getirdiği prensipler doğrultusunda yeniden tanzim edildiği bir ortamda, duygu, düşünce ve dilde bazı değişikliklerin olması tabiidir. Vicdana, akla ve duygulara hitap eden ayetler, Müslümanlarda, davranışlarını Allah'ın arzu ve emirlerine göre ayarlama düşüncesini yerleştirmiştir.

Kur'an-ı Kerim; Arap dilinin lafızlarını güzelleştirdi, üslubunu zarifletirdi, edebî ürünlerini garabetten ve sokak dili olmaktan kurtardı, hatalardan beri olmayan ve zevke uygun düşmeyen sözcük ve ifade biçimlerini dilden uzaklaştırdı. Çünkü insanlar bu dönemde Kur'an-ı Kerim üzerinde çok sayıda çalışmalar yapmışlardır. Müslümanlar ibadetlerinde Kur'an-ı Kerim'den ayetler okuyorlar, ayetlerin içerdiği anlamları anlamaya gayret sarf ediyorlar, onun belagat ve fesahatinden etkileniyorlar ve üslûbunu taklit ediyorlar. Bu da Arapçanın içyapısını olumlu bir şekilde etkilemiş ve yukarıda izah etmeye çalıştığımız durumun meydana gelmesine sebep olmuştur.

Kur'an-ı Kerim'in inzaliyle Arap dili ile alakalı olarak gramer çalışmaları başlamıştır. Bu çalışmaların başlamasının en büyük sebebi hiç şüphesiz Kur'an-ı Kerim'in doğru bir şekilde okunması ve barındırdığı anlamların tam ve doğru bir şekilde anlaşılmasını sağlamaktır. Bu itibarla sarf, nahiv, kıraat, tefsir, fıkıh, iştikak vb. din ve dil ile ilgili ilimlerin kurulmasının temelinde de yine Kur'an-ı Kerim vardır.

Yine Müslümanlar Kur'an-ı Kerim'i doğru anlayabilmek için ve ayetleri anlaşılır bir şekilde anlatabilmek için Arap dili ve edebiyatı üzerinde çeşitli araştırmalar yapma ihtiyacını hissetmişler. Cahiliye Asrı şiirinin Kur'an-ı Kerim'i doğru anlayıp izah etmede çok önemli bir kaynak olduğu fark edilince âlimler, o döneme ait edebî ürünleri derleme yoluna gitmişler. Bunun neticesinde de Kur'an-ı Kerim, bir bakıma Cahiliye Dönemi Arap şiirinin ve nesrinin tam olarak zayi olup gitmeden derlenip yazıyla kayıt altına alınmasına sebep olmuştur.

Kur'an-ı Kerim üzerine yapılan çalışmalar sonucu Arap edebiyatında daha önceden bulunmayan me'ânî, bedî, beyân, kırâat, tefsir vb. yeni ilim dalları ortaya çıkmıştır.⁴⁸¹

⁴⁸¹ M. Reşit Özbalıkcı, *Kur'anve Hadislerin Arap Dilindeki Rolü*, s. 97.

Kur'an-ı Kerim'de olduğu gibi hadis-i şeriflerin de bu konuda önemli bir etkisi vardır. Hz. Peygamberin üslûbu ve kullandığı lafız ve ifade biçimleri de مات حَتْفَ أَنفِهِ = “eceliyle yatağında öldü”, الْآنَ حَمِيَّ الْوَسِيْطُ = “İşte şimdi savaş iyice kızıştı” örneklerinde olduğu gibi Arap diline zenginlik kazandırmıştır.

Bununla beraber Kur'an-ı Kerim ve hadis-i şerifler, عَمَّ صَبَاحًا = “İyi sabahlar”, عَمَّ مَسَاءً = “İyi akşamlar”⁴⁸² örneklerinde görüldüğü gibi günlük hayatta kullanılan bazı kelime ve ifade biçimlerinin de kullanımdan çıkarılmasını sağlamıştır.⁴⁸³

Yine aynı şekilde hadisle ilgili yeni ilim dallarının ortaya çıkması, hadisın Arap diline en büyük katkılarından biridir.

Kur'an-ı Kerim ve hadis-i şerifler şair ve hatiplerin, eserlerinde hikâye anlatımı, tasvir, münazara ve öğüt verme gibi konularda örnek alabilecekleri edebî bir eser örneğini de oluşturmuştur.⁴⁸⁴

Kur'ân'ın Arap diline olan tesirlerinden biri de, bu dilin edebiyatını aşk ve kahramanlık konusunu içeren kasidelerden, öç almaktan, övünmekten, deveyi, çadırı, kılıcı tasvir etmekten, düzensiz sözlerden; hayatın ve toplumun sorunlarıyla ilgilenen, dini ve dünyevi işlerini tanzim eden evrensel bir edebiyata dönüştürmüştür. Arap edebiyatı, Arapların hayal edemeyeceği bir merhale kat etmiştir.⁴⁸⁵

Yine aynı şekilde hadisle ilgili yeni ilim dallarının ortaya çıkması, hadisın Arap diline en büyük katkılarından biridir.

2.4. BU DÖNEMDE HİTABETİN GELİŞMESİNİN SEBEPLERİ

Arapların, Cahiliye Dönemi'nde kabilecilik, asabiyet ve putlara tapmak gibi sahip oldukları ve değer verdikleri birtakım inançları ve adetleri vardı. Arap yarım adasında

⁴⁸² Hadis için bkz. Müslim, *İman*, 48; Ahmed b. Hanbel, *el-Mûsned*, 4, 36.

⁴⁸³ Diğer örnekler için bkz, Hüseyin Küçükkalay, *Kur'an Dili Arapça*, Manevi Değerleri Koruma ve İlim Yayma Cemiyeti Yayınları, Konya, 1969, s. 165-166.

⁴⁸⁴ Kenan Demirayak, *Arap Edebiyatı Tarihi-II, Sadru'l-İslam Dönemi*, s. 204.

⁴⁸⁵ Şevki Dayf, *el-Fenn ve Mezâhibuhu fi'n-Nesri'l-Arab*, s. 46.

yaşayan kabileler ya yerleşik ya da çöl hayatını yaşıyorlardı dolayısıyla ahlaklarının, tabiatlarının, gelenek ve göreneklerinin oluşmasında yaşadıkları bu hayat tarzının büyük bir tesiri vardır. Onların, kabileciliğe dayanan anlayışları adeta günümüzün devlet anlayışına benziyordu, örf ve adetleri kanunlarıydı, bireyler bu sistemin birer üyesiydiler. Dolayısıyla Cahiliye toplumu, kabilecilik taassubuna dayalıydı. Onlar için bireyin özgürlüğü değil kabilenin özgürlüğü önemliydi. Kabile içerisinde fikir özgürlüğü yoktu, kabileden menfaat enaniyet ve bencillik ön plandaydı.

İslamiyet'in gelişi ve yayılmasıyla birlikte Arapların hayatında köklü değişiklikler meydana geldi. Bu yeni din, Cahiliye Döneminde yaşanan hayat tarzını adeta altüst edecek derecede değiştirdi ve onarı yeni ilkelere sahip olmaya sevk edip daha önce sahip olmadıkları bir hayat tarzını yaşamalarını kendilerine öğretti. Onlara, İslâm dininin etrafında birleşmelerini, tek olan Allah'a iman etmelerini, kabilecilik ruhundan sıyrılmalarını, ümmet bilincine ulaşmalarını, insanların birbirlerinden mensubu buldukları kabilelerinden dolayı üstün olmadıklarını, üstünlüğün ancak takvada olduğunu öğretti. Kendilerine İslâm'ın şiarı olan günde beş vakit namazı ve Cuma namazını kılmalarını, ramazan ayında oruç tutmalarını, her iki bayram namazını kılmalarını, hac mevsiminde Arafat'ta vakfe yapmalarını, doğru söz söylemelerini öğretti. Bu şekilde onların fikri, siyasi, sosyal ve ekonomik hayatlarında köklü değişiklikler vücuda getirdi. Şunu da belirtmeliyiz ki Arapların tarihi çok eski zamanlara dayanmaktadır, ancak onlar İslâm dininin gelişiyle yaşadıkları köklü değişiklikleri hiçbir tarihi dönemde yaşamamışlardır.

Bu köklü değişiklikler onların edebî anlayışlarında da birçok değişikliklere sebep olmuştur. Gerek şiirde gerekse nesirde dinin tesiri hemen göze çarpmaktadır. Cahiliye Döneminde şiir, taklide dayalı bir edebî sanattı ve şair, kendisinden öncekileri adeta resmediyordu. Nitekim şairlerin şiir yazacakları konular da sınırlıydı. Yeni bir dinin ortaya çıkmasıyla nesir de kendisini yenileme ve etki alanını genişletme imkânını buldu, gerek içerik gerekse üslûp bakımından değişti.

Fenni nesirde meydana gelen bu değişikliklerden doğal olarak hitabet de etkilendi. Bu dönemde meydana gelen siyasi olaylar, fikir hürriyeti ve cereyan eden hadiselerle hitabet yeni bir merhaleye girdi. Hitabet, Cahiliye döneminde kat ettiği mesafenin kat be

kat fazlasını Sadru'l-İslâm Dönemi'nde kat etti. Emeviler dönemini hariç tutarsak, bu dönemde hitabet altın çağını yaşadı.

İslamiyet'in gelişi, Arap hitabetini etkileyen en önemli olaylardan biridir denilebilir. Çünkü insanların yeni dine davet edilmeleri hitabetin etkili bir şekilde kullanılması ile olmuştur. Hz. Peygamber (s.a.v) Mekkeli müşriklere peygamberlik vazifesini anlatırken sık sık hitabeti kullanmıştır. Medine'ye hicretinden sonra da inandığı davayı yaymak, İslamiyeti anlatmak ve Müslümanlara va'zu nasihatte bulunmak için hep hitabeti kullanmıştır. Hz. Peygamber'den (s.a.v) bu yana hitabet sanatı camilerin minberlerinde Cuma ve bayram günlerinde Müslümanlara İslamı anlatmak ve onları irşad etmek için hep kullanılagelmiştir.

Hz. Peygamber (s.a.v), İslami davetin yayılması amacıyla civarındaki Arap kabileleriyle yapılacak olan cihada Müslümanları davet ederken, hitabet metodunu sıkça kullanmıştır. Yapılan İslami fetihlerle cihad hutbeleri zirveye ulaşmıştır. Bu dönemde kendilerine “القصاص” adı verilen ve Müslümanları müşriklere karşı savaşa teşvik eden hatipler de vardı.⁴⁸⁶

Gerek Hz. Peygamber (s.a.v) gerekse ondan sonra gelen halifeler büyük şehirlere elçiler ve valiler gönderiyorlardı. Gönderilen bu elçiler ve valiler gittikleri yerlerde hutbeler irad ederlerdi. Bu davranış zamanla gelenek haline geldi ve her giden vali gittiği yerdeki insanlara birçok konuda hutbe okurdu.

Hz. Peygamber (s.a.v) vefat edince hilafet konusunda sahabeler ihtilafa düştü, Muhacirlerle Ensar kimin halife olması gerektiği konusunda anlaşmazlığa düştüler.⁴⁸⁷ Her iki grup da halifeliğin kendilerinin hakkı olduğunu iddia ederken düşüncelerini hitabeti kullanarak dile getirdiler. Bu şekilde de İslami dönem ilk defa siyasi hitabet ile tanıştı denilebilir.

Hz. Peygamber'in (s.a.v) vefatı ile bazı şahıslar ve kabileler dinden dönmeye (irtidad) başladılar ve en tehlikeli olanı da İslami toplumun içinde iç karışıklıklar ortaya çıktı. Bu türden olayların ortaya çıkmasının sebeplerinden biri de hatiplerin etkili konuşmalarıdır. Araplar eskiden beri etkili ve edebî konuşmalardan etkilenen bir

⁴⁸⁶ İhsan en-Nas, *el-Hitâbetu'l-'Arabiyyetu fî 'Asrihâ'z-Zehebi*, s. 30.

⁴⁸⁷ Muhammed Hamidullah, *İslam Peygamberi*, (Çev. Salih Tuğ), I-II, İrfan Yayınları, İstanbul, 1993, II, 105-116.

millettir. Nitekim üçüncü halife olan Hz. Osman'ın şehid edilmesi hadisesinde de görüldüğü gibi hitabet etkili bir rol oynamıştır. Hz. Ali'nin halife seçilmesi sırasında da çeşitli ihtilaflar ortaya çıkmıştır, Müslümanlar bazı fırkalara ayrılmış, her fırka halifelik hakkının kendilerinin hakkı olduğunu ifade etmiştir. Bu hadiseler cereyan ederken her fırkanın hatibi kendi taraftarlarını mücadeleye çağırdıkları zaman onları motive edecek etkili hutbeler okumuşlardır. Nitekim gerek tarih kitaplarına gerekse edebiyat tarihi kitaplarına baktığımızda hem Cemel Vak'ası da, hem Hz. Ali ile Muaviye arasında meydana gelen hadiselerde hem de Hz. Ali ile Hariciler arasında meydana gelen olaylarda birçok hutbenin irad edildiğini görmekteyiz.

Bu mücadeleler hitabetin gelişmesine ve ünlü hatiplerin yetişmesine de vesile olmuştur. Hz. Ömer ve Hz. Osman zamanında gerçekleştirilen dış fetihlerde hitabetin gelişmesine ve ilerlemesine sebebiyet vermiştir.

Şunu da söylemek gerekir ki, Sadru'l-İslâm Dönemi'nde fikir ve düşünce hürriyetinin olması da hitabeti olumlu yönde etkilemiştir. Bu dönemde sıradan bir vatandaş, halife ile gerek dini konularda gerek siyasi konularda gerekse hukuki konularda çok rahat bir şekilde münakaşa etme imkânına sahipti. Halifeler, yapmış oldukları icraatların doğruluğunu test etmek için Müslümanlarla çeşitli istişarelerde bulunup aldıkları kararların dinin kurallarıyla çelişmesi halinde kendilerinin uyarılmalarını istemişlerdir. Örneğin, Hz. Ebûbekir'in (r.a.) halife seçildikten sonra vermiş olduğu hutbede bunu net bir şekilde görmekteyiz. Müminlerin halifesi Allah'a hamdu sena ettikten sonra sözlerine şöyle devam etmiştir:⁴⁸⁸

"أيها الناس! إني قد وليت عليكم، ولست بخيركم، فإن رأيتُموني على حق فأعينوني، وإن رأيتُموني على باطل فسددوني، أطيعوني ما أطعت الله فيكم، فإذا عصيته فلا طاعة لي عليكم، ألا إنأقواكم عندي الضعيف حتى آخذ الحق له، وأضعفكم عندي القوي حتى آخذ الحق منه، أقول قولي هذا وأستغفر الله لي ولكم."

⁴⁸⁸ Ahmet Zeki Safvet, *Cemheretu Hutabi'l-'Arab*, I, 180; Kenan Demirayak, *Arap Edebiyatı Tarihi-II, Sadru'l-İslam Dönemi*, s. 216.

“Ey İnsanlar! Sizin en hayırlınız olmadığım halde size mir seçildim. Öyleyse beni hak üzerine görürseniz, bana yardım ediniz, batıl üzerinde görürseniz beni düzeltiniz. Hakkınızda Allah’a itaat ettiğim sürece bana itaat ediniz. Şayet ona isyan edersem sizin de bana itaat etmeniz gerekmez. Benim yanımda en kuvvetliniz, başkasının hakkını ondan alıncaya dek zayıf olanınızdır. Benim yanımda en zayıfınız ise, kendisinin hakkı alınıncaya kadar kuvvetli olanınızdır. Bunu söylüyorum ve Allah’tan kendim ve sizin için bağışlanma diliyorum.”

Bu dönemde hitabetin gelişmesinin bir diğer sebebi de işlerin istişare sonucu yapılmasıdır. Kur’an-ı Kerimin inzal olunmaya başlanmasıyla Müslümanların uymaları gereken yeni düsturlar da belli olmaya başladı ve getirilen bu yeni düsturlara uyulması gerektiği emir buyurdu.

" وَأَمْرُهُمْ شُورَى بَيْنَهُمْ "

“Onların işleri, aralarında danışma iledir.”⁴⁸⁹ ayetinin emirleri doğrultusunda Müslümanlar hareket ediyorlardı. Peygamberimiz (s.a.v.) de şûrâ sisteminin işleyebilmesi için azami derecede dikkat göstermiş, önemli işlerde ashabıyla daima fikir teatisi içerisinde bulunmuştur. Gerek Uhud ve gerekse Hendek savaşında ordunun izlediği taktik buna örnek olarak verilebilir.⁴⁹⁰ Hz. Ömer’in de konu ile alakalı olarak şu ünlü sözü de kayda değerdir:

" لا خير في أمر أبرم من غير شورى "

“Şûrâda ibra edilmeyen işte hayır yoktur.”⁴⁹¹

2.5. KUR’AN’IN HİTÂBETE ETKİSİ

Kur’an’ın indiği Cahiliye Arapları gerek şiir gerekse nesir alanında ileri düzey denilebilecek bir seviyedeydiler. İlgili kısımlarda anlattığımız gibi bu toplum genel itibariyle putperest bir toplumdur. İslâm’ın tevhid inancına ters düşen birçok adetleri, gelenek ve görenekleri vardı. Kur’an, sosyal hayatın hemen hemen her alanını etkiledi. Pek tabiidir ki bu toplumun edebiyatına da yön verdi. Dolayısıyla hatipler Cahiliye

⁴⁸⁹ Şûrâ Sûresi: 42/38.

⁴⁹⁰ Geniş bilgi için bkz. Hamidullah, *İslam Peygamberi*, I, 233-249.

⁴⁹¹ et-Taberî, *Târîhu’r-Rusûl ve’l-Mulûk*, IV, 220.

Dönemi’nde hutbelerinde dile getirdikleri birçok görüşü terk edip bunun yerine nazil olan İlahi kelamın ilkeleri doğrultusunda konularını gerek üslûp gerek şekil ve gerekse muhteva bakımından şekillendirme yoluna gittiler.

Hatibi Etkileyen Ayetler:

Kur'an-ı Kerim’de hatipleri etkileyen ve onlara kılavuzluk eden birçok ayet bulunmaktadır. Konumuzun daha iyi anlaşılmasını sağlamak amacıyla aşağıda bazı ayetleri orijinal metinleriyle vermeyi faydalı gördük.

"يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا اتَّقُوا اللَّهَ وَقُولُوا قَوْلًا سَدِيدًا. يُصْلِحْ لَكُمْ أَعْمَالَكُمْ وَيَغْفِرْ لَكُمْ ذُنُوبَكُمْ وَمَنْ يُطِيعِ اللَّهَ وَرَسُولَهُ فَقَدْ فَازَ فَوْزًا عَظِيمًا."

"يُطِيعِ اللَّهَ وَرَسُولَهُ فَقَدْ فَازَ فَوْزًا عَظِيمًا."

*“Ey İman Edenler! Allah’a karşı gelmekten sakının ve doğru söz söyleyin. (Böyle davranırsanız) Allah işlerinizi düzeltir ve günahlarınızı bağışlar. Kim Allah ve Resûlune itaat ederse büyük bir kurtuluşa ermiş olur.”*⁴⁹²

"وَإِذْ أَخَذَ اللَّهُ مِيثَاقَ الَّذِينَ أُوتُوا الْكِتَابَ لَتُبَيِّنُنَّهُ لِلنَّاسِ وَلَا تَكْتُمُونَهُ فَنَبَذُوهُ وَرَاءَ ظُهُورِهِمْ وَاشْتَرَوْا بِهِ

ثَمَنًا قَلِيلًا فَبُئْسَ مَا يَشْتَرُونَ."

*“Allah, kendilerine kitap verilenlerden, “Onu (Kitabı) mutlaka insanlara açıklayacaksınız, onu gizlemeyeceksiniz” diyerek söz almıştı. Onlar ise bunu kulak ardı ettiler, onu az bir dünyalığa değiştirdiler. Yaptıkları alışveriş ne kadar kötüdür!”*⁴⁹³

"أَتَأْمُرُونَ النَّاسَ بِالْبِرِّ وَتَنْسَوْنَ أَنْفُسَكُمْ وَأَنْتُمْ تَتْلُونَ الْكِتَابَ أَفَلَا تَعْقِلُونَ."

*“(Ey Bilginler) Sizler Kitabı (Tevrat’ı) okuduğunuz (gerçekleri bildiğiniz) halde, insanlara iyiliği emredip kendinizi unutuyor musunuz? Aklınızı kullanmıyor musunuz?”*⁴⁹⁴

"يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا لِمَ تَقُولُونَ مَا لَا تَفْعَلُونَ - كَبِيرٌ مَعْتَبًا عِنْدَ اللَّهِ أَنْ تَقُولُوا مَا لَا تَفْعَلُونَ"

⁴⁹² Ahzâb Sûresi: 33/70-71.

⁴⁹³ Âl-i İmrân Sûresi: 3/187.

⁴⁹⁴ Bakara Sûresi: 2/44.

“Ey İman Edenler! Yapamayacağınız şeyleri niçin söylüyorsunuz? Yapamayacağınız şeyleri söylemeniz, Allah katında büyük bir nefretle karşılaşır.”⁴⁹⁵

"فَبِمَا رَحْمَةٍ مِنَ اللَّهِ لِنْتَ لَهُمْ وَلَوْ كُنْتَ فَظًّا غَلِيظَ الْقَلْبِ لَانْتَعَضُوا مِنْ حَوْلِكَ..."

“O vakit Allah’tan bir rahmet ile onlara yumuşak davrandın. Şayet sen kaba, katı yürekli olsaydın, hiç şüphesiz, etrafından dağılıp giderlerdi ...”⁴⁹⁶

"كُنْتُمْ خَيْرَ أُمَّةٍ أُخْرِجَتْ لِلنَّاسِ تَأْمُرُونَ بِالْمَعْرُوفِ وَتَنْهَوْنَ عَنِ الْمُنْكَرِ وَتُؤْمِنُونَ بِاللَّهِ..."

“Siz, insanların iyiliği için ortaya çıkarılmış en hayırlı ümmetsiniz. İyiliği emreder, kötülükten men eder ve Allah’a inanırsınız.”⁴⁹⁷

"وَإِذْ قَالَتْ أُمَّةٌ مِنْهُمْ لِمَ تَعِظُونَ قَوْمًا بِاللَّهِ مَهْلِكُهُمْ أَوْ مُعَذِّبُهُمْ عَذَابًا شَدِيدًا قَالُوا مَعذِرَةٌ إِلَىٰ رَبِّكُمْ

وَلَعَلَّهُمْ يَتَّقُونَ"

“İçlerinden bir topluluk: “Allah’ın helâk edeceği yahut şiddetli bir şekilde azap edeceği bir kavme ne diye öğüt veriyorsunuz?” dedi. (Öğüt verenler) dediler ki: “Rabbimize mazeret beyan edelim diye, bir de sakınırlar ümidiyle (öğüt veriyoruz)”.⁴⁹⁸

Bu ayetlerde Yüce Allah (c.c.) hatiplere, konuştukları zaman doğruları dile getirmelerini, insanları kandırmamaları gerektiğini emir buyurmaktadır. Hakikatleri olduğu gibi anlatmalarını, hiçbir şeyi gizlememeleri gerektiğini bildirmektedir. İnsanları bir konuda bilgilendirirken yalan söylemenin büyük bir günah olduğunu ve bunu yapanların büyük bir suç işleyeceklerini ifade etmektedir. İnsanların, birilerinden birtakım isteklerde bulunurken öncelikle istenilenin kendilerinin yapması gerektiğini aksi durumda muhataplarının üzerinde etkili olmalarının söz konusu olamayacağı uyarısında bulunmaktadır. Yine konuşurken muhatabına karşı nazik davranmalarını, onları kırmamaları gerektiğini, bağıırıp çağırmanın bir faydasının olamayacağı tavsiyesinde bulunmaktadır. İnsanların, muhataplarının üzerinde tesirli olabilmelerinin başka bir kuralının da emri bi’l-ma’rufu yerine getirip nehyi ‘ani’l-münkirden de

⁴⁹⁵ Saff Sûresi: 61/2-3.

⁴⁹⁶ Âl-i İmrân Sûresi: 3/159.

⁴⁹⁷ Âl-i İmrân Sûresi: 3/110; Ayrıca bkz. 104, 115; A’râf Sûresi: 7/157.

⁴⁹⁸ A’râf Sûresi: 7/164.

uzaklaşmaları gerektiğini söylemektedir. Ayrıca hatibin, insanlara hak ve hakikatleri söylemesinin bir lütuf olmadığını aksine bunu yapmasının hem görevi hem de sorumluluğu olduğunu etkili bir şekilde hatırlatmaktadır. İnsanlara vaaz ve nasihatte bulunmanın yegâne amacının onlara görev ve sorumluluklarını hatırlatmak olduğunu dolayısıyla hatibin yukarıda zikredilen bu öğütlere uyması gerektiğini söylemektedir.

Hutbeyi Etkileyen Ayetler:

Kur'an-ı Kerim'de Yüce Allah (c.c.) hatiplere hutbelerini hazırlarken hangi konuları işlemeleri gerektiğini, konuşmalarında nelere dikkat etmeleri gerektiğini ve muhataplarını nasıl karşılamaları gerektiği hususlarında pek çok öğüt vermektedir. Bunlardan bir kaçını zikrederim.

" اُدْعُ إِلَى سَبِيلِ رَبِّكَ بِالْحُكْمَةِ وَالْمَوْعِظَةِ الْحَسَنَةِ "

"(Ey Muhammed!) Sen, Rabbinin yoluna, hikmetle ve güzel öğütle çağır."⁴⁹⁹

" ... فَأَعْرِضْ عَنْهُمْ وَعِظْهُمْ وَقُلْ لَهُمْ فِي أَنْفُسِهِمْ قَوْلًا بَلِيغًا "

"...Öyleyse onlara aldırma. Kendilerine öğüt ver ve onlara, kendileri hakkında tesirli söz söyle."⁵⁰⁰

" اذْهَبَا إِلَى فِرْعَوْنَ إِنَّهُ طَغَى - فَقُولَا لَهُ قَوْلًا لَيِّنًا لَعَلَّهُ يَتَذَكَّرُ أَوْ يَخْشَى "

"Firavun'a gidin. Çünkü o iyiden iyiye azdı. Ona yumuşak söz söyleyin. Belki o, aklını başına alır veya korkar."⁵⁰¹

" وَكَذَلِكَ جَعَلْنَا لِكُلِّ نَبِيٍّ عَدُوًّا شَيَاطِينَ الْإِنْسِ وَالْجِنِّ يُوحِي بَعْضُهُمْ إِلَى بَعْضٍ زُخْرَفَ الْقَوْلِ غُرُورًا "

وَلَوْ شَاءَ رَبُّكَ مَا فَعَلُوهُ فَذَرَّهُمْ وَمَا يُفْتَرُونَ - وَلِتَصْغَى إِلَيْهِ أَفْئِدَةُ الَّذِينَ لَا يُؤْمِنُونَ بِالْآخِرَةِ وَلِيَرْضَوْهُ وَلِيَقْتَرِفُوا

مَا هُمْ مُقْتَرِفُونَ "

⁴⁹⁹ Nahl Sûresi: 16/125.

⁵⁰⁰ Nisâ Sûresi: 4/63

⁵⁰¹ Tâhâ Sûresi: 20/43-44.

“Böylece biz, her peygambere insan ve cin şeytanlarını düşman kıldık. (Bunlar), aldatmak için birbirlerine yaldızlı sözler fısıldarlar. Rabbin dileseydi onu yapamazlardı. Artık onları uydurdukları şeylerle baş başa bırak. Âhirete inanmayanların kalpleri ona (yaldızlı söze) kansın, ondan hoşlansınlar ve işledikleri suçu işlemeye devam etsinler diye (böyle yaparlar).”⁵⁰²

Yukarıda zikredilen bu ayetlere baktığımızda Allah Teâlâ, hatiplere hutbelerini hazırlarken konu seçiminde dikkatli olmaları gerektiğini hatırlatmaktadır. Onlara, hutbelerinin içeriğinde insanları iyiye ve güzele sevk eden konuları işlemeleri gerektiğini emretmektedir. Hatiplerin savundukları hak ve hakikatlerin muhatapları tarafından doğru bir şekilde anlaşılması için etkili ve güzel sözleri seçmeleri gerektiğini söylemektedir. Hatiplerin etkili ve güzel sözleri seçerken de yaldızlı sözler söyleyerek muhataplarını kandırmamaları gerektiğini, şayet bunu yaparlarsa bunun yanlış bir davranış olacağını hatırlatmaktadır.

Dinleyiciyi Etkileyen Ayetler:

Kur'an-ı Kerim'de Yüce Allah (c.c.) bir yandan hatiplere hutbelerini hazırlamaları konusunda çeşitli uyarılarda bulunurken öte yandan da bu hutbelerin muhataplarına da uymaları gereken kurallar hakkında çeşitli öğütler vermektedir. Bunlardan bazılarını zikrederim.

"الَّذِينَ يَسْتَمِعُونَ الْقَوْلَ فَيَتَّبِعُونَ أَحْسَنَهُ أُولَئِكَ الَّذِينَ هَدَاهُمُ اللَّهُ وَأُولَئِكَ هُمْ أُولُوا الْأَلْبَابِ"

“Dinleyip de sözün en güzeline uyan kullarımı müjdele. İşte Allah'ın doğru yola ilettiği kimseler onlardır. Gerçek akıl sahipleri de onlardır.”⁵⁰³

"وَقَدْ نَزَّلَ عَلَيْكُمْ فِي الْكِتَابِ أَنْ إِذَا سَمِعْتُمْ آيَاتِ اللَّهِ يُكْفَرُ بِهَا وَيُسْتَهْزَأُ بِهَا فَلَا تَقْعُدُوا مَعَهُمْ

حَتَّى يَخُوضُوا فِي حَدِيثٍ غَيْرِهِ إِنَّكُمْ إِذَا مَثَلْتُمْ إِنَّ اللَّهَ جَامِعُ الْمُنَافِقِينَ وَالْكَافِرِينَ فِي جَهَنَّمَ جَمِيعًا."

“O (Allah), Kitap'ta size şöyle indirmiştir ki: “Allah'ın ayetlerinin inkâr edildiğini yahut onlarla alay edildiğini işittiğiniz zaman, onlar bundan başka bir söze dalıncaya

⁵⁰² En'âm Sûresi: 6/112-113.

⁵⁰³ Zümer Sûresi: 39/18.

*(konuya geçinceye) kadar kâfirlerle beraber oturmayın; yoksa siz de onlar gibi olursunuz. Ebette Allah, münafıkları ve kâfirleri cehennemde bir araya getirecektir.*⁵⁰⁴

Dinleyici ile alakalı olan bu ayetlerde Yüce Allah (c.c.) şu tavsiyelerde bulunmaktadır. Kendilerine iyi ve güzel bir şey anlatıldığında O'nu dinlemelerini ve konuşulanların gereğini yerine getirmeleri gerektiğini emretmektedir. Öte yandan muhatabın, konuşulanların neler olduğuna dikkat etmeleri gerektiği konusunda da uyarıda bulunarak şayet konuşulanların dinin kutsal değerlerine hakaret içerikli ise dinlememeleri gerektiğini aksi durumda kendilerinin de işlenen bu suça ortak olacakları haberini vermektedir.

Netice itibariyle Kur'an-ı Kerim, hem hatibi hem hutbenin konusunu hem de muhatabı çok etkilemiştir. Hatipler, Cahiliye toplumunun içinden yetişen bireyler olmaları hasebiyle o dönemin kültürünü taşımaktaydılar. Ancak Kur'an'ın nazil olmasıyla bu kültürlerinden vazgeçip tevhid inancının prensipleri doğrultusunda hutbe irad etmeye başlamışlardır.

2.6. SADRU'L-İSLÂM DÖNEMİNDE HİTABET TÜRLERİ

Cahiliye Dönemine ait bazı hitabet türlerinin Sadru'l-İslâm Döneminde yok olduğunu ve yok olan bu çeşitlerin yerine yenilerinin yer aldığını görmekteyiz. Örneğin Cahiliye Döneminin ürünü olan övünme ve yerme hutbeleri Sadru'l-İslâm Dönemi'nde ya tamamen ortadan kaldırıldı ya da Hz. Peygamber'in (s.a.v.) getirdiği dinin kurallarıyla uyumlu hale getirildi. Çünkü bu çeşit hutbeler, Cahiliye asrının ruhunu teşkil eden kabilecilik asabiyeti, soy ve sople iftihar etme ve onların yaptıkları her türlü davranışı onaylamak gibi duygular taşıyordu. İslamiyet gelir gelmez Cahiliye Döneminin ruhuna karşı adeta savaş açtı. Bu yanlış düşüncelerden dolayı kabileler arasında sürekli savaşlar meydana gelmekteydi.

Ancak şunu da ifade etmeliyiz ki İslâm, bu döneme ait yanlış olan bütün adetleri kaldıramamıştır. Ortadan kaldıramadıklarını ıslah etme cihetine gitmiştir. İslâm'ın, hitabet sahasında da bazı düzenlemeler yaptığını görmekteyiz. Yukarıda zikrettiğimiz övünme ve yerme hutbelerinin içeriğini değiştirerek İslami ilkelere uygun bir şekle sokmuştur. Hz. Peygamber'in (s.a.v.) kabilelerden kendisine gelen heyetleri kabul

⁵⁰⁴ Nisâ Sûresi: 4/140; Ayrıca, bkz. En'âm Sûresi: 6/68.

ederken kabilelerin hatipleri tarafından övünme hutbelerinin irad edildiğini kaynaklardan tespit ettik. Temîm Oğulları kabilesinden bir heyet Hz. Peygamber’i (s.a.v.) ziyaret ederlerken kabilenin hatibi olan ‘Utârid b. Hâcib b. Zurâre’nin övünme türünden bir hutbe okur, buna karşılık da Ensardan olan hatip Sâbit b. Kays b. eş-Şemmas da bir övünme hutbesini okur. Karşılıklı okunan bu hutbelerden sonra Temîm Oğulları kabilesi İslâm dinine girmeyi kabul eder. Ancak Temîm Oğulları’nın Hz. Peygamber’in (s.a.v.) huzuruna saygısızca çıkma davranışları kendilerini çok üzmüştür. Temîm Oğulları, mescitte girdiklerinde Hz. Peygamber’in (s.a.v.) hücrelerinin dışından, "Yâ Muhammed, yanımıza çık!" diye yüksek sesle bağırdılar. Onların bu kaba davranışları Hz. Peygamberi (s.a.v) çok incitmiştir.⁵⁰⁵ Hz. Peygamber evinden çıkınca, "Yâ Muhammed! Biz seninle mufâhare etmeye geldik. Bizim şairimize ve hatibimiz olan şâhısa söz söylemelerine izin ver." dediler. Hz. Peygamber de (s.a.v): "Ben hatibinize ve şairinize izin verdim, haydi kalkıp başlasın" buyurdu. Bunun üzerine ‘Utarid b. Hâcib b. Zurâre de kalkıp hutbesini irad etmiştir. İbnî Hîşam’ın naklettiği şekli ile ‘Utârid b. Hâcib b. Zurâre’nin hutbesi şu şekildedir.⁵⁰⁶

"الحمد لله الذي له علينا الفضل، و هو أهله، الذي جعلنا ملوكا، و وهب لنا أموالا عظاما، نفعل

فيها المعروف، و جعلنا أعز أهل المشرق، و أكثره عددا، و أيسره عدداً، فمن مثلاً في الناس؟ ألسنا برؤس

الناس و أولى فضلهم؟ فمن يفاخرنا فليعدّ مثل ما عدّنا، و إنا لو نشاء لأكثرنا الكلام، ولكننا نحيا من

الإكثار فيما أعطانا، و إنا نعرف بذلك أقول هذا الآن لتأتونا بمثل قولنا، وأمر أفضل من أمرنا."

"Hamd, fazl ve bağışını bize lütfedip bizleri krallar yapan, varlığı ile iyilik yapabildiğimiz muazzam malı bize hediye eden, doğu halkının en şerefli, nüfusça en fazlası, hazırlıkça en kolay olarak yaratan Allah'a aittir. İnsanlar arasında bizim gibi kim vardır? İnsanların başı ve fazilet sahibi olanı biz değil miyiz? Kim bizimle iftihar yarışına girerse bizim iyi taraflarımızı saydığımız gibi onlarda sayınlara. Biz istersek sözü daha da çoğaltırız. Ama bize vereni arttırmaktan utanıyoruz. Ben bu sözü, bizim

⁵⁰⁵ Hucurât Suresinin 49/4. ayetinin bu konu hakkında nazil olduğu rivayet edilmektedir. Geniş bilgi için bkz. tefsir kitaplarındaki bu ayetin tefsirine.

⁵⁰⁶ et-Taberî, *Târihu'r-Rusul ve'l-Mulûk*, II, 378; İbnî Hîşam, *Sîretu'n-Nebiyî*, IV, 242-250; Ahmet Zeki Safvet, *Cemheretu Hutabi'l-'Arab*, I, 163-164.

sözümüze eş değer ve bizim işimizden daha üstün bir iş getirmeniz için söyledim.” der ve yerine oturur.

Bunun üzerine Peygamberimiz (s.a.v.) Sâbit b. Kays b. eş-Şemmâs’e ye “*kalk adımın hutbesine cevap ver.*” şeklinde emir buyurur. Sâbit de ayağa kalkıp şöyle mukabelede bulunur:

" الحمد لله الذي السموات والأرض خلقه، قضى فيهن أمره، ووسع كُرْسِيَّهٖ عِلْمُهٗ، ولم يك شئ قط إلا من فضله، ثم كان من قدرته أن جعلنا ملوكا، و اصطفى من خير خلقه رسولا، أكرمهم نسبا، وأصدقهم حديثا، وأفضلهم حسبا، فأنزل عليه كتابه، وأتممه على خلقه، فكان خيرة الله من العالمين، ثم دعا الناس إلى الإيمان، فأمن برسول الله صلى الله عليه وسلم المهاجرون من قومه وذوي رحمه، أكرم الناس أنسابا، و أحسن الناس وجوها، و خير الناس فعالا،

ثم كان أول الخلق استجابة لله، حين دعاه رسول الله صلى الله عليه وسلم، فنحن أنصار الله، و وزراء رسوله، نقاتل الناس حتى يؤمنوا بالله، فمن آمن بالله ورسوله منعه ماله ودمه، و من كفر جاهدناه في الله أبدا، و كان قتله علينا يسيرا،

أقول قولي هذا، و أستغفر الله للمؤمنين وللمؤمنات، و السلام عليكم "

“Yeri ve gökleri yaratan Allah'a Hamd olsun. O,onlarda emrini icra etmiştir, kürsüsü ilmini kuşatmıştır, her şey sadece onun keremi ile olmuştur, sonra bizi krallar yapması yine onun bu kudreti ile olmuştur, yarattıklarının en hayırlısından bir resûl seçti. Onu soyca en mükerrem, sözce en doğru olanı, hasebce en efdal olanı yaptı. Ona kitabını indirdi, yarattıklarına onu emin tayin etti. Böylece O, Allah'ın âlemlerdeki en hayırlısı oldu, sonra insanları imana davet etti, Resûlullâh'a (s.a.v.) kendi kavminin muhacir olanları ve öz akrabaları iman ettiler. Bunlar asalet yönünden insanların en şerefli, simaca insanların en güzeli, faaliyet bakımından en hayırlıydırlar.

Resûlullâh (s.a.v.)kendilerini davet ettiğinde O'na ilk karşılık veren insanlar oldular. İşte bize, biz Ensar'a gelince biz Allah'ın (dininin yardımcıları olarak) Ensarız, Resûlullâh'ın vezirleriyiz, Allah iman edene kadar insanlarla savaşıyoruz, Allah'a ve onun Resûlune inanan malını ve kanını korur, küfredenlerle de Allah yolunda sonuna kadar savaşıyoruz, onları öldürmek bize pek kolay gelir.

Sözlerimi arz eder, erkek ve kadın müminler için Allah'a istiğfar ederim, esselâmu aleykum.”

Hz. Peygamberin (s.a.v.) vefatından sonra kimin halife olacağı ile alakalı olarak muhacirlerle ensar arasında meydana gelen ihtilaflar neticesinde okunan övünme hutbelerinin Cahiliye Dönemi adetlerinin izlerini taşıdığı kanaatini taşımaktayız. Konu ile alakalı olarak Hz. Ebûbekir'in (r.a.) irad ettiği hutbeyi verelim.⁵⁰⁷

"أيها الناس: نحن المهاجرون، أول الناس إسلاماً، وأكرمهم أحساباً، وأوسطهم داراً، وأحسنهم وجوهاً، وأكثر الناس ولادةً في العرب، وأمسثهم رحماً برسول الله صلى الله عليه وسلم، أسلمنا قبلكم، وقدمنا في القرآن عليكم، فقال تبارك وتعالى: وَالسَّابِقُونَ الْأُولُونَ مِنَ الْمُهَاجِرِينَ وَالْأَنْصَارِ وَالَّذِينَ اتَّبَعُوهُمْ بِإِحْسَانٍ، فنحن المهاجرون وأنتم الأنصار، إخواننا في الدين، وشركاؤنا في الفئ، وأنصارنا على العدو، وأوتيم وواسيتيم، فجزاكم الله خيراً، فنحن الأمراء، وأنتم الوزراء، لا تدين العرب إلا لهذا الحي من قريش، فلا تنافسوا على إخوانكم ما منحهم الله من فضله."

“Ey İnsanlar! Bizler muhacirleriz, ilk Müslüman olan insanlarız, soyca en şerefli olanlarız, vatan olarak en merkezi onlarız, simaca en güzel olanlarız, insanların çoğu doğuştan Araptır, onlar Resululâh'ın (s.a.v.) rahmetine nail olanlardır, sizden önce Müslüman olduk, Kur'an da sizden önce zikredildik, Allah Teâlâ şöyle buyuruyor: “(İslâm dinine girme hususunda) öne geçen ilk muhacirler ve ensar ile onlara güzellikle tabi olanlar var ya...”⁵⁰⁸, bizler muhacirleriz sizler ensarsınız, dinde kardeşimizsiniz, ganimetlerde ortağımızsınız, düşmanlara karşı yardımcılarımızsınız,

⁵⁰⁷ et-Taberî, *Târîhu'r-Rusul ve'l-Mulûk*, II, 378; İbn 'Abd Rabbihî, *el-İkdu'l-Ferid*, V, 150; Ahmet Zeki Safvet, *Cemheretu Hutabi'l-'Arab*, I, 175-176.

⁵⁰⁸ Tevbe Sûresi: 9/100.

ağırladınız ve mallarınızı paylaştınız, Allah da size karşılığını iyilik olarak versin, bizler beyleriz, sizler vezirlersiniz, Araplar sadece Kureyşlilerin bu boyuna itaat ederler, Allah'ın faziletinden verdiği kardeşlerinle yarışa girmeyiniz.”

Hiz. Ebûbekir'in irad ettiği hutbeye el-Hubâb b. el-Munzir şu hutbeyi okuyarak cevap vermiştir.⁵⁰⁹

"يا معشر الأنصار: املكوا عليكم أمركم، فإن الناس في فيئكم وفي ظلكم، و لن يجترئ مجترئ على خلافكم، و لن يصدر الناس إلا عن رأيكم، أنتم أهل العز و الثروة، و أولو العدد و المنعة و التجربة، و ذوو البأس و النجدة، و إنما ينظر الناس إلى ما تصنعون، و لا تختلفوا فيفسد عليكم رأيكم، و ينتقض عليكم أمركم، فإن أبي هؤلاء إلا ما سمعتم، فمن أمير ومنهم أمير."

“Ey Ensar Topluluğu! Size hükümdar olarak atadılar, şüphe yok ki insanlar sizin ganimetinizdir ve gölgenizedirler, uygulayıcı sizin hilafınıza uygulamayacak, insanlar sizin görüşünüze göre hareket edecekler, şeref ve servet ehlisiniz çokluksunuz, kuvvetlisiniz ve tecrübelisiniz, cesaret ve yardım ehlisiniz. Muhakkak ki insanlar yaptıklarınıza bakarlar, ihtilafa düşerseniz görüşleriniz ifsad olur, işleriniz bozulur. Bunlar duyduklarınızı yapmakta ısrarcıdırlar. Bizden bir reis, sizden bir reis (olsun).”

Hiz. Ebûbekir'in irad ettiği yukarıdaki hutbeye baktığımızda şu noktaların önemli olduğunu görmekteyiz:

1. Hutbe, Muhacirlerle Ensar arasında hilafet konusunda cereyan eden ve siyasi konuları çözmeye hususunda adeta bir görev üstlenmiştir.

2. Hutbe, ispat ve ret etme hakkındaki akli delillerle nakli delilleri birbiriyle uyumlu hale getirmeyi amaçlamaktadır.

3. Cümleler kısadır, üslûpta çeşitlilik vardır, cümleler haber ve inşa cümlelerinden oluşmakta, çeşit bakımından da hem isim cümleleri hem de fiil cümleleri kullanılmıştır. İbareler arasında bir ölçü ve uyum vardır. Ayrıca nadiren de olsa hutbede seci kullanılmıştır.

4. Hutbenin sonuç kısmı bulunmamaktadır.

⁵⁰⁹ et-Taberî, *Târîhu'r-Rusul ve'l-Mulûk*, II, 457; Ahmet Zeki Safvet, *Cemheretu Hutabi'l-'Arab*, I, 176.

Yine Hz. Osman'ın (r.a) şehid edilmesi neticesinde Haşim Oğulları ile Umeyye Oğulları arasında meydana gelen mücadelelerde zaman zaman Cahiliye Dönemi övünme hutbelerine benzer konuşmalar yapılmıştır. Hz. Ali ile Muaviye arasında meydana gelen mücadelelere baktığımızda da bunu görmekteyiz.⁵¹⁰

Sadru'l-İslâm Dönemi'ne ait hutbeleri konu itibariyle dört ana başlık altında incelemek mümkündür. Bunlar dini hutbeler, siyasi hutbeler, sosyal hutbeler ve cihada teşvik hutbeleridir.

2.6.1. Dini Hitabet

Dini hutbelerin amacı; İnsanları Allah'ın birliğine davet etmek, onların İslâm'ın emirleri etrafında kenetlenmelerini sağlamak, insanlara vazı nasihatte bulunmak, emri bi'l-ma'rûfu yerine getirmelerini ve nehy 'ani'l-munkerden kaçınmalarını temin etmek, takva ehli olmak, İslami konularda ihtilafa düşen Müslümanları bir araya getirmek, dinin kurallarına sabretmek ve ilâhi şeriatın kanunlarını hatırlatmak olarak ifade edilebilir.⁵¹¹ Başka bir ifadeyle insanların dünyevi ve uhrevi hayatlarını İslâm dininin prensipleri doğrultusunda nasıl düzenlemeleri gerektiği metodunun onlara ifade edilmesidir. Dini hitabetin, kişisel ve sosyal rolünden başka dini bilginin ve ahlaki geleneğin nesilden nesile aktarılmasında da önemli bir faktör olduğu kabul edilmektedir.⁵¹²

Bu itibarla hutbede Allah (c.c.) övülür, O'nun birliği azamet ve yüceliği hatırlatılır, Hz. Muhammed'in (s.a.v) Allah'ın elçisi olduğu ikrar edilir. Müslümanlara, kendilerini Allah'a yaklaştıracak ve cennete girmelerini sağlayacak işleri yapmaları tavsiye edilir. Allah'ın gazabından ve cehennemden kaçınmaları gerektiği hatırlatılır.

Bu hutbe nev'inin benzerlerine Cahiliye Döneminde de rastlamak mümkündür. Kuss b. Sa'ide'nin irad ettiği hutbeler bu çeşit hutbelerin benzerini teşkil etmektedir. Ancak Sadru'l-İslâm Dönemi'ndeki dini hutbeler İslami formata uygun hale getirilmiştir. Bu dönemde dini hutbelerin çeşidi oldukça artmıştır ve adeta İslâm'ın mührüyle mühürlenmiştir.

⁵¹⁰ İhsan en-Nas, *el-Hitâbetu'l-'Arabîyyetu fi 'Asrhâ'z-Zehebî*, s. 34.

⁵¹¹ Şemsuddin Muhammed b. Muhammed b. Ahmed el-Hatib eş-Şirbini, *Muğni'l-Muhtac ila Ma'rifeti Me'ani Elfazı'l-Minhâc*, I-VI, thk. Muhammed Tamir, Şerif Abdullah, Daru Kutubi'l-Arabîyyeti'l-Kubrâ, Mekke, I, 297.

⁵¹² Armaner, Neda, *Hitabet ve Dini İrşat Üzerine*, DİB. Yayınları, (İkinci Baskı), Ankara 1964, s. 18

Sadru'l-İslâm Dönemi'nde yeni gelenekler de ortaya çıkmıştır. Mesela hatip, minber adı verilen bir kürsünün üstüne çıkıp hutbesini irad etmeye başlamıştır. Sözlükte "yükseldi, yükseltti" anlamlarındaki "نَبَّرَ" fiilinin kökünden türeyen minber kelimesi "kademe kademe yükselerek çıkılan yer" demektir.⁵¹³

Terim olarak minber, genellikle Cuma ve Bayram namazlarında hatibin, hutbe okurken daha iyi görünmek ve sesini daha kuvvetli duyurmak üzere basamaklardan oluşan ve genellikle mimari bir özelliği olan unsurdur.⁵¹⁴

Minber kelimesi Kur'an'da geçmemekle beraber çok sayıda hadisi şerifte geçmekte olup, İslâm kültür tarihinde geniş bir yer tutmaktadır. Bununla birlikte minberin yabancı kökenli bir kavram olduğuna dair görüş ve iddialar ortaya atılmaktadır. Mesela minberin, Habeşçe bir kelime olup sonradan Arapçalaştırıldığı iddia edilmektedir. Hatta bu kelimenin Habeşçe'de kürsü manasında "vinber" olduğu, Arapların "vav" harfini "mim" harfine çevirmeleri suretiyle minbere dönüştürüldüğü söylenilmektedir.⁵¹⁵

Minberi ilk kullananın Hz. Peygamber (s.a.v.) olduğu kaynaklarda geçmektedir.⁵¹⁶ Önceleri bir hurma kütüğüne yaslanarak konuşan Hz. Peygamber (s.a.v.) için hicretin 7. (628) veya 8. yılında ılgın ağacından iki basamak ve bir oturma yerinden ibaret olan bir minber yapılmıştır.⁵¹⁷ Minberin ustası olan Temîm ed-Dârî, minberin örneğini Şam'da bulunan kiliselerde görmüştür.⁵¹⁸ Hz. Peygamber'in (s.a.v) minberinin ustasının Bakumu'r-Rûmî olduğu ile alakalı olarak da bazı rivayetler bulunmaktadır.⁵¹⁹ Başka bir rivayette ise Sehl b. Sa'd (r.a.) şu bilgiyi vermektedir: "*Vallahi ben onun neden yapıldığını bilmekteyim. Ve yine yemin olsun ki, ben onun, ilk kurulduğu günü de, Resûlullah'ın ilk defa üzerine oturduğu günü de görmüşümdür. Resûlullah, Ensar kadınlarından falan kadına: "Marangoz kölene emret de benim için, insanlara hitap*

⁵¹³ *Lisanu'l-'Arab*, "minber maddesi "; ez-Zamahserî, (Carullah Ebu'l-Kasım Muhammed), *Esâsü'l-Belâga, el-Hey'etu'l-Mısriyyetu'l-Ammei'l-Kitab*, (3. Baskı), Kahire 1985, s. 803.

⁵¹⁴ Nebi Bozkurt, "Minber", *DİA*, XXX, 101, İstanbul, 2005.

⁵¹⁵ Diyanet İlmî Dergi, Peygamberimiz Hz. Muhammed (S. A. V) Özel Sayı, Ankara 2003, s. 595.

⁵¹⁶ Taberâni(Süleyman bin Ahmed bin Eyyûb eş-Şâmi el-Lahmî), *el-Mu'cemu'l-Kebir*, I-XXV, nrş. Mektebetu İbn Teymiyye, thk, Hamdi Abdülmecid Selefi, Musul, 1984, XX, 167.

⁵¹⁷ Can Yılmaz- Recep Gün, *Ana Hatlarıyla Türk İslâm Sanatları ve Estetiği*, db Kitapları, Samsun 2005, s. 55

⁵¹⁸ *Subhu'l-'Aşa*, I, 421.

⁵¹⁹ Can Yılmaz - Recep Gün , *Ana Hatlarıyla Türk İslâm Sanatları ve Estetiği*, s. 55.

ettiğim zaman üzerine oturabileceğim tahtalardan bir şeyler yapsın” buyurdu. O kadın da kölesine emretti. O da ilgin ağaçlarından onu yapıp getirdi. Kadın Resûlullah’a haber yolladı. O da emretti, işte şuraya kondu.”⁵²⁰

Bazı müsteşrikler İslami dönem minberinin Cahiliye Döneminde kadınların üzerine oturdukları kürsülerden esinlenilerek yapıldığını ileri sürmektedirler.⁵²¹ Ancak hadis kaynaklarında görüyoruz ki, Resûl-i Ekrem (s.a.v.) hutbelerini oturarak değil ayakta irad etmiştir.⁵²² ‘Abdullah b. Ömer (r.a.): “Hz. Peygamber (s.a.v.)iki hutbe okurdu. Minbere çıktığında (ezan bitinceye kadar) otururdu. Müezzîn ezan okurken onu görür gibiyim. Sonra kalkar hitap eder sonra oturur, bir şey konuşmaz, sonra kalkar hutbe okurdu.”⁵²³

Abdullah b. Ömer (r.a.) konu ile alakalı olarak ikinci bir söz daha söylemektedir: “Hz. Peygamber (s.a.v.) Cuma günü hutbeyi ayakta okur, sonra oturur sonra tekrar ayağa kalkardı tıpkı şimdi yaptığınız gibi.”⁵²⁴ Hz. Ebûbekir halife olunca Resûl-i Ekrem'e hürmeten minberin ikinci basamağına, Hz. Ömer birinci basamağına, Hz. Osman ise altı yıl birinci basamağına ve ardından da mak‘adına oturmuştur.⁵²⁵

Dini hutbeleri kendi aralarında konu itibariyle şu kısımlara ayırmak mümkündür.

2.6.1.1. İslâm İnancına Davet Hutbeleri

Hatip, bu çeşit hutbelerde insanları yeni dinin ilkelerini kabul etmeye ve tevhid inancına sahip olmaya davet etmektedir. Dinleyicilerde, İslâm dininin akidesine bağlanma ve eski inançlarını terk etme duygusunu uyandırır. Ancak hatip bunu anlatırken eski inanç sisteminin yanlış olduğuna ve yeni tevhid akidesinin doğru olduğuna dair kati deliller getirerek muhataplarını ikna etme kabiliyetine ve bilgisine sahip olması gerekir. Hatibin, Allah’ın birliğini anlatırken yumuşak huylu ve tatlı sözlü olması gerekir. Yüce Allah (c.c.) konu ile alakalı olarak aşağıda zikredeceğimiz ayetlerde hatiplere nasıl davranmaları gerektiği hususunda yol göstermektedir.

"وَمَنْ أَحْسَنُ قَوْلًا مِّمَّنْ دَعَا إِلَى اللَّهِ وَعَمِلَ صَالِحًا وَقَالَ إِنَّنِي مِنَ الْمُسْلِمِينَ"

⁵²⁰ Buhari, *Cuma*, 26.

⁵²¹ İhsan en-Nas, *el-Hitâbetu'l-‘Arabîyyetu fî ‘Asrhâ’z-Zehebî*, 34.

⁵²² Müsned, *Cuma*, 2236.

⁵²³ Ebu Davud, *Sünenü Ebî Davud*, Mevsuatı’s-Sunne el-kutubu’s-Sitte ve Şurûhuha, Çağrı Yayınları, İstanbul 1992, *Cuma*, 1092.

⁵²⁴ Buhârî, *Cuma*, 27; Müslim, *Cuma*, 33.

⁵²⁵ Nebi Bozkurt, “Minber”, *DİA*, XXX, 101, İstanbul, 2005.

“(İnsanları) Allah’a çağırın, iyi iş yapan ve (Ben Müslümanlardanım) diyenden kimin sözü daha güzeldir.”⁵²⁶

" اذْعُ إِلَى سَبِيلِ رَبِّكَ بِالْحِكْمَةِ وَالْمَوْعِظَةِ الْحَسَنَةِ وَجَادِلْهُمْ بِالَّتِي هِيَ أَحْسَنُ ... "

“(Resûlum!) Sen, Rabbinin yoluna hikmet ve güzel öğütle çağır ve onlarla en güzel şekilde mücadele et!..”⁵²⁷

Yine Kur’an-ı Kerim, İslâm inancına sahip olmayan şahısları ya da toplulukları Allah’ın varlığına ve birliğine davet ederken onların inançlarına hakaret edilmemesi ve muhataplarla konuşurken onlara tatlı söz söylemleri gerektiğini emir buyurmaktadır.

" وَلَا تَسُبُّوا الَّذِينَ يَدْعُونَ مِنْ دُونِ اللَّهِ فَيَسُبُّوا اللَّهَ عَدْوًا بِغَيْرِ عِلْمٍ ... "

“Allah’tan başkasına tapanlara (ve putlarına) sövmeyin; sonra onlar da bilmeyerek Allah’a söverler...”⁵²⁸

" وَلَا تُجَادِلُوا أَهْلَ الْكِتَابِ إِلَّا بِالَّتِي هِيَ أَحْسَنُ إِلَّا الَّذِينَ ظَلَمُوا مِنْهُمْ ... "

“İçlerinden zulüm edenleri bir yana, ehli kitapla ancak en güzel yoldan mücadele edin...”⁵²⁹

Hz. Peygamber (s.a.v.) peygamberliğini kabul etmeleri için en yakınındaki insanlara tebliğde bulunurken irad ettiği ilk hutbeyi Allah’ın vahdaniyetine davet eden hutbelere örnek verebiliriz⁵³⁰. Hutbenin metni şöyledir.⁵³¹

"الحمد لله أحمده، و استعينه، و اومن به، و اتوكل عليه، و اشهد ان لا إله إلا الله و حده لا

شريك له،

⁵²⁶ Fussilet Sûresi: 41/33.

⁵²⁷ Nahl Sûresi: 16/125.

⁵²⁸ En’âm Sûresi: 6/108.

⁵²⁹ Ankebût Sûresi: 29/46.

⁵³⁰ Nâyif Ma’rûf, *el-Edebu’l-İslâmî fî Ahdi’n-Nubuvve ve Hilâfeti’r-Râşidîn*, nşr. Dâru’n-Nefâis, Beyrût, 1990, s. 40.

⁵³¹ İbnu’l-Esîr, (‘İzzuddin Ebu’l Hasan Ali), *el-Kâmil fi’t-Târîh*, I-XIII, nşr. C. J. Tornberg, Leiden, 1853-1867, II, s. 27; Muhammed Gazalî, *Fikhu’s-Sire*, (4. Baskı), Çev. Rasul Tosun, Risale Yayınları, İstanbul, 2008 s. 77-78; Ahmet Zeki Safvet, *Cemheretu Hutabi’l-Arab*, I, 147; eş-Şehâvî, *Mecdi Muhammed, Hutebu’r-Resûl*, el-Mektebetu’t-Tevfikîyye, Kahire, tsz. s. 5.

إن الرائد لا يكذب أهله، و الله لو كذبت الناس جميعاً ما كذبتكم، و لو غررت الناس جميعاً ما غررتكم، و الله الذي لا إله إلا هو، إني لرسول الله إليكم خاصة، و إلى الناس كافة، و الله لتموتن كما تنامون، و لتبعثن كما تستيقظون ، و لتحاسبن بما تعملون، و لتجزون بالإحسان إحساناً، وبالسوء سوءاً، و إنها للحنة أبدأ ، أو النار أبدأ."

“Hamd Allah içindir, ona hamd ederim, ondan yardım isterim, ona iman ederim, ona tevekkül ederim, şahitlik ederim ki, Allah'tan başka ilah yoktur, o tektir, onun ortağı yoktur.

Şüphesiz ki yönetici, halkına yalan söylemez, Allah'a yemin ederim ki insanların hepsine yalan söyleseydim bile size yalan söylemezdim, insanların hepsini aldatsaydım bile sizi aldatmazdım. Allah'a yemin olsun ki ondan başka ilah yoktur. Ben, Allah'ın size ve bütün insanlara gönderdiği elçisiyim. Allah'a yemin ederim ki uyuduğunuz gibi öleceksiniz, uykudan kalktığınız gibi de diriltileceksiniz. Yaptığınız şeylerden hesaba çekileceksiniz. İyiliğe iyilikle, kötülüğe kötülükle karşılık bulacaksınız. O, ya ebediyen Cennet, ya da ebediyen Cehennemdir.”

Hız. Peygamber'in (s.a.v.) bu hutbesinin hacmi her ne kadar küçük olsa da seçilen lafızların isabetli oluşu, kolay ve anlaşılır olması ve tekellüften uzak olması Sadru'l-İslâm döneminde, hutbelerde kullanılan üslûbu bize göstermesi açısından önemli bir örnektir. Hız. Peygamber'in (s.a.v.) tebliğde bulunduğu insanları inandırma noktasındaki sözlerini sık sık kasekle pekiştirmiş, ayrıca insanların duygularını harekete geçirmek için Cennetle terğîb (istek uyandırma) ve taşıdıkları tehlikeli fikirlere karşı kendilerine gelmeleri için de onları Cehennemle terhîb (korkutma) ederek hutbesini sonlandırmıştır.

Yine,

"وَأَنْذِرْ عَشِيرَتَكَ الْأَقْرَبِينَ."

“(Önce) en yakın akrabaları uyar.”⁵³²ayeti inzal olduğu zaman, Resulullah, bu ayetin emri gereğince birgün Safa tepesine çıkar. Şehadet parmaklarını kulaklarına

⁵³² Şu'ara Sûresi: 26/214.

tkayarak yüksek bir sesle: “*Ey Kureyş Halkı!*” diyerek seslenir. “*Kim bu seslenen?*” diye sorarlar. “*Muhammed Safa tepesinden sesleniyor*” derler.

Kureyş kabilelerinin tamamının Hz. Peygamberin akrabaları olması hasebiyle Resûlullah kabile kabile bütün Kureyşlilere seslenir. İşitenler, gelip peygamberimizin huzurunda toplanırlar. Kureyşliler, Peygamberimize:

“*Ya Muhammed! Ne haber var?*” diye sorarlar. Peygamberimiz de sözlerine şu şekilde devam eder:

"أرأيتم لو اُخبرتم أن هذا الجبل تريد أن تغير عليكم أكنتم تُصدّقونني؟ قالوا: نعم
انت عندنا غير متهم وما جرّنا عليك كذبا قطّ، قال: فأبّي نذير لكم بين يدي عذاب شديد يا بني عبد
المطلب يا بني عبد مناف يا بني زُهْرَةَ، حتّى عدّد الأَفْحَادَ مِن قريشٍ، إنّ الله امرني أن أنذّر عشيرتي
الأقربين وإني لا أملك لكم من الدنيا منفعَةً ولا من الآخرة نصيباً إلا أن تقولوا لا إله إلا الله".

“*Ne dersiniz? Ben, size şu dağın arkasından birtakım atlıların olduğunu ve size saldıracaklarını haber versem, beni tasdik eder, doğrular mısınız?*” diye sorar.

“*Evet! Sen bizim katımızda herhangi bir suçla suçlanmış biri değilsin. Hakkındaki tecrübelerimizde, sende hiçbir yalana rastlamış değiliz.*” derler. Bunun üzerine, Peygamberimiz:

“*Öyle ise ben sizi, önünüzdeki şiddetli bir azaptan dolayı uyarıyorum. Ey Abdulmuttalip Oğulları, Ey Abdimenaf Oğulları, Ey Zühre Oğulları*” diyerek birer birer Kureyş kabilesinin bütün ailelerine seslenerek:

“*Yüce Allah, en yakın hısımlarımı azap ile korkutmamı bana emretti. Sizler, Allah’tan başka ilah yoktur demedikçe ben size ne dünyada bir yarar, ne de ahirette bir nasip sağlayabilirim.*” buyuru.

Ebû Leheb:

"تَبَّأ لَكَ سائر اليوم! ألهذا جمعنا؟"

“Yuh Sana! Sen, bugün, bizi bunun için mi topladın?” diyerek bağırır. Bunun üzerine Tebbet Suresi iner.⁵³³

Resûlullah, hitap ve uyarısına şöyle devam eder:

" يا بني كعب بن لؤي أنقذوا أنفسكم من النار، يا بني مرة بن كعب أنقذوا أنفسكم من النار، يا بني عبد شمس أنقذوا أنفسكم من النار، يا بني عبد مناف أنقذوا أنفسكم من النار، يا بني هاشم أنقذوا أنفسكم من النار، يا بني عبد المطلب أنقذوا أنفسكم من النار، يا فاطمة أنقذي نفسك من النار، فإني لا أملك لكم من الله شيئاً غير أن لكم رحماً سأبليها ببلالها.

يا بني عبد مناف اشتروا أنفسكم من الله جلاً وعزاً، يا بني عبد المطلب اشتروا أنفسكم من الله جلاً وعزاً، يا أمم الزبير عممة النبي صلى الله عليه وسلم، يا فاطمة بنت محمد، اشترياً أنفسكم من الله جلاً وعزاً، فإني لا أملك لكم من الله جلاً وعزاً شيئاً، سلايني من مالي ما شئتما.

“Ey Ka'b b. Lu'ey Oğulları! Kendinizi cehennem ateşinden kurtarınız! Ey Murre b. Ka'b Oğulları! Kendinizi cehennem ateşinden kurtarınız! Ey 'Abduşşems Oğulları! Kendinizi cehennem ateşinden kurtarınız! Ey 'Abdimenâf Oğulları! Kendinizi cehennem ateşinden kurtarınız! Ey Hâşim Oğulları! Kendinizi cehennem ateşinden kurtarınız! Ey 'Abdumuttalip Oğulları! Kendinizi cehennem ateşinden kurtarınız! Ey Fatıma! Kendini cehennem ateşinden kurtar! Ben sizi Allah'ın azabından kurtaracak hiçbir şeye malik değilim.

Ey 'Abdulmenaf Oğulları! Kendinizi Allah'tan satın alınız. Ey 'Abdumuttalip Oğulları! Kendinizi Allah'tan satın alınız! Ey Zubeyr'in annesi Resullulah'ın (s.a.v.) halası S! Ey Muhammed'in kızı Fatıma! Kendinizi Allah'tan satın alınız! Ben sizi Allah'ın azabından kurtaracak hiçbir şeye malik değilim. Siz, benim malımdan, dilediğinizi benden isteyiniz.”⁵³⁴

⁵³³ İbn-i Sa'd, *Tabakâtü'l-Kübrâ*, I-X, nşr, Dr. Ali Muhammed Ömer, Mektebetü'l-Hancı, Kahire, tsz. I, 169; Belâzûrî, Ahmed b. Yahya, *Ensabu'l-Eşraf*, thk: Muhammed Hamidullah, Daru'l-meârif, Kahire 1959, I, 120-121.

⁵³⁴ Muslim, *İman*, 348, 351; Buhari, *Tefsir*, 233.

Hız. Peygamberin vefatı üzerine sahabeler adeta bir şaşkınlık yaşarlar, hiç kimse ne yapacağını, ne edeceğini ve nasıl davranacağını bilemez. Yaşanan bu kargaşa sırasında Hz. Ömer, çok şaşkın bir vaziyette mescit de ayağa kalkıp “*Münafıklardan birtakım kişiler Allah’ın Elçisi’nin öldüğünü iddia ediyorlar. Allah’ın Elçisi ölmedi. Musâ b. ‘İmran’ın kavmi arasında kırk gün kaybolduktan/göğe çıktıktan sonra kavmi yanına döndüğü gibi, Allah’ın Elçisi de aramıza dönecek, kendisinin öldüğü haberini yayanların ellerini ve ayaklarını kesecektir.*”⁵³⁵ şeklinde bir konuşma yapmıştır. Hz. Ömer, konuşmasına devam ettiği esnada Hz. Ebûbekir, doğruca Allah’ın Elçinin bulunduğu yere gider, Allah’ın elçisinin üzerinde bulunan örtüyü kaldırıp onu mübarek yüzünden öper, daha sonra konuşmasına devam etmekte olan Hz. Ömer’in yanına gidip orada şaşkın bir vaziyette bulunan sahabelere şu konuşmayı yapar:⁵³⁶

"أشهد أن لا إله إلا الله وحده لا شريك له، وأشهد أن سيدنا محمدا عبده ورسوله، وأشهد أن الكتاب كما نزل، وأن الدين كما شرع، وأن الحديث كما حدث، وأن القول كما قال، وأن الله هو الحق المبين ...

ثم قال أيها الناس: من كان يعبد محمدا فإن محمدا قد مات، ومن كان يعبد الله فإن الله حي لا يموت، "وَمَا مُحَمَّدٌ إِلَّا رَسُولٌ قَدْ خَلَتْ مِنْ قَبْلِهِ الرُّسُلُ أَفَإِنَّ مَاتَ أَوْ قُتِلَ انْقَلَبْتُمْ عَلَى أَعْقَابِكُمْ وَمَنْ يَنْقَلِبْ عَلَى عَقْبَيْهِ فَلَنْ يَضُرَّ اللَّهَ شَيْئاً وَسَيَجْزِي اللَّهُ الشَّاكِرِينَ"، وإن الله قد تقدم إليكم في أمره، فلا تدعوه جزعا، وإن الله قد أختار لنبية ما عنده على ما عندكم، وقبضة إلى ثوابه، وخلف فيكم كتابه، وسنة نبية، فمن أخذ بهما عرف، ومن فرق بينهما أنكر، يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا كُونُوا قَوَّامِينَ بِالْقِسْطِ وَلَا يَشْغَلْكُمْ الشَّيْطَانُ بِمَوْتِ نَبِيِّكُمْ، وَلَا يَفْتِنَنَّكُمْ عَنْ دِينِكُمْ، فَعَاجِلُوهُ بِالَّذِي تُعْجِزُونَهُ، وَلَا تَسْتَنْظِرُوهُ فَيَلْحَقْ بِكُمْ".

⁵³⁵ İbn Hişam, *es-Siretu'n-Nebeviyye*, IV, 362.

⁵³⁶ *Sâhîhu'l-Buhâri*, 1242-1242; *Musned*, VI, 220; *Nesâi*, IV, 11; İbn Hişam, *es-Siretu'n-Nebeviyye*, IV, 363-364; Ebû İshâk İbrahim b. Ali el-Kayrevânî, *Zehru'l-Âdâb ve Semeru'l-Elbâb*, I-II, (4. Baskı), nşr. Ali el-Becâvî, Daru'l-Cil, Mısır, 1969, s. 66-69; Ahmet Zeki Safvet, *Cemheretu Hutabi'l-Arab*, I, 179-180.

“Şehadet ederim ki, Allah'tan başka ilah yoktur, o tektir, ortağı yoktur, yine şehadet ederim ki efendimiz Muhammed (s.a.v.) onun kulu ve elçisidir. Kitabın indiği gibi, dinin başlandığı gibi, hadisin söylendiği gibi ve sözün dendiği gibi olduğuna şehadet ederim. Şüphesiz ki, Allah apaçık gerçektir”.⁵³⁷

Daha sonra sözlerine şöyle devam eder:

“Kim Muhammed’e (s.a.v.) ibadet ediyorsa, bilsin ki Muhammed (s.a.v.) ölmüştür. Kim Allah’a ibadet ediyorsa, bilsin ki O, diridir ölmez. “Muhammed, ancak bir peygamberdir. Ondan önce de peygamberler gelip geçmiştir. Şimdi O ölür ya da öldürülürse, gerisin geriye (eski dininize) mi döneceksiniz? Kim (böyle) geri dönerse, Allah’a hiçbir şekilde zarar vermiş olmayacaktır. Allah, şükredenleri mükâfatlandıracaktır.”⁵³⁸ Şüphesiz ki Allah, durumu daha önce size bildirmiştir. Öyleyse paniğe kapılarak onu bırakmayın. Şüphesiz ki Allah, peygamberimiz için gönlündeki düşüncesini sizin içinizdeki düşünceye tercih etmiş; onun sevabına kulunu almıştır. Geriye size Kitabını ve Sünnetini bırakmıştır. Dolayısıyla bu ikisine yapışan kişi arif, bunların arasını ayıran kişi ise inkâra düşmüş olur. Ey İman Edenler! Adaleti yerine getiriniz.⁵³⁹ Şeytan sakın sizi peygamberinizin ölümüyle meşgul etmesin, sizi asla dininizden döndürmesin. Derhal onu aciz bırakacağınız işlemleri yapınız, onu beklemeyin yoksa size yetişir.”

Bu hutbe, Sadru'l-İslâm döneminin başlangıcında Kur'an-ı Kerim'in, hitabetin üzerindeki etkisini net bir şekilde göstermektedir. Öyle ki hutbe, Kur'an ayetleri üzerine bina edilmiş, ibarenin büyük bir kısmı ayetlerden oluşmakta, ondan deliller getirilmekte ve ayetlerle sona ermektedir. Bu i'cazlı durum, muhatabını ikna etmede, akla hitap etmede Kur'an'ın üslûbunu temsil etmektedir. Adeta hakikatleri müminlerin önüne sermekte ve bu sonuca ancak akıl sahiplerinin ulaşabileceğini dile getirmektedir. Bu hutbe tarzı bu açıdan da umulan etkiyi göstermesi ve beklenen ikna yeteneğini göstermesi bakımından da önemli bir hutbedir. Örneğin Hz. Ömer, peygamberimizin vefatına bir tülü ikna olmamaktadır. Ancak Hz. Ebûbekir gelip konuşma yapınca ikna olmaktadır. Hz. Ömer ayetleri işitince ikna olmakta ve Hz. Peygamber'in bile ölümünden

⁵³⁷ Nûr Sûresi: 24/25.

⁵³⁸ Âl-i İmrân Sûresi: 3/144.

⁵³⁹ Nisâ Sûresi: 4/135.

beri olmadığını, her nefis gibi O'nun da ölümü tadan bir beşer olduğunu kabul etmektedir.

2.6.1.2. Vaaz ve İrşâd Hutbeleri

Bu hutbe amaç, verilen öğütlerle insanların imanlarının tecdidinin yapılmasını sağlamaktır. Kur'an'ın ve hadislerin emirleri doğrultusunda insanların iyiye, güzele ve erdemli davranışlara sahip olmasını sağlamaktır. Bu hutbeler irad edilirken Kur'an ve hadisler çerçevesinde konular belirlenir ve İslâm'ın bu iki temel kaynağının yol gösterdiği şekilde icra edilirdi. Nitekim Yüce Allah (c.c.):

"وَدَكَّرْ فَإِنَّ الدُّكْرَى تَنْفَعُ الْمُؤْمِنِينَ."

"Sen yine de öğüt ver. Çünkü öğüt müminlere fayda verir."⁵⁴⁰

"...وَعَزَّوْهُمْ وَقَالَ لَهُمْ فِي أَنْفُسِهِمْ قَوْلًا بَلِيغًا."

"...kendilerine öğüt ver ve onlara, kendileri hakkında tesirli söz söyle."⁵⁴¹

Sadru'l-İslâm Dönemi'nde dini hutbelerin içerisinde en yaygın olan çeşit, vaaz ve irşâd hutbeleridir. Açıkça görüldüğü gibi bu hutbelerin hedefi, insanları dini görevleri konusunda aydınlatmak, onları Allah'ın emirlerine itaatkâr kılmak, takva ehli olmalarını sağlamak, ölümü, kabir âlemini, ahireti ve hesap gününü hatırlatıp tefekkür etmelerini sağlamaktır.

Sadru'l-İslâm Dönemi'nde vaaz ve irşâd hutbeleri bu ana eksen üzerinde şekillenmiştir. Şunu da hemen ifade edelim ki vaaz ve irşâd konusu, ister dini, ister siyasi, ister savaşla alakalı hutbelerde olsun hemen hemen bütün hutbe çeşitleri arasında yer almıştır.

Hz. Ebûbekir'in aşağıda vereceğimiz hutbesi, vaaz ve irşâd hutbeleri arasında belagat ve fesahat bakımından ileri seviyede değerlendirilmektedir: İslâm'ın birinci

⁵⁴⁰ Zâriyât Sûresi: 51/55.

⁵⁴¹ Nisâ Sûresi: 4/63.

halifesi, Allah'a hamd ettikten ve Hz. Peygamber'e salât ve selam getirdikten sonra hutbesine şöyle devam eder:⁵⁴²

"إن أشقى الناس في الدنيا والآخرة المملوك، فرجع الناس رؤسهم، فقال:

مالكم يا معشر الناس؟ إنكم لطفعانون عجولون، إن من المملوك من إذا ملك زهده الله فيما في يده، ورغبه فيما في يدي غيره، وانتقصه شطر أجله، وأشرب قلبه الإشفاق، فهو يحسد على القليل، ويتسخط الكثير، ويسأم الرخاء، وتنقطع عنه لذة البهاء، لا يستعمل العبرة، ولا يسكن إلى الثقة، فهو كالدرهم القسي، والسراب الخادع، جذيل الظاهر، حزين الباطن. فإذا وجبت نفسه، ونضب عمره، وضحا ظلّه، حاسبه الله فأشدّ حسابه، وأقلّ عفوه. ألا إن الفقراء هم المرحومون، وخير المملوك من آمن بالله، وحكم بكتاب الله وسنة نبيه صلي الله عليه وسلم، وإنكم اليوم على خلافة نبوة، ومفريق مَحَجَّة، وسترون بعدي مُلكاً عَضُوضاً، وأمة شعاعاً، ودماً مفاحاً، فإن كانت للباطل نَزْوَةٌ، ولأهل الحق جولة، يعفو لها الأثر، وتموت السنن، فالزموا المساجد، واستشربوا القرآن، والزموا الجماعة، وليكن الإبرام بعد التشاور، والصفقة بعد طول التناظر، أي بلاد خَرَشَنَةَ، إن الله سيفتح عليكم أقصاها كما فتح أدناها."

"*Dikkat edin, dünyada ve ahirette, insanların en mutsuzu olanları krallardır.*"

Bunun üzerine insanlar başlarını kaldırırlar,(Hz. Ebûbekir)onlara şöyle der:

"*Ey İnsanlar! Ne oluyor size? Kuşkusuz siz ayıplamakta acelecisiniz, şüphesiz öyle krallar vardır ki, kral olduğu zaman Allah onları, ellerinde olanlardan uzaklaştırır, başkalarının elindekini de arzu ettirir. Ölünceye dek onu titretir, kalbine korku salar, bundan dolayı aza haset eder, çoğa öfkelenir, bolluktan bıkar, güzellikten zevk alma hissi körelir. İbret almaz, kimseye güvenmez, O, sahte para gibidir, aldatıcı şarap gibidir, dışı sevinen, içi ise üzüntüye boğulmuş gibidir. Böyle bir kimsenin ömrü bitip, gölgesi devrilip ölünce Allah, onu hesaba çeker, hesabını şiddetli görür, affi ise az olur.*

⁵⁴² İbn Kuteybe, (Ebû Muhammed Abdullah b. Müslim b. Kuteybe ed-Dineverî), 'Uyûnu'l-Ahbâr, I-IV, Dâru'l-Kutubi'l Mısriyye, Kahire, 1996, IV, 150-151; Ahmet Zeki Safvet, Cemheretu Hutabi'l-Arab, I, 183-184.

Haberiniz olsun ki, fakirler merhamet olunmuş kişilerdir. Kralların en hayırlısı ise Allah'a iman eden, O'nun kitabı ve Peygamberi'nin (s.a.v) sünnetiyle hükmedendir. Hiç şüphe yok ki sizler bugün, peygamberin halefini seçme ve bir yol ayırınıdasınız. Benden sonra zulümle elde edilmiş mülk, ayrılığa düşmüş ümmet ve akıtılan kan göreceksiniz. Batıl için bir sıçrayış ve hak ehli için de eli ayağına dolaşma söz konusu olursa batılın etkisi onları siler, sünnetler ölür. Öyleyse mescitlere devam edin, Kur'ân'a danışın, cemaati terk etmeyin, kesin karar istişareden, anlaşma ise uzun tartışmadan sonra olmalıdır. Hangi ülke olursa olsun, şüphe yok ki, Allah (c.c.) en yakınının fethini size nasip ettiği gibi, en uzağının fethini de size nasip edecektir."

Yine Hz. Ebûbekir'in insanları Allah'ın kitabına sıkı sıkıya sarılmaya çağırdığı, kıyamet günü gelmeden insanları uyardığı ve onları güzel sözlerle teşvik ettiği bir hutbesi de şöyledir:⁵⁴³

"أوصيكم بتقوى الله، وأن تثنوا عليه بما هو أهله، وأن تخلطوا الرغبة بالرغبة، وتجمعوا الإلحاف

بالمسألة، فإن الله أثنى على زكريا وعلى أهل بيته فقال:

"إتهم كانوا يسارعون في الخيرات ويدعوننا رغبا ورهبا وكانوا لنا خاشعين" ثم اعلما عباد الله أن

الله قد ارتهن بحقه أنفسكم، وأخذ على ذلك موثيقكم، وعوَّضكم بالقليل الفاني الكثير الباقي، وهذا

كتاب الله فيكم لا تفتنى عجائبه، ولا يطفأ نوره، فثقفوا بقوله، وانتصحو كتابه، واستبصروا فيه ليوم الظلمة،

فإنه خلقكم لعبادته، ووكل بكم الكرام الكاتبين يعلمون ما تفعلون".

"Size Allah'tan korkmanızı, layık olduğu şekilde O'na sena etmenizi, ümidi korku ile dengede tutmanızı, ihtiyacı olmadan dilenmeyi istemekle birleştirmenizi size tavsiye ediyorum. Zira Allah Teâlâ Zekeriyâ'yı (a.s.) ve ailesini şöyle diyerek övdü:

Onlar iyiliklerde yarışıyorlar, onlar hoşnut olmakta ve korku halinde bize dua ediyorlar, onlar bize karşı huşu içindeydiler.⁵⁴⁴ Sonra Ey Allah'ın Kulları! Şunu iyi biliniz ki, Allah kendi hakkına mukabil nefislerinizi rehin aldı, bu konuda da sizden

⁵⁴³ İbn 'Abd Rabbihî, *el-İkdu'l-Ferid*, IV, 62; Munzir Meâlikî, *Dirâse Nakdiye fi'l-Edebi'l-İslâmiyye*, Lubnan, 2003, 91; Ahmet Zeki Safvet, *Cemheretu Hutabi'l-Arab*, I, 185-186.

⁵⁴⁴ Enbiyâ Sûresi: 21/90.

*güvence aldı. Yokluğa dönüşebilecek az karşılığında kalıcı olan çoğu size verdi. Bu, güzellikleri yok olmayan ve ışığı sönmeyen Allah'ın kitabıdır. O halde O'nun sözüne güvenin ve O'nun kitabından öğüt alın, karanlık gün için onda yolunuzu arayınız. Çünkü Allah Teâlâ sizi, kendisine kulluk etmeniz için yarattı ve size, yapmakta olduklarınızı bilen Kirâmen Kâtibinleri vekil etti.*⁵⁴⁵

Hiz. Ebûbekir'in hutbeleri Allah'a hamd ve Hiz. Peygamber'e salât ile başlamakta, tekellüften uzak, anlaşılmaz lafızların olmadığı ve kolay anlaşılır bir üslûptadır. Yine Hiz. Peygamber'in hutbelerinde olduğu gibi seciden uzak, kısa ve anlaşılır cümleler hâkimdir.

İlk İslâm döneminin ikinci halifesi olan Hiz. Ömer, sözleri açık, net ve anlaşılır olmakla hitabetin zirvelerinde olan arkadaşı gibiydi. Tarih ve edebiyat kaynaklarında Hiz. Ömer'e ait olduğu belirtilen pek çok hutbe bulunmaktadır. Bunlardan biri şöyledir:⁵⁴⁶

"ألا فمن أظهر لنا خيرا ظننا به خيرا، وأثينا به عليه، ومن أظهر لنا شرا ظننا به شرا، وأبغضنا عليه أقدموا هذه النفوس عن شهواتها، فإنها طلعة وإنكم إلا تقدعوها تنزع بكم إلى شر غاية، إن هذا الحق ثقيل مرئ، وإن الباطل خفيف وبئى، وترك الخطيئة خير من معالجة التوبة، ورب نظرة زرع شهوة، وشهوة ساعة أورثت حزنا طويلا."

"Nefislerinizi şehvetlerinden sıyırın, zira nefis her şeyi ister. Aksi takdirde, nefsi ayırmazsanız sizi büyük kötülöklere düşürür. Ona öğütle konuşun, zira nefis, çok çabuk kaybolur. Hak ağırdır, acıdır, batıl ise hafiftir. Günahları terk etmek sürekli tövbe etmekten hayırlıdır. Nice bakışlar var ki şehvet eker ve anlık şehvet uzun bir hüznü miras bırakır."

Hulefa-i Raşidin'in üçüncüsü olan halife Hiz. Osman'ın, Hiz. Ebûbekir ve Hiz. Ömer kadar etkili hutbe irâd edemediğini görmekteyiz. Konu ile ilgili olarak Hiz.

⁵⁴⁵ İnfitar Sûresi: 82/11-12.

⁵⁴⁶ el-Câhîz, *el-Beyân ve 't-Tebyîn*, III, 38; Ahmet Zeki Safvet, *Cemheretu Hutabi'l-Arab*, I, 218-219; Şevki Dayf, *el-Fenn ve Mezâhibuhu fi'n-Neşri'l-Arab*, s. 59.

Osman'ın başından geçen şu olay nakledilmektedir. Hz. Osman (r.a) bir gün minbere çıkarve orada dili tutulur, biraz bekleddikten sonra şöyle der:⁵⁴⁷

"إنَّ أبا بكر وعمر كانا يُعِدَّان لهذا المقام مقالا، وأنتم إلى إمام عادل أحوج منكم إلى إمام

خطيب..."

"Ebûbekir ve Ömer, bu makamın söz sahibidirler. Siz, hatip bir önderden ziyade adil bir öndere daha çok muhtaçsınız..."

Ancak Hz. Osman halife olduğunda söylediği hutbe onunda iyi bir hatip olduğunu göstermektedir. Hutbenin metni şöyledir:⁵⁴⁸

"إنكم في دار قُلعة، وفي بقية اعمار، فبادروا آجالكم بخير ما تقدرون عليه، فلقد أتيتم، صُبِّحْتُم

أو مُسَّيْتُم، الا وإن الدنيا طُوِيَتْ على الغرور، فلا تعرَّضْكم الحياة الدنيا، ولا يغرنكم بالله الغرور، اعتبروا

بمن مضى، ثمَّ جدوا ولا تغفلوا، فإنه لا يغفل عنكم، أين أبناء الدنيا وإخوانها الذين آثروها وعمرها

ومتعوا بها طويلا؟ ألم تَلْفِظْهُمْ؟ إرموا بالدنيا حيث رمى الله بها، واطلبوا الآخرة، فإن الله قد ضرب لها

مثلا والذي هو خير فقال عز وجل: واضرب لهم مثل الحياة الدنيا كماء أنزلناه من السماء فاختلط به

نبات الأرض فأصبح هشيما تذروه الرياح وكان الله على كل شيء مُقْتَدِرًا، المال والبنون زينة الحياة

الدنيا، والباقيات الصالحات خير عند ربك ثوابا وخير أملا."

"Ey Müslümanlar! Sizler geçici bir yurttta yaşıyorsunuz, ömrünüzün geri kalan kısmındasınız. Ölümünüzü gücünüzün yettiği en iyi şekilde karşılayın. Sizler sabahlattırılmak ya da akşamlattırılmak için (bu dünyaya geçici olarak) getirildiniz. Ama iyi bilin ki dünyanın mayası aldatıcıdır. Dünya hayatı sizi aldatmasın, Allah'a karşı gururlu olmayın. Gelip geçenlerden ders (ibret) alın. Başiboş, vurdumduymaz olmayın, uyanık olun. Allah yaptıklarınızdan gafil değildir. Dünyayı seven, ona bağlanan, uzun süre dünyadan istifade eden o insanlar şimdi nerede? Dünya onlara

⁵⁴⁷ el-Câhîz, *el-Beyân ve 't-Tebyîn* I, 345.

⁵⁴⁸ et-Taberî, *Târîhu 'r-Rusul ve 'l-Mulûk*, VI, 43; Ahmet Zeki Safvet, *Cemheretu Hutabi 'l-Arab*, I, 270.

vefasızlık etmedi mi? Dünyayı Allah'ın attığı yere atın ve ahireti isteyin. Çünkü Allah, dünya için en hayırlı olan şu güzel örneği veriyor: “Onlara şunu da misal göster: Dünya hayatı, gökten indirdiğimiz bir su gibidir ki, bu su sayesinde yeryüzünün bütün bitkisi (önce gelişip) birbirine karışmış; arkasından rüzgârın savurduğu çer çöp haline gelmiştir. Allah, her şey üzerinde iktidar sahibidir. Servet ve oğullar, dünya hayatının süsüdür; ölümsüz olan iyi işler ise Rabbinin nezdinde hem sevapça daha hayırlı, hem de ümit bağlamaya daha lâyıktır.”⁵⁴⁹

Hz. Osman'ın insanlara nasihatlerde bulunduğu başka bir hutbesi daha vardır. Bu hutbenin, O'nun son hutbesi olduğu rivayet edilmektedir. Hutbenin metni şöyledir:⁵⁵⁰

"إن الله عز وجل إتما أعطاكم الدنيا لتطلبوا بها الآخرة، ولم يعطكموها لتركنوا اليها، إن الدنيا تَفنى والآخرة تَبقى، فلا تُبْطرنكم الفانية، ولا تشغلنكم عن الباقية، فأثروا ما يبقى على ما يفنى، فإن الدنيا مُنقطعة، وإنَّ المصير إلى الله، اتقوا الله عز وجل فإن تقواه جُنَّة من بأسه ووسيلة عنده، واحذروا من الله الغير، والزموا جماعتكم ولا تصيروا أحزابا، واذكروا نعمة الله عليكم إذ كنتم أعداء، فألف بين قلوبكم فأصبحتم بنعمته إخوانا".

“Biliniz ki, Yüce Allah, dünyayı size, iyice bağlanıp kalmanız için değil, kendisiyle ahireti elde etmeniz için vermiştir. Dünya hayatı geçicidir, ahiret hayatı bakidir. Fani olan hayat sizi şımartmasın ve baki olandan alıkoymasın. Bundan dolayı kalıcı olanı geçici olana tercih ediniz. Çünkü dünya hayatı gelip geçicidir ve dönüş Allah'adır. Yüce Allah'tan korkun, çünkü ondan korkmak O'nun gazabına karşı bir kalkan, onun indinde de (affına nail olabilmek için) bir vesiledir. Başkaları hakkında Allah'tan korkun, zümrenize bağlı olun, hiziplere ayrılmayın. Allah'ın üzerinizdeki nimetini hatırlayın. Hani siz birbirinize düşmanlar idiniz de O, kalplerinizi birleştirmişti. İşte O'nun (bu) nimeti sayesinde kardeş olduk”⁵⁵¹

⁵⁴⁹ Kehf Sûresi: 18/45-46.

⁵⁵⁰ et-Taberî, *Târîhu'r-Rusul ve'l-Mulûk*, IV, 422-423; İbn Kesîr, (Ebu'l-Fida İsmâ'il), *el-Bidaye ve'n-Nihaye*, I-VIII, Beyrut, 1966, VII, 216; Ahmet Zeki Safvet, *Cemheretu Hutabi'l-'Arab*, I, 276-277.

⁵⁵¹ Âl-i 'İmran Sûresi: 3/103.

Vaaz ve irşad hutbelerine son olarak Hulefa-i Raşidin'in sonuncusu olan Hz. Ali'nin (r.a.) öğütlerle dolu şu hutbesini verelim. Müslümanlara hitaben yaptığı bir konuşmasında Allah'a hamd ve senadan sonra sözlerine şöyle devam etmektedir:⁵⁵²

"أما بعد فإن الدنيا قد أدبرت وأذنت بوداع، وإن الآخرة قد أقبلت واشرفت باطلاع، وإن الضمار اليوم، وغدا السباق، ألا وإنكم في أيام أمل من ورائه أجل، فمن قصر في أيام أمله قبل حضور أجله فقد حُيِّب، ألا فعلموا الله في الرغبة كما تعلمون له في الرهبة، ألا وإني لم أر كالحجنة نائم طالبها ولم أر كالنار نائم هاربها، ألا وإنه من لم ينفعه الحق ضره الباطل، ومن لم يستقم به الهدى جار به الضلال، ألا وإنكم قد أمرتم بالظعن ودُللتم على الزاد،

ألا أيها الناس، إنما الدنيا عرض حاضر يأكل منها البر والفاجر و إن الآخرة وعد صادق يحكم فيها ملك قادر، ألا إن الشيطان يعدكم الفقر و يامركم بالفحشاء، والله يعدكم مغفرة منه وفضلا والله واسع عليم.

أيها الناس، أحسنوا في عمركم تحفظوا في عقبكم، فإن الله تبارك وتعالى وعد جنته من أطاعه، ووعد ناره من عصاه، إنها نار لا يهدأ زفيرها، ولا يفك أسيرها، ولا يجير كسيرها، حرّها شديد، وفرعها بعيد، وماؤها صديد، وإن أخوف ما أخاف عليكم اتباع الهوى وطول الأمل، كذا في الكنز."

“Dünya arkasını döndü, veda etmek üzere, ahiret (bize) yaklaştı ve bakmaya başladı. Bugün hazırlık günüdür, yarın yarışma var. Dikkat ediniz! Sizler, arkasından ecel gelecek olan arzu ve istekler âlemindeyiz. Her kim, eceli gelmeden önce arzu ve isteklerini kontrol etmezse sonra pişman olur. Dikkat ediniz, sıkıntılı ve korkulu zamanlarda Allah'ı bildiğiniz, tanıdığınız (ibadet ettiğiniz) gibi bolluk ve rahatlık içerisinde olduğunuz zamanlarda da biliniz ve tanıyınız (ibadet ediniz). Dikkat ediniz! Ben, cennet gibi taliplileri cehennem gibi kaçanları uykuda olan bir yer görmedim.

⁵⁵² Muhammed 'Abduh, *Nehcu'l-Belâge ve Şerhuhu*, nşr, Muhammed Muhyeddin, el-Mektebetu't-Ticâriyetu'l-Kubrâ, Mısır, tsz, s, 66-68; el-Kandehlevi, Muhammed Yusuf, *Hayatu's-Sahâbe*, Dimaşk, 1983, II, 454.

Dikkat ediniz! Haktan faydalanmayan batılın zararına duçar olur. Doğru yoldan nasibini almayan kimse de dalalete düşmeye mahkûmdur. Dikkat ediniz! Sizler ayrılıp gitmekle emredildiniz, azık hazırlamanız gerekir.

Ey İnsanlar dikkat ediniz! Dünya, iyi ve kötü insanların yemek yediği hazır bir sofradır. Ahiret ise, her şeye gücü yeten bir hükümdarın hükümlerinin geçerli olduğu yerdir. Dikkat ediniz! “Şeytan sizi fakirlikle korkutur ve size cimriliği telkin eder. Allah ise size katından bir mağfiret ve lütf addeder. Allah her şeyi ihata eden ve her şeyi bilendir.”⁵⁵³

Ey İnsanlar! Hayatınızda iyilik yapın ki, arkanızdan kötülük konuşulmasın. Noksan sıfatlardan münezzeh olan yüce Allah, kendisine itaat edenlere cenneti, isyan edenlere ise cehennemi vaad etti. O, gürültüsünün asla kesilmediği, düşenin kurtulmadığı, açtığı yaraların iyileşmediği, sıcaklığının şiddetli olduğu, dibinin derin, sularının ise irin olduğu bir cehennemdir. Sizin için korktuğum şey, nefsinize umanız bitip tükenmek bilmeyen emellerinizdir.”

Görüldüğü gibi, vaaz ve irşad hutbelerinin birinci hedefi insanların dünyada takva sahibi olmaları ve ahiret hayatını kazanmaları için gereken çabayı göstermektir.

Sadru'l-İslâm Dönemi'nde dinî hitabet sadece Hicaz bölgesiyle sınırlı kalmamış; aksine fetihlerle birlikte genişleyen bütün coğrafyalara, fethedilen ve yerleşilen bütün beldelere yayılmıştır. Bu da İslâm kültür ve medeniyeti içerisinde edebiyatın ve dolayısıyla bunun bir parçası olan dinî hitabetin yaygınlaşmasında ve gelişmesinde büyük rol oynamıştır.

2.6.1.3. Cuma ve Bayram Hutbeleri

Cuma ve bayram hutbeleri belli zaman dilimlerinde icra edilir. Cuma hutbesi her hafta Cuma günü öğle namazı vaktinde irad edilir. Bayram hutbesi ise ramazan bayramı için Şevval ayının birinci günü, kurban bayramı için ise Zilhicce ayının onuncu gününde güneş doğduktan yaklaşık olarak 45-50 dakika sonra okunur. Cuma ve Bayram hutbelerinde insanlara dünyevi ve uhrevi konularda çeşitli bilgiler verilir, maddi ve manevi hayatın ihtiyaçlarıyla yakından ilgili ferdi ve içtimai problemlerin çözümüne yönelik çareler sunulur. Hz. Peygamber'in (s.a.v) verdiği hutbelerde bu konuları sık sık

⁵⁵³ Bakara Sûresi: 2/268.

işlemiştir.⁵⁵⁴Hutbede ashabına İslamın esaslarını öğretmiş, gerektiğinde onlara bazı şeyleri emretmiş bazı şeyleri de yasaklamıştır.⁵⁵⁵ Hz. Peygamber (s.a.v) hutbede iken mescide giren bir kimseye iki rekât namaz kılmasını emretmiş, halkın omuzlarından atlayarak ilerleyen birisine de “*Böyle yapma, otur!*”⁵⁵⁶ demiştir.

Hz. Peygamber (s.a.v) hutbelerini kısa tutar namazı ise uzatır ve Allah’ı çok anardı. Kelimesi az, manası derin cümlelerle hitap ederdi. Bu konu hakkında: “*Kişinin namazının uzun, hutbesinin kısa olması, dini iyi anladığının işaretidir. Namazı uzatın, hutbeyi kısa tutun*”⁵⁵⁷ buyurmuştur. Başka bir rivayette de onun namazının da hutbesinin de mu‘tedil (ne uzun ne kısa) olduğu bildirilmiştir.⁵⁵⁸

Hz. Peygamber’in (s.a.v) değişik zaman ve mekânlarda irad ettiği hutbelerinden bazı bölümler zamanımıza kadar ulaşmıştır. Hz. Peygamber’in (s.a.v) çeşitli vesilelerle yaptığı konuşmalar, cuma ve bayram namazlarında irad ettiği hutbelerden bazı kısımlar, kaynaklarda yer aldığı gibi bu sahada erken dönemlerden itibaren müstakil eserler de yazılmıştır.⁵⁵⁹

Peygamberimiz (s.a.v) miladi 622 yılında Medine’ye hicreti esnasında, bugünkü Cuma mescidinin bulunduğu Ranuna vadisinde, hutbe irad ederek ilk Cuma namazını kıldırmıştır.⁵⁶⁰ Cuma ve bayram hutbeleri Hz. Peygamber’in (s.a.v) Medine’ye hicretiyle başlamış ve günümüze kadar devam etmiş ve etmektedir.

Hz. Peygamber (s.a.v) Cuma günü, Müslümanlar mescitte toplanıncaya kadar evinde bekler, onlar toplanınca evinden çıkar, mescide giderdi. Mescide girince cemaate selam verir, hemen minbere çıkar, yüzünü insanlara çevirir ve mak‘ad veya meclis olarak adlandırılan bölüme oturur, ayaklarını ikinci basamağa koyardı. Hz. Bilal (r.a) kalkar ezan okur, ezan bitince Hz. Peygamber (s.a.v) ayağa kalkar, teşehhütte bulunur,

⁵⁵⁴ Buhari, *Cuma*, 32; Müslim, *Cuma*, 54, 59; Ahmed b. Hanbel, *Mûsned*, IV, 263, 320.

⁵⁵⁵ Buhari, *Cuma*, 32; Müslim, *Cuma*, 54, 59.

⁵⁵⁶ Müslim, *Cuma*, 54, 59.

⁵⁵⁷ Müslim, *Cuma*, 47; Ahmed b. Hanbel, *Mûsned*, IV, 263, 320, V, 93, 94.

⁵⁵⁸ Müslim, *Cuma*, 41, 42.

⁵⁵⁹ Baktır Mustafa, “Hutbe” *DİA*. İstanbul 1998, XVIII, 425.

⁵⁶⁰ İbn Kesir(Ebu’l Fida İsmail), *el-Bidaye ve’n-Nihaye*, Trc. Mehmet Keskin, Çağrı Yayınları, İstanbul 1994, III, 318.

Allah'a hamd ve senadan sonra “أَمَّا بَعْدُ / bundan sonra” der ve nasihat kısmına başladırı.

Peş peşe iki hutbe okur, ikisi arasında ise bir süre otururdu.⁵⁶¹

Cuma ve bayram hutbeleri belli usullere göre icra edilir, cuma hutbesi namazdan önce ve iki hutbe olarak okunur, hatip hutbeye ayakta Allah'a hamd ve Hz. Peygamber'e (s.a.v) salât ve selâm getirerek başlar, daha sonra kelime-i şehadet söyler. Konu ile alakalı olarak Peygamberimiz (s.a.v) şu tespiti yapmaktadır: “İçinde şehadet (veya teşehhud) bulunmayan hutbe kesik el gibidir.”⁵⁶² Birinci hutbede Kur'an'dan en az bir ayet okunur, hatip hutbeyi minberin üzerinde ya da yüksek bir şeyin üstüne çıkarak okur ve minbere çıkıp yüzünü cemaate döndüğü zaman onlara selam verirdi.

Hz. Peygamber'in (s.a.v.) Cuma namazının farz oluşunu bildirdiği ve insanlara nasihatlerde bulunduğu bir hutbesi şöyledir:⁵⁶³

"ألا أيها الناس، توبوا إلى ربكم قبل أن تموتوا، وبادروا الأعمال الصالحة قبل أن تشغلوا، وصلوا الذي بينكم وبين ربكم بكثرة ذكركم له، وكثرة الصدقة في السر والعلانية، تُرزقوا وتؤجروا وتنصروا. واعلموا أن الله عز وجل قد افترض عليكم الجمعة في مقامي هذا، في عامي هذا، في شهري هذا، إلى يوم القيامة، حياتي ومن بعد موتي، فمن تركها وله إمام، فلا جمع الله له شمله، ولا بارك له في أمره، ألا ولا حج له، ألا ولا صوم له، ألا ولا صدقة له، ألا ولا بر له، ألا ولا برّ له حتى يتوب".

“Ey insanlar, ölmeden önce Rabbinize tövbe ediniz, fırsat elde var iken salih amellere koşunuz. O’nu çok anmakla, gizli ve açıktan çok sadaka vermekle Rabbinizle aranızdaki bağı güçlü yapınız. Böyle yaparsanız, mızıklandırılırsınız, mükâfatlandırılırsınız ve yardım görürsünüz. Biliniz ki, Aziz ve Celâl sahibi olan Allah, içinde bulunduğum bu yerde, bu yılda, bu ayda Cuma namazını hayatımda ve ölümümünden sonra kıyamete kadar üzerinize farz kılmıştır. Bir imamı bulunduğu halde kim o namazı terk ederse Allah onun iki yakasını bir araya getirmesin ve hiçbir işini

⁵⁶¹ Buhari, *Cuma*, 29; Müslim, *Cuma*, 33, 35.

⁵⁶² Müslim, *Cuma*, 47.

⁵⁶³ el-Bâkillânî, *Îcazu'l-Kur'ân*, nşr. es-Seyyid Ahmed Sakr, Kahire, 1971 s. 110; Ahmet Zeki Safvet, *Cemheretu Hutabi'l-Arab*, I, 153.

hayırlı kılmasın. Böyle biri, tövbe etmedikçe ne haccı, ne orucu, ne zekâtı ne de herhangi bir iyiliği Allah indinde bir kıymet taşımaz.”

Hz. Peygamber'in (s.a.v) Medine-i Münevver'e ye hicretinden sonra irad ettiği ilk Cuma hutbesi şöyledir.⁵⁶⁴

"الحمد لله أحمده، وأستعينه وأستغفره وأستهديه، وأومن به ولا أكفره، وأعادى من يكفره، وأشهد أن لا إله إلا الله وحده لا شريك له، وأن محمدا عبده ورسوله، أرسله بالهدى والنور والموعظة على فترة من الرسل، وقلة من العلم، وضلالة من الناس، وانقطاع من الزمان، وذنو من الساعة، وقرب من الأجل، من يطع الله ورسوله فقد رشد، ومن يعصهما فقد غوي وفرط، وضل ضلالا بعيدا، وأوصيكم بتقوى الله، فإنه خير ما أوصى به المسلم، المسلم أن يحضه على الآخرة، وأن يأمره بتقوى الله، فاحذروا ما حذرکم الله من نفسه، ولا أفضل من ذلك نصيحة، ولا أفضل من ذلك ذكرا، وإن تقوى الله لمن عمل به على وجل ومخافة من ربه عون صدق، على ما تبغون من أمر الآخرة، ومن يصلح الذي بينه وبين الله من أمره في السر والعلانية لا ينوي بذلك إلا وجه الله يكن له ذكرا في عاجل أمره، وذخرا فيما بعد الموت، حين يفتقر المرء إلى ما قدم، وما كان من سوى ذلك يود لو أن بينه وبينه أمدا بعيدا، "ويحذرکم الله نفسه والله رؤف بالعباد"، والذي صدق قوله، وأنجز وعده، لا خلف لذلك، فإنه يقول عز وجل "ما يبدل القول لدى وما أنا بظلام للعبيد".

فاتقوا الله في عاجل أمرکم وآجله، في السر والعلانية، "فإنه من يتق الله يكفر عنه سيئاته ويعظم له أجرا". "ومن يتق الله فقد فاز فوزا عظيما" وإن تقوى الله يوقى مقتته، ويوقى عقوبته، ويوقى سخطه،

⁵⁶⁴ İbni Kesir, *el-Bidâyetu ve'n-Nihâye*, III, 226-227; eş-Şehâvî, Mecdi Muhammed, *Hutebu'r-Resûl*, el-Mektebetu't-tevfikiyye, Kahire, tsz. s. 7-8; Ahmet Zeki Safvet, *Cemheretu Hutabi'l-Arab*, I, 148-149; Selehaddîn el-Hâdî, *el-Edebu fî 'Asri'n-Nubûvveti ve'r-Râşidîn*, (3. Baskı), Kahire, Mektebetu'l-Hâncî, 1987, s. 171-172.

وإن تقوى الله يُبَيِّض الوجه، وترضى الرب، وترفع الدرجة، خذوا بحظكم، ولا تفرطوا في جنب الله، قد علمكم الله كتابه، ونهج لكم سبيله، ليعلم الذين صدقوا ويعلم الكاذبين... فأحسنوا كما أحسن الله إليكم، وعادوا أعداءه، وجاهدوا في الله حق جهاده هو اجتباكم وسماكم المسلمين، " ليهلك من هلك عن بينة ويحيا من حي عن بينة" ولا قوة إلا بالله، فأكثرُوا ذكر الله، واعملوا لما بعد الموت، فإنه من يصلح ما بينه وبين الله يكفه الله ما بينه وبين الناس، ذلك بأن الله يقضى على الناس ولا يقضون عليه، يملك من الناس ولا يملكون منه، الله أكبر، ولا قوة إلا بالله العظيم."

"Hamd Allah içindir; O'na hamd eder, O'ndan yardım ister, O'ndan bağışlanmayı diler, O'ndan doğru yola iletilmemi isterim. O'na iman eder, O'nu inkâr etmem, O'nu inkâr edenlerin düşmanı olurum. Tek ve ortaksız olan Allah'tan başka ilah olmadığına, Muhammed'in O'nun kulu ve resûlu olduğuna şahitlik ederim. Yüce Allah peygamberlerin kesilmesi, ilmin azalması, insanların dalaletе düşmesi, zamanın kesintiye uğraması, kıyamet zamanının ve ecelin yaklaşması üzerine elçisini hidayet, nur ve öğütle gönderdi.

Her kim, Allah'a ve O'nun resulüne itaat ederse doğru yola erişir. Her kim de o ikisine isyan ederse sapmış, fırsatı kaçırmış ve ileri derecede bir sapkınlığa girmiştir. Size, Allah'a karşı gelmekten sakınmanızı tavsiye ederim. Zira gerçek şu ki, Müslüman'ın müslümana tavsiye edeceği en hayırlı şey, onu ahirete teşvik etmesi ve Allah'a karşı takva sahibi olmasını emretmesidir. Allah'ın sakınmanızı istediği şeylerden sakınınız. Bundan daha üstün bir nasihat ve bundan daha üstün bir hatırlatma yoktur. Kuşkusuz Allah'a karşı takva ehli olan kimsenin rabbine karşı korku üzerine olması gerekir. Arzuladığınız şeylerde sadakat yardımı ahiret işindedir. Her kim kendisiyle Allah arasında gizli veya alenen olan işte ıslah edici olur, bunda da sadece Allah rızasını gözetirse, bu onun için dünya işinde bir zikir, ölümden sonrasına, kişinin önceden sunulana ihtiyacı olduğu zaman onun için önceden gönderilmiş bir yatırımdır. Onun dışındaki ise, kendisiyle onun arasında uzak bir mesafe olmasını ister. "Allah, kendisine karşı (gelmekten) sizi sakındırıyor. Allah, kullarına çok

şefkatlidir.”⁵⁶⁵“Sözünü doğru söyleyen ve vaadini yerine getiren bundan caymaz. Zira Yüce Allah, “Benim huzurunda söz değiştirilemez ve ben kullara asla zulmedici değilim.”⁵⁶⁶ buyurmaktadır. Öyleyse, gizli ve açıkta dünya ve ahiret işlerinizde Allah’tan korkun. Zira kim Allah’tan korkarsa Allah, onun günahlarını örter ve ona büyük bir mükâfat verir. Kim Allah’tan korkarsa o, büyük bir kurtuluşa ermiştir. Şüphe yok ki Allah’a karşı saygısızlık yapmaktan sakınmak, onun gazabından, onun cezalandırmasından ve öfkesinden kendini korur. Kuşkusuz Allah’tan korkmak yüzleri ak eder, Rabbin rızasını kazanır ve dereceyi yükseltir. Nasibinizi alınız, Allah’a yaklaşımda gevşeklik göstermeyiniz. Muhakkak ki Allah, size kitabını öğretti ve doğru söyleyenlerle yalancıları bilmesi için size O’nun yolunun metodunu çizdi. Öyleyse Allah’ın size iyilik ettiği gibi sizde iyilik yapın, O’nun düşmanlarına düşman olun, Allah yolunda gerektiği şekilde cihad edin, açık delilden ölenin ölmesi ve yine açık delilden yaşayanın yaşaması için O, sizi seçti size Müslüman ismini verdi. Güç ve kuvvet ancak Allah iledir. Öyleyse Allah’ı çokça zikredin ve bugünden sonrası için çalışın. Zira kim kendisiyle Allah arasındaki münasebeti düzeltirse, Allah, ona kendisiyle insanlar arasında kâfidir. Bu şundan dolayıdır; Allah, insanların hakkından gelir, ancak onlar O’nun hakkında gelemeler. O, insanlara maliktir, onlar O’na malik değillerdir. Allah uludur. Güç ve kuvvet ancak Yüce Allah iledir.”

Hutbeye, Allah’a hamd ve sena edilerek başlanmış, Kur’an-ı Kerim’den iktibaslar yapılarak bitirilmiştir.

Görüldüğü gibi hutbenin konusu vaaz ve dini irşaddır. Hz. Peygamber kendisini dinleyenlere Allah’tan korkmalarını, O’nun rızasını kazanma yolunda hırslı olmalarını, O’nun gazabından korkulması gerektiğini, kendisinin anlattığı bu nasihatleri Müslümanlarında birbirlerine anlatması gerektiğini, ahiret yurdunu kazanmak isteyen samimi Müslümanların bu tavsiyeleri hayata geçirebilmeleri için kendilerine yardım edilmesi gerektiğini tavsiye etmektedir. Yine Resûlullah takvalık ipine sarılmayı, ibadetlerin Allah tarafından kabul edilmesini istemeyi, samimi bir niyetle ve riyadan uzak bir şekilde gerek gizli ve gerekse aşikâr olarak Allah’ın rızasını talep etmede gayret sarf edilmesi gerektiğini tavsiye etmektedir.

⁵⁶⁵ Âl-i İmran Sûresi: 3/30.

⁵⁶⁶ Kaf Sûresi: 50/29.

Takvadaki bu samimiyetin Müslüman'a, gerek insanların yanında gerekse kıyamet gününde Allah'ın katında mükâfata dönüşeceğini belirtmektedir.

Hutbeyi incelediğimizde hutbede bir konu bütünlüğü olduğunu görmekteyiz. Hutbede, baştan sona kadar takva tavsiye edilmekte, bu takvanın hakikatleri açıklanmakta ve bu takvanın neticeleri etrafında dönülmektedir.

Hutbe, Kur'an-ı Kerim'in ruhunu yansıtmakta, O'nun emirlerini açıklamakta, O'ndan iktibaslar yapmakta ve O'nun ayetlerini delil olarak getirmektedir.

Hutbenin, Kur'an-ı Kerim'in üslûbu ve tesiri altında irad edildiği görülmektedir. Lafızları açık ve kolay, bazen birbiriyle kafiyeli, birbirini tamamlayan, ölçülü ve seciden tamamen uzaktır.

Hutbede, söylenilenin tam olarak anlaşılması için tekrarlar yapılmış, verilen mesajlar müteradif kelimelerle dile getirilmiş, bazen itnâb, bazen de i'caz yapılmıştır.

Kısaca hutbeye baktığımız zaman baştan sona kadar her aşamasında bir edebî sanatın da olduğunu görmekteyiz.

İslâm dininde ramazan ve kurban olmak üzere iki tane bayram vardır. Her iki bayram da hicretin ikinci yılından itibaren kutlanmaya başlanmıştır.⁵⁶⁷ Bu iki bayramda da bayram namazı kılınır ve iki hutbe okunur.

Bayram hutbesi de Cuma hutbesinde olduğu gibi iki hutbeden oluşmaktadır. Birinci hutbeye dokuz tekbirle ikinci hutbeye ise yedi tekbirle başlanır, hutbeleri hatip ayakta okur. Bayram hutbesine Cuma hutbesinin aksine hamd ile değil tekbir ile başlanır.⁵⁶⁸

2.6.1.4. Hac Mevsimi Hutbeleri

Müslümanlar dünyanın dört bir yanından Mekke'ye hacı olmak için gelirler. Hac mevsiminde hatipler, pek çok hutbe irad ederler. Özellikle Arefe günü bütün hacılar Araft'ta bir araya gelirler. Burada hatipler tarafından çeşitli konularda dinleyicilerine hutbeler irad ederler. Bu hutbe çeşidi Cahiliye Döneminde bilinmiyordu. İslami dönemin bir ürünü olan bu hutbe türünün en belirgin örneğini Peygamberimiz Efendimiz (s.a.v.)Veda haccında vermiştir. Veda hutbesi olarak da meşhur olan bu

⁵⁶⁷ Abdurrahman Çetin, *Hitabet ve İrsad*, Akça Yayınları, Bursa 1998, s. 201.

⁵⁶⁸ 'Uyûnu'l-Ahbâr, II, 231.

hutbenin metninin Müslümanlar açısından önemi büyüktür. Resûlullahın (s.a.v.), hicretin onuncu yılında hac yapacağını duyan Müslümanlar kalabalıklar halinde Mekke'ye akın etmişlerdi.⁵⁶⁹ Hz. Peygamber'in (s.a.v.) 9 Zilhicce 10/8 Mart 632 tarihinde Arefe günü olan Cuma günü zevelden sonra Kasva adlı devesinin üstünde⁵⁷⁰, 'Arafat vadisinin içinde Cebelu'r-Rahme'de yaklaşık olarak 140.000 insana hitaben yaptığı bu konuşma birçok kaynak tarafından rivayet edilmiştir.⁵⁷¹ Biz burada İbn Hişâm'ın *es-Sîretu'n-Nebeviyye* adlı eserinde rivayet ettiği şekilde vereceğiz. Efendimizin irad etmiş olduğu bu hutbe kendi döneminin en önemli dini hutbesi olarak karşımıza çıkmaktadır. Hz. Peygamber'in (s.a.v.) bu hutbesi emirler, yasaklar ve öğütlerden müteşekkildir. Hutbede Allah'tan başka ilah olmadığına iman, insan haklarına özellikle kadın haklarına saygı, dini bağların güçlendirilmesi ve bu şekilde İslâm kardeşliğinin pekiştirilmesi, insanların eşitliği, Kur'an ve Sünnet'e sarılmanın önemi, faizin yasaklanması ve kan davalarının ortadan kaldırılması gibi konuları kapsamaktadır. Hutbenin metni şöyledir:⁵⁷²

"الحمد لله نحمده ونستعينه ونستغفره ونتوب إليه، ونعوذ بالله من شرور أنفسنا، ومن سيئات أعمالنا، من يهده الله فلا مضل له، ومن يضلل فلا هادي له، وأشهد أن لا إله إلا الله وحده لا شريك له، وأشهد أن محمدا عبده ورسوله. أوصيكم عباد الله بتقوى الله، وأحسبكم على طاعته، وأستفتح بالذي هو خير.

573
خير.

أما بعد: أيها الناس! اسمعوا مني أبيت لكم، فإني لا أدري لعلي لا ألقاكم بعد عامي هذا، في

موقفي هذا،

⁵⁶⁹ Cabir b. Abdullah diyor ki: "Zu'l-Huleyfe'de Resûlullah devesine bindiğinde, önünde, arkasında, sağında ve solunda gözümün görebildiği kadar süvari ve yaya vardı." Müslim, *Kitabu'l-Hacc*, II, 1310.

⁵⁷⁰ Müslim, *Kitabu'l-Hacc*, 1218; İbn Mace, *Kitabu'l-Menasik*, 3074; Ebû Davud, *Kitabu'l-Menasik*, 1905.

⁵⁷¹ Muhammed Hamidullah, *İslam Peygamberi*, I, 273.

⁵⁷² İbn Hişâm, *es-Sîretu'n-Nebeviyye*, II, 603-604; el-Câhîz, *el-Beyân ve't-Tebyîn*, II, 38; İbn 'Abdi Rabbihî, *el-İkdu'l-Ferîd*, IV, 147-149; Ahmet Zeki Safvet, *Cemheretu Hutabi'l-Arab*, I, 155-158; Şevki Dayf, *el-Fenn ve Mezâhibuhu fi'n-Nesri'l-Arab*, s. 53.

⁵⁷³ el-Câhîz, *el-Beyân ve't-Tebyîn*, II, 31; Muhammed Hamidullah, *Mecmuatu'l-Vesaiki's-Siyasiyye li'l-Ahdi'n-Nebevî ve'l-Hilafeti'r-Raşide* (6. Baskı), Dâru'n-Nefais, Beyrut, 1987, s. 360; eş-Şehavî Mecdi Muhammed, *Hutebû'r-Resûl*, el-Mektebetu't-Tevfikîyye, s. 144.

إيها الناس: إنّ دماءكم وأموالكم حرام عليكم إلى أن تلقوا ربكم، كحرمة يومكم هذا في شهركم

هذا، في بلدكم هذا، ألا هل بلغت؟ اللهم اشهد!

أيها الناس: فمن كانت عنده أمانة فليؤدها إلى من ائتمنه عليها، إن ربا الجاهلية موضوع، ولكنّ

لكم رؤوس أموالكم، لا تظلمون ولا تُظلمون، وإن أول ربا أبدأ به ربا عمى العباس بن عبد المطلب، وإن

دماء الجاهلية موضوعة، وإن أول دم نبدأ به دم عامر بن ربيعة بن الحارث بن عبد المطلب، وإن مآثر

الجاهلية موضوعة، غير السدانة والسقاية، والعمد قود، وشبه العمد ما قُتِل بالعصا والحجر وفيه مائة

بعير، فمن زاد فهو من أهل الجاهلية.

أيها الناس: إن الشيطان قد يئس أن يعبد في أرضكم هذه، ولكنه قد رضي أن يطاع فيما سون ذلك

مما تحقرون من أعمالكم.

أيها الناس: إنّما النسئ زيادة في الكفر يضل به الذين كفروا يحلونّ عامًا ويحرمونه عامًا ليواطئوا

عدة ما حرم الله وإن الزمان قد استدار كهيئته يوم خلق الله السموات والأرض، وإن عدة الشهور عند الله

اثنا عشر شهرًا في كتاب الله، يوم خلق السموات والأرض، منها أربعة حرم ثلاثة متواليات وواحد فرد: ذو

القعدة، وذو الحجة، والمحرم، ورجب الذي بين جمادى وشعبان، ألا هل بلغت؟ اللهم اشهد!

أيها الناس: أنّ نسائكم عليكم حقًا، ولكم عليهنّ حق، لكم عليهنّ ألا يوطئن فرشكم غيركم، ولا

يدخلنّ أحدا تکرهونه بيوتكم إلا بإذنكم، ولا يأتين بفاحشة، فإن فعلن فإن الله قد أذن لكم أن

تعضلوهن وتهجروهن في المضاجع وتضربوهن ضربًا غير مبرح، فإن انتهين وأطعنكم فعليكم رزقهن

وكسوتهن بالمعروف، وإنما النساء عندكم عوان لا يملكن لأنفسهن شيئا، أخذتموهن بأمانة الله،

واستحللتم فروجهن بكلمة الله، فاتقوا الله في النساء، واستوصوا بهن خيرا، ألا هل بلغت؟ اللهم اشهد!

أيها الناس، إنما المؤمنون إخوة، ولا يحل لامرئٍ مال أخيه الا عن طيب نفس منه، ألا هل بلغت؟ اللهم اشهد! فلا ترجئني بعدي كفاراً يضرب بعضكم رقاب بعض، فإني قد تركت فيكم ما إن أخذتم به لم تضلوا بعده، كتاب الله، ألا هل بلغت؟ اللهم اشهد!

أيها الناس: إن ربكم واحد، وإن أباكم واحد، كلكم لآدم، وآدم من تراب، أكرمكم عند الله أتقاكم، وليس لعربي على عجمي فضل إلا بالتقوى، الا هل بلغت؟ اللهم اشهد! قالوا نعم. قال: فليبلغ الشاهد الغائب.

أيها الناس إن الله قد قسم لكل وارث نصيبه من الميراث، ولا تجوز لوارث وصية، ولا تجوز وصية في أكثر من الثلث، والولد للفراش، وللعاهر الحجر، من ادعى إلى غير أبيه، أو تولى غير مواليه، فعليه لعنة الله والملائكة والناس أجمعين. لا يقبل منه صرف ولا عدل، والسلام عليكم ورحمة الله"

“Hamd, Allah’a mahsustur. O’na hamd eder, O’ndan bağışlanmak diler ve O’na tövbe ederiz. Nefislerimizin ve kötü amellerimizin şerlerinden Allah’a sığınırız. Allah’ın doğru yola ilettiğini saptırarak, saptırdığını da doğru yola iletecek yoktur. Şehadet ederim ki, Allah’tan başka ilah yoktur. O, birdir. O’nun eşi, ortağı yoktur. Ve yine şehadet ederim ki, Muhammed(a.s.) O’nun kulu ve resûludur.

Ey Allah’ın Kulları! Size, Allah’tan korkmanızı ve O’na itaat etmenizi tavsiye ederim. Hayırlı olan ile söze başlamak isterim.

Bundan sonra, Ey İnsanlar! Sözümü dikkatle dinleyiniz; sizlere açıklamalarda bulunacağım. Bilmiyorum, belki bu seneden sonra sizinle burada bir daha buluşamayacağım.

Ey İnsanlar! Bu gününüz nasıl mukaddes birgün ise, bu ayınız nasıl mukaddes bir ay ise, bu şehriniz (Mekke) nasıl kutsal ve saygın bir şehir ise, Rabbinize kavuşana dek, canlarınız, mallarınız ve namuslarınız da öyle saygındır (her tür tecavüzdten korunması gerekir). Dikkat ediniz! Tebliğ ettim mi? Şahid ol Ya Râb!

Kimin yanında bir emanet varsa onu sahibine iade etsin. Cahiliye Dönemi'nin her çeşit faizi kaldırılmıştır. Lakin anaparanız size aittir. Ne zulmediniz, ne de zulme uğrayınız. Kaldırdığım ilk faiz ise (amcam) Abbas b. 'Abdilmuttalib'in faizidir. Cahiliye Devrinde güdülen bütün kan davaları da kaldırılmıştır. Kaldırdığım ilk kan davası da (amcam oğlu) Rabîa'nun oğlu Amir b. Hars b. 'Abdilmuttalib'in kan davasıdır. Ka'be'ye hizmet etmek ve hacılara su dağıtmak dışında, cahiliyle döneminden kalma bütün adetler kaldırılmıştır. Kasten adam öldürmenin cezası kısastır. Kasta benzer biçimde; taş ve sopayla adam öldüren ise 100 deve diyet vermelidir. Bundan fazlasını talep eden cahiliyle ehliendir.

Ey İnsanlar! Şeytan, bu topraklarınızda, kendisine tapılacağından umudunu yitirmiş durumdadır. Ancak bunun dışında, önemsemediğiniz birtakım amellerinizde ona uymanıza razı olmuştur. Dininizi muhafaza etmek için bunlardan da sakınınız.

Ey İnsanlar! Haram ayları diğerleri ile değiştirmek küfürde ileri gitmektir. Bununla kâfirler büsbütün sapıklığa düşerler. Allah'ın haram kıldığı ayların sayısını denkleştirmek için, erteledikleri o ayı bir yıl helal, bir yıl haram sayarlardı. Zaman, göklerin ve yerin yaratıldığı günkü gibi dönmektedir. Gerçek şu ki, Allah katında (kamerî) ayların sayısı, Allah indine, gökleri ve yeri yarattığı gün, Allah'ın kitabında 12 ay olarak belirlenmiştir. Bunların dördü haram aylardır: üçü peş peşe gelir ki Zilka'de, Zilhicce ve Muharrem'dir; birisi ise Cemaziyelevvel ve Şa'ban'ın arasında yer alan Recep'tir. Tebliğ ettim mi? Şahid ol Ya Rab!

Ey İnsanlar! Sizin kadınlarınız üzerinde haklarınız olduğu gibi, onların da sizin üzerinizde hakları vardır: Sizin onlar üzerindeki hakkınız, yatağınızı bir başkasına çiğnetmemeleri, izniniz olmadan yuvanıza hoşlanmadığınız birisini almamaları ve bir ahlaksızlıkta bulunmamalarıdır. Böyle bir şey yaptıkları takdirde, Allah size, onlara öğüt verme, yataklarını ayırma ve onlara hafifçe dövme izni vermiştir. Böyle bir şey yapmadıkları sürece, onların da sizin üzerinizdeki hakları, güzel bir biçimde nafakalarını ve giyimlerini temin etmenizdir. Onlar sizin nazik yaratılışlı yardımcılarınızdır. Siz onları Allah'ın birer emaneti olarak aldınız ve yine Allah adına onların ırz ve namuslarını helâl edindiniz. Kadınlar hakkında Allah'tan korkun (onların haklarını gözetin) ve onlara hayrı tavsiye edin. Tebliğ ettim mi? Şahid ol Ya Rab!

Ey İnsanlar! Müminler kardeşirler; hiçbir kimseye (mümin) kardeşinin malı, rızası olmadan helal olmaz. Tebliğ ettim mi? Şahid ol Ya Rab!

Sakin benden sonra eski günlere dönüp de birbirinizin boynunu vurmayın. Size bir emanet bırakıyorum. Ona sınıksız sarıldığınız sürece asla sapıtmazsınız: O emanet Allah'ın Kitabı Kur'an'dır. Tebliğ ettim mi? Şahid ol Ya Rab!

Ey İnsanlar! Rabb'iniz birdir, babanız da birdir. Hepiniz Âdem'in çocuklarıdır. Âdem ise topraktan yaratılmıştır. Allah katında en değerli olanınız, O'na saygıda en üstün olanınızdır. Arap'ın Arap olmayana, Allah'a göstereceği saygı dışında, hiçbir üstünlüğü yoktur. Tebliğ ettim mi? Şahid ol Ya Rab!

Unutmayın burada olanlar, olmayanlara da bunları iletin.

Ey İnsanlar! Allah, her hak sahibine mirastaki payını (Kur'an'da) vermiştir. Onun için vârise 1/3'ten fazla vasiyet hakkı yoktur. Çocuk kimin döşğinde doğmuşsa ona aittir. Zina eden taşlanarak öldürülmelidir. Kim babasından başkasının oğlu olduğunu iddia eder, efendisinden başkasına intisaba kalkarsa; Allah'ın, meleklerin ve bütün lanet edenlerin laneti onun üzerine olsun. Allah böyle kimselerin ne farz, ne de nafile ibadetlerini kabul eder. Allah'ın selamı ve bereketi üzerinize olsun."

Bu hutbe Hz. Peygamber'den günümüze gelen en uzun hutbedir. Müslümanların sosyal ve ekonomik hayatını düzenleyen ve gerek hüküm ve gerekse şer'î esasları çokça içermesi yönüyle diğer hutbelerden ayrılmaktadır. Ayrıca dil özellikleri bakımından incelendiğinde gayet anlaşılır ve açık ifadelerin kullanılması bakımından eşsiz bir üslûba sahip olduğu görülmektedir.

Hz. Peygamber, Veda Hutbesi ile dinî hutbenin usul ve esaslarını, metodunu ve içeriğini belirlemiş, temellerini atmış ve onun güzel örneklerini sunmuştur. Kendisinden sonra Müslümanların Halifesi olan Hz. Ebûbekir, Ömer, Osman ve Ali de güzel ve etkili hutbeler irâd etmişler ve sürekli örnek aldıkları Kur'an ve önderleri Hz. Peygamber, onların dillerine açık bir şekilde etki kazandırmıştı.

2.6.1.5. Yağmur İsteme Hutbeleri

İstiska'nın (Yağmur İsteme) sözlük anlamı, sulamayı istemektir.⁵⁷⁴ İstilahı anlamı ise, insanların ihtiyacı olduğu zamanlarda Allah Teâlâ'dan yağmur yağdırmasını hususi bir şekilde istemektir.⁵⁷⁵ Bu hususi bir şekilde namaz kılmak, hutbe okumak, tövbe istiğfar etmek ve Allah'a hamd ve sena etmektir.⁵⁷⁶

Birinci bölümde de belirttiğimiz gibi yağmur isteme hutbesi Cahiliye Dönemi'nde de bilinen bir hutbe çeşididir. Ancak bu hutbe çeşidinin bu dönemde icra ediliş şekli ile Sadru'l-İslâm Dönemi'ndeki icra ediliş şekli arasında belirgin bir fark vardır. Cahiliye Asrı'ndaki icra ediliş şeklinde tevhid inancı hâkim değildir. İslami dönemde ise bu hutbe türü İslami formatta icra edilmiş ve adeta tevhid inancının süzgecinden geçirilmiştir.

Yağmurun az yağması, suların kesilmesi, ziraat ve hayvanlar için gerekli olan suyun temin edilmemesi neticesi suya olan ihtiyacı daha fazla ortaya çıkartmaktadır. İnsanların rablerinden gafil olmaları ve aralarında günahların yaygınlaşması sebebiyle, Allah insanları imtihan etmek için bazı zamanlarda kuraklıklar meydana getirir. Bu durumun ortadan kalkması için Allah'a tövbe ve istiğfar etmek ve Allah'a yakarmak gerekir. İnsanlar bunu yapınca Allah, yağmur yağdırmak suretiyle onlara nimetler verir ve ihsanda bulunur. Nitekim Kur'an- Kerim; Hz. Nuh, Musa ve Hûd (a.s.) gibi peygamberlerini kavimlerine yağmur verilmesi için Allah'a yaptıkları dualardan haber vermektedir. Allah Teâlâ Hz. Nuh'tan (a.s.) bahsederek şöyle buyurur:

"فَقُلْتُ اسْتَغْفِرُوا رَبِّي إِنَّهُ كَانَ غَفَّارًا - يُرْسِلُ السَّمَاءَ عَلَيْكُمْ مِدْرَارًا."

*"Dedim ki: Rabbinizden mağfiret dileyin; Çünkü O, çok bağışlayandır. (Mağfiret dileyin ki), üzerinize gökten bol yağmur indirsin".*⁵⁷⁷

Hz. Musa'dan (a.s.) bahsederek de şöyle buyurur:

⁵⁷⁴ Komisyon, *el-Mu'cemu'l Vasît, Kahire Arap Dil Kurumu Yayınları, Kahire, 1960, s. 437.*

⁵⁷⁵ Şemsuddin Muhammed b. Ahmed al-Kâhîrî eş-Şâfî el-Hatîb eş-Şerbînî, *Muğni'l-Muhtâc, I-V, Daru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut, 1994, I, 321.*

⁵⁷⁶ Vehbe ez-Zuhaylî, *el-Fıkhü'l-İslamiyyu ve Edilletuhu, II, 494.*

⁵⁷⁷ Nuh Sûresi: 71/10-11.

"وَإِذِ اسْتَسْقَىٰ مُوسَىٰ لِقَوْمِهِ فَقُلْنَا اضْرِبْ بِعَصَاكَ الْحَجَرَ فَانْفَجَرَتْ مِنْهُ اثْنَا عَشَرَ عَيْنًا قَدْ عَلِمَ كُلُّ

أُنَاسٍ مَّشْرَبُهُمْ كُلُّوا واشْرَبُوا مِنْ رِزْقِ اللَّهِ وَلَا تَعْتُوا فِي الْأَرْضِ مُفْسِدِينَ."

"Musa (çölde) kavmi için su istemişti de biz ona: "Değneğinle taşa vur!" demiştik. Derhal (taştan) on iki kaynak fışkırdı. Her bölük içeceği kaynağı bildi. (Onlara) Allah'ın rızından yiyin, için, sakın yeryüzünde bozgunculuk etmeğin, dedik".⁵⁷⁸

Yine Hz. Hûd'dan (a.s.) bahsederek de şöyle buyurur:

"وَيَا قَوْمِ اسْتَغْفِرُوا رَبَّكُمْ ثُمَّ تُوبُوا إِلَيْهِ يُرْسِلِ السَّمَاءَ عَلَيْكُمْ مِدْرَارًا وَيَزِدْكُمْ قُوَّةً إِلَىٰ قُوَّتِكُمْ وَلَا تَتَوَلَّوْا

مُجْرِمِينَ."

"Ey Kavmim! Rabbinizden bağış dileyin; sonra da O'na tövbe edin ki, üzerinize göğü (yağmuru)bol yağmur göndersin ve kuvvetinize kuvvet katsın. Günah işleyerek (Allah'tan) yüz çevirmeyin".⁵⁷⁹

Yağmur isteme hutbesinin belli bir yeri ya da zamanı yoktur. Hutbenin okunacağı yer ve okunma şekli bakımından bayram namazlarında okunan hutbelere benzemektedir. Yağmur namazının kılınacağı ve hutbesinin okunacağı açık arazide kadınlar, çocuklar ve erkekler toplanır yanlarında da hayvanlarını getirirler. Hatip ve orada bulunan erkekler elbiselerini ters çevirerek giyerler. Rivayete göre Hz. Peygamber (s.a.v.) yağmur duası yapınca sırtını insanlara çevirdi ve ridasını (üstte giydiği elbisesini) ters çevirirdi.⁵⁸⁰ Hutbeden önce iki rekât namaz kılınır, daha sonra hatip bayram hutbelerinde olduğu gibi iki hutbe okur. Birinci hutbenin başında dokuz ikinci hutbenin başında ise yedi defa:

"استغفر الله الذي لا اله الا هو الحي القيوم و اتوب اليه".

⁵⁷⁸ BakaraSûresi: 2/60.

⁵⁷⁹ HûdSûresi: 11/52.

⁵⁸⁰ Buhârî, *İstiskâ*, 1, 4, 11, 15, 18, 20; Müslim, *İstiskâ*, 1, 3, 4; Tirmizî, *Cuma*, 43; Nesâî, *İstiskâ*, 2, 5, 6, 7, 811; İbn Mâce, *İkâme* 153; Dârimî, *Salât*, 188; Muvatta, *İstiskâ* 1; Ahmed b. Hanbel, *İstiskâ*, II, 326, IV, 39, 40, 41; Sünen-i Ebu Davud Terceme ve Şerhi, Şamil Yayınları, IV, 303.

“Kendisinden başka ilahın bulunmadığı Allah’a istiğfar ediyorum. O, hay ve kayyumdur, ben O’na, tövbe ederim.”⁵⁸¹ duasını okur.⁵⁸²

Hz. Peygamber’in okumuş olduğu yağmur hutbelerinden bir şöyledir:⁵⁸³

"الحمد لله رب العالمين، الرحمن الرحيم، مالك يوم الدين، لا إله إلا الله يفعل ما يريد، اللهم أنت الله، لا إله إلا أنت، أنت الغني ونحن الفقراء، أنزل علينا الغيث ولا تجعلنا من القانطين، اللهم أنت الله، لا إله إلا أنت، أنت الغني ونحن الفقراء، أنزل علينا الغيث ولا تجعلنا من القانطين، اللهم أنزل علينا الغيث ولا تجعلنا من القانطين"

“Hamd ‘Âlemlerin rabbi olan Allah’a mahsustur. O rahmandır, rahimdir, din (kıyamet) gününün sahibidir. Allah’tan başka ilah yoktur. O dilediğini yapandır. Ey Allahım! Sen Allah’sın, Senden başka ilah yoktur, sen zenginsin, bizler ise fakiriz, bizlere yağmur indir. Yağdırdığın yağmuru bize kuvvetle ve belli bir zamana kadar yetecek şekilde gönder.”

2.6.1.6. Güneş (Kusuf) ve Ay (Husuf) Tutulması Hutbeleri

Kusuf, sözlükte güneşin bir kısmının ya da tamamının bir şeyin arkasına gizlenmesi demektir.⁵⁸⁴ Husuf ise ayın bir kısmının veya tamamının gizlenmesi (tutulması) demektir.⁵⁸⁵ Bu iki kelimenin her biri iki anlama da gelebilir.

İstilahı anlamda ise Kusuf, Güneş ışığının tamamen veyahut kısmen gündüz vaktinde kaybolmasıdır. Bunun sebebi ise, ayın güneş ile dünya arasına girerek güneş ışığına engel olmasıdır. Husuf, ay ışığının tamamen yahut kısmen kaybolmasıdır. Bunun da sebebi de, dünyanın ay ile güneş arasına girmesinden meydana gelen gölgedir.

Bu hutbe türü Cahiliye Dönemi’nde okunan hutbe çeşitleri arasında bulunmamaktadır, Sadru’l-İslâm Dönemi’nde ortaya çıkmış olan hutbe çeşitlerindedir.

⁵⁸¹ Vehbe ez-Zuhaylî, *el-Fıkhu’l-İslamiyye ve Edilletuhu*, II, 494.

⁵⁸² Vehbe ez-Zuhaylî, *el-Fıkhu’l-İslamiyye ve Edilletuhu*, II, 501.

⁵⁸³ Sünen-i Ebu Davud, I, 267.

⁵⁸⁴ İbrahim Mustafa, Ahmet Hasan ez-Zeyyat, Hamit Abdulkadir, Muhammed ‘Ali en-Neccar, *el-Mu‘cemu’l Vasît*, Daru’d-Da‘va, Kahire, 1960, s. 787.

⁵⁸⁵ *el-Mu‘cemu’l Vasît*, s. 234; Luuis Me’Luf, *el-Muncid fi’l-Luğati ve’l-A‘lam*, Daru’l-Maşrik, Beyrut 1986, s. 178.

Güneş (Küsun) tutulması ile ilgili hutbe ilk defa hicretin ikinci yılında, Ay (Husuf) tutulması ile ilgili hutbe de hicretin beşinci yılında irad edilmiştir.⁵⁸⁶

Güneş tutulması ve Ay tutulması ile ilgili hutbenin okunma zamanı bu olayların meydana geldiği zamandır, dolayısıyla başka zamanlarda okunmaz. İki rekât namaz kılındıktan sonra hatip ayağa kalkıp iki hutbe okur. Bu iki hutbenin rükün ve şartları cuma ve bayram hutbelerindeki rükün ve şartlar gibidir.⁵⁸⁷ Hutbenin konusu, insanları tevbe etmeye teşvik etmek ve onları gaflet uykusundan uyandırmaktır.

Konu ile alakalı olarak Hz. Aişe (r.a.) şu rivayeti nakletmektedir: “Resûlullah zamanında güneş tutulmuştu. Hz. Peygamber, insanların namaza toplanmaları için bir munâdi gönderdi. İnsanlar namaz için toplanınca onlara namaz kıldırđı. Selam verdiğinde güneş açılmıştı. Sonra kalkıp şöyle bir hutbe okudu.”⁵⁸⁸

"إِنَّ الشَّمْسَ وَالْقَمَرَ آيَاتَانِ مِنْ آيَاتِ اللَّهِ لَا يَحْسِفَانِ لِمَوْتِ أَحَدٍ وَلَا لِحَيَاتِهِ فَإِذَا رَأَيْتُمْ ذَلِكَ فَادْعُوا

اللَّهُ وَكَبِّرُوا وَصَلُّوا وَتَصَدَّقُوا"

“Şüphesiz güneş ve ay bir kimsenin ölümü veya hayatı için tutulmayan Allah'ın ayetlerinden iki ayettir. Bunu gördüğünüz zaman Allah'a yalvarın, tekbir getirin namaz kılın ve sadaka verin.”

2.6.2. Siyasi Hitabet

Arap toplumunun Cahiliye dönemindeki temel hayat tarzı, kabile hayatı şeklindeydi. Dolayısıyla onların köklü bir devlet gelenekleri yoktu, siyasi ilişkiler kabilecilik ruhuyla ve soya dayalı ilişkiler şeklinde devam etmekteydi. Sadru'l-İslâm Dönemi'nde yeni bir devlet nizamıyla tanıştılar ve İslamiyet'le birlikte, idarî ve siyasi hayatı tanımaya başladılar. Bu yeni devletin dini Hz. Peygamber'le gönderilen İslâm dinidir. Kanunları ise yine Hz. Peygamber'e nazil olan Kur'an-ı Kerim'in emirleri çerçevesinde şekillenmektedir. Kurulan yeni devlet ve Allah tarafından gönderilen yeni din; bireylere, kabile mensuplarına ve yabancı devletlere anlatılması gerekiyordu. Buna

⁵⁸⁶ Mustafa el-Hin, Mustafa el-Buğa, Ali eş-Şerbeci, *el-Fıkhu'l-Menheci 'Alâ Mezhebi'l-İmâmi eş-Şâfi'i*, I-IV, Trc. Ali Arslan, İstanbul 1994, I, 259.

⁵⁸⁷ Vehbe ez-Zuhaylî, *el-Fıkhu'l-İslamiyye ve Edilletuhu*, I-X, Trc. Komisyon, Daru'l-Fikr, İstanbul 1994, II, 488

⁵⁸⁸ Müslim, 904; Buhari, 947.

bağlı olarak siyasi alanda da dil ve edebiyat içerisinde hitabetin önemi gittikçe arttı dolayısıyla bu dönemde yeni hatipler yetişti ve bunlar yaptıkları konuşmalarla yeni nizama halka benimsetme çabası içerisine girdiler.

Genç devletin yönetim ilkelerini, iç ve dış siyasetin kurallarını ve siyasi hitabetin üsûlunu, Hz. Peygamber'in ve onun ashabının irad ettikleri siyasi hutbelerde görmekteyiz.

Hz. Peygamber'in henüz Müslümanlığı kabul etmemiş olan kabilelerle yaptığı görüşmeler, Müslümanlığı kabul etmek için Hz. Peygamberle konuşmaya gelen heyetlerle yapılan görüşmelerde okunan hutbeler, Hz. Peygamber'in vefatından sonra halifelerin, devlet sistemi ve yönetim anlayışları ile alakalı siyasi konularda halkı aydınlatmak amacıyla okudukları hutbeler, birer siyasi hutbe niteliğindedirler. Birçok kabileden insanlar gelip Hz. Peygamber'in huzurunda çeşitli konuşmalar yaparlardı. Hz. Peygamber de ashabından hatip olanları kendi adına o insanlara cevap vermeleri için görevlendiriyordu. Görevlendirdiği hatipler arasında “*Hâtibu'n-nebi*” olaraktanınan Sâbit b. Kays b. Şemmâs, Sa'd b. Rebî', Sa'd b. 'Ubâde, Hubâb b. Munzir, Bişr b. 'Amr ve Beşir b. Sa'd'ı saymak mümkündür.⁵⁸⁹

Özellikle Hz. Peygamber'in vefatından sonra hilafet konusu ile ilgili olarak, kim halife olacak ve bu nasıl gerçekleşecek şeklinde çeşitli münakaşalar cereyan etti. Yine Hz. Peygamber'in vefatı ile ridde hareketi denilen dinden dönme hadiseleri vuku buldu. Önce Hz. Ömer'in daha sonra da Hz. Osman'ın şehid edilmesiyle büyük kargaşalıklar ve Müslümanlar arasında bölünmeler meydana gelmeye başladı, her grup kendilerinin halifeliğe daha layık oldukları iddiasında bulundular. Hz. Ali'nin şehid edilmesiyle İslami gruplar arasında belirgin ayrılıklar ortaya çıktı. Saydığımız bütün bu olaylarda yapılan konuşmaların hepsi siyasi hutbelerin doğmasına ve gelişmesine sebep olmuştur.

Hz, Peygamberin vefatıyla halifenin kim olacağı sorunu meydana geldi. O (s.a.v.), halifelik meselesini hiç kimseye vasiyet etmemiş aksine bu meselenin, kendi aralarında oluşturacakları şûrâ sistemiyle çözmelerini istemişti. Hz, Peygamber vefat ettiği zaman Ensar, Medine de Benû Sa'ide sakifesinde toplanıp kendilerinden olan Hazrec kabilesi reisi Sa'd b. Ubâde'yi halife seçmek istediler.⁵⁹⁰ Durumdan haberdar olan bir kısım

⁵⁸⁹ Kenan Demirayak, *Arap Edebiyatı Tarihi-II Sadru'l-İslam Dönemi*, 215.

⁵⁹⁰ et-Taberî, *Târîhu'r-Rusul ve'l-Mulûk*, III, 206.

muhacirler de oraya gidip görüşmelere iştirak ettiler. Bu sırada Hz. Ebûbekirorada hazır bulunanlara hutbe okumamış olsaydı belki de Muhacirlerle Ensar arasında çok çetin ihtilaflar meydana gelebilirdi. Hz. Ebûbekir iradettiği hutbede halifeliliğin Kureyşlilere ait olduğunu, Arapların durum ve vaziyetlerinin ancak Kureyşlilerin başa geçmesiyle kurtuluşa erebileceklerini ifade etmiştir. Ensar'dan Evs kabilesinin iktidara gelmesi durumunda Hazrec kabilesinin kendileriyle rekabet edeceğini, Hazrec kabilesinin iktidara gelmesi halinde de Evs kabilesinin rekabet edeceğini ifade ederek Ensarı uyarmıştır. Hz. Ebûbekir'in bu sözleri üzerine Cahiliyeasrındaki durumlarını hatırlayıp aralarındaki ilişkilerin kısa bir surede eskiden olduğu gibi düşmanlığa dönüşmesinden korkan Ensar, Hz. Ebûbekir'in sözlerini doğru bularak teklifini kabul ettiler. Başta Hz. Ömer olmak üzere orada bulunan ashab, Hz. Ebûbekir'e biat ettiler.⁵⁹¹ Bilahare Hz. Ömer, peygamberimizin kızı Hz. Fatıma'nın evinde toplanan Hz. Ali, Zubeyr b. 'Avvâm ve Haşimoğullarından oluşan gruba, durumun nazikliğini, muhalefet etmenin hiçbir yarar sağlamayacağını, İslâm'ın ve Müslümanların zarar göreceğini anlatan bir hutbe irad etti.⁵⁹²

Yapılan görüşmeler neticesinde Hz. Ebûbekir halife seçildi. Hz. Ebûbekir'in halife seçildikten sonra okuduğu hutbe, siyasi içerikli bir hutbedir. Hutbenin metni şöyledir:⁵⁹³

"أيها الناس، فإني فدؤليت عليكم و لست بخيركم، فإن أحسنن فأعينوني و إن أسأت فقوموني،
أصدق أمانة، والكذب خيانة، والضعيف فيكم قويٌّ عندي حتى أريح عليه حقه إ شاء الله، والقوي فيكم
ضعيف عندي حتى آخذ الحق منه إ شاء الله، لا يدع قوم الجهاد في سبيل الله إلا ضربهم الله بالذلّ،
ولاتشجيع الفاحشة في قوم قطّ إلا عمهم الله بالبلاء، أطيعوني ما أ طعت الله ورسوله، فإذا عصيت الله
ورسوله فلا طاعة لي عليكم. قوموا الى صلواتكم يرحمكم الله."

⁵⁹¹ İbn Hişâm, *es-Siretu'n-Nebeviyyr*, IV, 411-416.

⁵⁹² İbn Hişâm, *es-Siretu'n-Nebeviyyr*, IV, 411-418.

⁵⁹³ İbn Hişâm, *es-Siretu'n-Nebeviyyre*, II, 661; et-Taberî, *Târîhu'r-Rusul ve'l-Mulûk*, III, 210; İbn 'Abdi Rabbihî, *el-İkdu'l-ferid*, IV, 150; İbn Kuteybe, *Uyumu'l-Ahbâr*, II, 234; Ahmet Zeki Safvet, *Cemheretu Hutabi'l-Arab*, I, 180; Munzir Meâlikî, *Dirâse Nakdiye fi'l-Edebi'l-İslâmiyye*, s. 93.

“Ey İnsanlar! Sizin en hayırlınız olmadığım halde başınıza geçmiş bulunuyorum. Eğer görevimi hakkıyla yerine getirirsem bana yardım ediniz, şayet yanılırsam bana doğru yolu gösteriniz. Doğruluk emanet, yalan ise ihanettir. İçinizdeki güçsüz, hakkını alıncaya kadar benim nazarımda kuvvetlidir. İçinizdeki güçlü, ondan başkasının hakkını alıncaya kadar da zayıftır. Bir millet, Allah yolunda cihad etmeyi terk ederse zillete düşer. Bir millette kötülük yaygın ve revaçta olursa Allah, o millete belayı musallat eder. Ben, Allah’a ve O’nun peygamberine itaat ettiğim müddetçe siz de bana itaat ediniz. Şayet Allah’a ve O’nun peygamberine isyan edersem bana itaat etmenize gerek yoktur. Hadi namaza kalkınız Allah hepinize merhamet etsin.”

Hutbenin Kısa Bir Değerlendirmesi

Hiz. Ebûbekir’in okuduğu bu hutbe, büyük bir mücadele neticesinde Hiz.Peygamberin vefatından sonra ortaya çıkan kargaşa ve belirsiz durumu aşarak birlik ve beraberliği sağlamada önemli rol oynayan, dolayısıyla hilafet makamına gelişinde irad etmiş olduğu bu ilk hutbesinde neleri yapacağını, nasıl davranacağını ve tebaasından neler beklediğini ifade etmesi bakımından adeta siyasi bir manifesto niteliğindedir. Özlü sözlerle ifade edilmiş olan bu hutbede aşağıdaki hususlar yer almaktadır:

Seçilme şansına sahip olan kişinin, toplumun en hayırlı kişisi olması şart değildir. Bu bağlamda seçilmiş olan halifenin halka iyi davranması, iyi ve hayırlı işleri yapması, halkın da bu gibi durumlarda halifeye yardımcı olması gerekmektedir. Kötü davrandığı takdirde kendisinin uyarılması ve düzeltilmesi, ayrıca kendisine doğru yolun da gösterilmesi zorunludur.

Hutbede geçen ikinci önemli husus, emniyet ve huzurun ancak doğrulukla sağlanacağını, herkesin birbirine güvенеceğinin ve güven duyacağını vurgulanması, yalandan ise hıyanet, güvensizlik ve belirsizliğin olacağını anlatılmasıdır.

Üçüncü husus, hakkın, hakikatin ve hakça paylaşımın temel unsurunun açıklanmış olmasıdır. Bir idarecinin, güçlülerin ve haksız olanların yanında değil, haklının ve zulme uğrayanın yanında yer alması gerekmektedir. Mazlumun ve güçsüz olanın yanında yer alınması ve dolayısıyla hakkının korunması, zalim ve haksız olanın yanında yer alınmaması konusu üzerinde durulmuş, toplum içerisinde zulme uğramış olan

birinin kendisinin güçlü olduğunun duygusunu taşıması, haksız ve zalim olanın ise kendisinin zayıf ve suçlu olduğunu hissetmesi gerektiği vurgulanmıştır.

Hutbede vurgulanan dördüncü husus, Allah yolunda cihadın ne kadar önemli olduğunun vurgulanmasıdır. İslamiyet'in yayılması cihada bağlı olduğu gibi içerisinde yaşanan vatan toprağının savunması ve korunması da cihada ve onun prensiplerine bağlıdır.

Beşinci hususa gelince, toplumun maddi ve manevi ahlakı korunmadığı takdirde yolsuzluk, hırsızlık, yalancılık vb. ahlaksızların toplumun bütün katmanlarına sirayet edeceğini dolayısıyla toplumun çöküş noktasına gelineceğinin haberini vermektedir.

Hutbede yer alan altıncı husus ise, idarecinin meşruiyeti ve kendisine tabi olunması için Allah ve O'nun Resuûlünün emir ve buyruklarına karşı gelinmemesi ve ona itaat edilmesi gerektiğini, aksi halde kendisine tabi olma zorunluluğunun ortadan kalkacağını ifade etmesidir.

Hz. Ebûbekir'in irad ettiği bu hutbeyi üslûp bakımından inceleyecek olursak, hutbede cümleler birbirleriyle uyum içerisindedirler ve savunulan fikirler de bir birine bağlıdır. Özellikle Kur'an-ı Kerim'in ve Hz. Peygamberin hitabet metodu takip edilmiş ve delil göstermek suretiyle halk ikna edilmeye çalışılmıştır. Dikkat çeken en önemli noktalardan bir tanesi de aynı cümlede ileri sürülen fikrin gerekçesinin ve delilinin peş peşe serdedilmiş olmasıdır. Bu metot da edebîüslûbun önemli özelliklerindedir. Örneğin savaşın terk edilmesinin ardından gelecek perişanlık ve ahlaksızlık neticesinde toplumun bütün katmanlarına yayılacak olan bela ve musibetler; güçlü, zayıf, doğru, yalan örneklerinin ardarda geldiği ifadelerde olduğu gibi hutbede hayalî tasavvurlardan ziyade akla ve mantığa hitap eden gerçekler mevcuttur. İlk bakışta Kur'an ve hadislerden iktibasların yapıldığı gözükmemekle beraber içerdiği mana ve fikirler itibarıyla Kur'an ve Sünnetin özünü taşımaktadır. Daha öncede ifade ettiğimiz gibi hutbenin ruhunu teşkil eden altı ana husus gerek Kur'an gerekse sünnet önemle vurgulanmıştır.

Hz. Ebûbeki'rin vefatıyla boşalan halifelik makamına Hz. Ömer seçilmiştir. Halife seçildikten sonra minbere çıkıp şu hutbeyi okumuştur.⁵⁹⁴

⁵⁹⁴ et-Taberî, *Târîhu'r-Rusul ve'l-Mulûk*, IV, 214; Ahmet Zeki Safvet, *Cemheretu Hutabi'l-Arab*, I, 212.

"يا أيها الناس! إني قد وليت عليكم، ولولا رجاء أن أكون خيركم لكم، وأقواكم عليكم، وأشدكم استئصالاً بما ينوب من مهم أموركم، ما توليت ذلك منكم، ولكفى عمر مهما محزناً انتظار موافقة الحساب بأخذ حقوقكم كيف أخذها ووضعها أين أضعها، وبالسير فيكم كيف أسير فرى المستعان، فإن عمر أصبح لا يثق بقوة ولا حيلة إن لم يتداركه الله عز وجل برحمته وعونه وتأييده".

“Ey İnsanlar! Sizi yönetmek üzere seçildim. Sizin için sizin en hayırlınız olduğuma, sizin en güçlünüz olduğuma, sizin işleriniz konusunda yerine getirmem gerekenlerde sizin en güçlünüz olduğuma olan umudum olmasaydı, bunu sizin için üstlenmezdim. Oysaki Ömer’e, keder ve üzüntü verici önemli bir iş olarak, sizin hakkınızı nasıl alacağının ve bu hakkı nereye nasıl koyacağının ve sizlerin arasında nasıl dolaşacağının hesabının beklentisi içinde olmak yeter de artar bile. Rabbim yardımcım olsun. Çünkü Ömer, Allah’ın rahmet, yardım ve desteğinin ulaşmadığı takdirde hiçbir güç ve çözüm yoluna güvenmez olmuştur.”

Hutbenin Kısa Bir Değerlendirmesi

Bu hutbede dini konularla siyasi konular bir arada ve birbiriyle uyumlu bir halde dile getirilmiştir. Hz. Ömer, sorumluluğu üzerine almadan önce siyasi tavrını dile getirmek istemiş, insanlar arasında adaleti ikame edeceğini, öncelikle kendisinin adil olacağını, halkı da adil bir şekilde yöneteceğini ve ciddiyet içerisinde onlarla çalışacağını vurgulamaktadır. Daha sonra omzuna yüklenen bu yükün çok ağır bir yük olduğunun bilincinde olduğunu, bu itibarla Müslüman bir hâkim olduğunu, gerek dünyevi ve gerekse uhrevi işlerle ilgili olarak Müslümanların siyaset işlerinin yürütülmesinden sorumlu olduğunun bilicinde olduğunu söylemektedir. Bundan dolayı kendisinin Allah’a iltica ettiğini ve dini kaide ve kurallara uyduğunu, Allah’tan yardım istediğini, onun rahmet ve yardımını dilediğini görmekteyiz.

Hatibin, hutbesini Kur’an’dan bazı ayetlerin manalarına dayandırdığına, sözlerini güzel şekilde dile getirmeye önem verdiği, ibarelerini birbiriyle uyumlu hale getirdiğine, çeşitli üslûp ve cümleler kullandığına şahit olmaktayız. Bütün bunların yanında hatibin, sözünü uzun tutma cihetine gittiğini, dönemin hutbelerinin metodunu

koruduğunu yani i'cazlı cümleler kurduğunu, ibarelerini kısa tuttuğunu ve elde etmek istediği amaçlarına ulaşmak istediğini görmekteyiz.

İslâm'ın birinci halifesi olan Hz. Ebûbekir vefatından kısa bir süre önce kendisinden sonra Hz. Ömer'in halife seçilmesi için şura heyetine yazılı tavsiyede bulunmuştur. Özel yaşamında disiplinli ve tertipli olan Hz. Ömer, halife seçildikten sonra da bu vasıfları ile halkın üzerinde de azami gayret göstermiş, birçok bildiri ve hutbesiyle de izleyeceği siyaseti açıklamıştır. Hilafeti döneminde birçok ülke fethedildiği için meydana gelen olaylar ve çeşitli sorular karşısında diğer halifelere kıyasla en fazla bildiri ve hutbelere sahip olan bir şahsiyettir. Hz. Ömer hutbelerinde siyasi ve idari kavramların yanında vaaz ve hikmetli sözlere de yer vermiştir. Nitekim O, hutbelerinin birinde şöyle demektedir.⁵⁹⁵

"إن الله عز وجل قد ولّاني أمركم، وقد علمت أنفع ما بحضرتكم لكم، وإني أسأل الله أن يعينني عليه، وأن يحرسني عنده، كما حرسني عند غيره، وأن يلهمني العدل في قسمكم كالذي أمرني به، وإني امرؤ مسلم وعبد ضعيف، إلا ما أعان الله عز وجل ولن يُعَيِّرَ الذي وُلِّيتُ من خلافتكم من خُلقي شيئاً إن شاء الله، إنما العظمة لله عز وجل، وليس للعباد منها شيء، فلا يقولنَّ أحد منكم: إن عمر تغَيَّرَ منذ وُلِّيتُ، أُعْطِلُ الحقَّ من نفسي وأتقدَّم، وأبين لكم امري، فأيما رجل كانت له حاجة أو ظلم مظلمة أو عتب علينا في خلق فليؤدِّبني فإنما أنا رجل منكم، فعليكم بتقوى الله في سركم وعلانيتكم وحرمانكم وأعراضكم، وأعطوا الحق من أنفسكم، ولا يحمل بعضكم بعضاً على أن تحاكموا إليّ، فإنه ليس بيني وبين أحد من الناس هَوادَّةٌ، وأنا حبيب إلى صلاحكم، عزيز على عنتكم، وأنتم أناسٌ عامتكم حضر في بلاد الله، وأهل بلد لا زرع فيه ولا ضرع إلا ما جاء الله به إليه، وإن الله عز وجل قد وعدكم كرامة كثيرة، وأنا مسئول عن أمانتي وما أنا فيه، ومُطَّلَعٌ على ما بحضرتي بنفسي إن شاء الله، لا أكُلُه إلى أحد ولا

⁵⁹⁵ et-Taberî, *Târihu 'r-Rusul ve 'l-Mulûk*, IV, 215; Ahmet Zeki Safvet, *Cemheretu Hutabi 'l-Arab*, I, 212-213.

أستطيع ما بَعْدَ منه إلا بالأمناء وأهل النصح منكم للعامّة، ولست أجعل أمانتي إلى أحد سواهم إن شاء الله".

“Aziz ve Celal sahibi olan Allah, beni sizin başınıza geçirmiş bulunmaktadır. Size en faydalı bir şekilde hizmetin ne olduğunu bilirim. Allah’tan bana yardım edip başarı vermesini, beni bu güne kadar yanlış yapmaktan koruduğu gibi bundan sonra da korumasını ve emrettiği şekilde aranızda eşitlik ve doğrulukla hükmetmeme yardımcı olmasını dilerim. Zira kendisi bana yardımcı olmazsa ben, sıradan bir Müslüman ve güçsüz bir kulum. Başınıza geçmem, Allah’ın inayetiyle huyumda bir değişiklik yapmayacaktır. Şüphe yok ki büyüklük Aziz ve Celal sahibi olan Allah’a mahsustur. Hiçbir kulun büyüklükte payı yoktur. Sakın herhangi biriniz, “Ömer başa geçtiğinden beri değişti” demesin. Ben düşünceli biriyim, kendim için de olsa Hak’tan ayrılmam. Size açıkça beyan ediyorum. Sizden kimin bir ihtiyacı varsa veya bir haksızlığa uğramışsa veyahut benden hoşlanmadığı bir tutum ve davranış görmüşse haber versin. Zira ben de sizin gibi bir insanım. Gizli olsun, açık olsun, ev veya ailenizin içinde veya dışarıda olsun, takvadan ve kendiniz için bile olsa haktan ayrılmayınız, birbirinizle iyi geçininiz ve birbirinizi bana şikâyete zorlayacak işlerden sakının. Zira hiçbirinizle bu yolda benim dostluğum yoktur. Sevdiğim bir şey varsa o da sizin birbirinizle iyi geçinmenizdir. En çok sıkıldığım ve bana zor gelen şey de birbirinizle çekişmenizdir. Hepiniz, Allah’ın kutsallaştırdığı bir memleketin, ekini de hayvanı da bulunmayan bir toprağın halkısınız. Allah (c.c.) size büyük iyilikler vaat etmiştir. Allah’ın izniyle boynumdaki emanetin çok ağır ve hassas olduğunu biliyorum, büyük bir sorumluluk altındayım, bana yakın olan davaları Allah’ın yardımıyla çözer ve hiç kimseye bırakmam. Benden uzak olan davaları da doğruluk ve eminliklerine inandığım kimselere vererek halledebilirim. Bu ağır emaneti Allah’ın inayetiyle güvenmediğim kişilere bırakmam.”

İkinci Halife olan Hz. Ömer (r.a.) vermiş olduğumuz bu hutbesinde, idare edenlerle idare edilenleri ilgilendiren birtakım sorumlulukları ve bunların çözüm yollarını dile getirmiştir. Müslümanların başına idareci olarak getirilmesinin Yüce Allah’ın takdiri ve idaresiyle olduğunu ifade ederek Allah’tan bu görevde başarılı olabilmesi için yardım istemektedir. Aynı zamanda Allah’ın gücü ve kuvveti karşısında

kendisinin zayıf ve aciz bir kul olduğunu itiraf ederek bu büyük sorumluluğun gereği gibi yerine getirmek için Allah'ın kendisine adaleti ilham etmesini talep etmektedir.

Hutbede dile getirilen diğer önemli bir husus da idareci olan kişinin ahlaki yönden değişik davranmaması gerektiğini, böbürlenip kibirlilik göstermesinin doğru olmadığını, normal haldeki vaziyetini devam ettirmesi gerektiği üzerinde durmaktadır. Çünkü kibirlenme ve böbürlenmenin erdemli şahıslara yakışan bir davranış olmadığını ifade etmektedir. Kendisini büyük gören kişinin başkalarını aşağı gördüğü gibi ihtiyaçlarını karşılamada ve sorunlarını gidermede haksızlığa yol açabilir. Aynı zamanda bir kişinin, toplumdaki makam ve mevkiine güvenerek kendisini üstün görmesi aslında o şahsın aşağılık kompleksine kapıldığının bir göstergesi olduğunu ifade etmektedir. Netice itibariyle mesuliyet sahibi olan bir kişi toplum içinde kendisini onlardan biri olarak kabul etmesi gerekmektedir. Aksi takdirde görevi gereği kabul edilen üstünlük, kişiye gerçek bir üstünlük sağlamaz.

Öte yandan bu hutbede Allah korkusu ve sevgisinin yönetici ile yönetilen arasında önemli bir faktör olduğu vurgulanmaktadır. Emir ve yasaklarda gizli ve açık bir şekilde Allah korkusuna dayalı olan bir toplumda her iki taraf arasındaki bağların kurulması, emniyet ve saygınlığın tesisi için vazgeçilmez bir gerçektir. Yöneticide olan Allah korkusu ve sevgisi, zulme ve haksızlığa engel olduğu gibi idare edilen de emir ve yasaklara uymak suretiyle kendi kendini kontrol görevini yerine getirmektedir.

Hutbede üzerinde durulan önemli bir özellik de halife tarafından taşraya gönderilen idarecilerin halka nasıl davranacaklarının açıklanmış olmasıdır. Devletteki hiyerarşik sistem, aynı prensip ve özelliklere bağlı olduğu ve uygulandığı surece başarıya ulaşmış olur. Aksi halde yer yer bozgunculuk ve anarşi ortamına zemin hazırlanmış olur.

Hutbe, siyasi bildirilerin yanı sıra cümle yapısı itibariyle de manası net olarak anlaşılan kelimelerden oluşan cümleler kullanılmıştır. Tekellüften uzak, akıcı ve tabii bir yapıya sahip olan hutbede, secili lafızlar bulunmadığı gibi edebîsanatlara da yeteri kadar yer verilmemiştir. Hayali tasvirlerden ziyade gerçek olgular işlenmiş, muhatabı ikna edebilmek için mantık yürütme ve delil getirme cihetine gidilmiştir. Ayrıca hutbe

de, duygusallıktan ziyade akla ve mantığa hitap eden temel prensiplere yer verilmiştir.⁵⁹⁶

İstişareye önem veren Hz. Ömer'in konu ile alakalı olarak sunmuş olduğu bir hutbesini örnek olarak aşağıda vereceğiz. Taberi'nin rivayet ettiğine göre İslâm'ın ikinci halifesi Hz. Ömer, Ebû 'Ubeyde b. Mes'ûd'un şehid düştüğünü ve İran halkının Kisra ailesinden yeni bir şah üzerinde birleştiklerini haber aldığıında, Muhacirlerle Ensarı savaşa çağırıp onlarla birlikte Medine'den çıkar, Sırar denilen mevkie kadar gelir. Burada toplanan halka kendisinin ordunun başında bulunmak istediğini anlatınca, halk onun ordu ile beraber çıkmamamsını kendisine önerirler. Bunun üzerine Hz. Ömer, askeri namaza davet ettirip ileri gelenlerle istişare ettikten sonra Medine'de kalmasını öneren ordusuna karşı şu veciz hutbesini okumuştur.⁵⁹⁷

"إن الله عز وجل قد جمع على الإسلام أهله، فألف بين القلوب وجعلهم فيه إخوانا، والمسلمون فيما بينهم كالجسد لا يخلو منه شيء من شيء أصاب غيره، وكذلك يحق على المسلمين أن يكونوا أمرهم شورى بينهم بين ذوي الرأي منهم فالناس تبع لمن قام بهذا الأمر ما اجتمعوا عليه ورضوا به لزم الناس وكانوا فيه تبعاً لهم، ومن قام بهذا الأمر تبع لأولى رأيهم ما رأوا لهم ورضوا به لهم من مكيدة في حرب كانوا فيه تبعاً لهم،

يا أيها الناس، إني إنما كنت كرجل منكم حتى صرّفتي ذوو الرأي منكم عن الخروج فقد رأيتُ ان

أقيم وأبعث رجلاً وقد أحضرتُ هذا الأمر من قدمت ومن خلفت".

"Allah (c.c.) İslâm dini vasıtasıyla bu dinin müntesiplerini birleştirdi, kalplerine karşılıklı sevgi ve ülfet koydu, onları bir birine kardeş yaptı. Bütün Müslümanlar tek bir vücut gibi olup bu vücudun bir organı ağrı duyduğu zaman vücudun diğer organları da aynı ızdırıp ve acıyı duymaktadırlar. Bunun gibi Müslümanlar da bütün işlerini kendi aralarında meşveret ve danışma ile yapmalıdırlar. Bir kimse, Müslümanların

⁵⁹⁶ Muhammed 'Osman 'Ali, *Fi Edebi'l-İslam*, s. Beyrut, 1986, 267-269.

⁵⁹⁷ et-Taberî, *Târîhu'r-Rusul ve'l-Mulûk*, IV, 83; *Hayatu's-sahâbe*, IV, 161-162; Ahmet Zeki Safvet, *Cemheretu Hutabi'l-Arab*, I, 228-229.

tamamının oy birliği ile onları yönetme işini üzerine alırsa, Müslümanların da o kişiye uymaları onun da onlardan görüş sahibi olanların görüşlerine uyması gerekir.

Ey İnsanlar! Ben de sizin gibi bir insan olup sizinle beraber gelmek için hazırlanmışım. Ancak içinizden görüş sahibi olanların tavsiyesi üzerine, sizinle beraber gelmekten vazgeçtim, yerimde kalmayı ve ordunun başına başkasını tayin etmeyi daha uygun buldum”.

Bu hutbede Hz. Ömer, İslâm'ın birleştirici özelliği olduğunu vurgulamakta ve Müslümanların tek bir organ gibi hareket etmeleri gerektiğini açıklamaktadır. Tek bir organa kan taşıyan damarlar, onu korumakla ve beslemekle yükümlü olduğu gibi, Müslümanların da birbirlerini koruması ve işbirliği içerisinde işlerini ve vazifelerini organizeli bir şekilde yerine getirmeleri gerektiğini söylemektedir. Aksi durumda organdaki damarlardan biri tahribe veya sekteye uğradığı zaman kendisinde bir bozukluk meydana gelebileceği gibi, toplum fertlerinde de söz konusu durumun oluşacağına şüphe yoktur. Dolayısıyla toplumun fertleri amiriyle, memuruyla aynı bilinç ve sorumluluk içerisinde olmalıdır. Yoksa iki taraftan birinde meydana gelecek bir aksaklık toplum düzenini bozacaktır. Bu durumu çok iyi bilen Hz. Ömer, yapacağı işlerde tek başına karar almaktan kaçınmış ve şûrâ sisteminin aldığı kararlara uyduğunu, idareci pozisyonunda olan her sorumlunun da aynı şekilde hareket etmesi gerektiğini ifade etmiştir.

Siyasi sahada devlet teşekkülünü oluşturmasıyla meşhur olan Hz. Ömer, siyasi alanda hutbe irad eden hatiplerin önde gelen isimlerinden biridir. İslâm dininin İran, Suriye ve Mısır'a yayılmasında büyük payı olan Hz. Ömer'in büyük komutanlık vasıfları arasında hatipliği de yer almaktaydı. O, hutbelerini orduları cihada teşvik etmede etkin bir araç olarak kullanmıştır. Halifeliği döneminde takip ettiği siyaset ve izlediği yolun nasıl olduğu konusunda şu hutbesi bize fikir vermesi açısından önemlidir.⁵⁹⁸

"أيها الناس: من أراد أن يسأل عن القرآن فليأت أبي بن كعب، ومن أراد أن يسأل عن الفرائض

فليأت زيد بن ثابت، ومن أراد أن يسأل عن الفقه فليأت معاذ ابن جبل، ومن أراد ان يسأل عن المال

⁵⁹⁸ İbn ‘Abdi Rabbihî, *el-İkdu'l-ferid*, III, 132; Ahmet Zeki Safvet, *Cemheretu Hutabi'l-Arab*, I, 217; Munzir Meâlikî, *Dirâse nakdiyye fi'l-edebi'l-İslâmiyye*, s. 94.

فليأتني، فإن الله جعلني له خازنا وقاسما، إني بادئ بأزواج رسول الله فمعطيهم، ثم المهاجرين الأولين الذين أخرجوا من ديارهم وأموالهم أنا وأصحابي، ثم بالأنصار الذين تبوءوا الدار والإيمان من قبلهم، ثم من أسرع إلى الهجرة أسرع إليه العطاء، ومن أبطأ عن الهجرة أبطأ عنه العطاء، فلا يلومن رجل إلا مناخ راحلته، إني قد بقيت فيكم بعد صاحبي، فابتليت بكم، وابتليت بي، وإني لن يحضرنني من أموركم شيء فأكله إلى غير أهل الجزاء والأمأ، نة فلئن أحسنوا لأحسنن إليهم ولئن أساءوا لأنككن بهم".

“Ey İnsanlar! Her kim Kur’an’dan bir şey sormak isterse ‘Ubey b. Ka’b’a gitsin, kim feraizden bir şey sormak isterse Zeyd b. Sabit’e gitsin, kim fıkıh konusunda bir şey sormak isterse Mu’az b. Cebel’e sorsun, Kim malın hesabını sormak isterse bana gelsin, çünkü Allah beni o malın koruyucusu ve taksim edeni yaptı. Buna (taksime) Peygamber’in hanımlarıyla başlıyorum ve onlara ihsanlarda bulunuyorum. Sonra yurtlarından çıkarılan ve malları alınan ilk muhacirler geliyor ki ben ve arkadaşlarım da buna dâhildir. Daha sonra yurtlarına yerleşen Ensar’a. Sonra kim hicret için koşarsa ihsan da (iyilik de) ona koşar, kim hicretten kaçarsa ihsanda ondan uzaklaşır. Hiç kimse yolculuğundaki ikametgâhları dışında azarlanmayacak. Arkadaşımdan sonra sizin aranızda ben kaldım, ben sizi imtihan ettim, siz de beni. İşlerinizden hiçbir şey bana gelmeyecek, kendisine emanet verilenlerin dışındakileri cezalandırırım. İyilik yaparlarsa ben de onlara iyilik yaparım, kötülük yaparlarsa ben de onları cezalandırırım.”

Siyasi kargaşaların, dolayısıyla siyasi çatışmaların en fazla yaşandığı dönemlerden biri de Hz. Osman dönemidir. Bu dönemde yaşanan siyasi çalkantılar o dönemin hitabeti üzerinde de tesiri olmuştur. Hz. Osman, hilafeti bırakması için evini kuşatan isyancılara aşağıda metnini ve çevirisini vereceğimiz hutbesiyle cevap vermiştir. Hz. Osman’a asi olan isyancılar taleplerinin reddedildiğini görünce dağılmışlardır. İslâm’ın üçüncü Halifesi olan Hz. Osman’ın o meşhur hutbesi şöyledir:⁵⁹⁹

⁵⁹⁹ et-Taberî, *Târîhu’r-Rusul ve’l-Mulûk*, VI, 120; İbnu’l-Esîr, *el-Kâmil fi’t-Târih*, III, 84; Ahmet Zeki Safvet, *Cemheretu Hutabi’l-Arab*, I, 257; Nâyif Ma’rûf, *el-Edebu’l-İslâmî*, s. 50.

"الحمد لله أحمده وأستعينه وأومن به، وأتوكل عليه، وأشهد أن لا إله الا الله وحده لا شريك له، وأن محمدا عبده ورسوله، أرسله بالهدى ودين الحق ليظهره على الدين كله ولو كره المشركون. أما بعد: فإنكم لم تعدلوا في المنطق، ولم تنصفوا في القضاء، أما قولكم تخلع نفسك، فلا أنزع قميصا قمصنيه الله عز وجل وأكرمني به، وخصني به على غيري، ولكني أتوب وأنزع ولا أعوذ لشيء عابه المسلمون، فإنني والله الفقير إلى الله الخائف منه.

أما أن أتبرأ من الإمارة، فإن تصلبوني أحب الي من أن أتبرأ من أمر الله عز وجل وخلافته، وأما قولكم: تقاتلون من دوني فإنني لا آمر أحدا بقتالكم، فمن قاتل دوني فإنما قاتل بغير أمري، ولعمري لو كنت أريد قتالكم لقد كنت كتبت إلى الأجناد فقادوا الجنود، وبعثوا الرجال، أو لحقتُ ببعض أطرافي بمصر أو عراق، فالله الله في أنفسكم، فإنكم محتلبون بهذا الأمر- إن قتلتُموني - دما".

*"Hamd Allah içindir, ona hamd eder, ondan yardım ister, ona iman eder ve ona tevekkül ederim. Şehadet ederim ki, Allah'tan başka ilah yoktur O, tektir onun ortağı yoktur ve şehadet erdim ki Muhammed O'nun kulu ve elçisidir. "O (Allah) müşrikler hoşlanmasalar da (kendi) dinini bütün dinlere üstün kılmak için Resûlunu hidayet ve hak din ile gönderdi."*⁶⁰⁰*Bundan sonra, sizler konuşmalarınızda adil değilsiniz, hüküm verirken de insafli davranmıyorsunuz. Bana söylediğiniz "nefsini çıkar (istifa et)" sözüne gelince, Allah'ın bana giydirdiği, kendisiyle beni şerefliendirdiği ve kendisiyle beni başkalarına karşı özel kıldığı (halifelik) gömleği(ni) asla çıkarmam.*⁶⁰¹*Fakat tövbe ederim ve Müslümanların hoşlanmadığı bir şeyi terk eder ve bir daha da ona dönmem. Çünkü ben Allah'a yemin olsun ki, O'na muhtacım ve ondan korkarım.*

Yöneticilikten ayrılmam konusunagelince, beni çarımha gerseniz bu bana, Allah'ın emrinden ve hilafetinden ayrılmaktan daha iyidir. Benim emrimde savaşanlarla savaşacağınızı söylemenize gelince; ben kimseye sizinle savaşmasını

⁶⁰⁰ Tevbe Sûresi: 9/33, Saf Sûresi: 61/9.

⁶⁰¹ Bu söz Hz. Peygamber'in (s. av.) "Ey Osman! Belki Allah sana bir gömlek giydirir, münafıklar senden onu çıkarmamı istediklerinde onu, bana kavuşuncaya kadar sakın çıkarma." şeklindeki sözüne atıfta bulunmak istemiştir. Demirayak Kenan, *Arap Edebiyatı Tarihi-II Sadru'l-İslam Dönemi*, s. 217.

emretmem. Taraftarlarımdan her kim benim dışımda savaşırsa benim emrim dışında savaşmış olur, Allah'a yemin olsun ki, şayet sizinle savaşmak isteseydim ordulara yazardım ve onlar da askerleri sevk ederlerdi ve adamlar gönderirlerdi, ya Mısır ya da Irak'taki taraftarlarıma sığınırdım. Nefsiniz konusunda Allah'tan korkun. Çünkü siz bu isyan hareketinizle (eğer beni öldürürseniz), kan akıtılmasına sebep olursunuz.”

Hz. Osman, hayâsı ve yumuşak huylu olmasıyla tanınan ve bilinen bir şahsiyettir. Kendisini kuşatan bütün bu olaylar karşısında bu güzel üslûbundan ve belagatinden hiç taviz vermemiştir. Özenle seçtiği lafızlarla gelişen olaylar karşısındaki tarafsızlığını ifade etmiş ve karşısındaki insanları sakinleştirebilmiştir.

Üçüncü halife Hz. Osman zamanında başlayan iç kargaşalıklar dördüncü halife olan Hz. Ali döneminde de devam etmiştir. Hulefâ- Raşidînin içerisinde, edebiyatla en fazla iştigal eden halife, Hz. Ali'dir. İyi bir şair ve aynı zamanda iyi bir hatip olan Hz. Ali'nin pek çok hikmetli sözleri bulunmaktadır. Hz. Ali'ye nispet edilmesinde birtakım tartışmalar bulunmakla birlikte, birçok edip bu konuda farklı görüşler bildirmişlerdir. İbn Hallikân, Vefeyâtu'l-a'yân adlı eserinde insanların, Hz. Ali'nin Nehcu'l-Balağa da derlenip toplanan sözlerinin kendisine ait olup olmadığı konusunda ihtilafa düştüklerini belirterek bu kitabı eş-Şerif el-Murtaza'nın mı (h.436öl.) yoksa kardeşi er-Râdi'nin mi (ö.h.406) derlediği konusunda şüpheler sunar. Ayrıca kitaptaki sözlerin Hz. Ali'ye ait olmadığını söylediğini, bu sözlerin derlenip Hz. Ali'ye isnad edildiğini belirtmektedir. Ancak el-Yâfii (ö.h.768) Mir'âtu'l-Cinân'da ve İbnu'l-İmâd (ö. h.1089) Şeceratu'z-Zeheb'de bu görüşü reddetmektedirler.⁶⁰²

Hz. Ali'nin dönemi birçok iç savaşa sahne olmuştur, ancak bazen verdiği nasihatlerinde bazen de cihada teşvik ettiği hutbelerinde onun kuvvetli bir hatip olduğunu görülmektedir. Yaklaşık olarak dört yıl kadar devam eden hilafeti süresince savaşlarda ordularını cesaretlendirmek için çok etkili hutbeler irat etmiş ve bunlarda cihadı bir cennet kapısı olarak ilan etmiştir. İç kargaşalıklarda ise kendisine karşı ayaklananları “*ok atılacak bir hedef, paylaşılacak bir ganimet*” olarak nitelendirip bu isyancıların kendisini öfke ile doldurduklarını ve ölümü yudum yudum içirdiklerini ifade etmiştir. Kendisine ait olduğu konusunda kesin ifadeler kullanılan dört yüze yakın hutbesi onun bu sahada da büyük bir güç sahibi olduğunu göstermektedir.

⁶⁰² Şevki Dayf, el-Fenn ve Mezâhibuhu fi'n-Nesri'l-Arabî, s. 61.

Hz. Ali'nin Cemel Vakasından önce Hz. Âişe, Hz. Zubeyr ve Hz. Talha'nın Mekke'den Basra'ya gitmek üzer yolculuğa çıktıklarında halka söylemiş olduğu siyasi içerikli hutbesi şöyledir:⁶⁰³

"أيها الناس: إن عائشة سارت إلى البصرة، ومعها طلحة و الزبير، وكل منهما يرى الأمر له دون صاحبه، اما طلحة فابن عمها، وأما الزبير فختنها، والله لو ظفروا بما ارادوا -ولن ينالوا ذلك أبدا - ليضربن أحدهما عنق صاحبه بعد تنازع منهما شديد، والله إن راكبة الجمل الأحمر ما تقطع عقبة ولا تحل عقدة إلا في معصية الله وسخطه، حتى تورد نفسها ومن معها موارد الهلكة، إي والله ليقتلن ثلثهم، وليهين ثلثهم وليتوبن ثلثهم، وإنها التي تنبجها كلاب الحوآب، وإنهما ليعلمان أنهما مخطئان، ورب عالم قتله جهله، ومعه علمه لا ينفعه، وحسبنا الله ونعم الوكيل، فقد قامت الفتنة فيها الفئة الباغية، أين المحتسبون؟ أين المؤمنون؟ مالي ولقریش؟ أما والله لقد قتلتهم كافرين، ولأقتلنهم مفتونين؟ وما لنا إلى عائشة من ذنب إلا أننا أدخلناها في حيزنا، والله لأبقرن الباطل حتى يظهر الحق من خاصرت، فقل لقریش فلتضح ضحيجه".

“Ey İnsanlar! Aişe, Basra'ya doğru hareket etti, beraberinde de Talha ve Zubeyr vardır. Her ikisi de yönetimin kendisinde olmasını istemektedir, diğerinde değil. Talha, O'nun (Aişe'nin) amcaoğludur, Zubeyr ise Aişe'nin damadı. Allah'a yemin olsun ki, eğer istediklerini elde ederlerse - ki bunu asla başaramayacaklar - aralarında çıkacak büyük mücadelenin neticesinde biri diğerinin boynunu muhakkak vuracaktır. Allah'a yemin olsun ki, Kızıl deveye binen (Aişe), Allah'ın yasakladığı ve öfkesine sebep olan bir iş işlemedikçe ve kendisiyle birlikte beraberindekileri de ölüme götürmedikçe bir yolu kat etmez ve bir düğümü çözmez. Allah'a yemin olsun ki, onların (Aişe, Talha ve Zubeyr ile birlikte hareket edenlerin) üçte biri öldürülecek, üçte biri kaçacak ve üçte biri de tövbe edip döneceklerdir. Aişe, üzerine el-Hav'eb'deki köpeklerin havladığı

⁶⁰³ İbn Ebi'l- Hadîd; Şerhu Nehci'l-Belağa, I, 233; Ahmet Zeki Safvet, Cemheretu Hutabi'l-Arab, s. 287.

biridir.⁶⁰⁴ Diğer ikisi (Talha ve Zubeyr) hata işlediklerini elbette bilmektedirler. Ama nice âlimler vardır ki cehaletleri kendilerini helak etmiş, sahip oldukları ilim kendilerine bir fayda sağlamamıştır. Allah bize yeter, o ne güzel vekildir.⁶⁰⁵ İçerisinde zalimlerin bulunduğu bir fitne kopmuştur. Peki, yaptıkları şeylerin sevabının Allah'tan bekleyenler nerede? Nerede müminler? Benimle Kureyş'e ne oluyor! Oysa ben onları kâfir oldukları halde öldürmüştüm. Şimdi de onları yoldan çıkmış kimseler oldukları halde öldüreceğim. Bizim Aişe'ye karşı, onu kendi içimize alıp bizden biri olarak kabul etmekten başka günahımız yoktur. Allah'a yemin olsun ki, hak, içinde bulunduğu böğürden çıkıncaya kadar batılı kesip biçeceğim. Artık Kureyş'e söyleyin, şimdiden gürültüsünü koparmaya başlasın.”

Görüldüğü üzere Sadru'l-İslâm dönemi siyasi hutbelerinde hatipler, sadece siyasi konulardan bahsetmemiş, siyasi meselelerin yanında dinî konularda da hem öğüt vermişler hem de çeşitli uyarılarda bulunmuşlardır. Bunun yanında savaş, idare ve yönetim işlerini açıklayarak insanları bilgilendirmişlerdir.⁶⁰⁶

2.6.3. Sosyal Hitabet

Her toplumun kendine has ilişkileri, gelenekleri, görenekleri, adetleri ve birbirleriyle olan sosyal bağları vardır. Cahiliyedönemi Arapları arasında da sosyal ilişkiler derin kabilecilik taassubuna dayanmaktaydı. Kabile yaşantısının getirdiği bu taassubiyet, İslamiyet'in gelmesiyle birlikte gittikçe etkisini kaybetmeye başlamış ve yerini, soya sopa değil İslâm kardeşliğine dayanan sosyal ilişkilere bırakmıştır. İslâmî düşüncenin güçlü olması ve buna bağlı olarak da Arap toplumunu değişime teşvik etmesiyle birlikte Arap toplumu, Hz. Peygamber'in Mekke'den Medine'ye hicreti ile birlikte dinî bir toplum olarak kendi hususiyetlerini açığa çıkarmaya

⁶⁰⁴ Hz. Aişe ve beraberindekiler Basra'ya doğru yola çıktıklarında el-Hav'eb adı verilen bir su kaynağının yanına gelirler. Burada köpekler havlayınca Hz. Aişe burasının neresi olduğunu sorar, el-Hav'eb olduğunu söylediklerinde ellerini bir birine vurarak Hz. Peygamber'in “Keşke bilebilseydim, el-Hav'eb'nin köpekleri hanginizin üstüne havlayacak” şeklindeki sözünü hatırladığını söyler ve geri dönmek ister, fakat beraberindekiler burasının el-Hav'eb olmadığını ikna ederek yola devam etmesini sağlarlar. Kenan Demirayak, *Arap Edebiyatı Tarihi-II Sadru'l-İslam Dönemi*, 217; İbn Kesîr, *el-Bidaye ve'n-Nihaye*, VIII, 232.

⁶⁰⁵ Ali İmran Sûresi: 3/173.

⁶⁰⁶ Munzir Meâlikî, *Dirâse Nakdiye fi'l-Edebi'l-İslâmiyye*, s. 97.

başlamışlardır. Böylece sosyal hitabet de Arap toplumunun geçiş döneminde yaşadıkları hüznüleri, kederleri ve sevinçleri içeren bir miras niteliğine bürünmüştür.⁶⁰⁷

Sosyal hitabet, tek amacı olan bir nesir türü olarak düşünülmemelidir. Zira farklı gayeleri içeren ve birçok çeşidi içinde barındıran bir hitabet türüdür ve her bir çeşidin de kendisine has üslûbu vardır. Bu tür hitabetin büyük bir çoğunluğu Cahiliye döneminden İslâmî döneme aktarılıp işlenerek geliştirilmiş, İslâm'ın ruhuyla yoğrulmuş ve kutsal değerleri özüne almıştır. Her ne kadar şekil bakımından Cahiliye dönemi sosyal içerikli hutbeleriyle birbenzerlik gösterse de içerik ve amaç bakımından ciddi bir değişime uğramıştır. Bu hutbeleri; nikâh hutbeleri, heyetleri karşılama ve tören hutbeleri ile taziye ve tebrik hutbeleri şeklinde irad edilen hutbeler olarak incelemek mümkündür.⁶⁰⁸

2.6.3.1. Nikâh Hutbeleri

Nikâh hutbeleri, Cahiliye döneminde de var olan bir hutbe çeşididir. Cahiliyeasrından bu yana Araplar, nikâh merasimlerine büyük bir önem verirlerdi ve bu günlere has törenler düzenlerlerdi. Törene damat tarafından bir hatibin okuduğu ve içeriğinde damadın ve onun ailesinin sahip olduğu meziyetleri anlatan ve damat tarafının gelin tarafına verebileceği mihrin miktarının ifade edildiği bir hutbe ile başlanırdı. Buna mukabil gelin tarafından da bir hatip kısa ve veciz bir şekilde gelinin ve onun sahip olduğu soyunun meziyetlerini anlatan ve damat tarafından verilmesi istenen mihrin miktarının dile getirildiği bir hutbe okunurdu. Cahiliye Döneminde olduğu gibi hatip hutbesini diğer hutbe türlerinin aksine ayakta değil oturarak okumaktadır. Nitekim konuyla alakalı olarak Heysem b. 'Adî: "*Hatipler, nikâh hutbelerinin dışında hiçbir hutbe türünü ayakta okumazlardı*" bilgisini vermektedir.⁶⁰⁹

Nikâh hutbelerinin oturarak okunmasının sebebine gelince, diğer hutbelere oranla bu çeşit hutbelerde hatipten cesur, kendine hâkim olması ve belîğ konuşması gibi meziyetlere daha fazla sahip olmasının istenmesinden kaynaklanmaktadır. Konu ile alakalı olarak Hz. Ömer'in (r.a.) şu sözünü de zikretmekte fayda vardır. Şöyle diyor:⁶¹⁰

"ما يتصعدني شيء كما تتصعدني خطبة النكاح."

⁶⁰⁷ Gâzi Tuleymât, İrfân el-Aşkar, *en-Nesru fî Asri'n-Nubuvve ve'l-Hilâfeti'r-Râside*, s. 252.

⁶⁰⁸ Gâzi Tuleymât, İrfân el-Aşkar, *en-Nesru fî Asri'n-Nubuvve ve'l-Hilâfeti'r-Râside*, s. 253.

⁶⁰⁹ el-Câhîz, *el-Beyan ve't-Tebyin*, I, 116.

⁶¹⁰ el-Câhîz, *el-Beyan ve't-Tebyin*, I, 117.

“Nikâh hutbesinin bana meşakkat verdiği gibi hiçbir şey bana meşakkat vermemiştir.”

İbn Mukaffa'ya bu sözün ne anlama geldiği sorulduğunda O, “Bu sözden anladığım yüzlerin birbirlerine bakması, bakışların da birbirine odaklanmasıdır. Yani insanların birbirine yakın oturarak hutbelerini irad etmeleridir. Hatip, hitap ettiği kitle ile beraber oturduğu zaman sanki onlarla eşit seviyede olur, minberin üzerinde hutbesini okuduğu zaman da o kitle, halk ve yönetilen konumuna gelir. Öte yandan insanların birbirine yakın oturmaları, hatiplerin sıkıntıya girmelerine ve ne söyleyeceklerini şaşırma ihtimalinin meydana gelemsine sebep olmaktadır” demektedir.

Hiz. Ömer'in bu sözünün ne anlama geldiği konusunda şu görüş de mevcuttur. Hatip, damadın sahip olmadığı bir meziyetle anılmasını ve temize çıkarılmasını hoş karşılamamaktadır. Şayet böyle olursa o zaman halka yalan söylenmiş ve onları aldatılmış olur. ‘Amrî de hatibin hitabeti temel aldığı zaman bu yorumun doğru olduğunu ifade etmektedir.⁶¹¹ Damat tarafının hatibinin sözünü uzatması, gelin tarafının hatibinin ise sözünü kısaltması adettendir.⁶¹²

Hiz. Peygamber, kızı Hiz. Fatıma'yı (r.a.) amcasının oğlu Hiz. Ali'ye (r.a.) veririrken okumuş olduğu hutbenin metni şöyledir:⁶¹³

"الحمد لله المحمود بنعمته، المعبود بقدرته، المرهوب من عذابه، المرغوب فيما عنده، النافذ أمره في سمائه وأرضه، الذى خلق الخلق بقدرته، ويميزهم بأحكامه، وأعزهم بدينه، وأكرمهم بنبيه محمد صلى الله عليه، ثم إن الله تعالى جعل المصاهرة نسبا للاحقا، وأمرا مُفْتَرَضًا، ووشح به الأرحام، وألزمه الأنام، قال تبارك اسمه وتعالى ذكره: " وهو الذى خلق من الماء بشرا فجعله نسبا وصهرا وكان ربك قديرا" فأمر الله يجرى إلى قضائه، ولكل قضاء قدر، ولكل قدر أجل " يمحو الله ما يشاء ويثبت وعنده أم الكتاب "ثم إن ربي أمرني أن أزوجه فاطمة من عليّ بن أبي طالب، وقد زوجتها إياه علي أربعمائة مثقال فضة، إن رضيت بذلك علي".

⁶¹¹el-Câhîz, *el-Beyan ve 't-Tebyin*, I, 117.

⁶¹²el-Câhîz, *el-Beyan ve 't-Tebyin*, I, 118.

⁶¹³ Ahmet Zeki Safvet, *Cemheretu Hutabi'l-'Arab*, III, 344-345.

“Hamd Allah içindir. O, nimetleri ile övgüye layık olandır, kudretiyle kendisine ibadet edilendir, azabıyla korkutandır, kendisinden istenilendir, emri göğü ve yeri etkileyendir. O, yaratılanları kendi gücüyle yaratandır, kendi prensipleriyle onları üstün tutandır, diniyle şereflendirendir, peygamberi Hz. Muhammed (s.a.v.) ile ikramda bulunandır. Sonra, Allah Teâlâ nesebe ek olarak (evlilik münasebetiyle) akrabalık yaptı. İşi gerekli kıldı, onunla rahimler yarıldı, onu uyutmaya elzem kıldı. Allah Teâlâ şöyle buyurdu: “Sudan (meniden) bir insan yaratıp onu neseb ve sıhriyet (kan ve evlilik bağından doğan) yakınlığa dönüştüren O’dur. Rabbinin her şeye gücü yeter.”⁶¹⁴ Allah’ın emrine gelince O, kendi mecrasında akar. (Allah’ın) her emrinin bir kaderi vardır, her bir kaderin de zamanı (eceli) vardır. Allah dilediğini siler, (dilediğini de) sabit bırakır. Bütün kitapların aslı onun yanındadır.”⁶¹⁵ Sonra, Allah bana Fatıma’yı Ebû Talib’in oğlu Ali ile evlendirmemi emretti. Ben de onu mihri dört yüz miskal altın ile evlendirdim.⁶¹⁶ Ali de buna razı oldu.”

Hz. Ali (r.a) de Hz. Fatıma ile evlenirken irad ettiği hutbenin metni ise şöyledir:⁶¹⁷

"الحمد لله الذي قَرَّبَ من حامديه، ودنا من سائليه، ووعد بالجنة من يتَّقِيه، وقطع بالنار عدد من يعصيه، أحمده بجميع محامده وأياديه، وأشكره شكر من يعلم أنه خالقه وباريه، ومُصَوِّرُه ومُنْشِئِه، ومُؤمِّتِه ومُحْيِيِه، ومقرَّبِه ومنجِيِه، ومُؤمِّتِه ومجازِيِه، وأشهد أن لا إله إلا الله شهادة تبلغه وترضيه، وأن محمدا عبده ورسوله صلاة تُزَلِّفه وتُذَنِّبُه، وتعزِّه وتُعَلِّبُه، وتشرفه وتحتببه.

أما بعد: فإن اجتماعنا مما قدره الله تعالى ورضيه، والنكاح ما أمر الله به وأذن فيه، وهذا محمد صلى الله عليه وسلم قد زوّجني فاطمة ابنته على صداق أربعمئة درهم وثمانين درهما، ورضيت به فاسألوه، وكفى بالله شهيدا".

“Hamd Allah’adır. O kendisine hamd edene yakın olandır, kendisinden bir şey isteyene yaklaşılandır, kendisine karşı sorumluluklarını yerine getirene (muttaki

⁶¹⁴ Furkân Sûresi: 25/54.

⁶¹⁵ Ra’d Sûresi: 13/39.

⁶¹⁶ Miskal, bir tartı birimidir. 20 Miskal 80 grama eşittir.

⁶¹⁷ Ahmet Zeki Safvet, Cemheretu Hutabi'l-'Arab, III, 345.

olanlara) cenneti vadedendir, kendisine isyan edenlerin ise yolunu ateşle kesendir. Bütün övgüleriyle ve güçleriyle Ona hamd ederim. Yaratanın, en güzel şekli verenini; büyütenin, öldürenin, diriltenini, en yakını olanın, kendisini kurtaranın, ödüllendirenin ve cezalandıranının Allah olduğunu bilen kişinin şükrettiği gibi ona şükrederim. Allah'tan başka ilahın olmadığına ve Muhammed'in, O'nun kulu ve resûlu olduğuna şehadet ederim.

Bundan sonra, toplantımız Allah'ın takdir ettiği ve razı olduğu bir toplantıdır, nikâh ise Allah'ın emrettiği ve izin verdiği bir şeydir. Hz. Muhammed (s.a.v) beni kızı Fatıma'yla dört yüz seksen dirhem mihir ile evlendirdi. Ben buna razıyım ve onu ondan istiyorum. Şahid olarak Allah yeter.”⁶¹⁸

Bilal-i Habeşi'nin (r.a) kardeşiyle birlikte Leysoğullarına, kardeşi için kız istemeye gittiğinde okumuş olduğu hutbe bu çeşit hutbelerin en kısa olanı olarak zikredilmektedir. Sosyal münasebetler ve insanlar arası ilişkiler için söylenen hutbelerin en güzel örneklerindedir. Bilâl-i Habeş, kızının ailesinin bulunduğu topluluğa girip onlarla selamlaştıktan sonra Allah'a hamd ve senâ ile başladığı hutbesinin metni şöyledir:⁶¹⁹

"أنا بلال، وهذا أخي، كنا عبيد، فأعتقنا الله تعالى، وكنا ضالين، فهدانا الله تعالى، وكنا فقيرين،

فأغنانا الله تعالى، وأنا أخطب إليكم فلانة لأخي فان تنكحوها له فالحمد لله تعالى وإن تردونا فالله

أكبر."

“Ben Bilal, bu da kardeşim, biz köle idik, Allah Teâlâ bize hürriyetimizi verdi, biz dalalette idik, Allah Teâlâ bize doğru yolu (İslâm'ı) gösterdi, biz fakir idik, Allah Teâlâ bizi zengin etti. Filanı (bayanı) kardeşime istiyorum. Eğer onları evlendirirseniz Allah Teâlâ'ya hamd olsun, şayet vermezseniz, Allah büyüktür”.

Görüldüğü gibi bu tür hutbelerde de İslâmî değerler ile övünme, dinî terminolojiyi kullanma ve hürriyete kavuşma temaları açık bir şekilde işlenmiştir.

⁶¹⁸ Nisâ Sûresi: 4/79.

⁶¹⁹ İbn 'Abdi Rabbihi, *el-İkdu'l-Ferîd*, IV, 235; Ahmet Zeki Safvet, *Cemheretu Hutabi'l-'Arab*, III, 347.

2.6.3.2. Heyetleri Karşılama ve Tören Hutbeleri

Bu hutbe türü Cahiliye döneminde de bilinen hutbelere aittir. İslâm dininin gelmesiyle birlikte bu tür hutbelerin sayısında oldukça artışlar olmuştur. Kabilelerin gönderdikleri heyetler, Hz. Peygamber'e ve O'nun halifelerine gelip onları övmek, İslâm dinini kabul ettiklerini kendilerine ifade etmek, Müslümanların emirleri altına gireceklerini bildirmek, ya da emirlerini kabul etmediklerini ve itirazlarının olduğunu söylemek veyahut herhangi bir sebepten dolayı onları kutlamak veya herhangi bir ölümden dolayı başsağlığı vermek amacıyla gelip hutbe okurlardı. Hutbeleri sunanlar ise genellikle Temim kabilesinin reisi ve hatibi olan Ahnaf b. Kays gibi kabilelerin reisleriydiler.

Genç İslâm devleti, Mekkeli müşriklerle yapılan Hudeybiye antlaşmasından sonra daha sağlam temeller üzerine oturmuş ve buna bağlı olarak da birçok kabile tek başına hareket etmekten vazgeçip, İslâm'ın sancağı altında hayatlarını idame ettirmek istemişlerdir. Bu sebeple kabile heyetlerinin liderleri, bu fikirler doğrultusunda Hz. Peygamber'in huzuruna çıkarak Müslüman olduklarını ilan eden hutbeler okumuşlar, Hz. Peygamber de onları dinlemiştir. Bu görüşme sonucunda kimi kabileler İslâm'ı kabul etmişler, kimisi de bilmedikleri şeyler hakkında bilgilenerik kabilelerine geri dönmüşlerdir. Bu görüşmelerin birinde Hz. Peygamber ile heyetin hatibi arasında şöyle bir konuşma cereyan etmiştir. Heyet Hz. Peygamberin yanına geldiğinde heyetin başkanı olan Tuhfe b. Ebî Zuheyr en-Nehdî ayağa kalkıp şu hutbeyi irad etmiştir.⁶²⁰

"يا رسول، الله أتيناك من غَوْرَى تهامة بأكوار الميس، ترمى بنا العيس، نستحلب الصبِير، ونستحلب الخبير؛ ونستعضد البرير، ونستحيل الرّهام، ونستحيل الجّهام من أرض غائلة النّطاء غليظة الوطاء، قد نَشِفَ المذْهُن وَيَسَّ الجّعثنِ، وسَقَطَ الاملوج، ومات العُسلوج، وهلك الهَدْيَى، ومات الوَدْيَى، برئنا يا رسول الله من الوَثْنِ والعَثْنِ، وما يحدث الزمن؛ لنا دعوة السلام، وشريعة الإسلام، ما طَمَى البحر، وقام تعار، ولنا نَعْمٌ، همل أغفال، ما تَبَضَّ ببال؛ ووَقِيرٌ كثير الرّسل، قليل الرّسل، أصابتها سُنَيْةٌ حمراء مؤزلة، ليس بها علل ولا نهل".

⁶²⁰ İbn 'Abdi Rabbihî, *el-'İkdu'l- Ferîd*, 1, 309-310; Ahmet Zeki Safvet, *Cemheretu Hutabi'l-'Arab*, I, 165-166.

“Ey Allahın Resûlu! Biz, ağaçtan yapılmış deve semerleriye Ğamrâ’dan sana geldik, sen bizi alaca deveyle suçluyorsun. Biz kesif bulutları sağarız, yeşil otları getirtiriz, misvak ağacının meyvelerini toplarız, hafif yağmura dönüştürürüz, yağmurun uzak mekânlara yağmasına engel oluruz, suyu çukurlarda toplarız, su havuzunu yağa dönüştür, bitkiler kurur, yapraklar dökülür, ağaçlar budanır, (kurban edilmeleri için Mekke’ye) hediye edilenler helak oldu, hurma ağaçları yok oldu. Ey Allahın Resûlu! Bizi putlardan ve zamanla olan olaylardan kurtar, deniz dolmadan ve Kubeys dağı ayaklanmadan bize İslâm’ın ve şeriatının davetini yap, bize ihmal edilmiş nimetleri, az akan suyu, çok koyun, az deve ver. Bize çok şiddetli bir kuraklık ve kıtlık isabet etti. Bir yudum suyumuz dahi yoktur.”

Tuhfe b. Ebî Zuheyr en-Nehdî, konuşmasını bitirdikten sonra yerine oturur ve Hz. Peygamberde hatibe cevaben şu konuşmayı yapar:

"اللهم بارك لهم في مَحْضِهَا وَمَحْضِهَا وَمَذْقِهَا، وابعث راعيها في الدَّثْرِ بِيَانِعِ الثَّمْرِ، وافجر له الثَّمَدَ، وبارك له في المال والولد، من أقام الصلاة كان مُسْلِمًا، ومن آتى الزَّكَاةَ كان مُحْسِنًا، ومن شَهِدَ أَنْ لَا إِلَهَ إِلَّا اللَّهُ كان مُحْلَصًا. لكم يا بنى تَهِدُ، ودائع الشَّرْكَ، ووضائع الملك، لا تُلَطِّطُ فِي الزَّكَاةِ، وَلَا تُلْجِدُ فِي الْحَيَاةِ، وَلَا تَتَأَقَّلُ عَنِ الصَّلَاةِ".

“Allahım! Onların halis sütlerini ve süttten çıkardıkları yağlarını mübarek kıl, onların yöneticilerine bol mal gönder, ona az olan suyu fıskırt. Kim Müslüman olarak namazı kılar, kim iyilik olarak zekâtı verirse ve kim samimi olarak Allah’tan başka ilah olmadığına şهادet ederse Allah, ona mal ve evlat ihsan eylesin. Ey Benî Nahd ve Dâi’, şirk ve ticaret malı sizi zekât vermekten alıkoymasın, yaşadığınız sürece sizi haktan ayırmasın, namazı size ağır göstermesin.”

Tuhfe b. Ebî Zuheyr en-Nehdî’nin bu hutbesi, Cahiliye döneminden kalan bazı duyguları içinde saklamaktadır. Bu da gösteriyor ki, İslâmi dönemde irâd edilen sosyal hutbeler, şekil olarak Cahiliye dönemindeki muhtevaya sahiptir. Ancak dil ve üslûp özellikleri yeni bir boyut kazanmış, lafızlar anlaşılır, tekellüften uzak ve secili sözlerin bulunmadığı bir hüviyete bürünmüştür.

2.6.3.3. Taziye ve Tebrik Hutbeleri

Taziye ve tebrik içerikli hutbeler, Cahiliye Döneminde de bilinmekteydi. Ancak bu hutbeler, Cahiliye Dönemindeki üslûbundan sıyrılmış, tebrik eden kişi, tebrik edilen kişinin sevincine ortak olmuş, taziye veren kişi de taziye verdiği kişinin üzüntüsünü paylaşmıştır. Her iki tür de sosyal ilişkileri güçlendirme amacını gütmüştür. Tebrik içeren hutbelerde hatip, karşısındaki kişiyi faziletinden dolayı övmüş, Allah'ın ona verdiği nimetleri kendisine hatırlatmış ve bu nimetlere şükretmesini nasihat etmiştir. Bu nasihatleriyle gururun ve kibrin sevimsiz hasletler, tevazünün ise toplumda kabul gören, insanı yücelten hasletler olduğu vurgulanmıştır. Taziye içerikli olan hutbelerde ise hatip, her şeyin fâni olduğunu, insanın uğradığı musibetlerin ecrini ahirette alacağını vurgulamış ve dünyanın süsüne adlanılmaması gerektiği uyarısında bulunmuştur. İnsanın başına gelen musibetlere karşı sabırla durması gerektiği ifade edilerek bu acıya ortak olunduğu dile getirilmiştir. Yine bu ifadeler İslâmî anlayışın getirdiği düsturlar temelinde bu tür hutbelere konu olmuştur. Bu muhteva Hz. Peygamber'in

"المؤمن للمؤمن كالبنيان يشد بعضه بعضاً"

"Müminin mümine karşı durumu, bir parçası diğer parçasını sınıksız kenetleyip tutan binalar gibidir."⁶²¹ hadisinin özünü oluşturmaktadır.⁶²²

Hz. Peygamber'in taziye içerikli hutbeleri oldukça icazlı, hikmet dolu ve sabretmeye yönelik ifadelerle doludur. Örneğin sahabeden Ammâr b. Yâsin'in anne ve babasına Benû Mahzûm tarafından işkence edilip şehit edildiklerinde Hz. Peygamber:

"صبرا آل ياسر، موعدكم الجنة"

"Sabredin, Ey Yasir Ailesi! Varacağımız yer cennettir."⁶²³ şeklinde taziyede bulunmuş, onlara sabrı tavsiye edip gidecekleri yerin cennet olduğunu ifade buyurmuştur. Bu da gösteriyor ki Sadru'l-İslâm Dönemi'ndeki taziye içerikli hutbelerde ana fikir, muhatabını cennetle müjdelemek, cehennemden sakındırmak, tövbe etmeye

⁶²¹ Buhârî, *Salât*, 88.

⁶²² Gâzi Tuleymât, *İrfân el-Aşkar, en-Nesru fî Asri'n-Nubuvve ve'l-Hilâfeti'r-Râşide*, s. 254.

⁶²³ İbn-i Hacer el-'Askalânî, *el-İsabe fî Temyizi's-Sahabe*, Mektebetu'l-Vakfiyye, (1. Baskı), I-XVI, Kahire 2008, IV, 459.

teşvik etmek, kinden arındırmak ve toplumun birliğini sağlamaktır. Zaman içinde bu tür hutbeler ölen kişiyi hayırla yâd etme şeklinde Hz. Peygamber'in yaptığından daha uzun bir şekilde irâd edilmeye başlanmıştır. Bu alanda örnek olarak gösterilebilecek hutbelerden birisi de Mi'âz b. Cebel'in Ebû'Ubeyde 'Âmir b. el-Cerrâh'ın vefatında irâd ettiği şu hutbesidir:⁶²⁴

"يا أيها الناس، توبوا إلى الله من ذنوبكم توبة، فإن عبدا أن يلقى الله عز وجل تائبا من ذنبه كان حقا على الله أن يغفر له ذنوبه. كان حقا على الله أن يغفر له ذنوبه، ومن كان عليه دين فليقضه، فإن العبد مرتَهَنَ بدينه، ومن أصبح منكم مصارما مسلما فليلقه، وليصالحه إذا لقيه وليصافحه، فإنه لا ينبغي لمسلم أن يهجر أخاه المسلم أكثر من ثلاثة أيام، والذنب في ذلك عند الله. وأنكم أيها المسلمون قد فجعتم برجل والله ما أزعم أني رأيت منكم عبدا من عباد الله قط أقل غمرا، ولا أبرّ صدرا، ولا أبعد من الغائلة، ولا أنصح للعامّة، ولا أشدّ عليهم تحنّنا وشفقة منه، فترحموا عليه ثم احضروا الصلّاة عليه، غفر الله له ما تقدم من ذنبه، وما تأخر، والله لا يلي عليكم بعده مثله أبدا."

“Ey İnsanlar! Günahlarınızdan dolayı Allah’a tövbe ediniz, zira bir kul, Allah’ın huzuruna günahlarından tövbe ederek çıktığında Allah’ın onun günahlarını affedeceği bir gerçektir. Kimin de üzerinde borcu varsa hemen ödesin, zira kul, borcuna bağlıdır. İçinizden birbiriyle küs olan Müslümanlar varsa onları da buluşturun, buluştuklarında ise tokalaşıp aralarını bulsunlar. Zira Müslümanların üç günden fazla dargın kalmaları onlara yakışmaz. Böyle birgünah, Allah’ın katındadır. Ey Müslümanlar! Siz adamınüzüntüsüne ortak oldunuz, Allah’a yemin olsun ki ben daha önce sizin gibi Allah’ın kullarından birinin daha az dargın kaldığını, sözünü yerine getirdiğini, fesatçılıktan oldukça uzaklaştığını, halka daha çok naihatte bulunanını, daha çok acıyanı ve şefkat edeni görmedim. Öyleyse ona acıyınız, sonra getiriniz üzerine namazını kılınız, Allah onun geçmiş ve gelecek günahlarını bağışlasın. Allah’a yemin olsun ki, ondan sonra onun gibi bir dost asla size gelmeyecektir.”

⁶²⁴ Ahmet Zeki Safvet, Cemheretu Hutabi 'l-Arab, I, 258.

Sosyal hitabet, İslamiyet'in getirdiği toplumsal kurallar dâhilinde İslâmi dönemde farklı bir mecraya girmiş, üslûp ve içerik farklı bir boyut kazanmıştır. Kur'ân ayetlerinin ve hadislerin bu alanda insanları teşvik eden ifadeleri bu türün daha da sağlam temeller üzerine oturmasını sağlamış, gelişimine ciddi bir katkıda bulunmuştur.

2.6.4. Cihada Teşvik Hutbeleri

Bu hutbe çeşidinin benzeri Cahiliye Dönemi Arapları tarafından bilinmekteydi. Cahiliye Arapları bu tür hutbeleri ya kabileler arasında cereyan eden savaşlarda ya kabile reisinin seçimi meselesinde ya da şan ve şeref konusunda irad ederlerdi.

İslâm gelince toplum hayatında birçok konuda olduğu gibi bu sahada da etkisini göstermiştir. Yapılan fetihlerle beraber Müslümanları Allah yolunda cihada teşvik edecek, onları harekete geçirip heyecanlandıracak ve müşriklerle savaşmaya istekli hale getirecek hatiplere ihtiyaç duyulmuştur. Dolayısıyla Müslümanlar hitabet sanatını, askerlerini savaşa teşvik etmede ve hamasi duygularını coşturmada bir araç olarak benimsemiş ve kullanılmışlardır. Hatipler ve ordu komutanları gerek askerlerini savaşa sokmadan önce gerekse savaş esnasında onlara hitap edip, hitaplarında onların kahramanlık duygularını harekete geçirmek istemişler, cihadın mükâfat ve sevabını, cihad meydanından kaçmanın ne kadar çirkin ve affedilemez bir davranış olduğunu anlatmışlardır. Yapılacak savaşın neticesinde gelecek zaferden sonra elde edilecek ganimetlerin veyahut bu zaferin Müslümanlara sağlayacağı faydaları izah etmişlerdir. Zikretmeye çalıştığımız bu nedenlerden dolayı halifeler ordu komutanlarını seçerken onların iyi bir komutan olmalarının yanında iyi bir hatip olmalarına da dikkat etmişlerdir ve seçimlerini ona göre yapmışlardır. Bu çeşit hutbelerde özellikle iki konu üzerinde durulmuştur. Savaş meydanında şehid düşülmesi halinde cennete gitme yolunun kendilerine açılacağını, gazi olmaları halinde de çok büyük bir şerefi elde edeceklerini askerlere anlatmışlardır. Bu iki unsurdan da Müslümanların vazgeçmeleri söz konusu değildir. Çünkü şehitlikle ahiret hayatını kazanmak, zafere ulaşmak ise ganimet elde etmek demektir.

Kur'an-i Kerim'e baktığımızda cihada teşvikle alakalı olarak birden çok ayetin olduğunu görmekteyiz. Yüce Allah şöyle buyurmaktadır:

"يَا أَيُّهَا النَّبِيُّ حَسْبُكَ اللَّهُ وَمَنِ اتَّبَعَكَ مِنَ الْمُؤْمِنِينَ، يَا أَيُّهَا النَّبِيُّ حَرَّضَ الْمُؤْمِنِينَ عَلَى الْقِتَالِ إِنْ يَكُنْ مِنْكُمْ عَشْرُونَ صَابِرُونَ يَغْلِبُوا مِائَتِينَ وَإِنْ يَكُنْ مِنْكُمْ مِائَةٌ يَغْلِبُوا أَلْفًا مِنَ الَّذِينَ كَفَرُوا بِأَنَّهُمْ قَوْمٌ لَا يَفْقَهُونَ"

"Ey Peygamber! Sana ve sana uyan müminlere Allah yeter. Ey Peygamber! Müminleri savaşa teşvik et. Eğer sizden sabırlı yirmi kişi bulunursa, iki yüze (kâfire) galip gelirler. Eğer sizden yüz kişi olursa, kâfir olanlardan bin kişiye galip gelirler. Çünkü onlar anlamayan bir topluluktur".⁶²⁵ Allah Teâlâ vermiş olduğu bu emirle inananları savaşa teşvik etmiştir.

Hz. Peygamber de:

"واعلموا أنّ الجنّة تحت ظلال السيوف"

"İyi biliniz ki, cennet kılıçların gölgesindedir."⁶²⁶ buyurarak ashabını teşvik etmiştir.

Bu dönem fetihleri incelendiğinde hemen hemen hepsinde bu durum göze çarpmaktadır. Ordu komutanları, hitabetin önemini ve etkisini iyi kavradıkları için bizzat kendileri hitap ettikleri gibi zaman zaman etkili konuşan, fesahat ve belagat erbabı şahısları konuşturdukları da olmuştur. Örneğin Sa'd b. Ebi Vakkas, Kadisiye savaşına⁶²⁷ girmeden önce hitabeti iyi olan ve savaş taktiğini iyi bilen hatiplere konuşmalar yaptırmıştır.⁶²⁸ Bu hatipler savaş taktiğinin yanında cihadın önemini ve yararlarını içeren, savaşa katılanların kahramanlık duygularını harekete geçiren çok etkili hutbeler irad etmişlerdir. Karşılaşılan sıkıntı ve zorluklara karşı metanet ve sabır gösterip korkuya ve endişeye mahal olmadığını, sonuçta şahadetle cennetin kapılarının açılacağını veya zaferle gazi olunacağını belirtmişlerdir. Kadisiye savaşı, Müslümanlar açısından son derece önemli olduğu için Sa'd b. Ebi Vakkas, ordunun moralini yüksek

⁶²⁵ EnfâlSûresi: 8/64-65.

⁶²⁶ Müslüm, *Cihad*, 20.

⁶²⁷ Kadisiye Savaşı Miladi 636 tarihinde Hz. Ömer'in hilafeti zamanında Sa'd b. Ebî Vakkas komutanlığındaki İslam ordusu ile Sasani devleti arasında yapılmıştır. O dönemde Sasani devletinin başında Kral Yezd-i Curd bulunuyordu.

⁶²⁸ Ömer Ünal, *Sadru'l-İslamda Edebî Çevre*, (Bastırılmamış Doktora Tezi), Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum, 1995, s. 97.

tutmak ve hamasi duygularını harekete geçirmek maksadıyla askerler arasında hitabeti iyi olan Kays b.Hubeyre el-Esedî, ‘Âsım b. ‘Amr, Rebi‘ b. el-Bilâd es-Sa‘dî ve Riy’i b. ‘Amr’ı seçmiş ve onlara Allah yolunda cihadın önemi konusunda konuşmalar yaptırmıştır.⁶²⁹

Cihada teşvik türünden hutbeler üç farklı alanda kendisini göstermiştir. İlk olarak Bedir, Uhud, Hendek ve Tebuk gibi Hz. Peygamber’in savaşlarının cereyan ettiği Hicaz bölgesinde, ardından Ridde hareketlerinin cereyan ettiği Tihâme’den Yemen’e kadar uzanan Arap yarımadasında ve son olarak da fetihlerin geniş bir şekilde yayıldığı Şam, Irak, İran ve Mısır ülkelerinde cihâd için savaşan fetih orduları, komutanlarının hatipliğinde bu tür hutbelerle cesaretlendirilmişlerdir.⁶³⁰

Bu hatipler, böyle bir savaşın Müslümanların gözlerinde büyütmemesi gerektiğini, düşman ordusunun maddi çıkarlar için savaştığını Müslümanlar ise Allah’ın rızası doğrultusunda savaştığını dolayısıyla düşmanın yenilgiye uğrayacağını ifade etmişlerdir.

Birçok savaşta komutanlık yapmış olan Hz. Peygamber’in bu türden çok uzun hutbeleri bulunmamaktadır. Hz. Peygamber daha çok i’caz yoluna gitmiştir. Bedir savaşında insanların karşısına çıkıp onları savaşa teşvik ettiği hutbesi şöyledir.⁶³¹

"والذى نفس محمد بيده، لا يقاتلهم اليوم رجل، فيقتل صابرا محتسبا، مقبلا غير مدبر إلا أدخله

الجنة."

“Muhammed’in nefsinin elinde olduğu (Allah’a) yemin ederim ki, bugün onlarla hiç kimse savaşmaz, böylece tedbirini almadan, karşılığını ahirette alacak sabırlı bir kimse olarak öldürülür ve Cennet’i kazanır.”

Bu hutbe irad edilirken, elindeki hurmaları yiyen Umeyr b. el-Hemmâm, şevkle coşarak *“Benimle cennete girmem arasında sadece düşmanların beni öldürmesi mi var?”* diyerek elindeki hurmaları atmış ve kılıcını alarak ölünceye kadar savaşmıştır.

⁶²⁹ *Fî edebi’l-İslam*, s. 252-254.

⁶³⁰ Gâzi Tuleymât, İrfân el-Aşkar, *en-Nesru fî Asri’n-Nubuvve ve’l-Hilâfeti’r-Râşide*, s. 270.

⁶³¹ İbn Hişâm, *es-Siretu’n-Nebeviyye*, II, 279.

Hulefai raşidin döneminde, cihada teşvik türünden hutbelerde icazdan biraz uzaklaşmışsa da tam anlamıyla bir itnâb da görülmemektedir. Raşid halifeler bu tür hutbelerinde, Kur'ân'dan ve Hz. Peygamber'in sözlerinden iktibaslar yapmış ve her ikisinin üslûbunu hutbelerinde kullanmışlardır. İslâmi lafızlar ve kısa cümleler bu hutbelerin temel yapılarıdır. Hz. Ebûbekir'in Şam'ın fethi için ordusunu harekete geçirmeden önce irâd ettiği hutbe bu türdendir. O, Allah'a hamd ve Hz. Peygamber'e salât ve selam getirdikten sonra sözlerine şöyle devam eder.⁶³²

"ألا وإن في كتاب الله من الثواب على الجهاد في سبيل الله، كما ينبغي للمسلم أن يحب أن

يخص به، هي التجارة التي دل الله عليها، ونجى بها من الخزي، وألحق بها الكرامة في الدنيا والآخرة".

"İyi bilin ki, Allah'ın kitabında, Allah yolunda cihadın sevabı yer almaktadır. Öyleyse Müslüman'ın cihadı teşvik etmesi gerekir. Zira cihâd, Allah'ın yol gösterdiği, onunla insanı zillete düşmekten kurtardığı dünya ve ahirette ikramlara mazhar kıldığı bir ticarettir."

Bu bağlamda ordunun moral gücünü yükseltmek ve onun hamasi duygularını harekete geçirmek için hatipler tarafından irad edilen birkaç hutbe örneğini daha vermekte fayda vardır kanaatindeyiz. Kays b. Hubeyre el-Esedi sunmuş olduğu hutbesinde şöyle der:⁶³³

"أيها الناس، احمدا الله علي ما هداكم، و ابلاكم يَزِدُّكُمْ، وذكروا آلاء الله، وارغبوا الله في عاداته،

فإن الجنة او الغنمة أمامكم؛ وإنه ليس وراء هذا القصر إلا العراء و الارض القفر."

"Ey İnsanlar! Sizi hidayete kavuşturan ve imtihana tabi tutan Allah'a hamd ediniz ki, size verdiklerini arttırsın. Allah'ın nimetlerini anınız. Onun emirlerine ve prensiplerine uyunuz, önünüzde ya cennet veya ganimet var. O da bu köşkün arkasında değildir, şu çıplak ve çöl arazidedir".

Âsım b. ' Amr orduya dönüp şu şekilde hitap eder.⁶³⁴

⁶³² et-Taberî, *Târîhu 'r-Rusul ve 'l-Mulûk*, II, 588; Ahmet Zeki Safvet, *Cemheretu Hutabi'l-Arab*, I, 189.

⁶³³ et-Taberî, *Târîhu 'r-Rusul ve 'l-Mulûk*, III, 353-534.

⁶³⁴ et-Taberî, *Târîhu 'r-Rusul ve 'l-Mulûk*, III, 534.

"يا معشر العرب، إنكم اعيان العرب، وقد صمدتم لأعيان من العجم، و إنما تُخاطرون بالجنة، و يُخاطرون بالدنيا، فلا يكونن على دنياهم أحوطوا منكم على آخرتكم. لا تحدثوا اليوم أمرا تكونون به شياً على العرب غدا".

“Ey Arap Topluluğu! Sizler Arapların ileri gelenlerisiniz. Acemlerin (İranlıların) seçkinlerine gönderildiniz. Sizler cennet için kendinizi feda ediyorsunuz. Onlar ise kendilerini dünya için tehlikeye atıyorlar. Onların dünyaya olan hırsları sizin ahirete olan isteğinizden daha fazla olmasın. Arapların, yarın diline dolayıp konuşacakları bir olaya bugünden teşebbüs etmeye kalkışmayın.”

Rebi‘ b. el-Bilâd es-Sa‘dî’nin de irad ettiği hutbe şöyledir:⁶³⁵

"يا معشر العرب، قاتلوا للدين والدنيا (وَسَارِعُوا إِلَىٰ مَغْفِرَةٍ مِّن رَّبِّكُمْ وَجَنَّةٍ عَرْضُهَا السَّمَاوَاتُ وَالْأَرْضُ أُعِدَّتْ لِلْمُتَّقِينَ)، وَإِنَّ عَظْمَ الشَّيْطَانِ عَلَيْكُمْ الْأَمْرَ، فَأَذْكُرُوا الْأَخْبَارَ عَنْكُمْ بِالْمَوَاسِمِ مَا دَامَ لِلْأَخْبَارِ أَهْلٌ".

“Ey Arap Topluluğu! Din ve dünya için savaşınız, (Rabbinizin bağışına ve takva sahipleri için hazırlanmış olup genişliği gökler ve yer kadar olan cennete koşun.)⁶³⁶ Şayet şeytan bu işi sizin gözünüzde büyütüyorsa, mademki olaylardan ibret almak vardır, daha önce geçmiş olan olayları hatırlayın”.

Riy’i b. ‘Amr ise şöyle diyor:⁶³⁷

"إِنَّ اللَّهَ قَدْ هَدَاكُمْ لِلْإِسْلَامِ، وَجَمَعَكُمْ بِهِ وَأَرَادَكُمْ الزِّيَادَةَ، وَفِي الصَّبْرِ رَاحَةٌ، فَعُودُوا أَنْفُسَكُمْ الصَّبْرَ تَعْتَادُوهُ، وَلَا تَعُودُوا الْجَزْعَ فَتَعْتَادُوهُ".

“Allah sizi İslâm’a kavuşturdu. Onunla sizi bir araya getirdi ve sizin (İslâm’da) ileri gitmenizi istedi. Sabırda rahatlık vardır, o halde nefsinizi sabretmeye alıştırdığınız ki, o da alışkanlık kazansın, nefsinizi yakınmaya alıştırmayın ki o da onu alışkanlık edinmesin.”

⁶³⁵ et-Taberî, *Târîhu’r-Rusul ve’l-Mulûk*, III, 534.

⁶³⁶ Âl-i İmrân Sûresi: 3/133.

⁶³⁷ et-Taberî, *Târîhu’r-Rusul ve’l-Mulûk*, III, 535.

Hutbeleri incelediğimizde değişik ifade tarzlarına ve farklı yaklaşım yöntemlerine rağmen iki unsur üzerinde yoğunlaştığını görmekteyiz. Bunlar da cennette kavuşma ve ganimetleri elde etmektir. Örneğin Kays b.Hubeyre el-Esedi, hutesinin sonunda “*Önünüzde ya cennet veya ganimet var.*”demektedir. ‘Asım ise Müslümanların ve Farşlıların durumunu dile getirirken Müslümanların cennet için, düşmanların ise dünya için savaştığını belirtmiştir. Müslümanların ahirete olan arzu ve isteklerinin düşmanın dünyaya olan arzu ve isteklerinden daha fazla olması gerektiğini ifade etmiştir.

‘Asım’ın okuduğu hutbedeki diğer bir hususta, kısmen de olsa savaşan mücahitlerin asabiyet duygularını harekete geçirmek arzusu içerisindedir. Şayet savaştan geri çekilmek gibi bir durum söz konusu olursa gelecekte mahcup ve küçük bir duruma düşeceklerini kendilerine hatırlatmaktadır.

Rebi‘ ise yine aynı şekilde “*Din ve dünya için savaşınız.*” Düşüncesini dile getirerek Kur’an’dan yaptığı iktibaslarla fikirlerini teyit ettirmiştir.

Ancak Riy’in irad etmiş olduğu hutbe ilk bakışta konu ile alakalı olarak yukarıda vermiş olduğumuz diğer üç hutbeye benzerlik göstermese de hatip, yine de cihad hutbelerindeki şehitlik ve ganimet ilkelerini göz önünde bulundurmıştır. Mesela “*Sabırda rahmet vardır.*” diyerek sabrı tavsiye etmiştir. Rahat kavramını ise şu iki durumdan birisiyle izah etmek mümkündür. Biri ölümle gelen rahattır ki, bunun arkasında cennet ve cennetteki güzel makamlar vardır. Diğeri ise başarı sonucunda gelen rahattır ki, bunun arkasında da ganimet, bolluk ve rahat bir yaşam vardır. Bunların da ötesinde gazilik gibi yüce bir rütbe gelmektedir.

Cümle ve lafızların yapısına gelince, hutbelerde secili lafızların kullanılmadığı bunun aksine düz bir nesirle ifade edildiğini görmekteyiz. Hayali tasvirlerden ziyade hakiki ve gerçek unsurlar yansıtılmaya çalışılmıştır. Cümleler genellikle kısa tutulmuş, uzun cümlelere fazla yer verilmemiştir. Mecaz ve kinaye sanatının kullanımı ise yok denecek kadar azdır.⁶³⁸

Hz. Ebûbekir, el-Musennâ b. Harise’yi Irak’a gönderdiği ordunun başına komutan olarak tayin etmiş, Irak’a gelen el-Musennâ İran ordusuyla çarpışmış, daha sonra el-Musennâ yardım istemek amacıyla Kardeşi Mes‘ud’u Hz. Ebûbekir’e göndermiştir. O da Yemâme’de bulunan Halid b. el-Velid’e Irak’a gitmesi için bir talimatname

⁶³⁸ *Fî edebi'l-İslam*, s. 353-354.

göndermiştir. Talimatnameyi alan Halid b. el-Velid, ordusunun başına geçerek askerlerini cihada teşvik etmek maksadıyla şu konuşmayı yapmıştır:⁶³⁹

"الحمد لله والله أهله وأشهد أن محمدا عبده ورسوله، أما بعد، فإن خليفة رسول الله صلى الله عليه وسلم كتب إلينا يَحُضُّنا على طاعة ربنا وجهاد عدونا وعدو الله، وبالجهاد في سبيل الله أنجز الله دعوتنا وجمع كلمتنا وأمنيتنا، والحمد لله رب العالمين، ألا إني خارج ومعسكرٌ وسائر إن شاء الله ومعجل، فمن أراد ثواب العاجل، والآجل فليَنكَمِشْ".

"Hamd Allah içindir, Allah da zaten hamd edilmeye layıktır. Şehadet ederim ki Muhammed onun kulu ve resûludur. Bundan sonra; Resûlullah'in (s.a.v) halifesi bize, rabbimize itaat etmemizi, düşmanlarımıza ve Allah'ın düşmanlarına karşı cihad etmeye teşvik ettiği bir mektup göndermiştir. Allah yolunda cihad aracılığıyla Allah bizim davetimizi tamamına erdirmiş, aramızda söz ve emniyet birliğimizi gerçekleştirmiştir. Hamd Âlemlerin Rabbi olan Allah içindir. Dikkat ediniz, ben çıkıp bir asker olarak hazırlanarak Allah'ın izniyle acele bir şekilde yürüyorum. Her kim ki hem dünya hem de ahiret sevabını istiyorsa kolları sıvasın."

Hiz. Ebûbekir 'in Şam'da Bizanslılarla yapılacak olan savaşa askerlerini Allah yolunda cihada teşvik etmek için okumuş olduğu başka bir hutbesi de şöyledir:⁶⁴⁰

"أيها الناس: إن الله قد أنعم عليكم بالإسلام، وإعزكم بالجهاد، وفضلكم بهذا الدين على أهل كل دين، فتجهزوا عباد الله إلى غزو الروم بالشأم، فإني مؤمّر عليكم أمراء وعاقدهم ألوية، فأطيعوا ربكم، ولا تخالفوا أمراءكم، ولتَحْسُنْ نَيْتَكُمْ وسيرتكم وطُعمتكم، فإن الله مع الذين اتقوا والذين هم محسنون."

"Ey İnsanlar! Allah size İslâm nimetini vermiştir, sizi cihat vasıtasıyla aziz kılmıştır ve sizleri bu din aracılığıyla diğer bütün din sahiplerinden üstün kılmıştır. Öyleyse ey Allah'ın kulları, Rum (Bizans) ordusuyla Şam'da karşılaşmak için hazırlanın ben, size komutanlar tayin ettim ve onlara sancaklar verdim. Öyleyse Rabbinize itaat

⁶³⁹ Ahmet Zeki Safvet, *Cemheretu Hutabi'l-Arab*, s. 189-188.

⁶⁴⁰ Ahmet Zeki Safvet, *Cemheretu Hutabi'l-Arab*, I, 192; Kenan Demirayak, *Arap Edebiyatı Tarihi-II Sadru'l-İslam Dönemi*, s. 220.

*edin, komutanlarınıza muhalefet etmeyin. Niyetinizi, gidişatınızı ve kazanç yolunuzu temiz tutunuz. Çünkü Allah, (kötülükten) sakınanlar ve güzel amel edenlerle beraberdir”.*⁶⁴¹

Hiz. Ali, Haricilerle olan savaşı nihayete erdirdikten sonra Kûfe’ye gitmiş ve Kûfe halkının Muaviye’ye karşı savaşmaları için gerekli girişim ve teşviklerde bulunmuş; ancak bütün bu girişimlerine rağmen gerekli ilgi ve alakayı göremeyen Hiz. Ali, belki de hilafeti süresince en ağır ifadelerinin yer aldığı şu hutbeyi okumuştur.⁶⁴²

"عباد الله: ما لكم إذا أمرتكم أن تنفروا (في سبيل الله اثاقلتم إلى الأرض ط ارضيتم بالحياة الدنيا من الآخرة) بدلا، وبالذل والهوان من العز خلفا؟ أو كلما ندبتكم إلى الجهاد دارت أعينكم، كأنكم من الموت في سكرة، وكأن قلوبكم مألوسة فأنتم لا تعقلون، وكأن أبصاركم كُمه فأنتم لا تبصرون؛ الله أنتم! ما أنتم إلا أسود الشرى في الدعة، وThعالb رِواغة حين تدعون إلى البأس! ما أنتم لي بثقةٍ سَجِيسَ الليالي، ما أنتم بِرِكبٍ يُصال بكم، ولا ذي عز يُعْتَصَمَ إليه، لعمرُ الله لبئس حُشاشُ الحرب أنتم، إنكم تكادون ولا تكيدون، وتُنْتَقَصُ أطرافكم ولا تتحاشون، ولا يُنأَمُ عنكم وأنتم في غفلة ساهون، إن أcha الحرب اليقظانُ ذو العقل."

“Ey Allah’ın Kulları! Size savaşa çıkın diye emrettiğim zaman ne diye yere çakılıp kalıyorsunuz? Dünya hayatını ahirete tercih mi ediyorsunuz?⁶⁴³ İzzetin yerine alçaklık ve zilleti mi seçiyorsunuz? Ben, sizi her cihada çağrışımدا ölüm korkusundan can çekişir gibi gözünüz başınızda dönüp akıldan mı olacaksınız? Allah için söyleyin! Bu haliniz nedir? Sulh zamanı âdete Fırat nehrinin kıyısında Şerâ mevkiinin aslanları gibisiniz. Savaşa ve ölüme çağırıldığınız zaman ise sağa sola kaçan birer tilkiye dönersiniz. Ben hiçbir zaman size güvenmem. Siz, ne hücumu yarayan bir süvari kutasısınız, ne de sığınmaya elverişli emniyet kalesisiniz. Allah’a yemin ederim ki siz, yeryüzünün en pis sürüngenlerisiniz. Size karşı hile kurulur, fakat siz kimseye hile

⁶⁴¹ NahİSûresi: 16/128.

⁶⁴² İbn Kuteybe, *el-İmame ve’s-Siyase*, I-II, Daru’l-Edâi, Beyrut, 1990, I, 179; Ahmet Zeki Safvet, *Cemheretu Hutabi’l-‘Arab*, I, 420.

⁶⁴³ Tevbe Sûresi: 9/38.

düşünmezsiniz. Her gün sizden kopmalar oluyor, siz ise hiç umursamıyorsunuz. Düşmanlarınız hiç uyumazken siz, gaflet uykusuna dalıyorsunuz. Harp adamı ise daima uyanık, kurnaz ve tedbirli olur”.

Hz. Ali'nin irad ettiği bu hutbesinde, emre itaat etmeyen ve gereksiz mazeretler öne süren Kûfe halkına cihadın gerekliliğini anlatmaya çalışmakta ve cihaddan geri durmaları nedeniyle nasıl bir akibetin kendilerini beklediğini çok ağır bir dille ifade etmektedir. O'nun, her türlü yola başvurarak cihada davet ettiği Kûfe halkı, cihada tamamen ilgisiz kaldıkları gibi katılmak isteyenleri de caydırmaya çalışmışlardır. Dolayısıyla halife bu hutbede son derece ağır ifadeler kullanmıştır. Yine bu hutbe Hz. Ali'nin Kûfe halkı ile nasıl bir ilişki içerisinde olduğunu tasvir etmesi yönünden de önemli bir örnek teşkil etmektedir.

İslâm halifesinin ne kadar zor durumda olduğunu, adeta içini dökerek duyduğu elem ve ızdırablarını tasvir etmeye çalışmıştır. Cihad'a çıkmayarak Allah'a ve onun halifesine isyan eden bir kavmin payidar olmasının söz konusu olamayacağını, tam aksine perişan düşeceğini açık bir şekilde dile getirmiştir.

Hutbe, cümle ve kelime dizilişi itibarıyla bir birbirine son derece uygun ve insicamlı bir yapı arz etmektedir. Hutbede kısa cümlelerin yanında yer yer uzun cümlelere de rastlanılmaktadır. Maksadını daha iyi bir şekilde ifade etmek amacıyla zaman zaman soru cümlelerini kullanmıştır. Hutbede göze çarpan bir diğer husus da hatip, bazı konularda bizzat kendini sorumlu tutmakta, bu şekilde muhatabına saygınlık kazandırmayı hedeflemektedir. Ayrıca hutbe de mecaz, kinaye ve istiare gibi beyân ve bedî sanatlarını oldukça fazla kullanmıştır. Edebî şahsiyeti üzerinde ittifak edilen Hz. Ali, diğer hutbelerinde olduğu gibi bu hutbesinde de ele aldığı konuları düz nesirle izah etme metodunu benimsemiştir. İ'câz ve itnâb sanatını oldukça mahir bir şekilde kullanmıştır. Gaipten muhataba veya muhatabdan gaibe iltifatlar yapmakta zaman zaman da înbâ cümlelerini kullanmaktadır.

Yine Muâviye'in ordusunun el-Enbar'â girip yağmalaması neticesinde Hz. Ali'nin kendi taraftarlarını sert bir üslûpla kınadığı ve çok acıklı bir şekilde eleştirdiği cihada teşvik ile ilgili hutbesi de çok anlamlıdır. Hz. Ali hutbesine Allah'a hamd ve Hz.

Peygamber'e (s.a.v.) salât ve selam getirdikten sonra sözlerine şöyle devam etmektedir:⁶⁴⁴

"أما بعد: فإنَّ الجهاد باب من أبواب الجنة، فمن تركه ألبسه الله ثوب الذل، وأشتمله البلاء، و الزمه الصغار، وسامه الخسْفَ، ومنعه التَّصْفَ.

ألا وإني قد دعوتكم إلى قتال هؤلاء القوم ليلا ونهارا، سرا وإعلانا، وقلت لكم: أغزؤهم من قبل أن يغزؤكم، فوالله ما غزى قوم قط في عُقر دارهم إلا ذلوا، فتواكلتم وتخاذلتم وثقل عليكم قولي، واتخذتموه وراءكم ظهريًا، حتى شنت عليكم الغارات. هذا أخو غامد، قد بلغت خيله الأنبار، وقتل حسان البكري، وأزال خيلكم عن مسارحها، وقتل منكم رجالا صالحين. ثم انصرفوا وافري الغنام، وما كُلم رجل منهم. فلو أنّ رجلا مسلما مات من بعد هذا أسفا ما كان عندي فيه ملوما، بل كان عندي جديرا،

فوا عجا من جد هؤلاء في باطلهم، وفشلكم عن حقكم! ففُبحا لكم وتَرَحًا حين صرتم غَرَضًا يُرمي، يُغار عليكم ولا تُغيرون، تُغزُونَ، ولا تَغزُونَ ويُعص الله وترضون! فإذا امرتكم بالمسير إليهم في ايام الحر قلت: هذه حَمارة القيظ، أمهلها حتى ينسلخ عنا الحرُّ، وإذا أمرتكم بالمسير إليهم ضحى في الشتاء، قلت: هذه صَبارة الثُرِّ، أمهلها حتى ينسلخ عنا هذا الثُرِّ، كلُّ هذا فرارا من الحرِّ و الثُرِّ، فإذا كنتم من الحر و الثُرِّ تَفِرُونَ، فأنتم والله من السيفِ أفرُّ.

يا أشباه الرجال ولا رجال ويا أحلام اطفالٍ وعقول ربّاتِ الحجال! أني وِدِدْتُ أنّ الله لو أخرجني من بين أظهركم وقبضني إلى رَحْمَتِهِ من بينكم وإني لم أركم ولم أعرفكم، والله وريتم صدري غيظا،

⁶⁴⁴ el-Mubberred, (Muhammed b. Yezîd) *el-Kâmil fi'l-Luğa ve'l-Edeb*, I-IV, nşr. Muhammed Ahmed ed-Dâlî, Beyrut, 1986, I, 30; İbn 'AbdiRabbihî, *el-İkdu'l-Ferîd*, IV, 69-70; Ahmet Zeki Safvet, *Cemheretu Hutabi'l-'Arab*, I, 427-430.

وجرعتوموني الموت أنفاسا، وأفسدتم عليّ رأيي بالعصيان والذلان، حتى لقد قالت قريش: إن ابن أبي طالب رجل شجاع، ولكن لا رأي له في الحرب، لله أبوهم، وهل منهم احد أشد لها مراسا واطول تَجْرِبَةً مِنِّي! فوالله لقد مارستها وانا ابنُ عشرين،فها أنذا الآن قد نَيْفْتُ عَلَى السَّتِّينِ، ولكن لا رأي لمن لا يطاع، ولكن لا رأي لمن لا يطاع ، ولكن لا رأي لمن لا يطاع!"

“Bundan sonra! Şüphesiz ki cihad, cennetin kapılarından biridir. Kim onu terk ederse Allah, ona aşağılanmışlık libasını giydirir, onu belalara duçar eder, sıradan bir hale getirir, ona zilleti tattırır ve insafı ondan meneder.

Biliniz ki ben, sizleri gece, gündüz, gizli, aşikâr, bu kavimle savaşmaya davet ettim ve onlar sizinle savaşmadan siz onlarla savaşın dedim. Allah'a yemin olsun ki, vatanlarının ortasında kendisiyle savaşılıp da aşağılık duruma düşmeyen hiçbir topluluk yoktur. Siz ise gevşeklik yapıp tembel davrandınız, söylediklerim size ağır geldi, sözlerimi kulak ardı ettiniz ve sonunda size saldırıldı. Bu Gâmid'in kardeşidir, atlıları Enbâr'a ulaştı ve Hassân el-Bekrî'yi öldürdü, atlarını otlaklarından sürüp çıkardı, sizden birçok salih kişiyi öldürdü. Sonradan da hiçbir adamı yaralanmadan ve bol ganimetle çekip gitti. Böyle bir olaydan sonra bir Müslüman üzüntüsünden ölse bana göre kınanmaz, hatta bana göre bu yakışıdır.

Bu insanların batıl olan bir konuda bu kadar gayret etmelerine, sizin de hak olan bir mevzuda başarısız olmanıza şaşırımdı. Düşman oklarına hedef olduğunuz için yüzleriniz kızarsın, gönlünüz kederle dolsun. Size saldırıyorlar, siz onlara saldırmıyorsunuz. Sizinle savaşıyorlar, sizler onlarla savaşmıyorsunuz. Onlar, Allah'a isyan ediyor, sizler de buna rıza gösteriyorsunuz. Sizlere sıcak (yaz) günlerinde onların üstüne yürümenizi emrettim de siz, “Bu günler çok sıcak günlerdir, hele şu sıcaklar bir gitsin” dediniz. Sizlere, soğuk (kış) günlerinde onların üstüne gitmenizi emrettiğim de siz, “Bu günler çok soğuk günlerdir, hele şu soğuklar bir gitsin” dediniz. Bütün bunlar sizin, sıcaktan ve soğuktan korkmanız nedeniyledir. Şayet siz, sıcaktan ve soğuktan bu kadar korkup kaçırıyorsanız, kılıçtan daha çok kaçırırsınız.

Ey Adam Gibi Olmayan Adamlar! Ey Çocuk Akıllılar! Ey Gerdekteki Kadınlar Gibi Düşünceleri Tam Oluşmamışlar! Dilerdim ki Allah, beni sizin aranızdan alsaydı ve

rahmetine kavuştursaydı ben, sizi ne görmüş ne de tanımış olsaydım. Beni öfkeden verem ettiniz, ölümü bana yudum yudum içirdiniz. Bana isyan edip gevşek davranarak düşüncemi ifsad ettiniz. Sonunda Kureyşliler “Ebû Talib’in oğlu cesur ve yiğittir, fakat savaştan anlamıyor” dediler. Allah onların babalarının iyiliğini versin, Onların içinde benden daha çetin ve daha çok deneyimli herhangi biri var mı ki! Ben daha yirmi yaşındayken savaşmaya başladım. İşte altmış küsuruma girdim(hala savaşıyorum). Fakat kendisine itaat edilmeyen bir kimsenin ne görüşü olsun ki, fakat kendisine itaat edilmeyen bir kimsenin ne görüşü olsun ki, fakat kendisine itaat edilmeyen bir kimsenin ne görüşü olsun ki!”

Zaman bakımından bu hutbenin özel bir ehemmiyeti vardır. Şöyle ki, Sadru'l-İslâm Dönemi nihayete ermeden önce kendisinde sözün veciz bir şekilde söylenildiği ya da sanatlı bir şekilde söylenildiği dönem denilmekteydi. Çünkü Hz. Ali'nin dönemi, Sadru'l-İslâm Dönemi'nde hitabetin zirveye ulaştığı ve hitabet sanatının olgunluk devrini yaşadığı Emeviler dönemi için şartların olgunlaştığı bir dönemdir.⁶⁴⁵

Hutbede çok net bir şekilde görünen birinci özellik şudur: Sanatsal hutbenin gereği olarak giriş, gelişme ve sonuç kısımları bulunmaktadır.

Hutbeye, iki kısımdan oluşan bir giriş ile başlanmıştır. Birincisi, hutbeye Allah Tealaya hamdu sena ve Rasulüne salatu selam getirilerek başlanmıştır. Bu üslûp, Sadru'l-İslâm Dönemi'nin başından itibaren süregelen bir gelenektir. İkincisi ise, hutbenin mevzusu için yapılan giriş kısmı ana mevzu ile sıkı sıkıya bağlıdır. Bu yolun kullanılmasındaki amaç, hutbenin amacına göndermeler yapılarak zihinleri konuya hazırlamaktır. Mesela cihadın hatırlatılması ve ona iştirak etmenin cennetin kapılarının açılmasına vesile olacağının söylenilmesi daha sonra onların sabırsız olmaları halinde kendilerini korkunun pençesine atmalarına sebep olacağının anlatılması vb. konulardan bahsedilmesinin sebebi muhatabın dikkatini çekmek içindir. Ayrıca bu kutsal görevleri yapmaktan kaçınırlarsa Allah'ın gazabına duçar kalacaklarını, aşağılık ve hainlik elbisesini giymiş olacaklarını ifade etmek içindir.

Mukaddime kısmı bu haliyle herhangi bir ek açıklamaya ihtiyaç duyulmadan ve merak uyandırma unsurlarından herhangi birisini eksik bırakmadan ne bıktırarak kadar

⁶⁴⁵ Selehaddîn el-Hâdî, *el-Edebu fî 'Asri'n-Nubûvveti ve'r-Râşidîn*, s. 190.

uzun ne de anlaşılmayacak derecede kısa olmayan ve hutbenin ana konusu ile giriş kısmı arasında güzel bir bağ kurarak sanatsal bir kimliğe burunmuş bulunmaktadır.

Giriş kısmı ele alındığında hatibin yaptığı uyarılarla halkı, aralarında çıkan ihtilaflarda birbirlerini suçladıklarını, onun görüşlerini ihmal ettiklerini ve düşmanla savaşıma çağrısını göz ardı ettiklerini ifşa ederek üslûbu yüksek perdeden tutarak onlara aşağılık hezimetini tattırmaktadır. Hatip, bu şekilde cihad davetini yenilemekte ve halkın dikkatini tekrar üzerine çekmek istemektedir. Daha sonra da hoşnutsuzluğunu açık bir dille ifade etmekte ve düşmanların batıl olan bir dava etrafında ittifak etmelerini, kendi tebaasının ise haklarından feragat etmelerini üzgün bir vaziyette hicvetmektedir. Hz. Ali karşısında yer alan grupları:

"فَقُبِّحَا لَكُمْ وَتَرَحَّأَا حِينَ صَرْتُمْ عَرَضًا يُرْمِي، يُغَارُ عَلَيْكُمْ وَلَا تُغَيِّرُونَ، تُعْزُونَ، وَلَا تَعُزُونَ وَيُعْصِ اللَّهُ

وترضون!"

"Düşman oklarına hedef olduğunuz için yüzleriniz kızarsın, gönlünüz kederle dolsun. Size saldırıyorlar, siz onlara saldırmıyorsunuz. Sizinle savaşıyorlar, sizler onlarla savaşıyorsunuz. Allah'a isyan ediliyor, sizler de buna rıza gösteriyorsunuz." sözüyle ayıplamaktadır.

Hz. Ali durumu bu şekilde arz edip bir çıkarımda bulunmaktadır. Halk ise cihada iştirak etmemek için adeta çeşitli mazeretler ileri sürmekte, kış aylarında cihada çağrıldıklarında havanın soğukluğunu, yaz aylarında cihada çağrıldıklarında ise sıcaklığı bahane edip cihaddan kaçınma cihetine gitmektedirler. Müslümanların halifesi ise onların bu bahanelerini geçersiz kabul edip çürüttükten sonra onlara:

"فَإِذَا كُنْتُمْ مِنَ الْحَرِّ وَالْقُرِّ تَفِرُّونَ، فَأَنْتُمْ وَاللَّهِ مِنَ السَّيْفِ أَفْرٌ"

"Şayet siz, sıcaktan ve soğuktan bu kadar korkup kaçırıyorsanız, kılıçtan daha çok kaçarsınız." diyerek onların neden kaçtıklarını açık bir dille ifade etmektedir. Onların korkak ve isteksiz olduklarını söylemektedir.

Oysaki ileri sürülen bu iddialar tamamen yalandan ibaretti. Hz. Ali, Kureyşlilerin bu iddialarını kabul etmemekte ve onların:

"إن ابن أبي طالب رجل شجاع، ولكن لا رأي له في الحرب"

"Ebu Talib'in oğlu cesaretli bir adamdır, fakat savaşta ortada gözükmüyor."⁶⁴⁶bu sahte ve geçersiz iddialarını apaçık delillerle ve güçlü ifadelerle çürütmektedir. Onların bu iddialarını çürütürken ve davranışlarına kızarken de vaziyete uygun bir üslûp kullanmakta, kızgınlığını istihdam ettiği üslûbuyla hissettirmeye çalışmaktadır. Mesela bazen:

"وهل منهم احد أشد لها مراسا واطول تَجْرِبَةً مِنِّي!"

"Onların içinde benden daha çetin ve daha deneyimli herhangi biri var mı ki?" cümlesinde olduğu gibi istifhâm-ı inkâri, bazen taccup sığasını, bazen de

"فوالله لقد مارسها وانا ابنُ عشرين، فها أنذا الآن قد نَيْفْتُ على السَّتِّينِ"

"Ben daha yirmi yaşındayken savaşımaya başladım. İşte altmış küsuruma girdim (hala savaşıyorum)." cümlesinde olduğu gibi yemin ederek, bazen de

"ولكن لا رأي لمن لا يطاع، ولكن لا رأي لمن لا يطاع، ولكن لا رأي لمن لا يطاع"

"Fakat kendisine itaat edilmeyen bir kimsenin ne görüşü olsun ki, Fakat kendisine itaat edilmeyen bir kimsenin ne görüşü olsun ki, fakat kendisine itaat edilmeyen bir kimsenin ne görüşü olsun ki." cümlesinde olduğu gibi sözlerini tekrarlayarak te'kid üslûbunu kullanmaktadır.

Sanatsal açıdan muhteşem olan bu hutbenin çok önemli bir noktası daha vardır, ona da değinmenin faydalı olacağı kanaatini taşımaktayız. O da hutbenin sonundadır. Şöyle ki, Hz. Ali (r.a.) ile onun davetine icabet etmek isteyen bir adam arasında cereyan eden diyalogdur. Müminlerin halifesi bu konuşması ile adamı etkilemekte, kendisi ve kardeşi için yapmış olduğu dua ile de serdetmiş olduğu fikirleri daha da ikna edici hale getirmektedir. Hz. Ali hutbesinin nihayetinde adeta konuyu özetlemekte ve adeta dinleyicilerinin dikkatlerini kendi üzerine toplamaktadır. Sadru'l-İslâm Dönemi'nde bu tarz üslûba pek rastlanılmamaktadır.

⁶⁴⁶ Selehaddîn el-Hâdî, *el-Edebu fî 'Asri'n-Nubûvveti ve'r-Râşidîn*, 192.

Bu hutbenin bir başka belirgin özelliği de, kendisinden önceki hutbelerin aksine izahatlarda bulunmak ve biraz da itnab yapmaktır. İtnabın hitabet açısından faydası şudur. Sözü açar ve anlamları kaybolmaya yüz tutmuş bazı kelimelerin manalarının anlaşılmasını zorlamaktadır. İtnapta müteradif kelimeler peş peşe kullanılmaktadır. Mesela,

"فتواكلتم وتحاذلتم وثقل عليكم قولي، واتخذتموه وراءكم ظهرًا"

“Siz ise gevşeklik yapıp tembel davrandınız, söylediklerim size ağır geldi, sözlerimi kulak ardı ettiniz ve sonunda size saldırıldı.” cümleleri aynı anlama gelmektedir. Yine

"فَقُبِّحَا لَكُمْ وَتَرَحَّا حِينَ صَرْتُمْ غَرَضًا يُرْمِي، يُغَارُ عَلَيْكُمْ وَلَا تُغَيِّرُونَ، تُعْزُونَ، وَلَا تَعُزُّونَ وَيُعْصُ اللَّهُ

وترضون!"

“Düşman oklarına hedef olduğunuz için yüzleriniz kızarsın, gönlünüz kederle dolsun. Size saldırıyorlar, siz onlara saldırmıyorsunuz. Sizinle savaşıyorlar, sizler onlarla savaşmıyorsunuz. Allah’a isyan ediliyor, sizler de buna rıza gösteriyorsunuz.” cümleleri aynı anlama gelmektedir.

Hiz. Ali’nin, muhatabını ikna etmede hitabetini dayandığı ve onu zenginleştirdiğini gösteren başka bir gösterge de onun hitabet sahasında kat ettiği mesafedir. O, muhataplarına hitap ederken onların dikkatlerini kendi üzerine çekmiş ve onların, adeta mesaj alıcılarını hazır hale getirmelerini sağlamıştır.

"فوا عجباً من جدِّ هؤلاء في باطلهم، وفشلكم عن حَقِّكم! فُقِّبِحَا لَكُمْ وَتَرَحَّا حِينَ صَرْتُمْ غَرَضًا

يُرْمِي، يُغَارُ عَلَيْكُمْ وَلَا تُغَيِّرُونَ، تُعْزُونَ، وَلَا تَعُزُّونَ وَيُعْصُ اللَّهُ وترضون!"

“Bu insanların batıl olan bir konuda bu kadar gayret etmelerine, sizin de hak olan bir mevzuda başarısız olmanıza şaşırımdım. Düşman oklarına hedef olduğunuz için yüzleriniz kızarsın, gönlünüz kederle dolsun. Size saldırıyorlar, siz onlara saldırmıyorsunuz. Sizinle savaşıyorlar, sizler onlarla savaşmıyorsunuz. Allah’a isyan ediliyor, sizler de buna rıza gösteriyorsunuz.” cümlelerinde olduğu gibi onların

ruhlarına nüfus etmekte ve onları düşmüş oldukları bu gaflet uykusundan ve ümitsizlik halinden uyandırmaya çalışmaktadır. İkinci bir aşamada ise,

"فإذا امرتكم بالمسير إليهم في أيام الحر قلت: هذه حَمَارَةُ الْقَيْظِ، أَمِهْلَهَا حَتَّى يَنْسَلِخَ عَنَّا الْحَرُّ،

وإذا أمرتكم بالمسير إليهم ضحى في الشتاء، قلت: هذه صَبَارَةُ الْقُرِّ، أَمِهْلَهَا حَتَّى يَنْسَلِخَ عَنَّا هَذَا الْقُرُّ،

كَلُّ هَذَا فِرَارًا مِنَ الْحَرِّ وَالْقُرِّ، فَإِذَا كُنْتُمْ مِنَ الْحَرِّ وَالْقُرِّ تَفَرُّونَ، فَأَنْتُمْ وَاللَّهِ مِنَ السَّيْفِ أَفْرُ." "

“Sizlere sıcak (yaz) günlerinde onların üstüne yürümenizi emrettim de siz, “Bu günler çok sıcak günlerdir, hele şu sıcaklar bir gitsin” dediniz. Sizlere, soğuk (kış) günlerinde onların üstüne gitmenizi emrettiğimde siz “Bu günler çok soğuk günlerdir, hele şu soğuklar bir gitsin” dediniz. Bütün bunlar sizin, sıcaktan ve soğuktan korkmanız nedeniyledir. Şayet siz, sıcaktan ve soğuktan bu kadar korkup kaçırıyorsanız, kılıçtan daha çok kaçarsınız.” ifadelerinde olduğu gibi tedrici bir metotla delillerini açıklamaktadır.

Hutbe, muhataplarını harekete geçirmede, onların şuurlarını uyandırmada ve onları amaçlarına ulaştırmada birçok azarlayıcı ve alayimsı unsurlar içinde barındırmaktadır. Örneğin,

"يا أشباه الرجال ولا رجال ويا أحلام اطفالٍ وعقول ربات الحجال! أني وددت أن الله لو أخرجني

من بين أظهُرِكُمْ وقبضني إلى رَحْمَتِهِ من بينكم وإني لم أركم ولم أعرفكم، والله وريتم صدري غيظًا،

وجرعتموني الموت أنفاسًا، وأفسدتم علي رأيي بالعصيان والذلان"

“Ey Adam Gibi Olmayan Adamlar! Ey Çocuk Akıllılar! Ey Gerdekteki Kadınlar Gibi Düşünceleri Tam Oluşmamışlar! Dilerdim ki Allah, beni sizin aranızdan alsaydı ve rahmetine kavuşursaydı, ben, sizi ne görmüş ne de tanımış olsaydım. Beni öfkeden verem ettiniz, ölümü bana yudum yudum içirdiniz. Bana isyan edip gevşek davranarak düşüncemi ifsad ettiniz.” cümleleri bunun için en güzel örnektir.

Kısaca ifade etmek gerekirse bu hutbe Sadru'l-İslâm Dönemi fenni nesri için önemli bir örnektir. Hutbede, bu dönemin fenni nesrinin kat ettiği merhaleyi görmek

mümkündür. Hutbede içerik olarak hem ahlaki, hem dini hem de siyasi konular harikulade bir üslûpla bir arada kullanılmıştır.

Görüldüğü gibi cihada teşvik hutbeleri de içerik ve şekil yönünden dini hutbelere benzemektedir. Kur'ân-ı Kerim ve sünnetten ilham almış, fikrin beyan edilmesinde icaz yolu seçilmiş, duygular samimi bir şekilde ifade edilmiştir.

2.7. SADRU'L-İSLÂM DÖNEMİ HİTABETİNİN ÖZELLİKLERİ

Sadru'l-İslâm Döneminde Hitabet, İslâm'ın gölgesi altında gelişme göstermiştir. Bu dönemin hitabetine etki eden faktörlerin başında, İslâmiyet'in gelmesiyle birlikte Hz. Peygamber'in irad ettiği hutbeler gelmektedir. Bu hutbelerin dilsel açıdan etkileyici olması önemli bir husus olmuştur. Hz. Aişe, Hz. Peygamber'in sözlerini "*O'nun konuşması, dinleyen herkesin anlayabileceği şekilde anlaşılır ve ölçülü bir şekildeydi.*"⁶⁴⁷ diye nitelendirmiştir. Hz. peygamberden sonra gelen hatipler, özellikle halifelerin hutbelerinde Hz. Peygamber'in hutbelerini örnek almaları bunun önemli bir göstergesidir. Bu açıdan bakıldığında Cahiliye Dönemi ile bu dönemin hitabeti arasındaki fark çok büyük olmuştur. Bu dönemin hitabetinin en belirgin özelliği daha çok dinî bir boyut kazanmış olmasıdır.⁶⁴⁸ Ayrıca cihad ve yapılan savaşlarla birlikte kaçınılmaz bir unsur olarak gelişen hutbe, zamanla kendisini siyasi mücadeleler halindeki hasımlar arasında ikna edici bir vasıta olarak hissettirmiştir. Ama hepsinde Cahiliyedevri kâhinlerinin hutbelerinde görülen seciden uzak bir dilin yer aldığı hemen fark edilmektedir. Bu dönemin hutbelerinin belirgin özelliklerini kısaca şu şekilde özetleyebiliriz:

1. Lafızlar Kur'an-ı Kerim'in, Hz. Peygamber'in hadislerinin ve İslâm kültürünün tesiri altında kaldığını görmekteyiz. Lafızlar kolay anlaşılır ve zariftirler. Hutbeler, Cahiliye döneminin garip lafızlarından beridirler ve lafızlara İslami anlamlar yüklenilmiştir. Cahiliye Döneminde kullanılan bazı kelimeler bu dönemde farklı anlamlarda kullanılmışlardır.

2. Sadru'l-İslâm döneminde hutbeler yerine göre uzun ya da kısa olmuştur. Bu durum, hutbenin irad edildiği ortama veya duruma göre şekillenmiştir. Örneğin Hz.

⁶⁴⁷ en-Nevevî, (Ebu Zekeriyâ Muhyiddîn Yahyâ İbn-İ Şeref), *Riyazu's-Sâlihîn*, el-Mektebetu'l-Mahmudiyye, Kahire, tsz. 209.

⁶⁴⁸ Şevki Dayf, *el-Fenn ve Mezâhibuhu fi'n-Nesri'l-Arab*, s. 63.

Peygamber ve dört halife cuma ve bayram namazları gibi mu'tad olarak yapılan hutbeleri genelde kısa tutmuşlardır. Fakat kutsal mekânlarda ve önemli olaylarda okunan hutbeler biraz daha uzun tutulmuştur. Hz. Peygamber'in Veda Haccı'nda irâd ettiği hutbesi bunun güzel bir örneğidir. Hz. Peygamber, Müslümanlara İslâm'ın birçok hükmünü açıkladığı bu hutbesinde özetle dinî, sosyal, ekonomik, inanç ve kadın hakları gibi pek çok dinî ve dünyevî hususları dile getirmiştir. Özetle dinî münasebetlerde, cihada teşvik ve acil durumlarda hutbeler kısa irâd edilmişken siyasi olaylarda amacı en iyi şekilde ulaşmak ve insanları ikna etmek için biraz daha uzatılmıştır.⁶⁴⁹ Yine, Hz. Ömer'in (r.a.) Irak'ı fethettiğinde okuduğu hutbe ve Hz. Ali'in (r.a.) bazı hutbelerinin uzun olduklarını görmekteyiz. Ancak genel eğilim hutbelerin kısa olması yönündedir.⁶⁵⁰ Özellikle Cuma hutbelerinin kısa tutulması ile ilgili Hz. Peygamber'in tavsiyeleri bulunmaktadır. Hz. Cabir (r.a.) tarafından rivayet edilen bir hadiste Peygamberimiz konu ile ilgili olarak şöyle bir tavsiyede bulunmaktadır: *"Doğrusu kişinin namazının uzunluğu ve hutbesinin kısalığı onun fikhını (ince anlayış sahibi olduğunu) gösterir. Namazı uzatın, hutbeyi kısa tutun. Şüphesiz öyle anlatımlar var ki büyüleyicidirler."*⁶⁵¹ Yezîd b. Ebi Sufyân Şam seferine çıkarken Hz. Ebûbekir (r.a.), onu yanına çağırıp şu tavsiyede bulunur: *"Askerlerine hitap ettiğin zaman kısa ve öz yani veciz bir şekilde konuş. Uzun konuşmanın büyük bir kısmı unutulur"*.⁶⁵² Bu dönemde Müslümanlar arasında meydana gelen ihtilafın çözülmesi için irad edilen hutbelerde, konunun ayrıntılı olarak anlatılıp çözümlenmesini sağlamak için hatip sözlerini uzun tutmayı tercih etmiştir.

3. Bu dönemin hitabeti İslami formata göre şekillenmiştir. İslâm öncesi dönemde hutbelerde işlenen nesep ile övünme alışkanlığı büyük oranda bırakılmış, bunun yerine takvâ⁶⁵³, cihâd, İslâmî özellikler ve İslâm'ın yayılması için gayret ve çabaların sergilendiği konular yer almıştır. Hutbelerde dünya hayatının faniliğine vurgu yapılarak ancak amel-i sâlih⁶⁵⁴, cihâd ve şehid olmakla kişinin değer kazanabileceği görüşü yer almıştır. İşte böyle duygu ve düşüncelerle gelişen dinî hutbeler zamanla siyasi hutbe

⁶⁴⁹ Münzir Meâlikî, *Dirâse Nakdiye fi 'l-Edebi'l-İslâmiyye*, s. 101.

⁶⁵⁰ el-Câhîz, *el-Beyan ve 't-Tebyin*, II, 6

⁶⁵¹ Müsned, *Salât*, 263; Müslim, *Salât*, 869.

⁶⁵² *el-Kâmil fi 't-târih*, II, 196.

⁶⁵³ Takva: Allah'a karşı sorumluluk duyarak her türlü günahattan kendini korumanın niyet ve gayreti içinde olmaktır.

⁶⁵⁴ Amel-i Sâlih: Allah'ın rızasına uygun işler yapmaktır.

halini almış, ama şekil bakımından dinî hutbeyi takip etmiştir. Hatip, hutbesine Allah'a hamd ederek ve Hz. Peygamber'e salât ve selâm getirerek başladığı. Bu dönemde ilk kez Hz. Peygamber, hutbelerine "hamd"⁶⁵⁵ ile başlayıp ardından "أما بعد" ifadesini kullanmıştır.⁶⁵⁶ Daha sonra halifeler hutbelere hamdeleden sonra "salât'ı"⁶⁵⁷ eklemiştir. Bundan sonra hutbeler bu şekilde devam etmiştir. Nitekim gruplar arasında teati edilen ve içlerinde görüşlerin teyidi için bazen darb-ı mesellerin yer aldığı siyasi hutbelerde bile hamdele ile başlamak sünnet kabul edilmiştir.

Allah'a hamd edilmeden başlanılan hutbeye "betrâ" yani içerisinde hayır olmayan, noksan, güdük hutbe adı verilmiştir. Hatip, hutbesine Kur'an'dan ve hadisten iktibaslar yaparak süslerdi. Ayetler ve hadislerden iktibaslar alınmadan yapılan hutbeye de "şevhâ" yani muhtevasında güzel şeylerin olmadığı, çirkin, yakışsız hutbe adı verilmiştir.⁶⁵⁸ Cuma hutbelerinde de Allah'a hamd ve kelime-i şehadet yoksa ona da "cezmâ" yani kesik, eksik hutbe denilmiştir.⁶⁵⁹

Bu dönemde hatipler, hutbelerini Allah'a hamd ederek ya da bir dua yaparak bitirirlerdi. Hz. Ömer'le birlikte hutbeler, "Ey Allah'ın kulları, Allah'ın nimetlerine şükredin, Allah bizi ve sizi şükreden kullarından eylesin" şeklinde hamd, Allah'a şükür ve duayla bitirilme âdeti başlatılmıştır.⁶⁶⁰ İslami dönemde adeta tek formatta yani Allah'a hamd ile hutbeye başlanılırken, hutbeyi bitirmede sadece bir formatın kullanılmadığını görmekteyiz. Hatip hutbesini şu metotlardan birisiyle bitirdiğini görmekteyiz:

- Allah'ın azametini ve yüceliğini ifade eden Kur'an-ı Kerimden bir ya da birkaç ayetin okuyarak,
- Muhataplarına selam vererek,
- Şairlerin şiirlerden birkaç beyit okuyarak

⁶⁵⁵ (Hamd, Allah'adır./ الحمد لله), İbn Kuteybe, *Uyunu'l-Ahbâr* II, 231.

⁶⁵⁶ Nâyif Ma'rûf, *el-Edebu'l-İslâmî*, s. 43.

⁶⁵⁷ Hz. Peygamber anıldığında ona saygı göstermek için okunan dua (الصلاة والسلام على رسولنا محمد)

⁶⁵⁸ el-Câhîz, *el-Beyân ve't-Tebyîn* II, 6; Munzir Meâlikî, *Dirâse Nakdiye fi'l-edebi'l-İslâmiyye*, s. 100.

⁶⁵⁹ el-Câhîz, *el-Beyân ve't-Tebyîn*, II, 6.

⁶⁶⁰ İbn Abdi Rabbihi, *el-İkdu'l-Ferîd*, IV, s. 63

- Dua ve istiğfar ederek⁶⁶¹

Hiz. Ebûbekir (r.a.) hutbelerini genellikle Şu Şekilde bitirirdi.⁶⁶²

"اللهم اجعل خير زماني آخره، وخير عملي فواتحه، و خير أيامي يوم لقائك."

Hiz. Ömer (r.a.) ise hutbelerini Şu Şekilde bitirirdi:

"اللهم لا تدعني في غمرة، ولا تأخذني على عزة، ولا تجعلني من الغافلين."

4. Kur'an-ı Kerim nazil olunca, belagatiyle Arapları Őaşırtmış ve kendisine hayran bıraktırmıştır. Bu dönemin nesrine baktığımızda ciddi bir Şekilde Kur'an'ın etkisinde kaldığını görmekteyiz, dolayısıyla nesrin bir türü olan hitabeti de bariz bir Şekilde etkilemiştir. Bu dönem hutbelerinde Kur'an'ın üslûbu takip edilerek, Kur'an'dan iktibaslar yapılmıştır, bu Şekilde hatipler hutbelerini süsleme cihetine gitmişlerdir.⁶⁶³ Hatipler, ondan etkilenerak hutbelerinde bazen icaz, bazen de itnab yapmışlardır. el-Câhîz, el-Beyan ve 't-Tebyin adlı eserinde hatiplerin, tören ve cuma hutbelerine güzellik katmak maksadıyla Kur'an'dan iktibaslar yaptıklarını, bunu yapmalarındaki amaçlarının; sözlerine güzellik, vakar ve incelik katmak, ayrıca üslûplarının akıcı olmasını sağlamak olduğunu ifade etmektedir.⁶⁶⁴ Bu dönemde hutbelerini Kur'an'dan iktibaslar yaparak süslemek istemeyen hatipler hutbelerini güzel bir Şekilde irad etmede başarılı olamamışlardır. el- Câhîz, "Dinde fakih olmayan Araplar hutbelerini süsleyip okumada muvaffak olamadılar."⁶⁶⁵ tespitinde bulunmaktadır.

Kur'an ve dolayısıyla İslâm dini Cahiliye Dönemi ruhuna mukabil hitabetin üzerinde çok büyük etki bırakmıştır. Adeta Cahiliye Dönemi'nde manevi hastalığa yakalanan insan ruhu, bu etki ile Őifa bulmuştur.

5. Cahiliye Dönemi hutbelerinin üzerinde sanatın belli bir etkisi olduğu gibi Sadru'l-İslâm Dönemi hutbelerinde de etkili olmuştur. Hatipler, hutbelerini sanatsal bir bakış açısıyla icra etmek için çaba sarf etmişlerdir. Bu dönemin insanların sanatsal zevkleri üst düzeydeydi. Hiz. Peygamber cümlelerini kurarken seçtiği kelimelerde

⁶⁶¹ Selehâddîn el Hâdî, *el-Edbu fi Asri Nubuvveti ve Raşidin*, s. 197.

⁶⁶² Selehâddîn el Hâdî, *el-Edbu fi Asri Nubuvveti ve Raşidin*, s. 198.

⁶⁶³ Hannâ el-Fâhûrî, *Târîhu 'l-Edebi 'l-Arabî*, s. 318.

⁶⁶⁴ el-Câhîz-*el-Beyan ve 't-Tebyin*, I, 118.

⁶⁶⁵ el-Câhîz-*el-Beyan ve 't-Tebyin*, II, 236.

kendisine has bir zevkin olduğunu ve halka yönelip konuşma yaptığı zaman seçtiği lafızlarda da hassas olduğunu görmekteyiz. Mesela şu hadis, O'nun kullandığı lafızlara ne kadar özen gösterdiğine bir işarettir.

"لا يقولنَّ أحدكم خَبَثَتْ نفسي ولكن ليقل لَقَسَتْ نفسي."

"Sizden birisi nefsim kirlendi demesin, fakat nefsim daraldı desin."⁶⁶⁶Hz. Peygamber, hadislerde lafızları tercih etme hususunda yol göstermektedir. Onun söylemiş olduğu sözler muktezayı hale uygundur, bir bakıma ritmik özelliği vardır ve ifade ediş tarzında da huşu mevcuttur. el- Câhîz, "O'nun geniş konulardaki izahatları kapsamlıdır, sınırlı konulardaki izahatları da sınırlıdır..."⁶⁶⁷ demektedir.

6. Bu dönemde gerek Hulefa-i Raşidin gerekse diğer hatipler irticalen konuşmazlardı, aksine lafız seçimine önem verdikleri için hutbelerini okumadan önce ön hazırlık yapıp okuyacakları metinleri hazırlarlardı. Nitekim Sakife hadisesinde⁶⁶⁸ Hz. Ömer'in söylediği şu söz o dönemin hatiplerinin önceden hutbelerini hazırladıklarına dair bir örnektir. O, şöyle diyor: "Gelirken size yapacağım konuşmayı hazırladım."⁶⁶⁹

7. Sadru'l-İslâm Dönemi'ndeki hutbelerin cümleleri kısa, lafızları anlaşılır, ifadeleri açık, üslubu sağlam ve tekellüften uzaktır. Kur'an-ı Kerim, şiirde olduğu gibi nesirde de etkisini gösterdiğinden Kur'an'ın üslûbundan etkilenen hatipler, hutbelerinde daha zarif ve anlamıyla daha uyumlu kelimeler kullanma cihetine gitmişlerdir.

8. Cahiliye Asrı hatipleri seciye önem verirken Sadru'l-İslâm Dönemi hatipleri bunun tam tersi olarak seciyi kullanmaktan kaçınmışlardır. Bu dönemin hatiplerinin seciyi kullanmaktan imtina etmelerinin nedeni Hz. Peygamber'in, Cahiliye Dönemi kâhinlerinin seciyi önemsemeleri ve onu hutbelerinde kullanmaları sebebiyle hoş karşılamamasının tesiri olduğu muhakkaktır. Kâhinlerin insanları sapkınlığa sevk etme eğilimlerinden dolayı Hz. Peygamber, Müslümanları onlardan uzak tutmuş ve onların taklit edilmelerini menetmiştir. el-Câhîz, seciye olumsuz bakış açısının nedenini şöyle açıklamaktadır: "Şiirin dışında, tekellüfte ve sanatta seci kerih görülmüştür. Çünkü Arap kâhinlerinin büyük bir kısmı Cahiliye Döneminden geliyorlardı ve halkı kâhinlere

⁶⁶⁶ Sahîhi Müslim, *Edeb*, 5825.

⁶⁶⁷ el-Câhîz -*el-Beyan ve't-Tebyin*, II, 17.

⁶⁶⁸ Resûlullah'ın vefatından hemen sonra Ensâr ve Saidoğullarının Sa'd b. Ubâde'yi halife seçmek amacıyla toplandıkları yerin adıdır. Geniş bilgi için bkz. İbn Sa'd, *et-Tabakat*, III, 178.

⁶⁶⁹ İhsan en-Nas, *el-Hitâbetu'l-'Arabiyyetu fî 'Asrhâ'z-Zehebi*, s. 43

gitmeye davet ediyorlardı. Kâhinler seci yaparak kehanetlerde bulunuyorlardı ve hükümler veriyorlardı... Bu da onları Cahiliye Dönemine geri götürebilirdi, çünkü Cahiliye adetleri ve kültürü birçoğunun kalbinden tam olarak sökülüp atılmamıştı. Bu illetin tekrar yeşerme ihtimali vardı. Bundan dolayı seciye fırsat verilmedi.”⁶⁷⁰ Aynı tavrı Hz. Peygamberin halifelerinde de görmekteyiz. Bu sebeple özellikle Hz. Peygamber ve dört halife döneminde Peygamber’in huzuruna çıkan heyetlerde secinin kullanılmadığı görülmektedir.⁶⁷¹

Bu dönemin hatipleri seciye başvurmadan da fikirlerini başarılı bir şekilde anlatabilmişlerdir. Çünkü onlar, yeni gelen bu ilahi dinle ilgili olarak çok zengin bir bilgi ve birikime sahiplerdi. Ancak bununla beraber bazı hatiplerin zaman zaman seciyi kullandıkları hatta bu hatiplerin, halifelerin huzurunda yaptıkları konuşmalarda da seciyi kullandıkları ve halifelerin bunu yasaklamadıklarını tespit ettik.⁶⁷²

9. Bu dönemde hutbe cuma, bayram, hac vb. dini günlerde yerine getirilmesi gereken bir görev olması hasebiyle dini bir hüviyete bürünmüştür.

10. Bu dönemde yeni bir devletin temellerinin atılıp inşa edilmesi ve çeşitli siyasi grupların ortaya çıkması nedeniyle hitabet dini kimliğinin yanında siyasi bir kimlik de kazanmıştır.

11. Sadru'l-İslâm Dönemi'nde şiirden istişhad edilmiş, bazı sanatlara ve özendirici ya da korkutucu ifadelerle yer verilmiştir. Yine Kur'an-ı Kerim'in üslûbunun bir etkisi olarak hutbelerde, düşüncelere hitabeden ve muhatabı ikna etmeye yönelik delillere de yer verilmiştir.

12. Hutbelerde genel olarak konu bütünlüğü vardır. Yine bu dönemin hutbelerinde kısmen de olsa belli bir kompozisyonun yani hutbenin giriş, gelişme ve sonuç kısımlarının olduğu görülmektedir.

13. Hutbelerde, mesellere ve hikmetli sözlere çok fazla yer verilmemiştir.

14. Sadru'l-İslâm Döneminde, Cahiliye döneminde olduğu gibi hutbede “أما بعد” ifadesini kullanmak, başa sarık sarmak, vücudun tamamını örten bir elbise giymek, bir

⁶⁷⁰ el-Câhîz, *el-Beyan ve 't-Tebyin*, I, 289.

⁶⁷¹ Münzir Meâlikî, *Dirâse Nakdiye fi 'l-Edebi 'l-İslâmiyye*, s. 104.

⁶⁷² el-Câhîz, *el-Beyan ve 't-Tebyin*, I, 290.

asaya dayanmak, vücut dilini kullanmak, eliyle birtakım işaretler yapmak ve hutbeyi ayakta okumak gibi gelenekler sürdürülmüştür.⁶⁷³

15. Bu dönemin hutbelerinde hatip, neyi söylemek istediğini vurgulamak için bazen aynı cümleyi ya da kelimeyi hutbesinin bazı yerlerinde tekrar ettiği görülmektedir. Mesela Hz. Peygamber, Veda haccında irad ettiği veda hutbesinde "ألا هل بلغت، اللهم فاشهد" / Dikkat ediniz! Tebliğ ettim mi? Şahid ol Ya Rab!" ibarelerini hutbesinin birçok yerinde tekrarlamaktadır.

16. Yine bu dönemde hatipler hutbelerinde soru cümlelerini, taaccüp sığasını ve dua cümlelerini kullanmışlardır. Örneğin Hz. Ali (r.a.) gerek soru cümlelerini, gerek taaccüp sığasını ve gerekse dua cümlelerini çokça kullanmıştır.⁶⁷⁴ Hz. Ali'nin hutbelerinde kullandığı lafızlardan bazıları şunlardır:

"أيّ دار بعد داركم تمنعون، ومع أيّ إمام بعدي تقاتلون. ما ببالكم؟ ما دواؤكم؟ ما طببكم؟ ألقوم

رجال أمثالكم؟ أقولا بغير علم، و غفلة من غير ورع، و طمعا في غير حق."

17. Fikir bakımından Cahiliye Dönemi hitabeti ile Sadru'l-İslâm Dönemi hitabeti arasında belirgin bir ayırım bulunmaktadır. İslâm dini Arapçılık fikrine yeni bir bakış açısını getirdi, Cahiliye Döneminde bilinenleri değiştirerek ona yeni değerler yükledi. Onlara, bilgiyi talep etmeleri hususunda yeni ufuklar açtırdı. Bu dönemde İslami fetihlerle beraber Araplar başka milletlerle temas etme imkânını buldular. Bu da onların medeniyet ve kültürlerinde gelişmeler meydana getirdi, dünyaya daha farklı bakmaya başladılar ve bilgileri arttı. Bu asırda hitabet, İslami fikirler ve dini malumatlar için adeta bir saha oluşturmuştur. Gerek sosyal ve gerekse siyasi fikirler hitabetle dile getirilmeye başlanmıştır.

18. Yine bu dönemin hutbelerinde cedelleşmeler ve tartışmalar azdır, daha çok dinin emirlerinin anlatılması cihetine gidilmiştir.

19. Sadru'l-İslâm Dönemi hutbelerinin genel özellikleri ile alakalı son olarak şu söylenebilir. Bu dönemin hitabeti yeni bir inancın atmosferi içinde gelişme göstermiş, yeni ufuklara yol açmış, insanı yaratılış gayesine yöneltmiş, insanda yeni bir ruhun

⁶⁷³ Muhammed 'Osman 'Ali, *fî Edebi'l-İslam*, s. 236; Hannâ el-Fâhûrî, *el-Câmi' fî Târihi'l-Edebi'l-Arabî (el-Edebu'l-Kadîm)*, s. 338; Elmalî, "Hitabet", *DİA*, XVIII, 160, İstanbul 1998.

⁶⁷⁴ Nehcu'l-Belağ, II/39.

teceddüt etmesini sağlamış, onu terbiye etmiş, Kur'an'ın belagatinden etkilenmiş ve insanları derin düşünmeye sevk etmiştir.

2.8. CAHİLİYE DÖNEMİ İLE SADRU'L-İSLÂM DÖNEMİ HİTABETİNİN KARŞILAŞTIRILMASI

1. Cahiliye Dönemi'nde övünme ve yerme hutbeleri vardı. Bu hutbe çeşidi Araplar arasında kini ve nefreti alevlendirmekte ve Araplar arasındaki birlikteliği bozmaktaydı. İslâm gelince, insanların nesepleri ile soylarıyla ve kabileleriyle övünmeyi teşvik eden ve asabiyeti körükleyerek kabilelerin birbirine saldırmasına neden olan bu çeşit hutbeleri ortadan kaldırmıştır.

2. Cahiliye Dönemi Savaşa Teşvik ya da İntikam Alma hutbeleri, İslâm dininin yayılması için savaş ve cihat hutbelerine dönüştürüldü.

3. Hutbe türlerinin büyük çoğunluğu İslâm'a davet hutbelerine, İslâm akidesini açıklayan hutbelere vaaz hutbelerine, sevdirmeye ve korkutma, dünya ve ahiret iyilikleri ile alakalı hutbeler gibi Cahiliye Asrı'nda bulunmayan hutbe türlerine dönüştürüldü.

4. Hilafet meselesi, yönetilenler (halk) konusu ve cihatla ilgili siyasi hutbe türleri bu dönemin sonunda ortaya çıkan önemli bir hutbe çeşididir. Çünkü bu konular hem siyasetin hem de dinin konusudur. Bu tür konulara siyaset elbisesi giydirilmek istendiğinde hedef, İslami bir devlet kurmak olacaktır, İslami bir devletin de ilkeleri, otoritesi olacaktır ve İslâm bayrağı altında insanları toplamak gerekecektir. Ancak Sadru'l-İslâm Dönemi'ndeki siyasi hitabet türü tamamen siyasi konularla alakalıdır denilemez. Çünkü bu çeşit hutbelerde dini konular, sosyal konular ve siyasi konular iç içe girmiştir. Yine de bu konularla alakalı hutbelere bakıldığında siyasi meseleleri bariz bir şekilde görmek mümkündür.⁶⁷⁵

5. Cahiliye Dönemi'nde hutbeler genellikle kabileler arasında meydana gelen anlaşmazlıklar, kabileler arasında arabuluculuk yapmak vb. konular çerçevesinde dönmekteydi. Bu da genellikle mufahere elbisesini giyerek ve kabile asabiyetini körükleyerek oluyordu. Burada tam manasıyla konusu siyaset olan bir hutbe var denilemez yani bu dönemin hutbeleri incelendiğinde net bir şekilde siyasi konuları

⁶⁷⁵ Selehaddîn el-Hâdî, *el-Edebu fî 'Asri'n-Nubüvveti ve'r-Râşidîn*, s. 168.

tespit etmek çok zordur. Ama Sadru'l-İslâm Dönemi'nde siyasi içerikli hutbeleri görmek mümkündür.

Siyasi hutbelerin konusu; devlet işlerinin yürütülmesi, siyasi otoritenin tavrının belirlenmesi ve kuralların konulması, karar merciinde olanlarla suçlu olanlar arasındaki ilişkilerin belirlenmesi, İslâm devleti ile onun buyruğu altına giren ehli kitap arasındaki hükümlerin belirlenmesi vb. konular girmektedir. Yine Hz. Peygamber'in vefatından sonra hilafet meselesi konusunda meydana gelen ihtilaflar hem dini konuları hem de siyasi konuları ilgilendirmektedir.

2.9. DÖNEMİN ÖRNEK İKİ HUTBESİNİN EDEBÎ AÇIDAN TAHLİLİ

Burada biz, bu dönemin en ünlü hatibi olan Hz. peygamber'in (s.a.v.) veda haccını ifa ederken irad etmiş olduğu ve Veda Hutbesi diye meşhur olan hutbe ile Huneyn savaşı sonrasında Ensar'a hitaben okuduğu hutbenin tahlilini yapacağız. İlk önce Veda Hutbesinin tahlilini yapacağız.

2.9.1. Veda Hutbesi

"الحمد لله نحمده ونستعينه ونستغفره ونتوب إليه، ونعوذ بالله من شرور أنفسنا، ومن سيئات أعمالنا، من يهده الله فلا مضل له، ومن يضلل فلا هادي له، وأشهد أن لا إله إلا الله وحده لا شريك له، وأشهد أن محمدا عبده ورسوله. أوصيكم عباد الله بتقوى الله، وأحسبكم على طاعته، وأستفتح بالذي هو

خير.⁶⁷⁶

أما بعد: أيها الناس! اسمعوا مني أبيتن لكم، فإني لا أدري لعلي لا ألقاكم بعد عامي هذا، في

موقفي هذا،

أيها الناس: إنّ دماءكم وأموالكم حرام عليكم إلى أن تلقوا ربكم، كحرمة يومكم هذا في شهركم

هذا، في بلدكم هذا، ألا هل بلغت؟ اللهم اشهد!

⁶⁷⁶ el-Câhîz, *el-Beyân ve't-Tebyîn*, II, 31; Muhammed Hamidullah, *Mecmuatu'l-Vesâiki's-Siyâsiyye li'l-Ahdi'n-Nebevî ve'l-Hilafeti'r-Raşıde* (6. Baskı), Dâru'n-Nefais, Beyrut, 1987, s. 360; eş-Şehavî, *Mecdi Muhammed, Hutebû'r-Resul*, el-Mektebetu't-Tevfikîyye, s. 144.

أيها الناس: فمن كانت عنده أمانة فليؤدها إلى من ائتمنه عليها، إن ربا الجاهلية موضوع، ولكن لكم رؤوس أموالكم، لا تظلمون ولا تُظلمون، وإن أول ربا أبدأ به ربا عمى العباس بن عبد المطلب، وإن دماء الجاهلية موضوعة، وإن أول دم نبدأ به دم عامر بن ربيعة بن الحرث بن عبد المطلب، وإن مآثر الجاهلية موضوعة، غير السدانة والسقاية، والعمد قود، وشبه العمد ما قُتل بالعصا والحجر وفيه مائة بعير، فمن زاد فهو من أهل الجاهلية.

أيها الناس: إن الشيطان قد يئس أن يعبد في أرضكم هذه، ولكنه قد رضي أن يطاع فيما سون ذلك مما تحقرون من أعمالكم.

أيها الناس: إنما النسئ زيادة في الكفر يضل به الذين كفروا يحلون عاما ويحرمونه عاما ليواطئوا عدة ما حرم الله وإن الزمان قد استدار كهيئته يوم خلق الله السموات والأرض، وإن عدة الشهور عند الله اثنا عشر شهرا في كتاب الله، يوم خلق السموات والأرض، منها أربعة حرم ثلاثة متواليات وواحد فرد: ذو القعدة، وذو الحجة، والمحرم، ورجب الذي بين جمادى وشعبان، ألا هل بلغت؟ اللهم اشهد!

أيها الناس: أن نسائكم عليكم حقا، ولكم عليهنّ حق، لكم عليهنّ ألا يوطئن فرشكم غيركم، ولا يدخلنّ أحدا تکرهونه بيوتكم إلا بإذنكم، ولا يأتين بفاحشة، فإن فعلن فإن الله قد أذن لكم أن تعضلوهن وتهجروهن في المضاجع وتضربوهن ضربا غير مبرح، فإن انتهين وأطعنكم فعليكم رزقهن وكسوتهن بالمعروف، وإنما النساء عندكم عوان لا يملكن لأنفسهن شيئا، أخذتموهن بأمانة الله، واستحللتم فروجهن بكلمة الله، فاتقوا الله في النساء، واستوصوا بهن خيرا، ألا هل بلغت؟ اللهم اشهد!

أيها الناس، إنما المؤمنون إخوة، ولا يحل لامرئٍ مال أخيه إلا عن طيب نفس منه، ألا هل بلغت؟ اللهم اشهد! فلا ترجعن بعدي كفارا يضرب بعضكم رقاب بعض، فإني قد تركت فيكم ما إن أخذتم به لم تضلوا بعده، كتاب الله، ألا هل بلغت؟ اللهم اشهد!

أيها الناس: إن ربكم واحد، وإن أباكم واحد، كلكم لآدم، وآدم من تراب، أكرمكم عند الله أتقاكم، وليس لعربي على عجمي فضل إلا بالتقوى، ألا هل بلغت؟ اللهم اشهد! قالوا نعم. قال: فليبلغ الشاهد الغائب.

أيها الناس إن الله قد قسم لكل وارث نصيبه من الميراث، ولا تجوز لوارث وصية، ولا تجوز وصية في أكثر من الثلث، والولد للفرش، وللعاهر الحجر، من ادعى إلى غير أبيه، أو تولى غير مواليه، فعليه لعنة الله والملائكة والناس أجمعين. لا يقبل منه صرف ولا عدل، والسلام عليكم ورحمة الله⁶⁷⁷

Veda hutbesi şüphesiz peygamberimizin en önemli hutbelerinden birisidir. Kanaatimizce bu hutbeyi önemli kılan unsurlardan bazıları şunlardır:

1. Peygamber efendimiz, bu hutbeyi îrad ettikten üç ay sonra vefat etmesi nedeniyle bu hutbe bir nevi umumi bir vasiyet niteliğini kazanmıştır.⁶⁷⁸

2. Hz. Muhammed (s.a.v.), İslâm toplumunun dünya ve ahiret saadetinin temini açısından hayati öneme haiz kuralları son derece etkili bir üslûpla beyan etmektedir. Ahiret inancı, hesap bilinci ve takva tavsiyesi gibi müminin itikadını, insan hayatının değeri, adalet ve eşitlik ilkeleri, aile hukuku ve kadın hakları, faiz yasağı ve miras paylaşımı gibi evrensel mahiyete sahip olan toplumsal yasaları sade ve belîğ bir üslûpla dile getirmiştir. Adeta dinin tamamına erdiğinin bir nevi ilanıdır. Nitekim dinin tamamlandığını bildiren,

"اليوم اكملت لكم دينكم"

⁶⁷⁷ İbn Hişâm, *es-Sîretu'n-Nebeviyye*, II, 603-604; el-Câhız, *el-Beyân ve't-Tebyîn*, II, s. 38; İbn Abdi Rabbihi, *el-İkdu'l-Ferîd*, IV, s. 58; Ahmet Zeki Safvet, *Cemheretu Hutabi'l-Arab*, s. 155-158; Şevki Dayf, *el-Fenn ve Mezâhibuhu fi'n-Nesri'l-Arab*, s. 53.

⁶⁷⁸ Muhammed Hamidullah, *İslam Peygamberi*, I, 273.

“Bugün sizin için dininizi kemale erdirdim.”⁶⁷⁹ ayeti de aynı gün nazil olmuştur.⁶⁸⁰

3. Peygamberimiz ile birlikte hac ibadetini yerine getirme ayrıcalığını yaşamak isteyen Müslümanlar, İslâm devletinin dört bir yanından Mekke’ye akın etmiştir. Veda hutbesi mahşeri bir kalabalığa hitaben îrad edilmiştir. Bu nedenle de en çok rivayet edilen hutbelerden biri olmuştur.

4. Veda hutbesi, kutlu bir zaman ve mekânda gerçekleşmiştir. Hac ibadeti esnasında, Cebelu’r-Rahme’de, dua ve istiğfar makamında, insanlığın atasının dünyaya teşrif ettiği mekânda armağan edilmiş bir insanlık bildirisidir.

Hiz. Peygamber, bir hatipte bulunması gereken özellikleri bu hutbede çok güzel bir şekilde ortaya koyarak kendisinden sonra gelen hatipler için çok önemli bir örnek teşkil etmiştir. Bu özellikleri kısaca izah edelim:

1. İnanç

İnanmak bir hatibin en önemli sermayesidir.⁶⁸¹ Hiz. Muhammed (s.a.s.), en zor şartlarda bile inancından hiçbir şey kaybetmemiştir.

"إن الشيطان قد يئس أن يعبد في أرضكم هذه، ولكنه قد رضي أن يطاع فيما سونلك مما

تحفرون من أعمالكم."

“Muhakkak ki, şeytan şu toprağınızda kendisine tapınılmasından tamamen ümidini kesmiştir.” derken İslâm dini inanç, ibadet ve ahlâk kurallarının müminlerin kalbine kök saldığını ve bu durumun bu şekilde devam edeceğine olan sarsılmaz imanını vurgulamaktadır.

2. Samimiyet ve Sorumluluk

Hiz. peygamber, genellikle yaptığı gibi hamd, istiğfar, isti’aze ve isti’ane ile hitabına başlamaktadır. Örnek bir kul olma görevini her sözü ve davranışıyla ortaya koymaktadır. Takva ve Allah’a itaat tavsiyesini hesap bilinci ve emanetlerin iadesi

⁶⁷⁹ Mâide Sûresi: 5/3.

⁶⁸⁰ Ahmed b. Hanbel, *Mûsned*, I, 28; Hamidullah, *İslam Peygamberşi*, I, 277.

⁶⁸¹ Dale Carnegie, *Söz Söyleme ve İş Başarma Sanatı*, (4. Baskı), Çev. Gül Yılmaz, Epsilon, İstanbul, 2010, s. 97

izlemektedir. Çetin bir tebliğ mücadelesinin ardından putperestliği harem bölgesinden söküp atan kendisi değilmiş gibi hala canhıraş bir şekilde:

" فليبلغ الشاهد الغائب."

"Burada bulunanlar, bulunmayanlara ulaştırsın." derken adeta o gün orada bulunanlara değil de çağların ardındaki bütün insanlara hitap ederek tüm insanlığın hidayet ve saadetini hedefleyen bir mesuliyet hissi beyan etmektedir. "Tebliğ ettim mi?" diye sorarak hidayetini vesile olduğu insanlardan Rabbine karşı şahitlik istemektedir. Derin bir kalp sızısıyla "Şahit ol ya Rab!" diyerek niyazını Refik-i a'la'ya sunmaktadır.

Kendisini canlarından aziz bilen insanlara müthiş bir teslimiyetle vefatını işaret ederken, onların hidayet ve istikameti için büyük bir sorumluluk duygusuyla ve iştiaqla nasihatler vermektedir. Çünkü Allah Resûlu, mesajına büyük bir sadakatle bağlı olmanın yanı sıra muhataplarını da sevmekte ve onlara değer vermektedir. Onun o üstün çaba ve gayreti şu ayeti hatırlatmaktadır:

" لَقَدْ جَاءَكُمْ رَسُولٌ مِنْ أَنْفُسِكُمْ عَزِيزٌ عَلَيْهِ مَا عَنِتُّمْ حَرِيصٌ عَلَيْكُمْ بِالْمُؤْمِنِينَ رَءُوفٌ رَحِيمٌ."

"Andolsun, size kendi içinizden öyle bir peygamber gelmiştir ki, sizin sıkıntıya düşmeniz ona çok ağır gelir. O, size çok düşkün, müminlere karşı da çok şefkatlidir, merhametlidir."⁶⁸²

3. Adalet

Faiz ve kan davasının batıl olduğunu bildirirken bu hükümleri öncelikle en yakınındaki insanlardan başlayarak uygulamaya koymaktadır. Bu durum onun davasındaki samimiyetini ortaya koyduğu gibi adalet anlayışını da göstermektedir.

4. Doğallık

Doğallık hatibin en büyük yardımcısıdır.⁶⁸³ Peygamberimiz duruşunda, kıyafetinde ve sözlerinde hiçbir tekellüf bulunmamaktadır. Hutbe okurken özel bir kıyafet giymemiştir. Bir kişiye nasıl bir üslûpla hitap etmişse 140 bin kişiye de aynı şekilde seslenmiştir. Dinleyicilerin anlamakta güçlük çektiği bir ifadesi yoktur. Sözleri,

⁶⁸² Tevbe Sûresi: 9/128.

⁶⁸³ Carnegie, s. 109.

"فإني لا أدري لعلي لا ألقاكم بعد عامي هذا، في موقفني هذا."

"Bilmiyorum, belki bu seneden sonra sizinle burada bir daha buluşmayacağım" ifadesinde olduğu gibi gayet duru, berrak, içten ve doğaldır.

Peygamberimiz veda hutbesinde siyasi, sosyal, hukuki ve ailevi konulara değinerek insanların bu alanlardaki ödev ve sorumluluklarını açık bir şekilde dile getirmiştir. Hutbede dile getirilen kavramları şu şekilde sıralamak mümkündür.

1. Eşitlik

Hutbede ilk belirtilen özellik insanların eşit olduğunun vurgulanmasıdır. Sınıf ve zümre farkları, beşeriyetin birliği ve kaynaşması yolunda büyük bir engel teşkil etmektedir. Krallar, ruhban sınıfı, şehzadeler vb. sıfatlar bir üstünlük olarak kabul edilmemektedir. Kur'an'da yer aldığı gibi bu hutbede de insanlar arasındaki eşitlik temel bir özellik olarak kabul edilmiştir. Bütün insanlar Âdemin çocuklarıdır, Âdem de topraktan yaratılmıştır. Dolayısıyla hiçbir zümrenin başka bir zümreye üstünlüğü yoktur. Üstünlük ancak takvadadır.

Hz. Peygamber bu ilkeyi Veda hutbesinde söylemiş olduğu şu sözüyle perçinlemiştir:

"وليس لعربي على عجمي فضل إلا بالتقوى."

"Arabın Arap olmayana, Allah'a göstereceği saygı dışında, hiçbir üstünlüğü yoktur."

2. Köleler

Cahiliye Dönemi'nden beri köleler, kendilerine değer verilmeyen, kayda değer bir hakkı olmayan ve bir eşya gibi alınıp satılan varlıklar olarak görülmekteydi. Hz. Peygamber (s.a.v.) ise bu durumun aksine kölelere iyi muamelede bulunulmasını tavsiye etmiştir. Yemede içmede giyim ve kuşamda fark gözetilmemesi gerektiğini emretmiştir. Kölelerin satın alınarak özgürlüklerine kavuşturulmalarının büyük bir sevap olduğunu belirtmiştir.

3. Kan Davaları

Çok eski zamanlardan beri kabileler arasında süre gelen kan davaları birçok felaketin meydana gelmesine sebep olmuş kötü bir gelenektir. Bu âdetin dayanak noktası ise batıl inanç ve hurafelerdir. Öldürülen insanların intikamı alınmadıkça ölenin ruhunun yeryüzünde gezinip bağırarak olduğuna inanılırdı. Hz. Peygamber, veda hutbesinde bu yanlış âdeti de kaldırdığını yüz binlerce insanın huzurunda ilan etmiştir.

"وإن دماء الجاهلية موضوعة، وإن أول دم نبدأ به دم عامر بن ربيعة بن الحرث بن عبد المطلب"

“Cahiliye devrinde güdülen bütün kan davaları da kaldırılmıştır. Kaldırdığım ilk kan davası da (amcam oğlu) Rabîa'nın oğlu 'Amir b. Hars b. 'Abdilmuttalib'in kan davasıdır.”

4. Faiz

Arap yarımadası çorak bir memleket olduğu için harici ticaretle meşgul olan Araplar arasında faiz alıp başını gitmişti. İktisadi hayatın çökmesine sebep olan, zengini daha zengin fakiri de daha fakir yapan faizin kaldırıldığını Hz. Peygamber veda hutbesindeki şu sözüyle ilan etmektedir.

"إن ربا الجاهلية موضوعة، ولكن لكم رؤوس أموالكم، لا تظلمون ولا تظلمون، وإن أول ربا أبدأ به

ربا عمى العباس بن عبد المطلب."

“Cahiliye Dönemi'nin her çeşit faizi kaldırılmıştır. Lakin anaparanız size aittir. Ne zulmediniz, ne de zulme uğrayınız. Kaldırdığım ilk faiz ise (amcam) 'Abbas b. 'Abdilmuttalib'in faizidir.”

5. Kadın Hakları

Veda hutbesinin en mühim mevzularından birisi de kadın erkek arasındaki ilişkilere aittir. Kadın ile erkeğin bir birlerinden üstün varlıklar olmadığını, bir birlerini tamamladıklarını, kadınların erkekler üzerinde hakları olduğu gibi erkeklerin de kadınlar üzerinde hakları olduğunu bildirmiştir. Cahiliye Dönemi'nde ezilen ve hakları gasp edilen kadınların hakları verilmiştir. İslâm, kadınların hak ettikleri konumlarını kendilerine vermiştir. Hz. Muhammed (s.a.v.) bu konuyu da şu şekilde izah etmektedir.

" أنّ لنسائكم عليكم حقا، ولكم عليهنّ حقّ..."

"Kadınlarınızın sizin üzerinizde hakları olduğu gibi sizin de onların üzerinde haklarınız vardır."

6. Hukuki Meselelere Gönderme Yapması

Hz. Peygamber bu hutbe de bazı hukuki meselelere de temas etmiş; vasiyet, nesep, zina, borç ve kefalet hakkındaki hükümleri açıklamıştır.

"أيها الناس! إن الله قد قسم لكل وارث نصيبه من الميراث، ولا تجوز لوارث وصية، ولا تجوز

وصية في أكثر من الثلث، والولد للفراش، وللعاهر الحجر، من ادعى إلى غير أبيه، أو تولى غير موالیه،

فعليه لعنة الله والملائكة والناس أجمعين. لا يقبل منه صرف ولا عدل."

"Ey İnsanlar! Allah her hak sahibine mirastaki payını (Kur'an'da) vermiştir. Onun için vârise 1/3'ten fazla vasiyet hakkı yoktur. Çocuk kimin döşğinde doğmuşsa ona aittir. Zina eden taşlanarak öldürülmelidir. Kim babasından başkasının oğlu olduğunu iddia eder, efendisinden başkasına intisaba kalkarsa; Allah'ın, meleklerin ve bütün lanet edenlerin laneti onun üzerine olsun. Allah böyle kimselerin ne farz, ne de nafile ibadetlerini kabul eder."

7. İlahi Kanun Koyma Hakkının Allah'a Ait Olması

Allah'ın Resûlu, Arapların haram aylarla ilgili olan kuralları bozmalarının kabul edilemez olduğunu vurgulamış, Allah'ın katındaki yerlerinin korunacağını ve bunların yerlerinin değiştirilmesinin inkâra sebebiyet vereceğini bildirmiştir. Başka bir ifadeyle helâlî haram, haramı helal kılma hakkının sadece Allah Teâlâ'ya ait olduğunu vurgulamıştır.

"إتّما النسئ زيادة في الكفر يضل به الذين كفروا يحلونّ عامّا ويحرمونه عامّا ليواطئوا عدة ما حرم

الله وإنّ الزمان قد استدار كهيئته يوم خلق الله السموات والأرض، وإنّ عدة الشهور عند الله اثنا عشر

شهرًا في كتاب الله، يوم خلق السموات والأرض، منها أربعة حرم ثلاثة متواليات وواحد فرد: ذو القعدة، وذو الحجة، والمحرم، ورجب الذي بين جمادى وشعبان."

"Haram ayları diğerleri ile değiştirmek küfürde ileri gitmektir. Bununla kâfirler büsbütün sapıklığa düşerler. Allah'ın haram kıldığı ayların sayısını denkleştirmek için, erteledikleri o ayı bir yıl helal, bir yıl haram sayarlardı. Zaman, göklerin ve yerin yaratıldığı günkü gibi dönmektedir. Gerçek şu ki, Allah katında (kamerî) ayların sayısı, Allah indine, gökleri ve yeri yarattığı gün, Allah'ın kitabında 12 ay olarak belirlenmiştir. Bunların dördü haram aylardır: Üçü peş peşe gelir ki Zilkade, Zilhicce ve Muharrem'dir; birisi ise Cemaziyelevvel ve Şaban'ın arasında yer alan Recep'tir."

8. Can ve Mal Emniyeti

Hz. Muhammed (s.a.v.) veda hutbesinde insanların can ve mal emniyetinden bahsetmiş ve bunu defalarca tekrar etmiştir. İrad ettiği hutbesinin bir bölümünde:

"إنّ دماءكم وأموالكم حرام عليكم إلى أن تلقوا ربكم، كحرمة يومكم هذا في شهركم هذا، في

بلدكم هذا".

"Bu gününüz nasıl mukaddes bir gün ise, bu ayınız nasıl mukaddes bir ay ise, bu şehriniz (Mekke) nasıl kutsal ve saygın bir şehir ise, Rabbinize kavuşana dek, canlarınız, mallarınız ve namuslarınız da öyledir."

9. Şeytanın Tuzaklarına Dikkat Çekilmesi

Peygamber Efendimiz şeytanın kendisine ibadet edilme ümidini kestiğini, ancak basit ve hakir görülen işlerde kendisine itaat edildiği takdirde bunun, onun daha iyi hoşnut edeceğini belirterek Müslümanların dine zarar verecek, fitne ve fesadın çıkmasına sebebiyet verecek şeylerden sakınmalarını emretmiştir.

"إنّ الشيطان قد يئس أن يعبد في أرضكم هذه، ولكنه قد رضي أن يطاع فيما سونذلك مما

تحقرون من أعمالكم."

“*Muhakkak ki, şeytan şu toprağınızda kendisine tapınılmasından tamamen ümidini kesmiştir.*”

Hz. Peygamber, muhataplarına mesajını tam olarak iletebilmek için azami derecede özen göstermiş ve adeta hatiplerin fikirlerini, muhataplarına aktarırken nelere dikkat etmeleri gerektiği konusunda ders vermektedir.

Dinleyicilerin, hatibin konuşmasına eşlik eden jest ve mimiklerini algılaması hutbenin başarısını etkileyen önemli bir unsurdur. Çünkü bazen yüz ifadesi söylenen kelimelerden daha fazla şey anlatır.⁶⁸⁴ Hz. Muhammed (s.a.s.), sağlıklı bir hitap ortamı oluşturmak ve muhataplarını görebilmek için Arafat düzlüğüne çıkmıştır. Herkesin kendisini görebilmesi için de devesine binmiştir. Dinleyenlerle göz teması sağlayarak, düşündüklerini ve hissettiklerini onların da anlayıp hissedebilmeleri için gerekli tedbirleri almıştır.

Dinleyenlerle sağlıklı bir iletişim kurabilmek, duygularını muhataplara aktarmak başarılı bir hutbenin vazgeçilmez şartlarındanıdır.⁶⁸⁵ Peygamberimiz, göz temasının yanı sıra sözlerini onlara ulaştırmak için bazı sahabelerin sözlerini yüksek sesle tekrar etmesini sağlamış⁶⁸⁶ ve önemli sözleri tekrarla pekiştirmiştir. Dinleyicilerin iyi anlamalarını sağlamak için bazı sorular sormuş ve sorulardan sonra dinleyicilerin cevaplar üzerinde düşünmeleri için bir süre sükût etmiş⁶⁸⁷ ve dinleyicilerinin tanıklığını istemiştir.

Hutbenin içeriği incelendiğinde belâgat bakımından da oldukça zengin olduğu görülmektedir. Belâgat açısından veda hutbesi incelediğinde aşağıdaki hususları görmek mümkündür.

1. Güzel Başlamak

Belâgat âlimleri tarafından "Beraat-i İstihlal" diye de tabir edilen sözün giriş kısmının güzelliğini anlatır. Bir sözün başlangıcının lafız, mana, maksat bakımından kâmil ve kulağa hoş gelmesi gerektiği gibi dikkat çekici de olmalıdır.⁶⁸⁸ Peygamberimizin sözleri bu açıdan dinleyenlerin kalbine tesir eden bir samimiyet,

⁶⁸⁴ Carnegie, s. 130.

⁶⁸⁵ Carnegie, s. 106.

⁶⁸⁶ Buhârî, *Kitabu'l-Hudud*, 15; İbn Hişam, *es-Siretu'n-Nebeviyye*, IV, 297.

⁶⁸⁷ Buhârî, *Kitabu't-Tevhid*, 185.

⁶⁸⁸ et-Taftazani Sa'du'd-Din Mes'ud b. Ömer, el-Mutavvel, *Şerhu Telhisi Miftahi'l-Ulum*, (2. Baskı), nşr. Abdulhamid Hindavî, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut 2007 s. 734.

doğallık ve tevazu ifadesidir. Allah’a hamd, şehadet, istiğfar, hidayet ve yardım niyazıyla söze başlamak, peygamberimizin armağan ettiği, İslâmi hutbenin bir nişanesidir. Allah Resûlu (s.a.v.), bayram hutbesi haricindeki hutbelerine, genellikle Allah’a hamd, sena ve takva tavsiyesiyle başlamıştır.⁶⁸⁹ Hatibin ve muhatapların Allah rızası kastıyla bir arada bulduklarını, sözlerin bu amaçtan başka bir anlam taşımadığını gösterir. Hidayetin kaynağının Allah olduğunu bildiren ve dinleyenlerin kalplerine kulluk şuuru aşıl原因an tevhid akidesinin en açık beyanıdır. Peygamberimizin de davasındaki samimiyet ve sadakatının en açık göstergesidir. Bu manevi sorumluluğun bir gereği olarak İslâm âlimleri, İsm-i Celal, Allah’a hamd ve sena ile peygamberimize salât ve selâmla başlamayan hutbeleri bereketsiz olarak nitelendirmişlerdir.⁶⁹⁰ Peygamberimizin, hamd ve senadan sonra büyük bir iştiyakla kendisiyle buluşmaya gelen ve sabırsızlıkla ağzından çıkacak sözleri bekleyen yaklaşık 140 bin kişilik Müslüman cemaate hitaben söylediği ilk söz: “*Ey İnsanlar! Sözümü iyi dinleyiniz. Bilmiyorum, belki bu seneden sonra sizinle burada bir daha buluşmayacağım.*” Bir an için durup düşünelim. Sana canım feda, anam babam sana feda olsun ya ey Allahın Resûlu diyen ve bu sözün gereğini gerek savaşlarda gerekse meşakkatli zamanlarda davranışıyla ispat etmiş olan bu samimi insanları bundan daha fazla etkileyebilecek ve dikkatlerini toplayabilecek başka bir söz var mıdır acaba? Bir hutbenin giriş cümlesi ancak bu kadar dikkat çekici ve çarpıcı olabilir.

2. Güzel Bitirmek

Sözü güzel bir şekilde bitirmek, o sözün dinleyicinin akli ve duyguları üzerindeki tesirini artırır.⁶⁹¹ Peygamberimiz Veda hutbesini dinleyicilerine “selam” yani huzur ve esenlik dileğiyle sonlandırmaktadır. Adı üstünde Veda hutbesine de yakışan ve makama en uygun olan hitam şekli herhalde bir veda sözcüğü olmalıdır. Allah Resûlu hutbelerine ve mektuplarına, selam, dua; kaçınılması veya uyulması gereken oldukça önemli uyarı veya teşvik ifade eden sözlerle son vermiştir.⁶⁹² Nitekim peygamberimizin hitabetine yön veren Kur’an, lafız ve mana bakımından mükemmel tavsiye, dua, kaziyeye,

⁶⁸⁹ İbn Kuteybe, *Uyûnu’l-Ahbâr*, II, 231

⁶⁹⁰ el-Câhîz, *el-Beyan ve’t-Tebyin*, II, 6.

⁶⁹¹ İbn Ebi’l-İsba‘ el-Mısrî, *Bediu’l-Kur’an*, I-II, nşr. Hafnî Muhammed Şeref, Matbaatu Nahda, Kahire 1985, II, 343; et-Taftazânî, *el-Mutavvel, -Şerhu Telhisi Miftahi’l-‘Ulûm*, s. 739.

⁶⁹² el-Ulyevî, s. 703.

feraiz, tahmid ve tehlil ifadeleriyle sureleri ve pasajları sonlandırmıştır.⁶⁹³ Şu ayette olduğu gibi:

" اِهْدِنَا الصِّرَاطَ الْمُسْتَقِيمَ، صِرَاطَ الَّذِينَ أَنْعَمْتَ عَلَيْهِمْ غَيْرِ الْمَغْضُوبِ عَلَيْهِمْ وَلَا الضَّالِّينَ."

"Bize doğru yolu göster, kendilerine lütuf ve ikramda bulunduğun kimselerin yoluna ilet; gazaba uğramışların ve saplanmışların yoluna değil."⁶⁹⁴

Kur'an'ı tebliğ etmekle görevli bir peygamberin ve örnek bir kulun sözlerinin bu şekilde bitmesi son derece doğaldır. Ancak dua ve selâmdan önceki bu son sözler, sürekli olarak kulaklarda çınlayacak şekilde müminlerin omuzlarına büyük bir sorumluluk yüklemektedir.

" فليبلغ الشاهد الغائب."

"Burada olanlar, olmayanlara sözlerimi ulaştırın."

"من ادعى إلى غير أبيه، أو تولى غير مواليه، فعليه لعنة الله والملائكة والناس أجمعين. لا يقبل منه

صرف ولا عدل."

"Kim babası dışında birine mensubiyet iddia eder veya efendisinden başkasını efendi kabul ederse Allah'ın, meleklerin ve bütün insanların laneti üzerine olsun. Ondan hiçbir iyilik kabul edilmez."

3. Nida

Peygamberimiz, nida edatını kullanırken uzaklık dolayısıyla da resmiyet bildiren "يا" harfine yer vermemiş, yakınlığı ve samimiyeti ihtiva eden, "ياها" ifadesiyle aradaki mesafeyi kaldırmıştır. "يا" Gerçek veya zihinsel anlamda uzaklığı ifade eden bir nida edatıdır, bazen de te'kid amacıyla yakın için kullanılır.⁶⁹⁵ Ayrıca muhatapların hepsi

⁶⁹³ İbn Ebi'l-İsba' el-Misrî, *Bediu'l-Kur'an*, nşr. Hafnî Muhammed Şeref, Matbaatu Nahda, Kahire, 1985, s, 346.

⁶⁹⁴ Fâtiha Sûresi: 1/6-7.

⁶⁹⁵ İbn Hişam el-Ensârî, *Muğnu'l-Lebib 'An Kutubi'l-Eârib*, I-II, nşr ve şerh. Abdullatif Muhammed el-Hatib, et-Turasu'l-Alî, Kuveyt, 2000, II, 447.

Müslüman olmasına karşın peygamberimizin ısrarla “أيها الناس” sözünü tercih etmesi, hutbenin ihtiva ettiği prensiplerin, tüm insanlığı ilgilendirdiğini dolayısıyla onlara ulaşması gerektiğini hissetmektedir. Dolayısıyla O, tüm insanlık âleminin doğru yola ulaşmasını arzu ettiğini göstermektedir. Nitekim Kur’an’da da ifade edildiği gibi:

"وَمَا أَرْسَلْنَاكَ إِلَّا رَحْمَةً لِّلْعَالَمِينَ"

“(Resûlum!) Biz seni ancak âlemlere rahmet olarak gönderdik.”⁶⁹⁶ ayeti İslâm dininin bütün insanlığı kucakladığını beyan etmektedir. Hz. Peygamber, belirtmek istediği temel prensipleri bu gibi nida edatlarıyla başlayıp dinleyicinin dikkatini çekmek istemiştir. Böylesi bir ifade tarzı ise Arap edebiyatında önemli bir edebî üslûptur.

4. Te’kid

Veda hutbesinin birçok yerinde te’kid edatı kullanılmış olmasının sebebi, verilen mesajların önemine işaret etmek içindir. Bunun yanında geçmişe ait batıl inanç, gelenek ve görenekler kaldırıldığı gibi yerine ikame edilen değerler manzumesi hafızalarda tazeliğini ve canlılığını koruması için te’kid edatlarıyla vurgulanmak istenmiştir.

"إِنَّ"Edatı önemli görülen yerlerde te’kid için veya kasemin cevabında, evet anlamında kullanılan bir edattır.⁶⁹⁷ Veda hutbesinde "إِنَّ " te’kid edatının kullanılış amacı söz konusu olan birinci anlamıdır. Peygamberimiz, faizin kaldırıldığını, ilk kaldırılan faizin amcası Abbas’ın faizi olduğunu beyan ederken hükmün kesinliğini bildirmek amacıyla aşağıda görüldüğü üzere bu te’kid ifadelerini kullanmıştır.

"إِنَّ ربا الجاهلية موضوع، ولكن لكم رؤوس أموالكم، لا تظلمون ولا تظلمون، وإن أول ربا أبدأ به

ربا عمى العباس بن عبد المطلب".

“Cahiliye Dönemi’nin her çeşit faizi kaldırılmıştır. Lâkin anaparanız size aittir. Kaldırdığım ilk faiz ise (amcam) Abbas b. Abdilmuttalib’in faizidir.”

⁶⁹⁶ Enbiyâ Sûresi: 21/107.

⁶⁹⁷ İbn Hişam, *es-Siretu’n-Nebeviyye*, I, 227-235.

Kan davalarının kaldırıldığını ve kaldırılan ilk kan davasının kime ait olduğunu bildirirken söz konusu olan te'kid harfini kullanmıştır. Yine müminlerin canlarının ve mallarının dokunulmaz olduğunu, Cahiliye Dönemi kan davalarının kaldırıldığını açıklarken de te'kidli anlatım yolunu seçmiştir.

"إِنَّ دِمَاءَكُمْ وَأَمْوَالَكُمْ حَرَامٌ عَلَيْكُمْ إِلَى أَنْ تَلْقَوْا رَبَّكُمْ، وَإِنَّ دِمَاءَ الْجَاهِلِيَّةِ مَوْضُوعَةٌ."

"*Muhakkak ki canlarınız ve mallarınız Allah'a kavuşuncaya kadar birbiriniz için haramdır. Cahiliye Dönemi'ndeki bütün kan davaları da tamamen kaldırılmıştır.*"

Aile içerisinde karı-koca ilişkileri ve karşılıklı birbirleri üzerindeki haklarını beyan ederken yine te'kidli anlatımı kullanmıştır.

"أَنَّ لِنِسَائِكُمْ عَلَيْكُمْ حَقًّا، وَلَكُمْ عَلَيْهِنَّ حَقٌّ"

"*Şüphesiz sizin, kadınlarınız üzerinde haklarınız ve kadınlarınızın da sizin üzerinizde hakları vardır.*"

Dikkat edilirse bu kurallar İslâm toplumunun selamet ve saadeti için hayati öneme haiz konularla ilgili olduğu kadar Araplar için de yeni bir kural va'zı anlamına gelmektedir. O halde, bir konuyu anlatırken te'kide başvurmak muktezayı hâle tamamen uygundur ve belâğatin de bir gereğidir.⁶⁹⁸

Yine bu hutbede, Cahiliye Dönemi'nin hutbelerinden farklı olarak hayali tasvirlerin yerini gerçek hayata ait kaide ve kurallar yer almaktadır. Hutbede sevaba karşı mükâfat, günaha karşı ceza örneklerinde görüldüğü gibi şart ve cevap üslûplarına da yer verilmiştir. Edebî sanatlardan olan şart ve cevap üslûbu sunulmak istenen söylemlerin büyüklüğünü ve ehemmiyetini göstermektedir.

5. Tekrar

Makamın gerektirdiği hallerde muhataba konunun önemini bildirmek veya meselenin ehemmiyetini kavratmak amacıyla yani te'kid ve tenbih için başvurulan belîğ bir üslûptur.⁶⁹⁹ Elbette, diğer unsurlar gibi sözdeki tekrarların da gerçekten belâğatin bir gereği olup olmadığını anlamak için "zevk-i selim" sahibi olmak gerekir. Peygamberimiz, Veda hutbesinde yer yer nida edatı ile beraber tekrarların yer alması

⁶⁹⁸ Celil Reşid Falih, *Hutbetu'l-Veda' Dirasetun Belâğiyetun Tahliliyye*, Ummu'l-Kurâ Üniversitesi Resmi sitesi, Erişim Tarihi: 05. 09. 2011, <http://uqu.edu.sa/page/ar/87886>.

⁶⁹⁹ el-Ulyevî, *Riâyetu Hâli'l-Muhâtab fî Ehâdisi's-Sahihayn-Dirâse Belâğiyetun Tahliliyye*, s. 536.

mesela “*Ey İnsanlar!*” diyerek insanların dikkatlerini üzerine çektikten sonra meramını tekid eşliğinde tekrara yöneltmiştir.

"كحرمة يومكم هذا في شهركم هذا، في بلدكم هذا"

“*Bu gününüz nasıl mukaddes bir gün ise, bu ayınız nasıl mukaddes bir ay ise, bu şehriniz (Mekke) nasıl kutsal ve saygın bir şehir ise...*” derken, Müslüman’ın canı ve malının dokunulmazlığını vurucu, etkileyici ve nağmeli bir üslûpla adeta zihinlere kazımaktadır.

Bunun gibi,

"ألا هل بلغت" veya "اللهم اشهد"

“*Tebîğ ettim mi?*” veya “*Şahid yol Ya Rabb!*” cümlelerini tekrar ederken kulakları rahatsız etmek bir yana peygamberimiz bu sözlerle kalplere en etkili biçimde nüfuz etmektedir. Açıkladığı hususların haram oluşunu insan zihnine iyice yerleştirip pekiştirmek için mukaddes topraklara, aya ve güneşe işaret ederek defalarca vurgulamıştır. İşaret zamirlerinin tekrarı ise, işaret edilenin büyüklüğünün önemini izah etmek içindir. Dolayısıyla Hz. Peygamber bu hutbenin, kendisinin son hutbesi olduğuna işaret ederken insanların kendisini can kulağıyla dinleyip anlamalarını istemiştir. İslâm dinini ana hatlarıyla tebliğ ettiğini ashabına tekrarlatırarak Allah’ı şahid tutmuştur. Böylesi tekrarlarda ise soru ve dikkat çekici kullanılmış ve tekrarı yapılmıştır.

6. Haberin veya Haberin Müteallikinin Takdimi

İsim cümlesinde asıl olan müsnedun ileyh’in yani mübteda’nın takdimi, müsned’in yani haber’in te’hiridir. Bir kelimenin cümlede başta zikredilmesi ona verilen önemin göstergesidir.⁷⁰⁰ et-Taftazanî’ye göre, takdim ile şu faydalar gözetilmektedir:

1. Muhatabın konuyu iyice kavramasını ve ezberlemesini sağlamak,
2. Sevindirici veya endişe verici bir haberi verirken, konunun aciliyetine binaen haberi öne almak,
3. Haberi musnedun ileyh’e hasr veya tahsis etmek için takdim yapılır.⁷⁰¹

⁷⁰⁰ ‘Abdulkahir el-Curcanî, *Delâilu’l-İ’câz* nşr. Muhammed Rıdvân ed-Daye, Fayiz ed-Daye, Dâru’l-Fikr, Dımaşk 2007, s. 143; et-Taftazanî, s. 253.

⁷⁰¹ et-Taftazanî, s. 253-272.

Veda Hutbesinde hükümde muahhar olan ifadelerin takdimini görmekteyiz:

"إِنَّ دِمَاءَكُمْ وَأَمْوَالَكُمْ عَلَيْكُمْ حَرَامٌ، وَلَكِنْ لَكُمْ رُؤُوسُ أَمْوَالِكُمْ"

“Canlarınız, mallarınız ve namuslarınız da öyle saygındır, Lakin anaparanız size aittir.”

Birinci cümlede haberin mütealliki olan "عليكم" ifadesi, Müslüman'ın can ve malının Müslüman'a haram olduğu hükmünü kuvvetlendirmenin yanı sıra müminlerin bu konudaki dikkat ve hassasiyetlerini arttırması gerektiği yönünde de önemli bir vurgudur. Dikkat edilirse bu takdim şeklinin birinci grupta değerlendirilebileceği açıktır.

İkinci cümlede mahzuf haberin mütealliki olan "لكم" ifadesinin ismin başına geçmesi, her türlü faizin haram olduğu ve ilga edildiği kesin hükmünün dinleyicilerin zihninde uyanan, “Acaba faizle borç verdiğim paramın sermayesini almam da haram mı?” zımnî sorusuna, bu konudaki endişeleri izale eden ve rahatlatan dikkat çekici bir cevap niteliğindedir.⁷⁰²

Veda Hutbesinde, yukarıda verdiğimiz örneklerin dışında da takdim-tehir örnekleri mevcuttur. Fiil cümlesinde geçen,

"ولاتجوز لوارثٍ وصية"

“Varise vasiyet caiz değildir.” ifadesinde mef’ulun takaddümüyle oluşan ifade çok daha vurguludur ve hafızada kalması bakımından dikkat çekicidir.

7. Hazf

Hazf, muktezayı hâle uygun olarak cümlenin öğelerinden herhangi birinin veya kelamdan cümlenin, ona delalet eden bir karine nedeniyle, kelimenin silinmesiyle meydana gelen etkili ve veciz bir anlatım yöntemidir.⁷⁰³ Hazfa başvuru yerinde meydana gelen etki, silinen sözün zikredilmesi durumu da oluşmaz. Aksi takdirde hazf, belîğ bir anlatım tarzından ziyade bir söz kusuru olarak değerlendirilir. Hazf yoluyla anlatımda “büyülü”, zarif bir anlatım tarzı⁷⁰⁴ olduğundan, muhatabın zihni ve duyguları

⁷⁰² Falih, Erişim Tarihi: 05. 09. 2011, <http://uqu.edu.sa/page/ar/87886>.

⁷⁰³ Ahmed el-Matlub, *Mu'cemu'l-Mustalahâtu'l-Belâğiye ve Tatavvuriha*, I-II, Matbaatu'l-Mecmai'l-İlmîel-Irakî, 1983, I, 349, II, 425.

⁷⁰⁴ el-Curcanî, s. 170.

tahrik edilerek sözün maksadı oldukça açık bir şekilde anlatılır. Ayrıca ‘abes sözden de sakınılmış olur.⁷⁰⁵

Veda Hutbesinde peygamberimizin tekrar ettiği:

"ألا هل بلغت"

“*Tebliğ ettim mi?*” sözünde mef’ul zikredilmemiştir. Fakat bu sözde bir mef’ul yer alsaydı, peygamberimizin anlatmak istediği, tebliğ etmekle yükümlü olduğu bütün bir risalet görevinin kapsadığı anlam daralacaktı. Oysa şu mahzuf haliyle anlatılmak istenen şey çok açık ve daha anlaşılırdır. Bununla beraber peygamberimizin hiçbir hitabında olmadığı gibi burada da ‘abes, fazlalık sayılacak sözcükler yer almamış, muhataplar kendi içlerinde mahzuf mef’ulu mutlak düşünmüş ve makama uygun olarak peygamberimizin sorusunu yanıtlamışlardır.⁷⁰⁶

8. İktibas

Kelime anlamı, herhangi bir şeyden bir parça almaktır. Terim anlamı ise, bir hutbede veya yazılı bir metinde açıkça beyan etmeksizin ayetten, hadisten veya başkasına ait bir sözden yararlanmak ve onunla sözü güzelleştirmektir.⁷⁰⁷ Tabii olarak iktibas denince ilk akla gelen Kur’an ayetlerinden veya kelimelerinden istifade etmektir. Nebevî belâgatte bu anlamdaki iktibas türüne çok rastlanır.

Bu hutbede peygamberimiz ayet olduğunu beyan etmeksizin Tevbe Suresinin 36’ncı ve 37’inci ayetlerine yer vermiştir.

Veda Hutbesinde sunulan değerler manzumesi evrensel bir hüviyet taşımaktadır. Çünkü Hz. Muhammed (s.a.v.) hutbesini irad ederken sözlerini sadece Araplara münhasır kılmamış, yakın çevre ile uzak çevre arasında herhangi bir fark gözetmemiş aksine, fikirlerini bütün beşeriyeti kucaklayacak tarzda sunmuştur. O anda bulunan fertlere veya topluma verilmek istenen mesaj daha sonra gelecek olan nesil ve toplumlara verilmek istenen fikirlerle paralellik arz etmektedir. Zaman ve mekân mefhumuna bağlı olmayan bu fikirler her zaman tazeliğini ve güncelliğini koruyabilen bir özelliğe sahiptir. Bundan dolayı gerek bireylere ve gerekse topluma yönelik ifade ve fikirlerde evrenselliğin mevcut olduğu görülmektedir.

⁷⁰⁵ et-Taftazannî, s. 306-308.

⁷⁰⁶ Falih, Erişim Tarihi: 05. 09. 2011, <http://uqu.edu.sa/page/ar/87886>.

⁷⁰⁷ *Mu’cemu’l-Mustalahâtu’l-Belâğiye ve Tatavvuruha*, I, 270.

Sonuç olarak Veda hutbesinde, geçmişten süregelen ve devam edecek olan beşeriyetin saadeti için gereken temel prensipler ana hatlarıyla kısa ve özlü bir şekilde ifade edilmiştir.⁷⁰⁸

2.9.2. Hz. Peygamber'in Huneyn Savaşından Hemen Sonra Verdiği Hutbe

Hz. Muhammed (s.a.v.), Huneyn savaşında elde edilen ganimeti Kureyşin de içinde bulunduğu Arap kabilelerine dağıtmıştı. Ganimetten kendilerine pay verilmeyen Ensar grubu bu durumdan rahatsız olmuş ve bu konuda Hz. Peygamberi töhmet altında bırakacak şekilde kendi aralarında dedikodu yapmaya başlamışlardı. İş, Peygamberimizin kendi kabilesi olan Kureyş'i kayırdığını söyleyecek noktaya vardı. Bazı gençler: “*Kılıçlarımızdan hâlâ onların kanı damlamaktadır.*”⁷⁰⁹ dediler. Bazıları rahatsızlıklarını ifade eden şiirler inşad edecek kadar içleri kederle doldu.⁷¹⁰ Ensar'dan Sa'd b. 'Ubade, Peygamberimizin yanına giderek bu durumu kendisine şu sözlerle bildirdi:

“*Şu Ensar grubu senin bugün yaptığın ganimet dağıtımı konusunda, Senin kendi kabilene ve diğer Arap kabilelerine büyük miktarda paylar verdiğin halde kendilerine pay vermediğine dair içlerinde senin aleyhine kuşku taşımaktadırlar.*”

Hz. Peygamber: “*Bu konuda sen hangi düşüncesin? Ey Sa'd?*” diye sorar.

Sa'd: “*Bende kavimimden biriyim.*” şeklinde cevap verir.

Hz. Peygamber: “*O halde kavmini şu çadırda topla*” buyurdu.

Sa'd, Ensar topluluğunu söylenen mahalde toplar. Onlara katılmak isteyen Muhacirlere müsaade etmez. Durum kendisine bildirince peygamberimiz gelir ve Allah'a hamd ve senadan sonra onlara şöyle seslenir:⁷¹¹

“يا معشر الانصار: مقالة بلغتني عنكم، وجدتموها عليّ في انفسكم؟ ألم آتكم ضلّالا

فهداكم الله وعالة فأغناكم الله واعداء فألف الله بين قلوبكم.

⁷⁰⁸ *el-Edebu'l-İslâmi*, s. 147-149.

⁷⁰⁹ Müslim, *Kitabu'z-Zekât*, I, 733-736.

⁷¹⁰ İbn Hişam, *es-Siretu'n-Nebeviyye*, IV, 157-161; Ahmed b. Hanbel, III, 57; et-Taberî, *Târihu'r-Rusul ve'l-Mulûk*, III, 93-94; Benzer rivayetler için bkz. Müslim, *Kitabu'z-Zekât*, I, 733-736.

⁷¹¹ İbn Hişam, *es-Siretu'n-Nebeviyye*, IV, 160-161.

قالوا: "بلى، الله ورسوله أمن وأفضل"،

ثم قال: "ألا تحيوني يا معشر الانصار؟"

قالوا: "بماذا نجيبك يا رسول الله؟ الله ورسوله المنُّ و الفضل".

قال صلى الله عليه وسلم: "اما والله لو شئتم لقتلتم فلصدقتم ولصدقتم أتيتنا مكذبا فصدقناك

ومخذولا فنصرناك، وطريدا فأويناك وعائلا فأسيناك، أوجدتم يا معشر الانصار في أنفسكم في لعاعة من

الدنيا تألفت بها قوما ليسلموا، ووكلتكم إليّ إسلامكم، ألا ترضون

يا معشر الانصار أن يذهب الناس بالشاة والبعير وترجوا برسول الله إلى رحالكم؟ فولذي نفس

محمد بيده لو لا الهجرة لكنت امرا من الأنصار، ولو سلك الناس شعبا وسلكت الأنصار شعبا لسلكت

شعبا الأنصار، اللهم ارحم الأنصار و ابناء الأنصار وأبناء ابناء الأنصار".

قال: فبكي القوم حتى اخضلوا لحاهم، وقالوا: رضينا برسول الله قسما وحظا".

"Ey Ensar Topluluğu! Bana, içinizden kederlendiğiniz haberi ulaştı. Size geldiğimde yolunuzu şaşırmiş bir haldeyken Allah size doğru yolu göstermedi mi? Fakirken Allah sizi zenginleştirmede mi? Birbirinize düşman olduğunuz halde Allah kalplerinizi birleştirmede mi?"

Ensar Grubu: *"Evet. Allah ve Resûlu en büyük lütuf ve ihsan sahibidir."*

Hiz. Muhammed (s.a.v.): *"Bana karşılık vermeyecek misiniz? Ey Ensar Topluluğu!"*

Ensar Grubu: *"Sana ne cevap verelim ya Resûlullah? Lutuf ve kerem yalnız Allah'a ve O'nun elçisine aittir."*

Hiz. Muhammed (s.a.s): *"Fakat eğer isteseydiniz şöyle diyebilirdiniz, bu durumda hem doğru söylemiş olurdunuz hem de benim tarafımdan muhakkak tasdik edilirdiniz: Yalanlanmış bir şekilde bize geldin de biz seni tasdik ettik. Horlanmış olarak geldin,*

sana yardım ettik. Kovulmuş olarak geldin, seni barındırdık. Fakir olarak geldin, malımızla destekledik.

Ey Ensar Topluluğu! Ben, yanımda sizi Müslümanlığınıza ve bağlılığınıza güvenirken, nefisleriniz insanları İslâm'a ısındırmak için verdiğim dünyanın yeşertisine mi meyletti?

Ey Ensar Topluluğu! İnsanlar, koyunlar ve develerle giderken siz Allah'ın Resûlüyle yurdunuza dönmekten razı değil misiniz? Muhammed'in canı elinde olan Allah'a yemin olsun ki, eğer hicretin fazileti olmasaydı muhakkak ben Ensar'dan olurum. Şayet bütün insanlar bir yöne, Ensar taifesi bir yöne giderse şüphesiz ben Ensar topluluğunun yolundan giderim. Rabbim! Ensar toplumuna, onların çocuklarına ve torunlarına rahmet eyle!"

Bunun üzerine Ensar topluluğu sakalları ıslanıp caya kadar ağlayarak dediler ki:

"Biz nasibimiz ve payımız olarak Resûlullah'a razı olduk"

Hutbede hatibin sahip olması gereken özellikleri Hz. Peygamber şu şekilde sergilemiştir:

1. Kararlılık ve Özgüven

Hutbeyi değerlendirirken esas ilgi alanımızı aydınlatacak ölçüde hutbenin öncesinde ve sonrasında meydana gelen olayları hatırlatmakta fayda vardır. Peygamberimiz, Huneyn savaşından sonra elde edilen ganimetleri dağıtırken, kalplerini İslâm'a ısındırmak için, henüz yeni Müslüman olmuş Arap kabile mensuplarına, özellikle de hayatı boyunca İslâm'la mücadele etmiş ve dünya malına düşkün Kureys mensuplarına öncelik vermiştir. Aralarında Ebû Sufyan, onun oğlu Muaviye ve Safvan b. Umeyye'nin bulunduğu Mekke ileri gelenlerine yüzer deve pay vermişti.⁷¹² Yeni Müslüman olanlar, ganimet için büyük bir çaba ve gayret sarf ediyorlardı. Öyle ki bazıları, ganimetten daha fazla pay alabilmek adına Allah'ın peygamberini adaletsizlikle suçlayacak, cübbesini çekiştirecek kadar kaba ve saygısız davrandılar.⁷¹³ Hz. Peygamber, onların bu kaba ve saygısız tutumlarına rağmen kendilerine ganimetten pay

⁷¹² İbn Hişam, *es-Siretu'n-Nebeviyye*, I, 151.

⁷¹³ İbn Hişam, *es-Siretu'n-Nebeviyye*, IV, 149-156; Muhammed Gazalî, *Fıkhu's-Sîre*, (4. Baskı), Trc. Rasûl Tosun, Risale Yayınları, İstanbul, 2008. s. 187-192; el- Safiyyu'r-Rahman el-Mubârekfûrî, *er-Rahîku'l-Mahtûm*, Daru'l-Ma'rife, Beyrut 2007, s. 396-398.

vermeye devam etti. İlk etapta peygamberimizin bu tutumunu anlamakta güçlük çeken, aralarında Ensar'ın da bulunduğu samimi müminler, onun davranışını yadırgadılar. Buna rağmen O, "Muellefetu'l-kulub'a" ganimet dağıtımında özel muamele yapmaya devam etti. Kalplerinde imanın yerleştiği insanları ise, manevi zenginlikleriyle baş başa bırakmayı tercih etti.⁷¹⁴ Tutumunun doğruluğunu da gayet zarif bir lisanla onlara anlattı. O, sözünde ve davranışında metanetli ve kararlıydı. Konu ile alakalı olarak Kur'an-ı Kerim'de Allah Teâlâ şöyle buyurmaktadır:

"فِيمَا رَحْمَةٍ مِنَ اللَّهِ لَئِنْ لَمْ يَأْتِ الْكُفْرَانَ لَحَنَافٍ عَلَيْهِمْ وَلَوْ كُنْتَ فَظًّا غَلِيظَ الْقَلْبِ لَانْفَضُّوا مِنْ حَوْلِكَ فَاعْفُ عَنْهُمْ

وَاسْتَغْفِرْ لَهُمْ وَشَاوِرْهُمْ فِي الْأَمْرِ فَإِذَا عَزَمْتَ فَتَوَكَّلْ عَلَى اللَّهِ إِنَّ اللَّهَ يُحِبُّ الْمُتَوَكِّلِينَ"

*"O vakit Allah'tan bir rahmet ile onlara yumuşak davrandın. Eğer sen kaba, katı yürekli olsaydın, hiç şüphesiz onlar senin etrafından dağılıp giderlerdi. Artık sen onları affet; Onlar için Allah'tan bağışlama dile. İş konusunda onlarla müşavere et. Bir kere de karar verip azmettin mi, artık Allah'a tevekkül et (ona dayanıp güven). Şüphesiz Allah, tevekkül edenleri sever."*⁷¹⁵

2. Anlayış ve Samimiyet

Ensar'da meydana gelen şüphe, ganimet alıp alamamaktan ziyade kendilerinin İslâm'a hizmetleri konusundaki dereceleri ile ganimeti doğru orantılı görmelerimden kaynaklanıyordu. Hz. Peygamber, henüz Müslüman olmuş Araplardan gördüğü saygısız tutum karşısında sekiz yıldır kendisiyle birlikte her türlü fedakârlığa katlanan Ensar'ın üzüntülerinden kaynaklanan incitici tavırları karşısında en ufak bir sarsıntı yaşamadan onlarla samimi ve engin bir anlayışla meseleyi konuşmuştur. Bütün içtenliğiyle, onlarla empati kurarak düşündüklerini, hatta akıllarına bile gelmeyi bizzat kendisi açık bir şekilde ifade ederek onlara hitap etmiştir.

3. Hak ve Adalet Duygusu

Hz. Muhammed (s.a.s.)'in hicretiyle Medine, Arap yarımadasının merkezlerinden birisi haline geldi. Peygamberimiz, hicretinin Medinelilere neler kazandırdığını soru

⁷¹⁴ İbn Hişam, *es-Siretu'n-Nebeviyye*, IV, 155; Gazalî, s. 187-192; Safiyyu'r-Rahman el-Mubârekfûrî, *er-Rahîku'l-Mahtûm*, Daru'l-Ma'rife, Beyrut 2007, s. 396-398.

⁷¹⁵ Al-i İmrân Sûresi: 3/159.

cevap yöntemiyle ve belîğ bir üslûpla kendilerine anlattı. Ensar, dinledikleri yalın gerçekleri şu özlü sözle tasdik ettiler:

“*Evet. Allah ve Resûlu en büyük lütuf ve ihsan sahibidir.*”

Peygamberimizin hakikati vurgulamak adına sorduğu sorular, ilk etapta minnet duygusu oluşturmaya yönelik olduğu hissi uyandırabilir. Ancak sözün devamında muhataplarının en muarızının bile ancak aklına gelebilecek, kendisine yapılan iyilikleri de çok açık bir biçimde sayarak aralarındaki yakınlık ve fedakârlığı vurgulamak istediğini anlıyoruz. Resûlullah, üstün bir vefa duygusuyla hakkı hiç kimsenin aklında en ufak bir şüpheye yer bırakmayacak bir adalet anlayışı içerisinde anlatarak aralarındaki ortak duyguyu pekiştiriyor:

"اما والله لو شئتم لقلتم فلصدقتم ولصدقتم".

“*Fakat eğer isteseydiniz şöyle diyebilirdiniz bu durumda hem doğru söylemiş oludunuz hem de benim tarafımda muhakkak tasdik edilirdiniz...*”

Hatibe ve dinleyicilere güç veren bu ortak zemin ve tecrübe hak ölçüleri dâhilinde belirtildikten ve tasdik edildikten sonra iletişim elbette çok daha kolaylaşacaktır. Çünkü sözdeki yücelik dinleyiciler tarafından ağızlarından çıkmış gibi onlarda büyük bir coşku ve heyecan meydana getirir.⁷¹⁶ Peygamberimiz, bu yumuşak ve kadirşinas tutumuyla onlar adına soru sorması ve bunlara cevaplar vermesi kalplerdeki bütün şüpheleri izale eden bir kuvvete sahiptir.⁷¹⁷

Muhatap açısından hutbenin özelliklerini şöyle izah etmek mümkündür:

1. Muhatabı Tanımak ve Ona Değer Vermek

Peygamberimizin hitap ettiği kişiyi tanıma prensibine daha önce değinmiştik. Bu hutbe için Ensar’ı toplamakla görevlendirdiği Sa’d b. ‘Ubade’ye hutbe mahalline onlardan başka kimseyi almamasını tembihlemiştir. Kendisi de hitap için gittiğinde: “*Aranızda sizin dışınızda kimse var mı?*” sorusunu sorar ve Ensar’dan başka kimsenin olmadığından emin olduktan sonra konuşmasına başlar.⁷¹⁸ Çünkü bu hutbede onlara

⁷¹⁶ Platon-Longinos, *Siyaset ve Retorik*, haz. Ahmet Aydoğan, İz Yayıncılık, İstanbul 2003, s. 113.

⁷¹⁷ Hasan Cad, *el-Belâgatü'n-Nebevîye ve Eseruha fi'n-Nufûs*, Erişim Tarihi: 20. 09. 2012, <http://www.alifita.net/Fatawa/FatawaDetails.aspx?View=Page&PageID=770&PageNo=1&BookID=2>

⁷¹⁸ Müslim, *Kitabü'z-Zekât*, I, 733-736.

mahsus bir konu konuşulacaktı. Allah'a hamd ve senadan sonra dinleyicilerini tanımlayan ve onları onurlandıran,

"يا معشر الانصار!"

"*Ey Ensar Topluluğu!*" nidasıyla başladığı konuşması boyunca bu ifadeyi tekrarlamıştır. Onların faziletlerini sayarak İslâm'a bağlılıkları ve sadakatleri sebebiyle kendi yanındaki konumlarını ve değerlerini onlara hatırlattı ve bu konuma uygun olarak onlara hitap etti.

2. Muhataplarını Toplamak

Peygamberimiz, sözlerinin ve duygularının daha iyi anlaşılması amacıyla sağlıklı ve samimi bir iletişim ortamı oluşturmak için Ensar'ın bir çadırda toplanmasını ister. Dinleyicilerin toplu bir şekilde durması hatibin duygularını daha coşkulu bir şekilde onlara aktarmasına yardımcı olduğunu hatırlamakta fayda vardır.⁷¹⁹ Sadece Ensar'ın ileri gelenlerini değil, bu hutbenin îradına neden olan kuşku ve üzüntüyü taşıyan genç ve yaşlı herkesi bu mekânda bir araya getirir. Diyalogun sıhhatine zarar verecek veya yanlış anlamalara mahal verebilecek farklı hiç kimsenin o ortamda bulunmasına izin vermemiştir.⁷²⁰

Hutbeye baktığımızda edebî açıdan da oldukça zengin olduğunu görmekteyiz. Hutbenin edebî özelliklerinin tespitini şu şekilde yapmak mümkündür:

1. Güzel Başlamak

Başarılı bir hutbenin en belirgin özelliklerinden birisinin etkileyici bir başlangıç olduğunu daha önce ifade etmiştik. Hutbeye güçlü bir girişin şartları şüphesiz konuya, yere ve muhatapların durumuna göre kısacası muktazay-ı hale göre değişiklik gösterebilir. Peygamberimiz, genellikle yaptığı gibi Allah'a hamd ve senadan sonra muhataplarının aklını, duygularını ve vicdanını harekete geçiren çarpıcı sorularla hitabına başlamaktadır. Muhataplarının sorularda dile getirdiği hakikatlerle buluşmasını sağladığı gibi onların geçici hayal kırıklığından uyanmalarına neden olur. Hz Muhammed (s.a.s.), bir kısmının cevaplarını bizzat kendisinin verdiği sorularla son derece kibar bir şekilde Ensar'ın taşıdığı duygu ve kuşkuların aralarındaki sağlam

⁷¹⁹ Carnegie, s. 128.

⁷²⁰ Müslim, *Kitabü'z-Zekât*, I, 733-736

bağlara karşı bir vefasızlık olduğunu da ihsas ediyor. Zira akli başında hiçbir mimin peygamberin vesilesiyle hidayete ulaştığını ve Medine halkının kendi aralarındaki kin ve düşmanlığın bittiğini, daha önce sıradan bir şehirken İslâm devletinin makarrı saltanatı olduğunu tasdik edecektir. Böylece bu sorular ve cevaplar daha sonra söylenecek önemli fikirler için onları tamamen hazırladığını görmekteyiz. Unutmamalı ki, hatibin dinleyiciler tarafından ortaya çıkması muhtemel soruları doğal bir biçimde ortaya koyarak onlara cevap vermesi hitabetin ikna gücünü ve yüceliğini pekiştirir.⁷²¹

2. Güzel Bitirmek

Başarılı bir hutbeyi sonlandıran söz veya sözler dinleyicilerin aklında uzun süre kalabilecek düzeyde çarpıcı ve veciz olmalıdır. Bu hutbenin son sözlerine baktığımızda peygamberimizin yalnız Ensar'ın şüphesini gidermekle iktifa etmediğini görmekteyiz. Onlara yaptığı dua, orada mevcut olanları kapsayacak şekilde bütün Ensar'a hatta onların çocukları ve torunlarını da içine almaktadır. Hz. Muhammed (s.a.v.), sadece Ensar'ı değil onların çocuklarını ve torunlarını da sevdiğini göstermektedir. Peygamberin duası onlara sükûnet ve sekînet bahşetmiştir.

"... وَصَلَّ عَلَيْهِمْ إِنَّ صَلَاتَكَ سَكَنٌ لَهُمْ وَاللَّهُ سَمِيعٌ عَلِيمٌ"

"...*Ve onlar için dua et. Çünkü senin duan onlar için sükûnettir (Onların kalplerini yatıştırır.) Allah, hakkıyla işitendir, hakkıyla bilendir.*"⁷²²

Duadan hemen önce Ensar hakkındaki sözü de kalplere nakşolabilecek kadar onurlandırıcıdır:

"ولو سلك الناس شعبا وسلكت الأنصار شعبا لسلكت شعبا الأنصار."

"*Şayet bütün insanlar bir yöne, Ensar taifesi bir yöne giderse şüphesiz ben Ensar topluluğunun yolundan giderim.*"

Bu sözler başta Ensar olmak üzere ona şahit olan Enes b. Malik tarafından gelecek nesillere aktararak ölümsüzleştirilmiştir.

3. İkna Gücü ve Yüksek Fikirler

⁷²¹ Platon-Longinos, *Siyaset ve Retorik*, s. 139.

⁷²² Tevbe Sûresi: 9/103.

Aristo'ya göre hitabetin üç sacayağından birincisi, tasdiki hedefleyen ikna faaliyeti ve buna bağlı olarak delillerle fikirler oluşturabilmektir. İkincisi, bu doğrultuda gelişen bir dil ve üslûp inşasıdır.⁷²³ Bu açıdan hutbeye baktığımızda şunu görürüz. Hz. Peygamber dinleyicilerinin aklına, kalbine, duygularına en güzel hitabet ve belâgat unsurlarını kullanarak hitap etmektedir. Oldukça veciz bir konuşmayla onların kuşkularını izale etmekte ve gönüllerini kazanmaktadır.

Ensar'ı endişelendiren ve öfkeliendiren iki ana saik vardır:

Ganimetten pay almayı, manevi konumun ve peygambere yakınlığın bir yansıması olarak değerlendirmeleri ve Peygamberimizin Kureyş mensuplarına ganimetten yüksek pay vermesini, onun tekrar Mekke'ye yerleşebileceğinin bir işareti olarak değerlendirmeleridir.⁷²⁴

Hız. Muhammed (s.a.s.), ilk düşüncelerinin yersizliğini, fazla ganimetin kalpleri İslâm'a ısındırılmaya muhtaç kişilere verildiğini, sadakatleri ve manevi dereceleri yüksek olanların buna muhtaç olmadığını belirttikten sonra Ensar'ın yararlıklarını sayar.

İkinci endişenin geçersizliğini de şu muhteşem benzetmeyle anlatır:

"يا معشر الانصار أن يذهب الناس بالشاة والبعير وترجوا برسول الله إلى رحالكم؟"

"Ey Ensar Topluluğu! İnsanlar, koyunlar ve develerle giderken siz Allah'ın Resûlüyle yurdunuza dönmekten razı değil misiniz?"

Böylece kalplerindeki öfke, keder ve kuşkuları kökünden söküp aldı. Bu başarısının en açık göstergesi, muhataplarının sözün sonunda sakalları ıslanına kadar ağlamaları ve şöyle demeleridir:

"رضينا برسول الله قسما وحظا".

"Biz nasibimiz ve payımız olarak Resûlullah'tan razı olduk".

⁷²³ Aristo, *el-Hitâbe*, (Arapça Çev. Abdurrahman Bedevi), Daru'l-Kalem, Beyrut 1979, s. 181.

⁷²⁴ Hasan Câd, Erişim Tarihi: 20. 09. 2011, <http://www.alifta.net/Fatawa/FatawaDetails.aspx?View=Page&PageID=770&PageNo=1&BookID=2>

Buradaki ikna çabasında, yüksek fikirler ve edebî üslubun yanında asıl etkili olan hiç kuşkusuz peygamberimizin iman, sadakat, samimiyet, vefa, müminlere karşı engin şefkat ve merhamet gibi ahlâki faziletleridir.⁷²⁵

4. İstifham

Soru sormak, hatibin hâkimiyetini arttırdığı gibi dinleyenlerin zihinsel ve duygusal olarak konuya odaklanmasını sağlamaktadır. Böylece muhataplar, hitabın hedefi doğrultusunda yönlendirilmeleri kolaylaşmaktadır. Amaçlı olarak sorulan sorulara verilen ikna edici cevaplar, muhatapın konuyu daha net anlaması ve kalben mutmain olmasına yardımcı olmaktadır. Peygamberimiz, hutbenin başından itibaren birçok soru sormaktadır. Bu sorular, olumsuz karşılanması imkânsız olan sorulardır. Sadece kendisi adına değil muhatapları adına da adil bir biçimde hedefli sorular sorarak cevaplarını da onların tasdikiyle bizzat kendisi vermektedir. Soru tekrarının ve sorularda oluşan mukabele ve ahengin, dinleyiciler üzerinde büyüleyici bir etki meydana getirdiği net bir biçimde anlaşılabilir.

"ألم آتكم ضللاً فهداكم الله وعالة فأغناكم الله واعداء فألف الله بين قلوبكم."

"Size geldiğimde yolunuzu şaşırmış bir haldeyken Allah size doğru yolu göstermedi mi? Fakirken Allah sizi zenginleştirmede mi? Birbirinize düşman olduğunuz halde Allah kalplerinizi birleştirmede mi?"

5. Kasem

Peygamberimizin söz ve üslûp özellikleri arasında Kasem'in(yeminin) önemi büyüktür. Bu hutbede nebevî belâgatte sık rastladığımız bir kinayeli yemin ifadesi vardır:

"فولذي نفس محمد بيده"

"Muhammed'in canı elinde olan (Allah)'a yemin olsun ki..."

Bu yemin ifadesinde lafzatullah geçmemektedir. Onun yerine, *"Muhammed'in canı elinde olan"* kinayi ifadesiyle yaratan ve yaşatan Allah Teâlâ kastedilmektedir.

⁷²⁵ el-Beyyûmî, Muhammed Receb, *el-Beyanu'n-Nebevî*, Medâru'l-Vefa' el-Mansure, 1407/1987, s. 78.

2.10. SADRU'L-İSLÂM DÖNEMİ ÜNLÜ HATIPLERİ

Bu dönemin tanınan en önemli şahsiyeti şüphesiz Hz. Peygamber'dir. O, yapmış olduğu konuşmalarla insanları Allah'ın emirleri doğrultusunda hareket etmelerini istemiş ve şeytanın yolunu takip etmemeleri gerektiği hususunda birçok tavsiyede bulunmuştur. Yirmi üç yıllık süre zarfında birçok insanı ikna etmiş ve onları, kendisinin peygamber kılındığı dine iman etmelerini sağlamıştır.

Sadru'l-İslâm Dönemi, Arap hitabetinin altın çağı olup bu dönemde Hz. Peygamber'den sonra en büyük hatipleri başta Hz. Ali olmak üzere ilk dört halife, ordu kumandanları ve valilerdir.

2.10.1. Dört Halife ve Hutbeleri

2.10.1.1. Hz. Ebûbekir ve Hutbeleri

Hz. Ebûbekir Abdullah b. Ebî Kuhâfe Osman b. 'Âmir el-Kuraşî et-Teymî (ö. 13/634) ilk Müslümanlardan ve Hulefâ-yi Râşidîn'in ilkidir. Fil Olayı'ndan üç yıl kadar sonra Mekke'de doğmuştur. Annesi Ummu'l-Hayr Selmâ binti Sahr, Mekke döneminde Hz. Peygamber'in Erkam b. Ebu'l-Erkam'ın evinde bulunduğu sırada İslâmiyeti kabul etmiştir. Babası Ebû Kuhâfe, Mekke fethinden (8/630) hemen sonra oğlu Ebûbekir'in aracılığıyla müslüman olmuştur. Anne ve babasının mensup olduğu Teym kabilesinin soyu Murre b. Kâ'b da Hz. Peygamberin nesebiyle birleşir. Resûl-i Ekrem'den iki veya üç yaş küçük olan Hz. Ebûbekir kaynaklarda adından çok "Atîk" lakabıyla anılmıştır. "Güzel, soylu, eski, azat edilmiş" gibi manalara gelen bu lakabın ona annesi tarafından verildiği veya çok eskiden beri hayır yaptığı, yüzü ve ahlâkı güzel olduğu yahut da soyunda ayıplanacak bir husus bulunmadığı için atîk diye anıldığı rivayet edilmekle birlikte Hz. Peygamber'in. "*Sen Allah'ın cehennemden azat ettiği kimsesin*"⁷²⁶ şeklindeki iltifatına mazhar olduktan sonra bu lakapla anılmaya başlandığı bilinmektedir

Hz. Ebûbekir, fasih ve beliğ, hazır cevap, delili kuvvetli ve etkili bir hatiptir. Hz. Peygamber'in vefatından sonra Medine'de Sakife adlı yerde yaptığı konuşma bu hususu teyit etmektedir. Hz. Peygamber'in vefatını duyan ashab büyük bir şaşkınlık yaşamış, işin vahametinden korkmaya başlamışlardı. Bunun üzerine Hz. Ebûbekir, ne yaptığını bilmez bir durumda olan sahabelere;

⁷²⁶ Tirmizî, *Menâkıb*, 16.

"وَمَا مُحَمَّدٌ إِلَّا رَسُولٌ قَدْ خَلَتْ مِنْ قَبْلِهِ الرُّسُلُ أَفَإِنْ مَاتَ أَوْ قُتِلَ انْقَلَبْتُمْ عَلَى أَعْقَابِكُمْ وَمَنْ

يَنْقَلِبْ عَلَى عَقْبَيْهِ فَلَنْ يَضُرَّ اللَّهَ شَيْئاً وَسَيَجْزِي اللَّهُ الشَّاكِرِينَ"

"Muhammed, ancak bir peygamberdir. Ondan önce de peygamberler gelip geçmiştir. Şimdi O, ölür ya da öldürülürse, gerisin geriye (eski dininize) mi döneceksiniz? Kim (böyle) geri dönerse, Allah'a hiçbir şekilde zarar vermiş olmayacaktır. Allah, şükredenleri mükâfatlandıracaktır."⁷²⁷ ayetini okuyup halkın sakinleşmesini ve akli selimle karar vermesini sağlamıştır. İşte bu birkaç kelime ortaya çıkan karışıklığı teskine yeterli olmuştur.⁷²⁸

Hz. Ebûbekir söz söylemede büyük bir zevk sahibiydi ve sarf edeceği sözlerini dikkatli bir şekilde seçerdi. Hutbelerinin temel konusu dindir. Bunun yanında az da olsa siyasi olanları da vardır. Onun sözlerinde îcaz ve suhûlet esastır. Cümleleri genellikle kısa, kelimeleri de doğaldır. Sözlerinde seci', mukabele, iktibas, tıbak ve bera'at-ı istihlâl gibi sanatlar bulunmaktadır. Konuşmalarında Arap dilinin şaheseri olan Kur'an-ı Kerîm'den çok sayıda iktibaslar yapmıştır. Bundan dolayı iktibas, onun en çok kullandığı belagat sanatıdır.⁷²⁹

Hz. Ebûbekir'in tanınmış edip ve hatiplerin sözlerini gençliğinden beri dikkatle dinlediği, birçoğunu ezberlediği, bunları sık sık tekrarladığı ve ezberindeki şiirleri çok güzel okuduğu bilinmektedir. Hz. Peygamber, şairi Hassan b. Sabit'e Kureyş'in ensâbı konusunda ihtiyaç duyduğu bilgileri Hz. Ebûbekir'den öğrenmesini tavsiye ederdi. Hz. Ebûbekir'in şair olduğunu ileri sürenler de vardır. Hatta onun soyundan gelen Halvetî şeyhlerinden Mustafa el-Bekrî es-Sıddîkî'nin dedesinin sözlerinden bir divan derlediği de bilinmektedir.⁷³⁰

Abdulhay es-Sâlimi'nin "Eş'âru Ebî Bekri's-Sıddîk" adlı eseri Süleymaniye Kütüphanesinde bulunmaktadır(Nâfiz Pasa, nr. 443, vr. 32-52). Kasîde-i Burde'nin baş

⁷²⁷ Âl-i İmrân Sûresi: 3/144.

⁷²⁸ M. Reşit Özbahıççı, *Asr-ı Saadet ve Raşit Halifeler Döneminde Hitabet*, s. 69.

⁷²⁹ Tacettin Uzun, *Arap Dili ve Edebiyatında Hulefâ-i Rasidîn'in Hutbe ve Mektupları*, (Basılmamış Doktora Tezi), Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya, 1985, s. 71-72.

⁷³⁰ Hüseyin Elmalı, "Hitabet", *DİA*, XVIII. 158, İstanbul, 1998.

tarafında “Kasîde-i Ebî Bekri’s-Sıddîk (r.a)” başlığıyla yer alan bir sayfalık kaside (İstanbul, 1326) Osmanlı medreselerinde talebelere okutulurdu.⁷³¹

Hız. Ebûbekir’in irad ettiği hutbelerinden bazı örnekler verelim. İlk olarak Hız. Ebûbekir’in halife seçilmesinin ikinci gününde okumuş olduğu hutbeyi örnek verelim.

Müslümanların birinci halifesi olan Hız. Ebûbekir, halife seçilişinin ikinci gününde ‘Usâme ordusunu sevk etmek üzere hazırlıklarını tamamlayınca askere hitaben bir konuşma yapar. Bu konuşma cihada çağrı dediğimiz hutbe grubuna girmektedir. Müslümanların halifesi bu hutbede, üstlenmiş olduğu halifelik yükünün ne kadar büyük ve ağır bir yük olduğunun bilincinde olduğunu, insanların ahiret hayatı için ciddi bir hazırlık yapmaları ve üzerlerine düşen vazifeleri hakkıyla yerine getirmeleri gerektiğini veciz bir şekilde ifade etmektedir. Peygamberimizin vefatının ikinci gününde Hız. Ebûbekir’in munadisi halka şöyle bir çağrıda bulunur: “*Dikkat! ‘Usâme’nin ordusundan hiç kimse Medine de kalmayın, karargâha çıkıldı.*” Müslümanların halifesi hutbesini irad etmek için askerlerin önüne geçer, hutbesinde Allah’a hamdu sena ettikten sonra şöyle devam eder:⁷³²

"ياأيها الناس" إنما أنا مثلكم، وإني لا أدري لعلكم سئلكوني ما كان رسول الله يُطيق. إن الله اصطفى محمدا على العالمين، وعصمه من الآفات، وإنما أنا متبع، ولست بمبتدع، فإن استقيمت فتابعوني، وإن زغت فقوموني: وإن رسول الله قبض، وليس أحد من هذه الأمة يطلبه بمظلمة، ضربة سوط فما دونها، ألا وإن لي شيطانا يعتزني، فإذا غضبت فاجتنبوني لا أؤثر في أشعاركم وأبشاركم، ألا وإنكم تغدون وتروحون في أجل قد غيب عنكم علمه، فإن استطعتم ألا يمضي هذا الأجل إلا وأنتم في عمل صالح فافعلوا ولن تستطيعوا ذلك إلا بالله، فسابقوا في مهل آجالكم من قبل أن تُسلمكم آجالكم إلى انقطاع الأعمال، فإن قوما نسوا آجالهم، وجعلوا أعمالهم لغيرهم، فإياكم أن تكونوا أمثالهم، الجدد

⁷³¹ M. Reşit Özbahıçı, *Asr-ı Saadet ve Raşit Halifeler Döneminde Hitabet*, s. 73.

⁷³² et-Taberî, *Târihu’r-Rusul ve’l-Mulûk*, III, 223-224; Ahmet Zeki Safvet, *Cemheretu Hutabi’l-‘Arab*, I, 181.

الجَدِّ، والوُحَا الوِحا، والنَّجَاء النِّجَاء، فَإِنْ وراءكم طالبا حثيثا، أَجلا مَرَّةً سَريع، احذروا الموت واعتبروا بالآباء والأبناء والإخوان، ولا تَغِطُوا الأحياء إلا بما تَغِطُونَ به إلا الأموات".

“Ey İnsanlar! Şüphe yok ki ben de sizin gibi bir insanım. Bilmiyorum, belki de bana Resûlullah’ın (s.a.v.) güç yetirip yapabildiklerini bana teklif edeceksiniz. Hiç şüphesiz Allah, Muhammed’i(s.a.v.)seçerek âlemlere gönderdi, onu felaketlerden korudu. Ben, ancak benden önce var olan şeylere tabi olacağım, yeni şeyler getirecek değilim, eğer doğru yolda olursam bana uyunuz, şayet doğru yoldan çıkarsam beni düzeltiniz. Allah’ın Rasûlu’nün vefat ettiğiinden şüphe yoktur. Bu ümmetten hiç kimse onun bir kırbaç darbesi kadar veya daha az bir eziyet çekmesini istemez. Dikkatli olunuz, benim öfkeli bir zamanım vardır. Öfkelendiğim zamanda benden sakınınız. Dikkatli olunuz, sizden gizlenmiş olan ecelinize doğru sabah akşam koşuyorsunuz. Şayet eceliniz ise salih amel içinde iken yapabiliyorsanız bunu hemen yapınız. Bunu ancak Allah’ın yardımıyla yapabileceksiniz. O halde ecelleriniz sizi işten kesilme sonucuna teslim etmeden önce siz, bu zaman zarfında birbirinizle (iyilik yapmada) yarışınız. Zira ecellerini unutmuş ve işlerini başkaları için yapan bir topluluk olmaktan sakınınız. (Sizin için gerekli olan şey), çalışmak yine çalışmak, hızlı olmak yine hızlı olmak, seri olmak yine seri olmaktır. Çünkü arkanızdan sizi çabucak almak için hızla gelen bir ecel var. Ölüme karşı hazırlıklı olun, göçüp giden atalardan, oğullardan ve kardeşlerden ibret alın. Ancak ölümü arzuladığınız duygular gibi hayatı arzulayınız.”

Hiz. Ebûbekir’in(r.a.) hitabetinin daha iyi anlaşılabilmesi için irad ettiği hutbelerinden iki tane daha vermenin faydalı olacağı kanaatini taşımaktayız.

Hiz Ebûbekir, aşağıda metnini ve çevirisini vereceğimiz hutbede Allah Teâlâ’nın azametinden, onun sıfatlarından ve kudretinden bahsederek insanlara ahiret hayatını hatırlatmakta dolayısıyla onların iyi insan olmalarını, salih amel işlemelerini, nehyi ‘ani’l-munkirden sakınmalarını ve attıkları her adımın hesabını vereceklerini unutmamaları gerektiğini belirtmektedir. Hutbenin metni şöyledir:⁷³³

⁷³³ İbn ‘Abdi Rabbihî, ‘İkdu’l- Ferîd, IV, 151-152; Ahmet Zeki Safvet, Cemheretu Hutabi’l- ‘Arab, I, 184-185.

"الحمد لله، أحمدده، وأستعينه، وأستغفره، وأومن به وأتوكل عليه، وأستهدى الله بالهدى، وأعوذ به، من الضلالة والردى، ومن الشك والعمى، من يهد الله فهو المهتدى ومن يضل فلن تجد له وليا مرشدا، وأشهد أن لا إله إلا الله وحده لا شريك له، له الملك وله الحمد يحيى ويميت، وهو حي لا يموت، يُعز من يشاء، ويضل من يشاء بيده الخير، وهو على كل شىء قدير، وأشهد أن محمدا عبده ورسوله، أرسله بالهدى ودين الحق ليظهره على الدين كله ولو كره المشركون، إلى الناس كافة، رحمة لهم، وحجة عليهم والناس حينئذ على شر حال فى ظلمات الجاهلية، دينهم بدعة، ودعوتهم فرية، فأعز الله الدين بمحمد صلى الله عليه وسلم، وألف بين قلوبكم أيها المؤمنون، فأصبحتم بنعمته إخوانا، وكنتم على شفا حفرة من النار فأنقذكم منها، كذلك يبين الله لكم آياته لعلكم تهتدون. فأطيعوا الله ورسوله، فإنه قال عز وجل: (من يطع الرسول فقد أطاع الله ومن تولى فما أرسلناك عليهم حفيظا)

أما بعد أيها الناس: إني أوصيكم بتقوى الله العظيم فى كل أمر، وعلى كل حال، ولزوم الحق فيما أحببتم وكرهتتم، فإنه ليس فيما دون الصدق من الحديث خير، من يكذب يفجر، ومن يفجر يهلك، وإياكم والفخر، وما فخر من خلق من التراب، وإلى التراب يعود! هو اليوم حى، وغدا ميت، فاعملوا وعدوا أنفسكم فى الموتى، وما أشكل عليكم فردوا علمه إلى الله، وقدموا لأنفسكم خيرا تجدوه محضرا، فإنه قال عز وجل: (يوم تجد كل نفس ما عملت من خير محضرا وما عملت من سوء تود لو أن بينها وبينه أمدا بعيدا، ويحذركم الله نفسه والله رءوف بالعباد) فاتقوا الله عباد الله وراقبوه، واعتبروا بمن مضى قبلكم، واعلموا أنه لا بد من لقاء ربكم والجزاء بأعمالكم صغيرها وكبيرها، إلا ما غفر الله إنه غفور رحيم، فأنفسكم أنفسكم، والمستعان الله ولا حول ولا قوة إلا بالله، (إن الله وملائكته يصلون على النبي يا أيها الذين آمنوا صلوا عليه وسلموا تسليما) اللهم صل على محمد عبدك ورسولك، أفضل ما صلّيت

على أحد من خلقك، وزكنا بالصلاة عليه، وألحقنا به واحشرنا في زمرة، وأوردنا حوضه، اللهم أعنا على طاعتك، وانصرنا على عدوك".

“Hamd Allah içindir, O’na hamd eder, ondan mağfiret ister, ona inanır ve ona dayanırım. Allah’tan beni doğru yola iletmesini ister, sapıklıktan, düşüklükten, kuşku ve kötülükten ona sığınırım. Allah, kimi doğru yola iletirse o, doğru yolu bulmuştur. Kimi de sapıtırsa ona yol gösterecek bir müşid yoktur. Şehadet ederim ki, Allah’tan başka ilah yoktur, onun şeriki yoktur, mülk onundur, hamd onadır, o yaşatır ve öldürür. O ölmeyen bir diridir, dilediğini yüceltir, dilediğini de alçaltır. İyilik onun elindedir, onun her şeye gücü yeter. Yine şehadet ederim ki, Muhammed (s.a.v.) onun kulu ve resûludur. Müşrikler hoş görmeseler de Allah onu, insanlık âlemine bir rahmet ve delil olarak dinin tamamını ortaya koyması için hidayetle ve hak dinle gönderdi. O zamanda insanlar, Cahiliye karanlığında kötü bir halde idiler, dinleri bidat, davetleri yalandı. Bundan dolayı Allah, dinini Muhammed’le(s.a.v.) aziz kıldı, kalplerinizi birleştirdi. Ey Müminler! Bundan dolayı onun nimetleri sayesinde kardeş oldunuz. Oysaki siz, bir ateş çukurunun (cehennem) kenarındaydınız, sizi ondan O kurtardı. Belki hidayete erersiniz diye ayetlerini size böyle açıklar. Öyleyse Allah’a ve resûlune itaat ediniz. Zira Aziz ve Celil olan Allah şöyle buyuruyor: “Kim resûle itaat ederse Allah’a itaat etmiş olur. Yüz çevirene gelince, seni onların başına bekçi göndermedik.”⁷³⁴

Bundan Sonra, Ey İnsanlar! Her hal ve durumda sizin, Yüce Allah’tan korkmanızı, sevdiğiniz ya da sevmediğiniz şeylerde doğruluktan ayrılmamanızı tavsiye ederim. Çünkü doğru sözün dışında bir hayır yoktur. Yalan söyleyen doğru yoldan çıkar, doğru yoldan çıkan da helak olur. Övünmekten sakınınız, topraktan yaratılıp tekrar toprak olacak olan kişi nasıl övünür! O, bugün yaşayan yarın da ölüdür, öyleyse çalışınız ve kendinizi ölecek olanlardan sayınız. Siz, bilmediğiniz şeyin bilgisini Allah’a havale ediniz. Kendiniz için önceden iyilik gönderiniz ki onu Allah indinde hazır bulasınız. Zira Yüce Allah şöyle buyurmaktadır: “Her kesin iyilik olarak yaptıklarını da kötülük olarak yaptıklarını da karşısında hazır bulduğu günde (insan) isteyecek ki kötülükleri ile kendisi arasında uzun bir mesafe bulunsun. Allah kendisine karşı

⁷³⁴ Nisâ Sûresi: 4/80.

(gelmekten) sizi sakındırıyor. Allah, kullarına çok şefkatlidir.”⁷³⁵ Öyleyse Ey Allah’ın Kulları! Allah’tan korkunuz, onun emir ve yasaklarına riayet ediniz ve sizden önce gidenlerden ibret alınız. Rabbinize kavuşacağınız ve onun, küçük ve büyük işlerinize mutlaka karşılık vereceğini aklınızdan çıkarmayınız. Ancak Allah’ın bağışladıkları hariç, muhakkak ki O, bağışlayan ve merhametli olandır. Kendinize geliniz kendinize! Sadece Allah’tan yardım istenecektir, Allah’tan başka hiçbir güç ve kuvvet yoktur. “Allah ve melekleri, Peygamber’e çok salâvat getiririler. Ey Müminler! Siz de ona salâvat getirin ve tam bir teslimiyetle selam verin.”⁷³⁶ Ey Allahım! Yarattıklarına yaptığı merhametin en üstünü ile kulun ve Resûlun olan Muhammed’e (s.a.v.) salât eyle, ona salât getirmekle bizi tezkiye et, bizi ona ulaştır, bizi onun zümresinde haşır et, onun havuzundan bize su ver. Ey Allahım! Sana itaatte bize yardım et ve düşmanlarına karşı bizi muzaffer kıl.”

İkinci olarak vereceğimiz hutbe, Hz. Ebûbekir’in ‘Usâme b. Zeyd’e tavsiyelerde bulunduğu aşağıdaki hutbedir.

Hz. Peygamber (s.a.v) Bizans İmparatorluğunun üzerine göndermek üzere bir ordu hazırlamış, ordunun komutanlığına da ‘Usâme b. Zeyd’i (ö. 54/673) getirmişti. O sırada Peygamber Efendimiz hastalanmıştı, hastalığı tehlikeli bir boyuta ulaşınca sahabelerden bazıları, “Gönlümüz Hz. Peygamber’i (s.a.v) bu halde bırakıp gitmeye razı olmuyor, hastalığın neticesini bekleyelim.” şeklinde görüş beyan ettiler, bazıları da Hz. Peygamber’in (s.a.v) vereceği emirler doğrultusunda hareket etmeyi uygun gördüler. Bunun üzerine Hz. Ebûbekir, Peygamber Efendimizin emirleri doğrultusunda hareket etmenin her zaman hayır getireceğini söyleyerek ordunun hareket etmesinin gerekliliğini dile getirir.⁷³⁷ Hz. Ebûbekir, ‘Usâme b. Zeyd ve ordusunu Ubnâ⁷³⁸ adlı yere gönderirken orduya dönüp şu tavsiyelerde bulunmuştur:⁷³⁹

⁷³⁵ Âli İmrân Sûresi: 3/56.

⁷³⁶ Ahzâb Sûresi: 33/30.

⁷³⁷ Neşet Çağatay, Neşet- İbrahim Agâh Çubukçu , *İslam Medeniyetleri Tarihi*, Ankara, 1976, s. 3; Bulut, Mehmet, *Kelam Tarihi ve İtikadî Mezhepler*, İzmir, 2000, s. 90.

⁷³⁸ Ubnâ, Suriye’nin doğu taraflarında ve Muten’nin yakınında yer alır ve Zeyd b. Haris’in öldürüldüğü yerdir.

⁷³⁹ et-Taberî, *Târihu’r-Rusul ve’l-Mulûk*, III, 226-227; Ahmet Zeki Safvet, *Cemheretu Hutabi’l-‘Arab*, I, 187.

"يا أيها الناس: قفوا أوصيكم بعشر فاحفظوها عني، لا تخونوا، ولا تغلُّوا، ولا تغدروا، ولا تمثلوا، ولا تقتلوا طفلا صغيرا. ولا شيخا كبيرا ولا امرأة، ولا تقعروا نخلا ولا تحرقوه، ولا تقطعوا شجرة مثمرة، ولا تذبحوا شاة ولا بقرة ولا بعيرا إلا لمأكلة، وسوف تمرّون بأقوام قد فرّغوا أنفسهم في الصوامع فدعوهم وما فرّغوا أنفسهم له، وسوف تقدمون على قوم يأتونكم بآنية فيها ألوان الطعام، فإذا أكلتم منها شيئا بعد شيء، فاذكروا اسم الله عليها، وتلقون أقواما قد فحصوا أوساط رؤسهم، وتركوا حولها مثل العصائب، فاخفّوهم بالسيف خفقا، اندفعوا باسم الله."

"Ey İnsanlar! Durun, size on tane tavsiyede bulunacağım, söyleyeceklerimi dinleyip ezberleyiniz. İhanet etmeyin, kin tutmayın, ahdinizi bozmayın, oç almayın, küçük çocukları, yaşlıları ve kadınları öldürmeyin hurmalıkları köklemeyin, yakmayın, meyveli ağaçları kesmeyin, yemeniz haricinde koyun, sığır ve deve kesmeyin, mabetlerine sığınan topluluklar karşınıza çıkacak, onları ve gönül verdikleri inançlarını bırakın, onlara dokunmayın. İleride yine size çeşitli yemeklerle dolu kaplar getirecek olan topluluklara rastlayacaksınız, onlardan artarda yediğiniz zaman Allah'ın ismini zikrediniz, başlarının ortasını kazitan ve etrafını taç gibi bırakan topluluklarla karşılaşacaksınız, Allah'ın adıyla işe başlayarak onlara kılıç sallayınız."

2.10.1.2. Hz. Ömer ve Hutbeleri

Ebû Hafs Ömer b. el-Hattab el-Kuraşî (584-644), Sadru'l-İslâm Dönemi'nin Hz. Ebûbekir'den sonraki ikinci halifesidir. "Emîru'l-Muminîn" unvanını alan ilk halifedir.⁷⁴⁰ Hz. Peygamberin hicretini, ilk olarak hicrî tarih başlangıcı kabul eden, şehirleri kentleştiren, devlet idaresinde divanlar teşkil eden halifedir. Hz. Peygamberin (s.a.v.) viladetinden on üç sene sonra dünyaya gelmiştir. O, insanların en mantıklısı, ifade yönünden en beliği ve en doğrusu, aynı zamanda çok şiir söyleyeni ve en çok eleştiri yapanı idi.⁷⁴¹

Hz. Ömer, yaratılıştan hitabete yatkınlığı olan bir kimseydi. Bundan dolayı kabilesi kendisine kabilenin elçilik görevi verilmiştir. Net olmak, güçlülük ve tabililik

⁷⁴⁰ et-Taberî, *Târîhu'r-Rusul ve'l-Mulûk*, IV, 208.

⁷⁴¹ Ahmed el-İskenderî, *el-Vasît fi'l-Edebi'l-Arabî ve Târîhi*, Kahire, 1916, s. 111-112.

onun tabiatından olduğu için bu özellikler hitabetine de yansımıştır. Hz. Ömer de diğer halifeler gibi hutbelerini irad etmeden önce hazırlık yapardı. Tekellüf ve sunilikten hoşlanmayan Hz. Ömer, seci'nin de suni ve zoraki olanından hoşlanmamıştır.⁷⁴²

Dilin güzel ve hatasız konuşulmasını isteyen Hz. Ömer'in hutbelerinde en çok rastlanan edebî sanatlar; teşbih, seci' ve iktibastır. İfadeleri genellikle kesin ve sağlamdır. Hz. Ömer başta siyaset ve idare olmak üzere din, dünya, toplum, savaş ve askerlik gibi birçok konuda hutbe vermiştir.⁷⁴³

Cahiliye Devrinde Kureyş kabilesinin liderlerinden ve önde gelenlerindendi. Kabilesiyle diğer Arap kabileleri arasında çıkan savaşlarda, övünme ve benzeri durumlarda elçilik yapıyordu.

İslâm'ın davetinin başlangıcında Hz. Peygamber'in en büyük düşmanlarından biri iken Allah ona doğru yolu gösterdi de Müslüman oldu. Onun Müslüman olmasıyla İslâm dini daha da güçlendi. Hz. Peygamberle beraber savaşların tamamına katıldı. Resûlullah'ın vefatından sonra, ilk anda şoka giren Hz. Ömer, Hz. Ebûbekir'in etkili konuşması üzerine biraz teskin olmuş ve Hz. Ebûbekir'in halife olmasına destek vermiştir. Hz. Ebûbekir vefat edeceğini hissedince, kendi yerine onu uygun gördüğünü belirtmiştir. Halife seçildikten sonra devlet işlerini en iyi şekilde yerine getirmeye gayret sarf etmiştir. Hz. Ebûbekir'den kalan kamunun yararına olan işleri kararlılık ve üstün gayretiyle tamamlamıştır.⁷⁴⁴

Hz. Ömer'in hitabetini örneklendirmek için kendisinin irad ettiği hutbelere iki tanesini burada zikredeceğiz. Bunlardan ilki Hz. Ömer, hilafete geçtikten ve kendisine biat edildikten sonra minbere çıkıp yaptığı ilk konuşmada Araplarla alakalı olarak şu tespiti yapmıştır. O, hutbeyi irad etmek için minbere çıkar ve şöyle der:⁷⁴⁵

"إني قائل كلمات فأمنوا عليهن فكان، إنما مثل العرب مثل جمل أنف اتبع قائده فليظن قائده

حيث يقوده، وأما أنا فورب الكعبة لأحملنهم على الطريق."

⁷⁴² Tacettin Uzun, *Arap Dili ve Edebiyatında Hulefâ-i Rasidîn'in Hutbe ve Mektupları*, s. 72-73.

⁷⁴³ Tacettin Uzun, *Arap Dili ve Edebiyatında Hulefâ-i Rasidîn'in Hutbe ve Mektupları*, s. 74-75.

⁷⁴⁴ M. Reşit Özbalıkcı, *Asr-ı Saadet ve Raşit Halifeler Döneminde Hitabet*, s. 91.

⁷⁴⁵ Ahmet Zeki Safvet, *Cemheretu Hutabi'l-'Arab*, I, 211.

“Size bir kaç söz söyleyeceğim; bunları iyi belleyin. Arapların durumu ancak, sürücüsünün peşinden ayrılmayan (burnundan bağlı olduğu için) yaralı deveye benzer.Hâlbuki sürücüsünün kendisini nereye sürüp götürdüğüne bakmalıdır. Ben ise, Kâbe'nin rabbine ant olsun ki, elbette onları doğru yola sevk edeceğim”.

Bu hutbe siyasi içerikli bir hutbedir. Hz. Ömer bu hutbede Arapların, halifenin yanındaki konumlarını ve halifenin de kendilerine karşı vazifelerinin ne olduğunu dile getirmektedir. Ayrıca onların benimseyip seçtikleri siyasi metotlarının sınırını veciz bir şekilde belirlemektedir.

Hutbenin üslûbuna baktığımızda bu dönemin hutbeleri arasındaki en kısa ama bir o kadar da yüksek perdeden olan i'cazlı bir hutbe olduğu görülmektedir.

Hutbeye baktığımızda Hz. Ömer, konuşmasına hamdele ve salvele ile başlamadığını görmekteyiz. Hz. Peygamber'in yanında yer alan, onunla beraber savaş meydanlarında İslâm düşmanlarıyla savaşan, İslâmın terbiyesiyle terbiyelenen ve Müslümanlara halifelik gibi kutsal bir görevi yapan birinin hutbesine Allah'a hamd ve Hz. Peygamber'e salât ve selam getirmeyerek başlamış olması mümkün değildir. Kanaatimize göre bu hutbe ezberlenirken bir kısmı unutulmuş ve dolayısıyla kayıt altına alınmamıştır. Biz, Hz. Ömer'in diğer hutbelerine baktığımızda O, hutbelerini irad ederken sözlerine hamdele ve salvele ile başladığını görmekteyiz. Bu da bizim yukarıda söylemiş olduğumuz iddiamızı desteklemektedir. Öte yandan Sadru'l-İslâm Dönemi hatiplerinin sözlerine hamdele ve salvele ile başlaması bir gelenek hiline gelmişti. Hz. Ömer'in de bu geleneğin hilafına hareket edeceğini düşünmek makul bir düşünce değildir.

Hz. Ömer'in (r.a.) irad ettiği hutbelerinden bazı örnekler verelim.

Hz. Ömer halife seçildikten sonra minbere çıkıp halka hitaben bir konuşma yapar. Hutbesinde, Allah'a hamdu sena ettikten sonra dua içerikli bir hutbe irad eder ve halktan da kendisine eşlik etmelerini ve âmin demelerini ister. Hutbenin metni şöyledir:⁷⁴⁶

"يأيها الناس: إني داع فأمنوا،

⁷⁴⁶ İbn 'Abdi Rabbihî, *el-İkdu'l-Ferid*, IV, s. 156; Ahmet Zeki Safvet, *Cemheretu Hutabi'l-'Arab*, I, 213-214.

اللهم إني غليظ فليتي لأهل طاعتك، بموافقة الحق، ابتغاء وجهك والدار الآخرة، وارزقني الغلظة والشدة على أعدائك، وأهل الدعارة والنفاق، من غير ظلم مني لهم، ولا اعتداء عليهم، اللهم إني شحيح، فسخني في نوائب المعروف قصدا من غير سرف ولا تبذير ولا رياء ولا سمعة، واجعلني أبتغي بذلك وجهك والدار الآخرة،

اللهم ارزقني خفض الجناح ولين الجانب للمؤمنين، اللهم إني كثير الغفلة والنسيان، فألهمني ذكرك على كل حال وذكر الموت في كل حين.

اللهم إني ضعيف عن العمل بطاعتك، فارزقني النشاط فيها، والقوة عليها، بالنية الحسنة التي لا تكون إلا بعزتك وتوفيقك،

اللهم ثبتني باليقين والبر والتقوى، وذكر المقام بين يديك، والحياء منك، وارزقني الخشوع فيما يرضيك عني، والمحاسبة لنفسي، وإصلاح الساعات والحذر من الشبهات،

اللهم ارزقني التفكير والتدبر لما يتلوه لساني من كتابك، والفهم له، والمعرفة بمعانيه، والنظر في عجائبه والعمل بذلك ما بقيت، إنك على كل شيء قدير."

“Ey İnsanlar! Ben, şimdi dua edeceğim siz de âmin deyin.

Ey Allahım! Ben, sert mizaçlı biriyim, senin yüce zatını ve ahiret yurdunu arzu ettiğim için hakka uymam karşılığında beni, sana itaat edenlere karşı yumuşak başlı kıl, zulüm etmeden ve haddi aşmadan, düşmanlarına zalim ve münaфіklara karşı da bana şiddet ve metanet ihsan eyle.

Ey Allahım! Ben cimriyim, halka hizmet sırasında israf etmeden, döküp saçmadan, gösteriş ve şöhrete kaçmadan, adaletli olmak amacıyla beni cömert eyle. Bu insanlarda senin rızanı ve ahiret yurdunu bana arzulat. Ey Allahım! Müslümanlara karşı bana yumuşaklık, sükûnet ve vakar ihsan et.

Ey Allahım! Ben çok gafil ve unutkanım, bana her an seni zikretmeyi ve her zaman ölümü hatırlamayı ilham et.

Ey Allahım! Sana gerektiği gibi itaat etmekte zayıfım, samimi bir şekilde sana ibadet etmemde ancak senin izzet ve terfikinle var olan istek ve kuvveti bana nasip eyle.

Ey Allahım! İlmi yakın, iyilik ve takva ile huzurunda durmam gerektiğini hatırlamamda ve senden hayâ etmemde beni güçlü kıl. Senin razı olacağın şeylerde bana huşu ver, dürüst olmayı ve şüphelerden sakınmayı bana ihsan eyle.

Ey Allahım! Kitabından her ne okumuşsam onu ve onun gerçeklerini tefekkür etmeyi, anlamayı, anlamlarını bilmeyi, akıllara durgunluk veren bölümlerine bakmayı ve hayatta olduğum müddetçe de onunla amel etmeyi bana ihsan eyle. Şüphe yok ki, sen her şeye kadirsin.”

Hz. Ömer'in irad ettiği hutbelerinden bir başkası da şudur. Bu hutbede Emiru'l-Muminin olan Hz. Ömer, Allah'ın nimetlerini onun kullarına hatırlatmakta ve ona gerektiği gibi kulluk etme konusunda müminlere çeşitli uyarılarda bulunmaktadır. Hutbenin metni şöyledir: ⁷⁴⁷

"إن الله سبحانه وبحمده قد استوجب عليكم الشكر، واتخذ عليكم الحجج فيما آتاكم من كرامة الآخرة والدينا من غير مسألة منكم له، ولا رغبة منكم فيه إليه، فخلقكم تبارك وتعالى ولم تكونوا شيئاً، لنفسه وعبادته، وكان قادراً أن يجعلكم لأهون خلقه عليه، فجعل لكم عامة خلقه، ولم يجعلكم لشيء غيره، وسخر لكم ما في السموات وما في الأرض، وأسبغ عليكم نعمه ظاهرة وباطنة، وحملكم في البر والبحر، ورزقكم من الطيبات لعلكم تشكروا ثم جعل لكم سمعاً وبصراً، ومن نعم الله عليكم نعم عم بها بني آدم، ومنها نعم اختص بها أهل دينكم، ثم صارت تلك النعم خواصها وعوامها في دولتكم وزمانكم وطبقتكم وليس من تلك النعم نعمة وصلت إلى امرئ خاصة الا لو قسم ما وصل إليه منها بين الناس كلهم أتعبهم شكرها، وقدحهم حقها إلا بعون الله مع الإيمان بالله ورسوله، فأنتم مستخلفون في

⁷⁴⁷ et-Taberî, *Târihu 'r-Rusul ve 'l-Mulûk*, IV, 216-217; Ahmet Zeki Safvet, *Cemheretu Hutabi 'l-'Arab*, I, 215-216.

الأرض، قاهرون لأهلها، قد نصر الله دينكم، فلم تصبح أمة مخالفة لدينكم إلا امتان، أمة مستعبدة للإسلام وأهله، يتجرون لكم تستصفون معاشهم وكدائحهم ورشح جباههم وعليهم المئونة ولكم المنفعة، وأمة تنتظر وقائع الله وسطواته في كل يوم وليلة، قد ملأ الله قلوبهم رعبا، فليس لهم معقل يلجئون إليه، ولا مهرب يتقون به، قد دهمتهم جنود الله عز وجل، ونزلت بساحتهم مع رفاغة العيش، واستفاضة المال، وتتابع البعوث، وسدّ الثغور بإذن الله في العافية الحليلة العامة، التي لم تكن هذه الأمة على أحسن منها مذ كان الإسلام، والله المحمود مع الفتوح العظام في كل بلد، فما عسى أن يبلغ مع هذا شكر الشاكرين، وذكر الذاكرين، واجتهاد المجتهدين، مع هذه النعم التي لا يحصى عددها، ولا يقدر قدرها، ولا يستطيع أداء حقها، إلا بعون الله ورحمته ولطفه، فنسأل الله الذي لا إله إلا هو، الذي أبلانا هذا، أن يرزقنا العمل بطاعته، والمسارة إلى مرضاته. فاذكروا عباد الله بلاء الله عندكم، واستتموا نعمة الله عليكم، وفي مجالسكم مثني وفرادى فإن الله عز وجل قال لموسى (أخرج قومك من الظلمات إلى النور وذكرهم بأيام الله) وقال لمحمد صلى الله عليه وسلم: (واذكروا إذ أنتم قليل مستضعفون في الأرض) فلو كنتم إذ كنتم مستضعفين محرومين خير الدنيا على شعبة من الحق تؤمنون بها وتستريحون إليها مع المعرفة بالله ودينه، وترجون بها الخير فيما بعد الموت لكان ذلك، ولكنكم كنتم أشد الناس معيشة، وأعظم الناس بالله جهالة. فلو كان هذا الذي ابتلاكم به لم يكن معه حظ في دنياكم غير أنه ثقة لكم في آخرتكم، التي إليها المعاد والمنقلب، وأنتم من جهد المعيشة على ما كنتم عليه، كنتم أحرى أن تشحوا على نصيبكم منه، وأن تظهروه على غيره فبله ما أنه قد جمع لكم فضيلة الدنيا، وكرامة الآخرة، أو لمن شاء أن يجمع له ذلك منكم، فإذكركم الله الحائل بينكم وبين قلوبكم إلا ما عرفتم حق الله فعملتم له، وقسرتم أنفسكم على طاعته، وجمعتم مع السرور بالنعم خوفا لزوالها ولانتقالها ووجلا من

تحويلها فإنه لا شيء أسلب للنعمة من كفرانها وإن الشكر أمن للغير ونماء للنعمة واستحلاب للزيادة، وهذا لله على من أمركم ونهيكم واجب."

“Şüphesiz ki bütün noksanlıklardan münezzehtir olan ve kendisine hamd edilen Allah, sizin üzerinize kendisine şükretmenizi gerekli kılmıştır. O, sizden herhangi bir karşılık beklemeden ve sizin talebinizle de olmaksızın bahşetmiş olduğu dünya ve ahiret nimetleri konusunda önünüze deliller koydu. Aziz ve Celal sahibi olan Allah, siz hiçbir şey değilken sizi kendisine ibadet etmeniz için yarattı. Sizleri kendisinin en basit yarattıkları içinde yaratma gücü var iken yarattıklarının tamamını sizler için yarattı ve sizleri de sadece kendisi için yarattı. Göklerde ve yerde olanların hepsini sizin istifadenize sundu. Aşikâr ve gizli muhtaç olduğunuz nimetlerin tamamını sizlere sundu, karada ve denizde sizlere seyahat etme imkânını verdi, belki ona şükredersiniz diye sizlere temiz ve lezzetli olan yiyecekleri ihsan etti. Sonra, size işitmeniz için kulak ve görmeniz için de göz verdi. Allah'ın âdemoğullarına verdiği nimetleri size de vermiştir. Onlardan bir kısmı da, sizin dininizin tabirlerine tahsis ettiği nimetlerdir. Sonra bu nimetlerin gerek özel ve gerekse genel hepsi sizin devletinize, zamanınıza ve tabakanıza intikal etti. Bu nimetlerden, özellikle bir kişiye ulaşan pay bütün insanlar arasında taksim edilecek olsaydı Allah'a ve onun Resûlune imanla birlikte Allah'ın yardımı olmaksızın onun şükürünü eda etmek onları yoracaktı, onun hakkını yerine getirmek ise onlara ağır gelecekti. Siz ise Allah'ın yeryüzündeki halifelerisiniz, insanların hâkimlerisiniz, Allah da dininize yardım etmiştir. İki milletten başka sizin dininize muhalif bir grup olmamıştır.

Birincisi; İslâm ve Müslümanlar için köleleştirilmiş olan gruptur. Onlar sizin namınıza ticaret yaparlar, siz onların kazançlarını, gayret ve alın terlerini temiz olanını alırsınız. Meşakkati onların menfaati sizindir.

Birisi de her gün ve her gece Allah'ın ordularını çarpışma ve üstünlüğüne bakarak Allah'ın kalplerini korku doldurduğu bir gruptur. Onların sığınacakları ne bir kaleleri, korunacakları ne bir sığınakları vardır. Allah'ın (c.c.) orduları onları ablukaya aldı. Allah'ın izniyle bol erzak ve mühimmat bulunması, art arda müfrezeler gelmesi ve limanların tutulmuş olmasına rağmen, İslâm'ın zuhurundan beri bu milletin daha

güzelini görmediği genel ve üstün bir emniyet içinde oldukları halde Allah'ın orduları onların arazilerine girdi.

Büyük fetihlerle her belde de Allah'a hamd edilir. Fakat buna rağmen, bu sayısız ve paha biçilmez ve Allah'ın rahmet, lütuf ve inayeti olmadıkça hakkı ödenemeyecek nimetler yanında, şakirlerin şükürü, zakirlerin zikri ve çalışanların çalışmasının kemale ulaştığı söylenmez. Bizi bununla imtihan eden, kendisinden başka tanrı olmayan Allah'tan dilerim ki, bize kendisine itaat ile çalışmak ve rızasına koşmak ihsan eylesin. Öyleyse, Ey Allah'ın Kulları; Allah'ın nezdinizdeki imtihanını hatırlayın. Her oturduğunuzda birer ikişer olmak üzere Allah'ın üzerindeki nimetini tamamlamasını isteyin. Zira Allah (c.c.) Musa'ya (a.s.) şöyle hitap etti: “Kavmini karanlıklardan aydınlığa çıkar ve onlara Allah'ın (geçmiş milletleri cezalandırdığı) günlerini hatırlat.”⁷⁴⁸ Hz. Muhammed'e (s.a.v.) şöyle hitap etti: “Ve yeryüzünde az sayıda olduğunuz ve hakir gördüğünüz zamanları hatırlayın.”⁷⁴⁹ Eğer, zayıf sayıldığınızda, inandığınız Allah'ı ve dinini bilmeden müsterih olduğunuz ölümden sonraki hayatta da kendisiyle hayır dilediğiniz hakkın bir ölümünden dolayı dünyanın iyiliklerinden mahrum olsaydınız, bu olurdu. Fakat siz, insanların en kazançlısı, Allah'ı bilmekte ise en cahiliydiniz. Sizi kendisiyle imtihan ettiği bu olsaydı, bunun yanında sizin dünyada bir nasibiniz olmazdı. Şu kadar var ki, dönüp varacağınız yer olan ahirette O, sizin için bir güven kaynağıdır. Hâlbuki şu anda geçim kaynağı içindediniz. Bundan nasibinizi alabilir ve bunu başkalarına da gösterebilirsiniz. Bırakın sizin için ve sizden, dileyenler için dünya üstünlüğü ve ahiret iyiliğini birleştiren şeyleri ancak hakkını bildiğiniz, onun için çalışıp nefesinizi ona itaate mecbur ettiğiniz sonra eriyip gitmesinden korkup değişmesinden dolayı sevinçle nimetleri topladığınız müddetçe sizinle kalpleriniz arasına girmeyecek olan Allah'ı size hatırlatırım. Zira nimeti, küfran'ı nimetten daha fazla alıp götüreren hiçbir şey yoktur. Şükür, çeşitli hadiseler için bir emniyet, nimetler içinde çoğalma vesilesi ve artış sebebidir. İşte Allah'ın üzerimde bulunan size karşı emir ve yasakları benim için bir görevdir.”

2.10.1.3. Hz. Osman ve Hutbeleri

Osman b. ‘Affân b. Ebi el-‘Âs b. Umeyye b. ‘Abdi’ş-Şems b. ‘Abdimenâf el-Kuraşî el-Emevî (ö. 35/656), Hulefâ-i Raşidîn’in üçüncüsüdür. İlk Müslüman

⁷⁴⁸ İbrahim Sûresi: 14/5.

⁷⁴⁹ Enfa Sûresi: 8/26.

olanlardandır. Hz. Peygamber'in doğumundan altı yıl sonra doğmuştur. Farklı okumaya müsait Kur'ân-ı Kerîm nüshalarını Kureyş lehçesi üzerinde cem' etti, ardından bunu çoğaltarak önemli merkezlere birer nüsha olarak gönderdi. Mekke'nin en zenginleri arasında sayılıyordu. Büyük servetini İslâm'ı desteklemek ve mücahitleri teçhiz etmek için Allah yolunda sarf etti. Peygamberimizle bütün gazvelere katıldı. Bedir'e ise Efendimizin izniyle katılmadı. Çünkü hanımı yani Hz. Peygamber'in kızı Rukiye ölüm döşeginde idi. Allah Resûlu, katılamamasına rağmen ona Bedir savaşında ganimetten bir hisse kendisine ayırdı.

Hz. Ömer, vefatından önce, halifeyi seçmesi için Hz. Osman'ın da aralarında bulunduğu altı kişiyi görevlendirdi. Hilafet şurası da Hz. Osman'ı seçti. Hz. Ömer'in başlattığı savaşları tamamladı. Altı yıllık hilafeti döneminde herhangi bir karışıklık çıkmadı. Ancak ondan sonra Mısır ve Irak'a yerleşmiş olan bazı bedevîler, bölgelerin valiliklerine, ehliyetlerine ve halifenin güvenine ve tavsiyesine bakılmaksızın akrabalarını tercih ediyor gerekçesiyle Hz. Osman'a saldırdılar. Medine'de evini kuşattılar ve onu muhasara altına aldılar. H.35 yılında Kur'ân okurken müminlerin halifesini şehit ettiler. Onun şehit edilmesi, Müslümanlar arasındaki ayrılığın, hilafet makamına saldırma cüretinin ve halifelerin öldürülüp onlara karşı çıkılmasının başlamasına sebep olmuştur.⁷⁵⁰

Hz. Osman, halifelerin belâğlerinden biri ve onların lafız bakımından en vecizi, mana yönünden en sağlam görüşlüsü ve ifadesi en kolay olanı olarak kabul edilmiştir.⁷⁵¹

Hz. Osman, dikkate değer bir utanma duygusuna sahip olduğundan diğer iki arkadaşı Hz. Ebûbekir ve Hz. Ömer'den fesahat ve beyanda bir derece aşağı idi. Ondaki bu utanma duygusu onun birçok konuşmasına mani olmuş ama belagatına mani olmamıştır. Hutbelerinde hiçbir yapmacıklık emaresi bulunmayan bir doğallık, kısa ve özlü cümlelerin yanında; tıbak, mukabele, teşbih, seci' ve bera'at-ı istihlâl sanatları görülmektedir.⁷⁵²

Hz. Osman'ın, bi'atten sonra irat ettiği ilk hutbesi şu şekildedir.⁷⁵³

⁷⁵⁰ M. Reşit Özbahıççı, *Asr-ı Saadet ve Raşit Halifeler Döneminde Hitabet*, s. 125.

⁷⁵¹ Ahmed el-İskenderî, *el-Vasîfî'l-Edebi'l-Arabî ve Târîhi*, s. 113.

⁷⁵² Tacettin Uzun, *Arap Dili ve Edebiyatında Hulefâ-i Rasidîn'in Hutbe ve Mektupları*, s. 75-76.

⁷⁵³ et-Taberî, *Târîhu'r-Rusul ve'l-Mulûk*, IV, 422; Ahmet Zeki Safvet, *Cemheretu Hutabi'l-'Arab*, I, 271.

"أما بعد: فإني قد حُمِلْتُ وقد قبلْتُ، ألا وإيَّيَّ متَّبِع، ولست بمبتدِع، ألا وإن لكم علي بعد كتاب الله عز وجل، وسنة نبيه صلى الله عليه وسلم ثلاثاً: اتِّبَاعٌ من كان قبلي فيما اجتمعتم عليه وسنَّتكم، وسُنَّةٌ أهل الخير فيما لم تستوا عن مألأ، والكفَّ عنكم إلا فيما استوجبتم. ألا وإن الدنيا خضرةٌ قد شُهِيتْ إلى الناس، ومال إليها كثير منهم، فلا تركنوا إلى الدنيا، ولا تثقوا بها، فإنها ليست بثقة، واعلموا أتها غير تاركةٍ إلا منتركها."

"Bana bir görev verildi, ben de onu kabul ettim. Ben, benden öncekilerin yolundan gideceğim, icraatımda aziz ve celil olan Allah'ın Kitabı ve Resûlullah'ın sünnetinden sonra üç şeyi daha takip edeceğim. Bunlardan biri, üzerinde ittifak ettiğiniz ve takip ettiğiniz konularda benden öncekilere uyma, ikincisi daha sonrakiler tarafından ihdas edilmeyen fakat sonradan hayır ehlinin ortaya koyduğu yolu takip etmek üçüncüsü de, cezayı hak etmediğiniz sürece size ceza vermemektir. Dünya göz alıcıdır. İnsanları kendisine çeker. İnsanların çoğu kendisini ona kaptırır. Dünyaya meyledip ona güvenmeyiniz, o güvenilir değildir. Bilmiş olunuz ki, dünyayı terk etmeyi dünya da terk etmez."

Hız. Osman'ın (r.a.)insanlara çeşitli nasihatlerde bulunduğu şu hutbesi de meşhurdur. Rivayet edildiğine göre bu hutbe onun irad ettiği son hutbesidir.⁷⁵⁴

"إن الله عز وجل إتما أعطاكم الدنيا لتطلبوا بها الآخرة، ولم يعطكموها لتركوا اليها، إن الدنيا تنفى والآخرة تبقى، فلا تُبْطرنكم الفانية، ولا تشغلنكم عن الباقية، فأثروا ما يلقى على ما يفنى، فإن الدنيا منقطعة وإن المصير إلى الله، اتقوا الله عز وجل، فإن تقواه جنة من بأسه ووسيلة عنده، واحذروا من الله الغير، والزموا جماعتكم، ولا تصيروا أحزاباً، واذكروا نعمة الله عليكم إذ كنتم أعداء فألف بين قلوبكم فأصبحتم بنعمته إخواناً."

⁷⁵⁴ et-Taberî, *Târîhu'r-Rusul ve'l-Mulûk*, IV, 422-423; İbn Kesir, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, VII, 216; Ahmet Zeki Safvet, *Cemheretu Hutabi'l-'Arab*, I, 276-277.

“Şüphesiz ki Yüce Allah size dünyayı kendisine iyice bağlanıp kalmanız için değil, kendisiyle ahiret hayatını elde etmeniz için vermiştir. Dünya hayatı fani, ahiret hayatı ise bakidir. Fani olan hayat sizi aldatmasın ve ebedi olandan mahrum etmesin. Bundan dolayı kalıcı olanı geçici olana tercih ediniz. Çünkü dünya hayatı fanidir ve dönüş Allah’adır. Allah Teâlâ’dan korkunuz, çünkü ondan korkmak O’nun gazabına karşı bir kalkan, O’nun indinde de (affını elde etmenin) bir vesilesidir. Başkaları konusunda Allah’tan korkun, topluluğunuza bağlılık gösterin ve gruplara ayrılmayınız. Allah’ın size olan nimetini hatırlayın: Hani siz birbirinize düşman kişiler idiniz de O, gönüllerinizi birleştirmişti. İşte O’nun bu nimeti sayesinde kardeş kimseler olmuştunuz.”⁷⁵⁵

2.10.1.4. Hz.Ali ve Hutbeleri

Ebu’l-Hasan Ali b. Ebî Tâlib (ö. 661), Hz. Peygamberin damadı, Hulefâ-i Râşidîn’in sonuncusu ve Müslüman hatiplerin lideridir. Hicretten yaklaşık yirmi iki yıl önce Mekke’de doğduğu kabul edilmektedir. Babası Resûlullah’ın amcası Ebû Talib, annesi de Fâtıma bint-i Esed b. Haşim’dir. Ebû Talib’in en küçük oğludur. Hz. Ali beş yaşından itibaren hicrete kadar Hz. Peygamberin yanında büyümüştür. O, çocuklardan Müslüman olanların ilkidir. Tebuk gazvesi hariç, Hz. Peygamber ile birlikte bütün gazvelere katıldı.⁷⁵⁶

Hz. Ali, Resûlullah’tan sonra insanların en fasihi, en âlimi, en zâhidi ve hak yolunda en tavizsizi idi. Kaynaklarda irad etmiş olduğu pek çok hutbesi mevcuttur. “Nehcu’l-Belâğâ” gibi değerli bir edebiyat klasiği Hz. Ali’ye nisbet edilmektedir.⁷⁵⁷

Hem veciz konuşmada hem de uzun konuşmada Hz. Ali’nin üstüne kimse yoktu. Hitap ettiği ve yazdığı konuların geneli dini ve siyasiydi. Çünkü onun halifeliği siyasi hizipleşmelerin ve fitnenin arttığı bir devreye rastlar. Hz. Ali’nin, sözünün tesirini artırmak maksadıyla bilerek sanat yaptığı bir gerçektir. Hutbe ve mektuplarında gördüğümüz edebî sanatlar; teşbih, seci’, tıbak, mukabele ve iktibastır. Hz. Ali’nin pek çok hutbesi vardır. Bunları toplayan kitaplardan birisi es-Şerif Radi tarafından derlenen “Nehcu’l-Belâğâ”dır.⁷⁵⁸

⁷⁵⁵ Âl-i İmran Sûresi: 3/103.

⁷⁵⁶ Ethem Ruhi Fiğlalı, “Ali”, *DİA*, II, 371, İstanbul 1989.

⁷⁵⁷ Ahmed el-İskenderî, *el-Vasîfî fi’l-Edebi’l-Arabî ve Târihi*, s. 114.

⁷⁵⁸ Tacettin Uzun, *Arap Dili ve Edebiyatında Hulefâ-i Rasidîn’in Hutbe ve Mektupları*, s. 77-78.

Hız. Ali, halife seçildiği zaman ilk konuşmasını yaparken Allah'a hamd ve senadan sonra şöyle devam eder:⁷⁵⁹

إن الله أنزل كتابا هاديا بين فيه الخير والشر، فخذوا بالخير ودعوا الشر، الفرياض أذوها إلى الله
يؤدكم إلى الجنة.

إن الله حرم حرما غير مجهولة، وفضل حرمة المسلم على الحرم كلها، وشد بالإخلاص والتوحيد
المسلمين، فالمسلم من سلم المسلمون من لسانه ويده إلا بالحق، و لا يحل أذى المسلم إلا بما
يجب،

بادروا أمر العامة. وخاصة أحدكم الموت (اي بادروا الموت)، فإن الناس أمامكم، وإنما من
خلفكم الساعة تحذوكم، تخففوا تلحقوا؛ وإنما ينتظر الناس أخراهم،

اتقوا الله عباد الله في عباده وبلاده، إنكم مسؤولون حتى عن البقاع والبهائم، وأطيعوا الله عز وجل
ولا تعصوه، فإذا رأيتم الخير فخذوه، وإذا رأيتم الشر فدعوه، وذكروا إذا أنتم قليل مستضعفون في
الأرض.

“Azîz ve Celîl olan Allah, içinde hayır ve şerri beyan ettiği, doğru yolu gösteren
Kur'an'ı indirdi. Noksan sıfatlardan münezzeه olan Allah'ın emrettiği farzları yapın ki
Allah sizi cennete koysun.

Allah haramları açıkça bildirmiş, Müslümanların haklarını gayr-i Müslimlerin
haklarından üstün kılmış, Müslümanları samimi tevhid inancı ile birbirine bağlamıştır.
Müslüman, hakkı yerine getirme dışında, elinden ve dilinden müslümanın zarar
görmediği kimsedir. Hak ettiği cezanın dışında Müslüman'a eziyet edilemez.

Umumun menfaati için çalışınız. Bilhassa ölüm için hazırlanınız. Görüyorsunuz ki
herkes ölüyor. Ölüm sizin de peşinizde. Yükünüzü hafifletin, kendinizi dünyaya tamamen
bağlamayın ki, ahiretinizi kazanasınız. Önce gidenler, gelecek olanları bekliyorlar.

⁷⁵⁹ et-Taberî, Târîhu 'r-Rusul ve 'l-Mulûk, III, 457.

*Ülkeler ve kullar arasındaki muamelelerinizde Allah'a muhalefetten sakınınız. Çünkü sizler, köylerinizden ve hayvanlarınızdan da sorumlusunuz. Azîz ve Celîl olan Allah'a itaat ediniz, O'na âsî olmayınız. Hayır, bildiğiniz şeyleri yapın, şer kabul ettiğiniz şeyi de yapmayın. Yeryüzünde az ve zayıf olduğunuz zamanları hatırlınızdan çıkarmayın.*⁷⁶⁰

Hakem olayından sonra Hz. Ali'nin okuduğu hutbe şöyledir.⁷⁶¹

"الحمد لله وإن أتى الدهر بالخطب الفادح، والحدث الجليل، وأشهد أن لا إله إلا الله وحده لا

شريك له ليس معه إله غيره، وأن محمدا عبده ورسوله وآله،

أما بعد: فإن مصيبة الناصح الشفيق العالم المجرب تورث الحسرة وتعقب الندامة، وقد كنت

أمرتكم في هذه الحكومة أمري ونخلت لكم مخزون رأيي، لو كان يطاع لقصير أمر، فأبيتم على إباء

المخالفين الجفاة، والمنابذين العصاة، حتى ارتاب الناصح بنصحه، وضمن الزند بقدحه، فكنت وإياكم

كما قال أخو هوازن:

أمرتكم أمري بمنعرج اللوى فلم تستبينوا النصح إلا ضحى الغد

“Kader ağır hitabeti ve önemli olayları gündeme getirirse de hamd, Allah'a mahsustur. Onun, kendisiyle başka hiçbir ilah bulunmayan ve hiçbir ortağı olmayan tek ilah olduğuna, Hz. Muhammed'in (s.a.v.)onun kulu ve resûlu olduğuna şahitlik ederim.

Bundan sonra, hiç kuşkusuz, şefkatli, bilgili ve deneyimli bir öğütçünün günah işlemesi, şaşkınlık yaratır ve pişmanlık getirir. Ben bu hükümete size bazı emirler vermiştim. Gizli görüşlerimi kısaca bildirmiştim; şayet itaat edilseydi, eksik bir emre itaat edilmiş olurdu. Siz bana zalim muhalifler isyancı itirazcılar gibi karşı çıktınız. Öyle ki öğütçü öğüdünde, kınayan kınamasında şüpheye düştü. Ben de size zarar gelmesinden ve Ebû Hevzân'ın dediği gibi:

⁷⁶⁰ Baktır Mustafa , “Hutbe”, *DİA*, XVIII, İstanbul, 1998.

⁷⁶¹ Ahmet Zeki Safvet, *Cemheretu Hutabi'l-'Arab*, I, 391-392.

"Onlara emrimi ızdıraptan kıvranıırken verdim. Fakat onlar, öğüdümü ancak yarının kuşluk vakti algılayabildiler."

Hz. Ali'nin okumuş olduğu hutbelerden bir tane daha vermenin konunun anlaşılması bakımından daha faydalı olacağını düşünmekteyiz. Hz. Ömer, devletin işleriyle ilgili genel bir görüşme yapmak için bir istişare meclisini teşkil eder. Söz sırası Hz. Ali'ye gelince ayağa kalkarak halifeye şöyle der:⁷⁶²

"أصاب القوم يا أمير المؤمنين الرأي، وفهموا ما كتب به إليك، وإن هذا الأمر لم يكن نصره ولا خذلانه لكثرة ولا قلة، هو دينه الذي أظهره، وجنده الذي أعزّه وأيده بالملائكة حتى بلغ ما بلغ، فنحن على موعود من الله، والله منجز وعده، وناصر جنده، ومكانك منهم مكان النظام من الخرز يجمعه ويمسكه، فإن احتل تفرق ما فيه وذهب، ثم لم يجتمع بحذافيره أبداً، والعرب اليوم وإن كانوا قليلاً فهي كثير عزيز بالإسلام فأقم واكتب إلى أهل الكوفة، فهم أعلام العرب ورؤساؤهم، ومن لم يحفل بمن هو أجمع وأحد وأجد من هؤلاء، فليأتهم الثلثان وليقم الثلث واكتب إلى أهل البصرة أن يمدوهم ببعض من عندهم."

"Ey Müminlerin Emiri, görüşün halka ulaştı. Sana gönderilen mektubun mahiyetini de anladılar. Ashında bu işin ne zaferinin ne de perişanlığının azlıkla veya çoklukla hiçbir alâkası yoktur. O, Allah'ın yardım ettiği dindir. Sonuç alınıncaya kadar meleklerle takviye edip, güçlendirdiği ordusudur. Biz, Allah'ın va'dine dayanıyoruz. Allah ise va'dini yerine getirecek ve ordusunu muzaffer kılacaktır. Onlara nispette senin durumun boncuk dizin bir kişinin hali gibidir. Boncukların bağı bir çözüldü mü ne varsa dağılıp gider. Sonra, katiyen hepsini bir arada görmem mümkün değildir. Araplar az idiyseler de bugün artık İslâm ile güçlenmiş ve artmışlardır. Şu halde hemen uygulamaya koy ve bunu Kûfe halkına yaz. Zira onlar, Arapların ileri gelenleri ve reisleridirler. Kendilerinden daha kalabalık ve daha gayretli topluluklara bile aldırılmazlar. Kuvvetin üçte ikisi onlara gitsin, üçte biride burada kalsın. Basra halkına da yaz. Yanlarındaki kuvvetin bir kısmıyla onların imdadına yetişsinler."

⁷⁶² Ahmet Zeki Safvet, Cemheretu Hutabi'l-'Arab, I, 234.

Hız. Ömer, onların bu isabetli görüşüne sevindi ve onların bu durumu Hız. Ömer'in hoşuna gitti. O, toplantıda bulunanlara dönüp şöyle dedi: "*Doğru bunu bundan sonra da günler takip edecektir, konuşun.*" Bunun üzerine Ali b. Ebî Talib yerinden kalktı ve şöyle dedi:⁷⁶³

"أما بعد يا أمير المؤمنين فإنك إن أسخّصت أهل الشام من شأمهم، سارت الروم إلى ذراريهم، وإن أسخّصت أهل اليمن من يمنهم، سارت الحبشة إلى ذراريهم، وإنك إن شخّصت من هذه الأرض، انتقضت عليك الأرض من أطرافها وأقطارها، حتى يكون ما تدع وراءك أهم إليك مما بين يديك من العورات والعيالات، أقرر هؤلاء في أمصارهم، واكتب إلى أهل البصرة فليتفرقوا فيها ثلاث فرق: فلتقم فرقة لهم في حرمهم وذراريهم، ولتقم فرقة في أهل عهدهم لئلا ينتقضوا عليهم، ولتسر فرقة إلى إخوانهم بالكوفة مددا لهم.

إن الأعاجم إن ينظروا إليك غدا قالوا هذا أميرالعرب وأصل العرب، فكان ذلك أشد لكلبهم وألبتهم على نفسك، وأما ما ذكرت من مسير القوم فإن الله أكره لمسيرهم منك، وهو أقدر على تغيير ما يكره، وأما ما ذكرت من عددهم فإننا لم نكن نقاتل فيما مضى بالكثرة ولكننا كنا نقاتل بالنصر.

"*Şimdi Ey Müminlerin Emiri! Doğrusu sen Şamlıları, Şam'dan harekete geçirirsen, Rumlar, onların kadın ve çocukları üzerine yürürler. Eğer Yemen ehlini Yemen'den alırsan o zaman, Habeşliler onların kadın ve çocuklarının üzerine yürürler ve doğrusu sen bu yerden çıkarsan, geride bıraktıkların, gözlerin önündeki çoluk çocuktan daha emniyetli oluncaya kadar; bu yerin kenarından köşesinden sana karşı çözümler olur. Bunları kendi bölgesinde bırak. Basra ehline yaz, orada üç gruba ayrılınsın. Bir grup kadınların ve çocukların yanında kalsın. Bir grup söz verenlerin yanında kalsın, bir grup da, geceleyin Küfe'deki kardeşlerine yardım için yürüsün.*

Doğrusu, yarın yabancılar sana bakarlarsa "bu Arapların emiri ve aslıdır." derler. Bu ise onların her tarafta arzu edip sana gelmeleri için daha tesirli olur. Sözünü

⁷⁶³ Ahmet Zeki Safvet, *Cemheretu Hutabi'l-'Arab*, I, 236.

ettiğin kavmin yürümesine gelince, onların seni bırakıp gitmelerini Allah ziyadesiyle çirkin görür. Ve O, çirkin gördüğünü değiştirmeye en güçlü olandır. Onların, söylediğin sayısına gelince doğrusu biz, geçmişte sayı çokluğu ile savaşıyor; Allah'ın yardımıyla savaşıyorduk."

Hiz. Ali'ye İsnad Edilen Hutbelerin Güvenilirliği

Hiz. Ali (r.a.) hitabet ve belagat sahasında ünlü olan bir hatiptir. Kendileri daha çocuk denebilecek yaşta iken amcasının oğlu olan Hiz. Peygamberin yanında büyümüş ve onun terbiyesini almış Müslümanlar için çok önemli bir şahsiyettir. Hiz. Peygamberin vahiy kâtipliğini yapmış, Kur'an'ı anlayan onu yorumlayabilen bir kabiliyete sahiptir. Hiz. Ali (r.a.) gerek Hiz. Peygamber döneminde gerekse kendisinden önceki her üç halife döneminde de çeşitli meseleler hakkında görüş beyan eden ve ileri sürdüğü fikirlerin çoğu zaman kabul gördüğü bir güce sahipti. Hilafeti döneminde cereyan eden talihsiz hadiseler dahi onu hakkı ve doğruyu savunmaktan alıkoymamış aksine bu olaylar karşısında çok ciddi bir mukavemet göstermiştir. Kendi döneminde meydana gelen bütün olaylara karşı bir yandan gereken savunmayı titizlikle yaparken öte yandan da karşısındakini fikri açıdan da ikna etme yolunu ihmal etmemiştir. Hiz. Ali'nin kendisine isnad edilen ve günümüze kadar gelen pek çok hutbesi bulunmaktadır. Ancak kendisine isnad edilen hutbelerin fazla olması, ihtiva ettiği manalar açısından ve hutbelin bir kısmının uzun olması bazı kuşuklara sebebiyet vermektedir. Hutbelerinin büyük bir kısmının derlenip toparlandığı Nehcu'l-belâğa adlı eseri düşünüldüğünde ihtiva ettiği hutbelerin gayet hacimli olması da hutbelerin sıhhat derecesi hakkındaki kuşukların artmasına sebep olmaktadır. Konu ile alakalı olarak gerek eski gerekse yeni araştırmacılardan bazılarının görüşlerini burada ifade etmenin faydalı olacağı kanaatindeyiz.

İbn Hallikân, eş-Şerîf el-Murtadâ adlı eserin biyografisinde: *"İlim ehli, Hiz. Ali'nin hutbelerinden derlenmişNehcu'l-belâğa adlı eseri hakkında ihtilafa düşmüştür. Bu eseri, eş-Şerîf el-Murtadâ mı yoksa kardeşi er-Râdî mi derledi? Bazı ilim ehli şahsiyetler, "Bu sözler Hiz. Ali'nin sözleri değildir, onları eş-Şerîf er-Râdî'nin kendisi uydurup derlemiş ve ona isnad etmiştir." fikrini dile getirmektedirler. Doğrusunu en iyi bilen Allah'tır."*⁷⁶⁴ şeklinde bir yorum yapmıştır.

⁷⁶⁴ İbn Hallikân, *Vefayâtu'l-A'yan*, nşr. İhsân Abbâs, I-VIII, Beyrut, 1968, III, 313.

ez-Zehebî, Mizânu'l-i'tidâl adlı eserinde şu görüşü savunmuştur: “*Nehcu'l-belâğa adlı esere muttali olan biri, bu hutbelerin müminlerin halifesi olan Hz. Ali'ye isnad edilmiş yalandan başka bir şey olmadığı kanaatine varır. Çünkü bu eserde gerek Hz. Ebûbekir'e ve gerekse Hz. Ömer'e hakaret eden sözler mevcuttur. Ayrıca birbirleriyle çelişen hüküm ve yorumlara da yer verilmiştir. Kureyş kabilesine mensup olan bir sahabiden bu tür sözlerin sarf edilemeyeceğine ve büyük bir kısmının batıl olduğuna kesin kanaat getirir.*”⁷⁶⁵

İbn Hacer ise şöyle der: “*Nehcu'l-belâğa adlı esere muttali olan biri bu sözlerin, müminlerin halifesi olan Hz. Ali hakkında uydurulmuş sözler olduğuna kesin kanaat getirir. Bu sözlerin çoğu batıldan ibarettir.*”⁷⁶⁶

Çağdaş araştırmacıların çoğu Nehcu'l-Balâğa'da derlenmiş olan hutbelerin Hz. Ali'ye ait olduğunu kabul etmemişlerdir. Bunlardan Muhammed Kurd Ali, er-Râdî'ye dayandırarak şu yorumda bulunmaktadır: “*er-Râdî'nin bizzat kendisi kitapta yer alan rivayetlerin çelişkilerle dolu olduğunu; aynı esere şerh yazmış olan İbn Ebî'l-Hadîd'in de Hz. Ali'ye isnad edilen sözlerin diğer filozoflara ait olduğunu itiraf etmişlerdir. Ancak kitapta yer alan bu sözler onun sözlerine ve hikmetlerine benzemektedir. Bu nedenle onun sözlerine ve söylemlerine uygun bulduğu sözleri er-Râdî, Nehcu'l-belâğa'da derleyip zikrettiği görüşünü savunmuştur.*”⁷⁶⁷

Yukarıda ifade ettiğimiz gibi Muhammed Kurd Ali, Hz. Ali'ye isnad edilen hutbelerle alakalı kuşkusunu bizzat eş-Şerîf er-Radî'ye dayandırmaktadır.

Görülüyor ki gerek Şia'nın ileri gelenlerinin bir kısmının rivayetlerdeki ihtilaf ve itirafları, gerekse eski ve yeni Sünni araştırmacıların büyük çoğunluğu, hutbelerin Hz. Ali'ye isnadı mevzuunda kuşkuya düşmeleri tabi ki birtakım gerekçelere dayanmaktadır. Bu gerekçeleri kısaca özetleyecek olursak:

1.Hutbeler, gerek metin gerek rivayet ve gerekse senet bakımından isnadlardan yoksundur.

⁷⁶⁵ ez-Zehebî, Muhammed b. Ahmed b. Osman, *Mizânu'l-İ'tidâl*, I-VIII, nşr. Daru'l-Kitabi'l Arabî, Beyrut 1995, III, 124.

⁷⁶⁶ Ahmed b. Ali b. Hâcer al-Âskalânî, *Lisânu'l-Mizan*, I-X, (1. Baskı), Mektebetu'l-Matbuâtî'l-İslâmiyye, Beyrut 2002, IV, 223.

⁷⁶⁷ *el-Edebu'l-İslam*, s. 53.

2.Hutbelerin çokluğu üstelik bir kısmının da uzun oluşu te'lif döneminden öncesine tesadüf ettiğinden herhangi bir değişime uğramaksızın her harfiyle ezberlenişi ve muhafaza edilmesinin güçlüğü kuşku ve endişeye sebebiyet vermektedir. Hâlbuki Hz. Peygamberin hutbelerine azami derecede gayret sarf edildiği halde günümüze birçoğu ulaşamamıştır.

3.Nehcu'l-Belâğa'nın derleyicisi olan eş-Şerîf er-Râdî, bazı hutbelerin güvenilir kaynaklara isnad edilmesinde kuşkular bulunduğunu kendisi de itiraf etmiştir.

4.Nehcu'l-Belâğa'de Hz. Ali'den önceki halifelere ait bir kısım söz ve düşüncelere yer verilmiştir ki, onların şahsiyetleri ve dini duyguları düşünüldüğünde bu gibi sözlerin onlar tarafından söylenmesi uygun düşmeyecektir. Mesela eş-Şikkiye adlı hutbe de Hz. Ali'nin hilafete karşı son derece hırslı ve istekli olduğu belirtilmiştir. Böyle bir iddia hem kuşkuya yol açmakta hem de onun o üstün şahsiyetine gölge düşürmektedir.

5.Ayrıca söz konusu olan bu eser, el-Haccac ve Moğol baskınları gibi daha sonra meydana gelecek olan olaylar hakkında önceden gayba dair bilgiler içermesi bu konudaki Kur'an'ın "*De ki, ben Allah'ın dilediğinden başka kendime herhangi bir fayda veya zarar verecek güce sahip değilim. Eğer ben gaybı bilseydim elbette daha çok hayır yapmak isterdim ve bana hiçbir fenalık dokunmazdı. Ben, sadece inanan bir kavim için bir uyarıcı ve bir müjdeleyiciyim.*"⁷⁶⁸ emriyle çelişmektedir.

6.Bazı hutbelerde fazlaca secili sözlere yer verilmiştir. Bazı edebiyatçılar, bu türden olan konuşmaların tekellüf yapmacılığa sebebiyet vereceğini söylemektedirler. Bu durum ise tekellüften ve gereksiz süslü sözlerden uzak olan Sadru'l-İslâm Dönemi hutbelerinin ruhuna ters düşmektedir.

7.Nehcu'l-Belâğa'de Abbasî asrı edebiyatının özelliklerine çağrışım yapan edebîtasvirlerle rastlanmaktadır. Bazı ifadelerin tavus kuşu, arı, karınca vb. hayvanlarla nitelendirilmesi vb. durumlar vardır.

8.Bu eserde yer yer felsefî düşüncelerin ve kavramların yer aldığı görülmektedir. Oysaki bu gibi yazım üslûbunu içeren eserler, Müslümanlar tarafından h. 3. asırda

⁷⁶⁸ A'raf Sûresi: 7/188.

Yunanca, Farsça ve Hintçe eserlerin tercüme edilmesiyle başlanmıştır. Sadru'l-İslâm Asrı'nda buna benzer kavram ve düşünceler görülmemektedir.

9.Şiî araştırmacılarından bazıları Nehcu'l-Belâğa'ya yöneltilen eleştirilere cevap vermek amacıyla kitapta bulunan hutbeleri bir kısım kaynaklara isnad etmeye çalışmışlardır. Ne var ki isnat etmeye çalıştıkları kaynaklar, gerek rivayet ve gerek ravi senedi yönünden birbirini ile çelişmektedir. Araştırmacıların ifade ettiklerine göre raviler tarafından kaynak eser olarak gösterilenlerin tasnifi arasında üç asır gibi bir zaman ortaya çıkmış oluyor ki bu durum şüpheleri daha da arttırmaktadır. Üç yüz yıl önce yaşamış olan ravilerin zincirleme olarak bu kadar süre geçtikten sonra yazılmış bir eserde yaşamış gibi gösterilerek rivayetinin sağlanması gerçeği yansıtmamaktadır. Doğru olduğu farz edilse bile o dönemde zikredilen kaynakların tümüne ulaşmak çok zor hatta imkânsız gibi görünmektedir. Çünkü daha sonra elde edilen veriler göstermiştir ki alıntı yapıldığı ileri sürülen eserlerin pek çoğuna rastlanılmadığı gibi müelliflerin isimlerine de fihrist ve biyografi kitaplarında rastlanmaktadır.⁷⁶⁹

10.Kitapta yer alan ismet, imamet vb. kavramlar ve meseleler, İslâm'ın ruhuna ters düştüğü için pek çok bilgin tarafından kabul edilememiştir.⁷⁷⁰

2.10.2. Diğer Hatip Sahabeler

2.10.2.1. Hz. Aişe ve Hitabeti

'Aişe binti Ebûbekir es-Sıddîk (ö. 678), Peygamber Efendimizin en çok sevdiği ve kendisinden en çok hadis rivayet eden eşidir. Hz. Peygamber onunla hicretin ikinci senesi evlendi. Müslüman kadınlar arasında dini en iyi bilendi. Ashab çoğunlukla Hz. Aişe'ye fetva sorar ve aldıkları cevaplarla amel ederlerdi.⁷⁷¹

Hz. Aişe'nin (r.anha) babasının üzüntüsünden dolayı okumuş olduğu hutbede duygularını şu şekilde dile getirmiştir. Nakledilir ki, bazı grupların Hz. Ebûbekir'i dile doladıkları haberi Hz. Aişe'ye ulaşır. Bunun üzerine O, insanların toplanmaları için haber gönderir. Bir miktar insan odasının önünde hazır olunca, perdelerini çeker ve yastığını yükseltir, sonra şöyle der.⁷⁷²

⁷⁶⁹ Ömer Ünal, , s. 108-109.

⁷⁷⁰ Nayif Ma'ruf, *el-Edbu'l-İslâmî fî 'Ahdî'n-Nubuvveti ve'l-Hilafeti'r-Raşidin*, Kahire, 1990, s. 53-56; *Fî Edebi'l-İsâm*, s. 302-309.

⁷⁷¹ ez-Ziriklî, IV, 5.

⁷⁷² Ahmet Zeki Safvet, *Cemheretu Hutabi'l-'Arab*, I, 207-209

"أبي وما أبيه، أبي والله لا تعطوه الأيدي، ذاك طود منيف، وفرع مديد، هيهات كذبت الظنون، أنجح إذ أكديتم، وسبق إذ ونيتم، سبق الجواد إذا استولى على الأمد، فتى قريس ناشئا، وكهفها كهلا، يفك عانيها، ويريش مملقه، ويرأب شعبها، ويلم شعثها، حتى حليته قلوبها، ثماستشرى في دين الله، فما برحت شكيمته في ذات الله عز وجل، حتى اتخذ بفنائها مسجدا، يحيى فيه ما أمات المبطلون، وكان رحمه الله غزير الدمعة، وقيد الجوانح، شجي النسيج، فانقضت إليه نسوان مكة وولدانها، يسخرون منه ويستهنئون به "الله يستهنئ بهم ويمدهم في طغيانهم يعمهون" فأكبرت ذلك رجالات من قريش، فحنت قسيها، وفوقت سهامها، وامتلوه غرضا، فما فلوا له صفاة، ولا قصفوا له قنا، ومر على سيسائه، حتى إذا ضرب الدين بجرانه، ورست أوتاده، ودخل الناس فيه أفواجا، ومن كل فرقة أرسالا وأشتاتا، اختارالله لنيبه ماعنده، فلما قبض الله نبيه ضرب الشيطان رواقه ومد طنبه، ونصب حباله، وأجلب بخيله ورجله، واضطرب حبل الإسلام، ومرج عهده، وماج أهله، وبُغى الغوائل، فظنت رجال أن قد أكتبت أطماعهم، ولات حين الذي يرجون، وأني والصديق بين أظهرهم، فقام حاسرا مشمرا، فجمع حاشيته، ورفع قُطريه، فرد رسن الإسلام على غربه ولم سعثه بطبه، وانتاش الدين فنعشه، فما أراح الحق على أهله، وفرر الرؤس على كواهلها، وحقن الدماء في أهدبها، أته منيته، فسد ثلمته بنظيره في الراحة وشقيقة في السيرة والمعدلة، ذاك بان الخطاب، فله در ام حملت به، فدرت عليه، لقد أوحدت به، ففنج الكفرة، وديحها، وشرد الشرك شذر مذر، وبعج الأرض وبخعها، فقائت أكلها ولفظت خبأها، ترأمه ويصدف عنها، وتصدى لها ويأبأها، ثم وزع فيها قيئها، وودعها كما صحبها، فأروني ماذا ترتنون، وأي يومي أبي تنقمون، أيوم إقامته إذ عدل فيكم أم يوم طعنه إذ نظر لكم أقول قولي هذا وأستغفر الله لي ولكم، ثم أقبلت على الناس بوجهها، فقالت: أنشدكم الله هل أنكرتم، مما قلت شيئا، فقالوا: اللهم لا."

"Babam, Ah Babam! Vallahi babama elinizi süremezsiniz. O, yüksek bir dağ gibi, en şerefliinizdir. Heyhat! Zanlarınız boşa çıktı. Kazdığınız kuyuya kendiniz düşünce, o kurtuldu. Hedefi almakta olan asilat gibi ileri geçti. Siz tökezleyince, o Kureyşin delikanlı genci ve yetişkin kurtarıcısıdır. Kureyşin akan gözyaşını siler, fakirine yardım eder, azgınlarını ıslah ederdi. Nihayet bütün Kureyşin kalbi ona ısınuncaya dek, onların işlerini yoluna koyardı. Sonra o, Allah'ın (c.c.) dini uğrunda galeyana gelmişti. Onun direnişi Allah (c.c.) içindi. Hatta evinin avlusunu, fesatçıların öldürdüğü ruhları diriltecek bir mescit haline getirdi. Rahmetlinin gözünün yaşı dinmedi. Kendinden geçmiş, sesi kısılmış bir haldeydi. Zira Mekke'nin kadınları ve çocukları onunla alay edip, dalga geçerek etrafına toplanırlardı. "Gerçekte Allah onlarla alay eder (alaylarından dolayı onları cezalandırır); azgınlıkları içinde bocalayıp dururlarken onlara mühlet verir."⁷⁷³ Bu bile Kureyşin erkeklerini kuşkulandırdı. Hemen onu hedef alarak yaylarını gerdiler; okunu takıp hedef aldılar. İslâm dini gelip kuvvetleninceye dek kendisine karşı kılıçları ile saldırmaktan; omurga kemiklerini kırana dek sopaları ile saldırmaktan geri durmadılar. Nihayet, din işlerini boynuna yükleyip, İslamın temelleri sağlamlaşınca ve insanlar her taraftan bölük bölük cemaatler halinde İslama girince, Allah, peygamberi için katındaki yeri tercih etti. Peygamber ruhunu teslim edince şeytan çadırını kurdu; ipini uzattı ve tuzağını kurdu. Süvarilere ve yayalara seslendi. İslamın bağı titredi, zaman bozuldu. Halk dalgalandı. Kötülükler sınırı aştı. Bunun üzerine bazıları umduklarının yaklaştığını sandı. Hâlbuki umduklarının zamanı değildi. Ebûbekir'i Sıddık, onlar arasında iken ne mümkün. O, bunları düzeltmek için işe koyuldu. Kopan İslâm ipinin iki ucunu birleştirdi. Etrafını toplayıp İslâm dinini en uzak noktasına kadar götürdü. Rıfk ile işini yoluna koydu. Din yükseldi. Onu da yükseltti. Haklıya hakkını verip, herkesi ikna edip kan davasını ortadan kaldırınca, ölüm pençesine yapıştı. Merhamette eşi, hal ve adaletinde kardeşi olan Hattab oğlu ile bıraktığı boşluğu doldurdu. Aşk olsun, ona hamile kalan ve onu emziren anaya... Anası onu bir tane doğurmuştu. Bunun için, kâfirleri perişan ederek, hükmü altına aldı. Şirk; bölük pörçük dağılıp gitti. Fetihleri yapıp ganimetler elde etti. Fethedilen yerler bütün her şeyini ortaya koydu. Sırlarını sererek ifşa ettiler. Hâlbuki babam bundan kaçınıyordu. İtiraz ettiler, razı olmadı. Sonra, paylarını dağıttı ve bir dost gibi onlara veda etti. Haydi, söyleyin bakalım. Ne düşünüyorsunuz? İçinizde

⁷⁷³ Bakara Sûresi: 2/15.

adaleti uygulayarak bulunduğu günü mü, size Hz. Ömer'i tavsiye ederek göç ettiği günü mü?

Bu konuşmayı yapıyor, Allah'tan benim ve sizin için mağfiret diliyorum”

Sonra bizzat insanların yanına gelip şöyle der:

“Allah aşkına söyleyin; Söylediklerimden hiç birini yadırgadınız mı?”

“Aman Allahım, hayır.” dediler.

2.10.2.2. Ebû‘Ubeyde b. el-Cerrâh ve Hitabeti

Ebû ‘Ubeyde b. el-Cerrah(ö. 639), emirlik ve komutanlık yapmış bir sahabe olup, cennetle müjdelenen on kişiden biridir.⁷⁷⁴

İslâm ordusu Ebû ‘Ubeyde b. el-Cerrah’ın komutasında miladi 634 yılında Herakliyus’un başında bulunduğu 60.000 kişilik Bizans ordusu ile Yermûk savaşında karşılaştı. Bizans ordusu karşıdan görününce Ebû ‘Ubeyde, İslâm ordusunun önüne geçip şu tarihi konuşmayı yapmıştır.⁷⁷⁵

"يا عباد الله، انصروا الله ينصركم ويثبت أقدامكم، فإن وعد الله حق، يا معشر المسلمين، اصبروا

فإن الصبر منجاة من الكفر، ومرضاة للرب، ومدخضة للعار، ولا تبرحوا مصافكم، ولا تخطوا إليهم

خطوة، ولا تبدءوهم بقتال، وأشرعوا الرماح، واستتروا بالدرق، والزموا الصمات الا من ذكر الله عز وجل في

أنفسيكم حتى أمركم إن شاء الله."

“Ey Allah’ın Kulları! Allah’a yardım ediniz ki Allah da size yardım etsin ve ayaklarınızı sabit kılsın.”⁷⁷⁶Muhakkak ki Allah’ın va’di haktır. Ey Müslümanlar Topluluğu! Sabredin, çünkü sabır inkârdan kurtuluş, Allah’ı hoşnut eden bir durum ve utancı yok eden bir duruştur. Ben size emir vermeden sakın saflarınızı terk etmeyin, düşmanlara karşı bir adım bile atmayın, onlarla ilk olarak siz savaşı başlatmayın, mızraklarınızı doğrultun ve kalkanlarınızı kendinize siper edinin, içinizden Yüce Allah’ı anmak dışında sessizliğinizi koruyunuz.”

⁷⁷⁴ ez-Ziriklî, IV, 21.

⁷⁷⁵ İbn Kesir, *el-Bidaye ve ‘n-Nihaye*, VII, 8; Ahmet Zeki Safvet, *Cemheretu Hutabi’l-‘Arab*, I, 203

⁷⁷⁶ Muhammed Süresi: 47/8

2.10.2.3. Halid b. Velîd ve Hitabeti

Halid b. Velîd el-Muğire el-Mahzûmî el-Kuraşî (ö. 21/642), Cahiliye devrini idrak etmiş, Kureyşin eşrafındır. Mekke'nin fethinden önce müslüman olmuştur. Allah'ın kılıcı diye anılır. Girdiği savaşların hiç birinde yenilmemiş büyük bir komutandır. Allah, onun eliyle bu ümmete nice fetihler hediye ettiği büyük bir sahabidir.

Heraklius, Müslümanların her bir ordusuna karşı daha üstün birer ordu hazırlayıp sevk etti. Bunun üzerine 'Amr b. el-As kumandanlara bir arada savaşmalarını tavsiye etti. Hemen Hz. Ebûbekir'e durumu bildirdiler. O da 'Amr'ın görüşü doğrultusunda tavsiyede bulundu.

Her kumandan derhal ordusunun başına geçti. Önlerinde Bizanslılar... İki taraf arasında bir hendek var. Bizanslılar istekle savaşıyorlar. İsteseler hendekleriyle de takviye görebilirler. Bunun için kumandanlar Hz. Ebûbekir'e yardım istemek üzere adam gönderdiler.

Derhal, Irak ordusu kumandanı Halid b. Velid'e ordusunun başına bir komutan vekil tayin etmesi, sonra da ordusunun yarısını alarak komutanlarının yardımına yetişmek için Suriye'ye yönelmesi emrini yazdı. Halit b. Velid, Suriye'ye yürüdü. Sıkışmış bir vaziyette iken Müslümanların imdadına yetişti. Çünkü Bahan Bizanslılara yardım için bir ordu ulaştırmıştı. Onunla savaşmayı Halit b. Velid üzerine aldı. Her kumandan mütesanit olarak hizasındakilerle savaştı. Akabinde Halit b. Velid gördü ki ordunun her bir kanadının başında bir kumandan olduğu müddetçe bu savaş bir fayda temin etmeyecektir. Hemen komutanları toplayıp onlara hitabetti. Halid b. Velid'in Yermuk savaşında yapmış olduğu konuşmanın metni şöyledir:⁷⁷⁷

"إن هذا اليوم من أيام الله، لا ينبغي فيه الفخر ولا البغى، أخلصوا جهادكم، وأريدوا الله بعملكم،

فإن هذا يوم له ما بعده، ولا تقاتلوا قوما على نظام وتعبية، على تساندوا انتشار، فإن ذلك لا يحل

ولا ينبغي، وإن من وراءكم لو يعلم علمكم حال بينكم وبين هذا فاعملوا فيما لم تؤمروا به بالذي ترون أنه

الرأي من واليكم ومحبتة."

⁷⁷⁷ *el-Bidaye ve'n-Nihaye*, VII, 8, Ahmet Zeki Safvet, *Cemheretu Hutabi'l-'Arab*, I, 202-203.

قالوا فهات فما الرأي.

قال: "إن أبا بكر لم يبعثنا إلا وهو يرى أنا سنتياسر، ولو علم بالذي كان ويكون لما جمعكم. إن الذي أنتم فيه أشد على المسلمين مما قد غشيتهم. وأنفع للمشركين من أمدادهم، ولقد علمت أن الدنيا فرقت بينكم، فالله الله فقد أفرد كل رجل منكم ببلد من البلدان، لا ينتقص منه أن دان لأحد من أمراء الجنود ولا يزيد عليه ان دانوا له، إن تأمير بعضكم لا ينقضكم عند الله، ولا عند خليفة رسول الله صلى الله عليه وسلم، هلموا فإن هؤلاء قد تهيأوا، وهذا يوم له ما بعده إن رددناهم إلى خندقهم اليوم لم نزل نردهم، وإن هزمونا لم نفلح بعدها، فهللوا فلتتعاور الإمارة، فليكن عليها بعضنا اليوم، والآخر غدا، والآخر بعد غد، حتى يتأمر كلكم ودعوي أتأمر اليوم."

Allah'a hamdu sena ettikten sonra şöyle dedi:

"Hiç şüphesiz bu günde Allah'ın günlerinden birgündür. Onda ne övünmek ne de azmak gerekir. Cihadınızda samimi olun. İşinizde Allah'ın rızasını gözetin. Zira bu günün yarını da var. Düzenli ve hazırlıklı bir milletle, dayanışma ve yayılma taktiği ile savaşmayın. Çünkü bu helal olmadığı gibi gerekli de değildir. Eğer arkamızdaki (Ebûbekir) bu işinizi bilseydi buna engel olurdu. Bunun için emir almadığınız bir konuda, valinizin görüş ve arzusu olduğunu bilmediğiniz hükümle amel edin."

"Hadi görüşünüz nedir söyleyin?" dediler.

De ki: "Muhakkak Hz. Ebûbekir bizi, birbirimize karşı iyi davranacağımızı düşünerek gönderdi. Eğer olan ve olacak olanları bilseydi sizi bir araya toplamazdı. Şüphesiz içinde bulunduğumuz bu durum Müslümanlar için ölümden beterdir. Müşrikler için ise art arda gelecek yardımlardan dahi yararlıdır. And olsun dünyanın aranızı ayırdığını gördüm. Allah Allah... Sanki içinizden her biriniz memleketin bir köşesinde, tek başınıza bırakılmış gibisiniz. Hâlbuki ordu komutanlarından birine itaat etmeniz, size bir şey kaybettirmediği gibi onlara da bir şey kazandırmaz. Zira içinizden birinizi tayin etmeniz, ne Allah katında ve ne de Resûlullah'ın halifesi yanında sizin için bir noksanlık değildir. Hadi hazır olun. Çünkü onlar hazırlıklarını yaptılar. Bu günün

sonrası da var. Eğer bugün onları hendeklerine gönderebilirsek onları tepeleriz. Ama onlar bizi hezimete uğratırlarsa, ondan sonra kurtulamayız. Gelin kumandanlığı art arda yapalım. Bu gün birimiz yarın diğërimiz, öbür gün bir diğërimiz. Nihayet hepimiz komutan oluncaya kadar bu böyle devam edecek. Teşvik edin de bu gün ben komutan olayım."

Hemen komutanlık ona verilir ve savaş Bizanslıların fena halde yenilmesiyle sonuçlanır.

2.10.2.4. Mu'az b. Cebel ve Hitabeti

Mu'az b. Cebel' Amr el-Ensârî el-Hazrecî (ö. 18/639), ashabın âlimlerinden ve helal ile haram konusu hakkında en iyi bilgi sahibi olanlarındandır. Hz Peygamber (s.a.v.) devrinde Kur'an-ı cem' eden ashaptan biridir. Genç yaşta Müslüman oldu. Yetmiş Ensarile Akabede bulundu. Bedir, Uhud ve Hendek harplerine katıldı.⁷⁷⁸

Muaz b. Cebel (r.a.) askerleri motive etmek amacıyla yüksekçe bir yere çıkarak bir hutbe okur. Muteakiben saflar arasında yürümeye, onları coşturmaya ve öğüt vermeye başla, sonra da yerine döner. Hutbenin metni şöyledir:⁷⁷⁹

"يا قراء القرآن، ومستحفظي الكتاب، وأنصار الهدى، وأولياء الحق، إن رحمة الله - والله - لا تنال، وجنته لا تدخل بالأمانى، ولا يؤتى الله المغفرة والرحمة الواسعة إلا الصادقين المصدقين، بما وعد الله عز وجل، ألم تسمعوا لقول، الله وعد الله الذين آمنوا منكم وعملوا الصالحات ليستخلفنهم في الأرض كما استخلف الذين من قبلهم، أنتم إن شاء الله منصورون، فأطيعوا الله ورسوله، ولا تنازعوا فتفشلوا وتذهب ريحكم واصبروا إن الله مع الصابرين، واستحيوا من ربكم أن يراكم فرارا من عدوكم، في قبضته ورحمته، وليس لأحد منكم ملجأ من دونه ولا متعزز بغير الله."

"Ey Kur'an okuyucuları, Kitabı Kerimin hafızları, Doğruluğun yardımcıları, hakkın sahipleri! Vallahi hayallerde ne Allah'ın rahmeti elde edilir, ne de cennetine girilir. Allah geniş mağfiretini, rahmetini ve va'dini tasdik eden sadıklardan başkasına

⁷⁷⁸ ez-Ziriklî, VIII, 166.

⁷⁷⁹ Ahmet Zeki Safvet, Cemheretu Hutabi'l-'Arab, I, 204.

ihşan etmez. Allah'ın şu sözünü duymadınız mı? Allah onlardan öncekileri halifesi kıldığı gibi, sizden iman edip güze amel işleyenleri de mutlaka halifesi kılacağını vaad etmiştir.⁷⁸⁰ İnşallah zafer sizindir. Öyleyse; Allah'a ve Resûlune itaat edin, anlaşmazlığa düşmeyin. Sonra gevşersiniz ve kuvvetiniz gider. Sabırlı olun, zira Allah sabırlı olanlarla beraberdir.⁷⁸¹ Rabbinizin sizi düşmanınızın önünden kaçanlar olarak görmesinden utanırsınız. Siz onun kabzası ve rahmeti içindesiniz. Sizden hiç biriniz ondan başka ne bir sığınağı ne de bir barınağı vardır. Allah'tan başkasıyla da kimse güçlü olamaz.

2.10.2.5. 'Amr b. el-'As ve Hitabeti

'Amr b. el-'As b. Vâ'il es-Sehmî el-Kuraşî (ö. 43/664) Arapların büyüklerinden ve dâhilerinden biri olup Mısır'ı fetheden komutandır. Zamanındaki Şam komutanlarından biridir. Filistin ve Mısır valiliğini de yapmıştır.⁷⁸²

'Amr b. el-'As, bir grup insana rastlar. Onlara öğüt verip, kısaca anlatarak ve onları coşturarak şöyle hitap eder:⁷⁸³

"أيها الناس! غضوا أبصاركم، واجثوا على الركب، وأشرعوا الرماح، والزموا مراكزكم ومصافكم، فإذا حمل عليكم عدوكم فأمهلوهم، حتى إذا ركبوا أطراف الأسننة، فثبوا في وجوههم وثوب الأسد، فوالذي يرضى الصدق ويمثت الكذب ويعاقب عليه، ويجزى بالإحسان، لقد بلغني أن المسلمين سيفتحونها كفرا كفرا، وقصرا قصرا، فلا يهولنكم جموعهم ولا عددهم، فإنكم لو قد صدقتموهم الشدة لقد اندعروا اندعار أولاد الحجل."

"Ey İnsanlar! Gözünüzü kapatın. Diz üstüne çökün, mızraklarınızı kaldırın ve yerlerinizden, saflarınızdan ayrılmayın. Düşman üzerinize yürüyünce, onlara zaman tanıyın. Nihayet mızraklarınızın uçlarına gelip dayanacakları sırada, aslanlar gibi üzerlerine sıçrayın. Doğruluğa razı olan yalancılığa kızan ve ondan dolayı cezalandıran, iyilikten dolayı mükâfat veren Allah'a yemin olsun ki; müslümanların

⁷⁸⁰ Nûr Sûresi: 24/5.

⁷⁸¹ Enfâl Sûresi: 8/46.

⁷⁸² ez-Ziriklî, V, 248.

⁷⁸³ Ahmet Zeki Safvet, Cemheretu Hutabi'l-'Arab, I, 204-205.

orayı köy köy ve köşk köşk feth edecekleri bana ulaştı. Onların kalabalıkları ve sayıları sizi dehşete düşürmesin. Zira siz onlara şiddetinizi tasdik ettirdiniz mi, muhakkak kionlar çil yavruları gibi korkarak dağılacaklar."

2.10.2.6. Ebû Sufyân ve Hitabeti

Ebû Sufyan Sahr b. Harb b. 'Umeyye (ö. 31/652), Cahiliye döneminde Kureyşin ileri gelenlerindendi. Emevi devletinin kurucusu ve Muaviye'nin babasıdır. İslama karşı ilk savaşan müşriklerin başkanlarından biri iken Mekke fethi günü müslüman olmuştur.⁷⁸⁴

Ebû Sûfyân b. Harb, Yermük günü insanlar arasında yürüyordu. Her bir sancağın askeri ve her cemaatin yanında duruyordu. Onları teşvik edip coşturuyor, öğüt veriyor ve şöyle diyordu:⁷⁸⁵

"إنكم يا معشر المسلمين أصبحتم في دارالعجم، منقطعين عن الأهل، نائين عن أمير المؤمنين وأمداد المسلمين، وقد والله، أصبحتم بإزاء عدو كثير عددهم، شديد عليكم حنقهم، وقد وترتموهم في أنفسهم ونسائهم وأولادهم وأموالهم وبلادهم، فلا والله لا ينجيكم منهم اليوم وتبلغون رضوان الله إلا بصدق اللقاء، والصبر في مواطن المكروة فامتنعوا بسيوفكم، وتقربوا بها إلى خالقكم، ولتكن هي الحصون التي تلجئون إليها، وبها تمنعون." "وقاتل أبو سفيان يومئذ قتالا شديدا وأبلى بلاء حسنا

"Gerçekten Siz, Ey Müslümanlar Topluluğu! Yabancı memlekette (Acemilerin yurdunda) ailenizden ayrı, emir'ul-mü'minin'den ve müslümanların yardımlarından uzak kaldınız. Vallahi sayıları çok, size karşı kinleri şiddetli bir düşmanla karşı karşıyasınız. Onlar kendileriyle, çoluk çocuklarıyla, mallarıyla ve yurtlarıyla baş başa bıraktınız. Dürüstçe karşılaşıp, tehlikeli ve zor durumlarda sabırlı olmadıkça, bugün sizi onlardan hiçbir şey kurtaramaz, Allah rızasına ulaşamazsınız. Kılıçlarınızla korunun, onlarla hakkınıza yaklaşın. Onlar sığındığınız ve düşmana mani olduğunuz kaleler gibi olmalı."

⁷⁸⁴ ez-Ziriklî, III, 288.

⁷⁸⁵ Ahmet Zeki Safvet, Cemheretu Hutabi'l-'Arab, I, 205.

2.10.2.7. Cerîr b. Abdullah el-Becelî ve Hitabeti

Cerîr b. Abdullah el-Becelî (ö. 51/671), Yemenli Becîle kabilesinin reisidir. Mekke'nin fethinden önce kendi araştırmasıyla İslamı benimsemiş ve müslüman olmuştur. Kabilesinin müslüman olmasında öncülük etmiştir. Hz. Ebûbekir devrinde kendi kabilesinin de içinde bulunduğu isyancılar üzerine gönderilmiş ve isyanı bastırmıştır. Kabilesinden irtidad edenlerden bazıları onun uyarısı üzerine tekrar İslama dönmüşlerdir. Hz. Ömer döneminde Nihavent savaşında büyük kahramanlıklar göstermiştir. Hz. Osman döneminde Hemedan valiliğini yapmıştır.⁷⁸⁶

el-Müsenna bin Haris'e İran'la savaş halindeyken şöyle bir soru sorar: “*Su mecrasına (es-Sîb) varıncaya kadar orduyu kim takip edecek?*” Cerir b. Abdullah el-Becelî kavminin bulunduğu topluluğun içinden ayağa kalkarak bir hutbe irad eder. Hutbenin metni şöyledir:⁷⁸⁷

"يا معشر بجيلة! إنكم وجميع من شهد هذا اليوم في السابقة والفضيلة والبلاء سواء، وليس لأحد منهم في هذا الخمس غدا من النفل مثل الذي لكم منه، ولكم ربع خمسه نقلا من أمير المؤمنين، فلا يكونن أحد أسرع إلى هذا العدو، ولا أشد عليه منكم للذي لكم منه، ونية إلى ما ترجون، فإنما تنتظرون إحدى الحسنين الشهادة والجنة أو الغنيمة والجنة."

“*Ey Becelîler! Şüphesiz ki siz de, bu savaşa iştirak edenlerin hepsi de öncelikte, üstünlükte meşakkate eşitsiniz. Ne var ki yarın beş hisseli ganimetten size düşen hisse kadar onlardan hiç birisine düşmeyecek. Müminlerin emirinden bir güzellik olarak elde edeceğiniz ganimetin beşte birinin dörtte biri de sizindir. Artık bu payınızdan ve varacağınız yeri seçtiğinizden dolayı hiç kimse bu düşmana karşı sizden daha süratli ve şiddetli olmamalıdır. Ancak o zaman siz, iki iyi sonuçtan birini gözlemleyeceksiniz: şehitlik ve cennet ya da ganimet ve cennet.*”

⁷⁸⁶ Fayda, Mustafa, "Cerir b. Abdullah" *DİA*, VII, 410-411, İstanbul, 1993

⁷⁸⁷ Ahmet Zeki Safvet, *Cemheretu Hutabi'l-'Arab*, I, 229.

2.10.2.8. Sa'd b. Ebî Vakkâs ve Hitabeti

Sa'd b. Ebî Vakkâs (ö. 55/675), Allah yolunda ilk ok atan sahabidir, Irak'ı fetheden komutandır. Hz. Ömer'in halifelik için tavsiye ettiği altı kişiden ve cennetle müjdelenen on sahabiden biridir.⁷⁸⁸

Sa'd b. Ebî Vakkas, Ermas Günü⁷⁸⁹ (h. 14) yaptığı konuşmanın metni şöyledir:⁷⁹⁰ O, Allah'a hamd ve sena edip sözlerine şöyle devam eder:

إن الله هو الحق لا شريك له في الملك وليس لقوله خلف، قال الله جل ثناؤه: ولقد كتبنا في الزبور من بعد الذكر أن الأرض يرثها عبادي الصالحون إن هذا ميراثكم وموعد ربكم وقد أباحها لكم منذ ثلاث حجج فأنتم تطعمون منها وتأكلون منها وتقتلون أهلها وتجبنهم وتسبونهم إلى هذا اليوم بما نال منهم أصحاب الأيام منكم، وقد جاءكم منهم هذا الجمع وأنتم وجوه العرب وأعيانهم، وخيار كل قبيلة وعز من وراءكم، فإن ترهدوا في الدنيا وترغبوا في الآخرة جمع الله لكم الدنيا والآخرة، ولا يقرب ذلك أحدا إلى أجله، وإن تفشلوا وت، هنوا وبتضعفوا تذهب ربحكم وتوبقوا آخرتكم."

“Şüphesiz ki; mülkünde ortağı olmayan ve sözünden de caymayan hak ma'bud Allaht'ır. Şanı yüce Allah şöyle buyurmuştur: "Andolsun, Tevrat'tan sonra Zebur'da da; Yeryüzünde iyi kullarım varis olacaktır" diye yazmıştı.⁷⁹¹ Şüphesiz ki bu sizin mirasınız ve rabbinizin va'didir. Allah üç seneden beri de bunu size mubah kılmıştır. Sizlerden o günlerde bulunanlar onlardan buraları almasıyla, o günden bu güne kadar siz bu topraklardan bir şey bekliyor, bunlardan yiyip içiyor, halkını öldürüyor, cizyesini topluyor ve onları esir ediyorsunuz. Bu ileri gelenleri, bütün kabilelerin en hayırlısı ve sizin dışınızdakilerin en şereflişiniz. Eğer dünyaya gönül vermeyi bırakır, ahireti arzularsanız, Allah dünyanızı da ahiretinizi de yoluna koyar. Bu ise hiç kimseyi eceline yaklaştırmaz. Eğer, korkar, gevşer ve zayıflarsanız, gücünüz kuvvetiniz gider ve ahiretinizi de mahvedersiniz.”

⁷⁸⁸ ez-Ziriklî, III, 137-138.

⁷⁸⁹ Kadisiye savaşının ilk günü

⁷⁹⁰ Ahmet Zeki Safvet, *Cemheretu Hutabi'l-'Arab*, I, 229-230.

⁷⁹¹ Enbiyâ Sûresi: 21/105.

2.10.2.9. ‘Asım b. ‘Amr et-Teymî ve Hitabeti

‘Asım b. ‘Amr et-Teymî (ö. 15/636), şair olan sahabelerdendir. Şiirlerinde daha çok kahramanlık temasını işler. Irak fethine dair rivayet ve şiirleri vardır. Kadisiye savaşında büyük kahramanlıklar göstermiştir.⁷⁹² ‘Asım b. ‘Amr askerleri coşturmak amacıyla ayağa kalkarak şöyle bir hutbe irad etmiştir.⁷⁹³

"إن هذه بلاد قد أحل الله لكم أهلها، وأنتم تنالون منها منذ ثلاث سنين ما لا ينالون منكم، وأنتم الأعلون والله معكم، إن صبرتم وصدقتموهم الضرب والطعن فلکم أموالهم ونساؤهم وبلادهم، وإن خرتم وفشلتهم، والله لكم من ذلك جار وحافظ، لم يُبق هذا الجمع منكم باقية، مخافة أن تعودوا عليهم بعائده هلاك، الله الله، اذكروا الأيام وما منحكم الله فيها، أولا ترون أن الأرض وراءكم بسابس قفار ليس فيها حمر ولا وزر يُعقل إليه ويمتنع به؟ اجعلوا همكم الآخرة."

“Şüphesiz burası, Allah'ın halkını size helal kıldığı bir diyardır. Üç yıldır onların sizden elde edemediklerini, siz, onlardan elde ediyorsunuz. Allah sizinle beraber olduğu halde, en üstün olan sizlersiniz. Eğer sabreder ve doğru dürüst saldırır, onlara vurursanız; şüphesiz ki, onların malları, kadınları, çocukları ve vatanları sizindir. Eğer cesaretinizi yitirir gevşerseniz ki, -Allah sizi bundan irak tutup, muhafaza etsin-kendilerine ölüm şerbeti tattıracağınız korkusuyla, bu topluluk sizden kimseyi sağ koymazlar. Allah Allah... Hele hatırlayın o günleri ve Allah'ın o günlerde size bahsettiklerini. Arkanızdaki arazi çıplak ve çorak olup, içinde ne sığınılan sarp bir dağ ve ne de ağaç vs. olmadığını görmüyor musunuz? Ahireti aklınızdan çıkarmayınız.”

2.10.2.10. Tuleyha b. Huveylid el-Esedî ve Hitabeti

Tuleyha b. Huveylid el-Esedî (ö. 21/642), Arapların kahramanlarından ve hatiplerinden biri idi. Bir ara peygamberlik iddiasında bulundu. Sonra tövbe etti ve fetihlere katılarak büyük kahramanlıklar gösterdi.⁷⁹⁴

İran ordusundan fil sahipleri, müslümanlara hücum etti. Az kalsın Becîle düşüyordu. Atlar fillerden feci bir şekilde ürkmüştü. Bunun üzerine, Sa'd Esed

⁷⁹² ez-Ziriklî, IV, 114.

⁷⁹³ Ahmet Zeki Safvet, *Cemheretu Hutabi'l-'Arab*, I, 230.

⁷⁹⁴ ez-Ziriklî, III, 332-333

Oğullarına: Becîleyi savunun diye haber gönderdi. Sa‘d'ın yardım istediği sırada, Tuleyha b. Huveylid el-Esedî kavminin arasında ayağa kalkıp şöyle bir hutbe irad eder:⁷⁹⁵

"يا عشيرتاه! ان المنوه باسمه الموثوق به، وإن هذا لو علم أن احدا أحق بإغاثة هؤلاء منكم استغاثهم، ابتدئوهم الشدة، وأقدموا عليهم إقدام الليوث الحربة، وإنما سميتم أسدا لتفعلوا فعله، شدوا ولا تصدوا وكروا ولا تفروا، لله در ربيعة! أي فري يفرون، وأس قرن يغنون! هل يوصل إلى مواقفهم؟ فأغنوا عن مواقفكم أعانكم الله، شدوا عليهم باسم الله."

"Ey Kavmim! Elbette güvenilir kişilerden ismen yardım istenir. Eğer Sa‘d, müslümanlara yardıma sizden daha layık birini bilseydi, muhakkak ki, onlardan yardım isterdi. Fırlayın, onların üzerine kükremiş aslanlar gibi saldırın. Çünkü siz, Esed (aslan) adını ancak onlar gibi saldırdığınız için aldınız. İlerleyin, geri dönmeyin. Saldırın, kaçmayın. Bravo Rebî‘a'ya. Bakın, nasıl yol alıyorlar. Hangi yiğit karşılarında durabilir? Siz de haydin, yerinizde durmayın. Allah yardımcınız olsun. Koşun yardımlarına, Allah adıyla."

2.10.2.11. el-Hansâ' Tumâdir Bintî ‘Amr b. el-Hâris ve Hitabeti

el-Hansâ' Tumâdir Bintî ‘Amr b. el-Hâris (ö. 24/645), Necid'deki Mudar kabilesindendir. Cahiliye Asrının çok ünlü mersiye kadın şairlerinden birisidir. Ömrünün çoğu Cahiliye Devrinde geçmiştir. Sonra müslüman olmuştur. Hz. Peygamber onun şiirlerini çok beğenmiştir. İkinci halife Hz. Ömer döneminde miladi 637 yılında Sasanilerle (İranlılar) yapılan Kadisiye savaşına katılan el-Hansâ, oğullarına, ebedi hayatta Allah'ın nimetlerine ulaşabilmek için savaşın şiddetli devam ettiği bir anda ileri atılmalarını ve İslâm dininin uğrunda ölünceye kadar savaşmaları tavsiyesinde bulunmuştur. Bu tavsiyeyi dikkate alan ve savaşa katılan dört oğlu da şehid düşmüştür.⁷⁹⁶ el-Hansâ'ya çocuklarının şehit oldukları haberi ulaşınca *"Onların şehadetiyle beni müşerref eden Allah'a hamd olsun. Yüce Rabbim beni de onlarla*

⁷⁹⁵ Ahmet Zeki Safvet, *Cemheretu Hutabi'l-'Arab*, I, 230-231

⁷⁹⁶ ez-Ziriklî, II, 69.

*beraber rahmetinin gölgesinde birleştiresin*⁷⁹⁷ diye dua ettiği rivayet edilen el-Hansâ, savaşa girmeden önce dört oğluna hitaben şöyle bir hutbe irad etmiştir.⁷⁹⁸

el-Hansâ dört yiğit oğluyla beraber Kadisiye savaşına katılırken Oğullarına şöyle hitap eder:⁷⁹⁹

"يا بني! أنتم أسلمتم طائعين وهاجرتم مختارين، ووالله الذي لا إله غيره، إنكم لبنو رجل واحد كما أنكم بنو امرأة واحدة، ما خنت أباكم ولا فضحت خالكم ولا هجنت حسبكم ولا غيرت نسبكم، وقد تعلمون ما أعد الله للمسلمين من الثواب العظيم في حرب الكافرين، واعلموا أن الدار الباقية خير من الدار الفانية، يقول الله عز وجل "يا أيها الذين آمنوا اصبروا وصابروا ورابطوا واتقوا الله لعلكم تفلحون"، فإذا أصبحتم غدا فاغدوا إلى قتال عدوكم مستبصرين، والله على أعدائه مستنصرين."

“Ey Oğullarım! Sizler kendi itaatlerinizle Müslüman oldunuz ve kendiniz hicreti seçtiniz. Allah’a yemin olsun ki, ondan başka ilâh yoktur. Sizler bir tek adamın oğlu olduğunuz gibi bir tek kadının da oğlusunuz. Ne babanıza ihanet ettim, ne de dayınızın başını öne eğdirdim. Ne hasebinize kötü söz getirdim ne de nesebinize toz kondurdum. Allah’ın, inkârcularla savaşan Müslümanlar için hazırladığı büyük ödülü biliyorsunuz. Unutmayın ki ebedilik yurdu geçici olan dünya yurdundan daha hayırlıdır. Aziz ve celil olan Allah şöyle buyuruyor: “Ey İman Edenler! Sabredin; (düşman karşısında) sebat gösterin; hazırlıklı ve uyanık bulunun ve Allah’tan korkunuz ki başarıya erişebilirsiniz.”⁸⁰⁰Yarın sabah olduğunda mantıklı bir şekilde, düşmanlarınıza karşı Allah’tan yardım dileyerek onlara saldırınız.”

Şafak sökünce, erkenden konaklarından çıktılar. Marşlar söyleyerek, teker teker ilerlediler. Hepsi de şehit düşünceye kadar savaştılar. Haber el-Hansa'ya ulaştınca, şöyle dedi: *Hamd olsun evlatlarımin şehit edilmesiyle beni şerefliendiren Allah'a. Rabbimden ben, onlarla beni, rahmetin zirvesinde bir araya getirmesini diliyorum.*

⁷⁹⁷ Kenan Demirayak, *Arap Edebiyatı Tarihi-II Sadru'l-İslam Dönemi*, s. 223.

⁷⁹⁸ İbn ‘Abdi Rabbihî, *el-‘İkdu'l-Ferid*, IV, 1228; İbn Hacer el-‘Askelânî, *el-İsâbe fî Temyîzi's-Sahâbe*, IV, 288; İbnu'l-Esir, *Usdu'l-Ğabe fî Ma'rifeti's-Sahâbe*, I-VI, Mısır, tsz, V, 442; el-Bağdadî Abdülkerim b. ‘Ömer, *Hîzanetu'l-Edeb*, I-IV, Bulak, h. 1299, I, 438; Ahmet Zeki Safvet, *Cemheretu Hutabi'l-'Arab*, I, 231.

⁷⁹⁹ Ahmet Zeki Safvet, *Cemheretu Hutabi'l-'Arab*, I, 231.

⁸⁰⁰ Âl-i İmran Sûresi: 3/200.

H. Ömer (r.a.) ölünceye kadar ona her oğlu için yüz dirhem olmak üzere dört oğlunun maaşını vermiştir.

2.10.2.12. ‘Utbe b. Ğazvân b. Câbir el-Hârisî el-Mâzinî ve Hitabeti

‘Utbe b. Ğazvân b. Câbir el-Hârisî el-Mâzinî (ö. 17/638), ilk Müslümanlardan biri olup Habeşistan'a göç edenlerdendir. Bedir harbine katılmış, Sa'd b. Ebî Vakkas ile Kadisiye savaşına da iştirak etmiştir. H. Ömer (r.a.) ona Basra şehrini kurmasını emretmiştir, şehir kurulunca da onu, oraya vali tayin etmiştir.⁸⁰¹

H. 14. senesinde Hattab oğlu Ömer, Gazvan Oğlu ‘Utbe'yi Basra'ya tevcih etti. Ona, yanındakilerle oraya inip Medâin ve civardaki İran halkının kökünü kesmeyi emretti. Hemen onun için bir minber kurdular. Hitap etmek üzere ayağa kalkıp Allah'a hamdu senadan ve peygambere salatu selamdan sonra sözlerine şöyle devam eder.⁸⁰²

"اما بعد: فإن الدنيا قد تولت حذاء مدبرة، وقد آذنت أهلها بصرم، وإنما بقي منها صباة كصباة الإناء يصطبها صاحبها، ألا وإنكم مفارقوها لا محالة، ففارقوها بأحسن ما يحضرهم، ألا وإن من العجب أني سمعت رسول الله يقول: إن الحجر الضخم يلقي في النار من شفيرها. فيهوي فيها سبعين خريفا، ولجهنم سبعة ابواب ما بين البابين منها مسيرة خمسمائة سنة، ولتأتين عليها ساعة وهي كظيظ بالزحام، ولقد كنت مع رسول الله سابع سابعة، مالنا طعام الا ورق البشام، حتى قرحت أشداقنا، فوجدت أنا وسعد بن مالك تمر، فشقققتها بيني وبينه، نصفين والتقطت بردة فشقققتها بين بويينه، فأنزرت بنصفها، وأنزرت بنصفها، وما منا أحد اليوم إلا وهو أمير على مصر من الأمصار، وإنه لم يكن نبوة قط إلا تناسختها جبرية وأنا أعوذ بالله أن أكون في نفسي عظيما وفي أعين الناس صغيرا، وستجربون الأمراء من بعدي فتعرفون وتنكرون."

“Şimdi beni dinleyin. Gerçekten dünya içindekilere de bunu katiyetle bildirerek süratle yüz çeviriyor. Ondan, geri ancak su içenin bardağının dibinde kalan su gibi bir

⁸⁰¹ ez-Ziriklî, IV, 360.

⁸⁰² Ahmet Zeki Safvet, Cemheretu Ğutabi'l-'Arab, I, 232.

artık kalır. Gözünüzü açın, çare yok dünyayı terk edeceksiniz. Öyleyse size gelecek olan ölümün en güzeliyle onu terk edin. Evet, Resûlullah'ı şöyle söylerken duymam çok şaşırttı beni. "Cehenneme kıyısından atılacak bir kaya, yetmiş sene oradan aşağıya doğru gider. Cehennemin yedi kapısı vardır. İki kapının arasındaki mesafe ise beş yüz senedir. Andoldun öyle bir zamanı olacak ki o, ağzına kadar dolacak." Resûlullah 'ın yanında olan yedi kişiden biriyim. Peçelenk (Güzel kokulu bir ağaç) yaprağından başka yiyeceğimiz yoktu. Nihayet avurtlarımız sulandı. O zaman, ben ve Sa'd b. Mâlik bir hurma bulduk. Aramızda onu paylaştırdık. Bir hırka buldum; onu da aramızda taksim ettim. Yarısını ben, öbür yarısını da o, vizra (küçük elbise) gibi giydik. Sevinçten o gün sanki ikimiz de şehirlerin valisi gibiydik ve hiçbir nübüvvet yoktur ki, saltanat onun ümmetinin halini değiştirmiş olmasın. Kendimce büyük, halk nazarında da küçük olmaktan Allah'a sığınırım. Benden sonra emirler göreceksiniz, onları tanıyacaksınız ve yadırgayacaksınız."

2.10.2.13. Talha b. 'Ubeydullâh ve Hitabeti

Talha b. 'Ubeydullâh b. Osman et-Teymî el-Kuraşî (ö. 36/666), İslama giren ilk sekiz kişiden biridir. Altı kişilik şura ashabından olup cennetle müjdelenen on sahabi arasında yer almaktadır. Cemel savaşında şehit düşmüştür.⁸⁰³

Hz. Peygamberin hatiplerinden olan Talha b. 'Ubeydullâh ayağa kalkıp, Allah'a hamd ve Resûlullah'a salâtu selam getirdikten sonra şöyle devam eder:⁸⁰⁴

"أما بعد! يا أمير المؤمنين فقد أحكمتك الأمور. وعجمتك البلاي، واحتنكتك التجارب، وأنت وشأنك، وأنت ورأيك، لا ننبو في يديك ولا نكل عليك إليك هذا الأمر فمرنا نطع، وادعنا نجب، واحملنا نركب، ووؤفدنا نغد وؤفدنا ننقد فإنك ولي هذا الأمر، وقد بلوت وجربت واختبرت، فلم ينكشف شيء من عواقب قضاء الله لك إلا عن خيار."

"Bundan Sonra: Ey Müminlerin Emiri! Hadiseler seni olgunlaştırmış, musibetler (şiddetli)denemiş, tecrübeler seni takviye etmiştir. İşte sen, işte durumun, işte düşüncen, bizim senin önüne geçmemiz yakışmaz. Sana karşı gevşeyemeyiz. Bu iş sende biter. O

⁸⁰³ ez-Ziriklî, III, 331.

⁸⁰⁴ Ahmet Zeki Safvet, Cemheretu Hutabi'l-'Arab, I, 235.

zaman bize emret sana itaat edelim. Çağır gelelim, bize yükle götürelim, elçi olarak gönder gidelim. Bizi sevk et boyun eğip gelelim. Çünkü sen musibete uğramış, tecrübe edilip denenmiş olarak bu işin başındasın. Kaderi ilahinin akıbetinden sana isabet eden her musibet, ancak işi isteğe bırakmandan dolayıdır.”

2.10.2.14. el-Muşennâ b. Hârise İbn Seleme ve Hitabeti

el-Musennâ b. Hârise İbn Seleme eş-Şeybânî (ö. 14/635), hicretin dokuzuncu yılında müslüman olmuş, büyük bir komutandır. Hz. Ebûbekir devrinde İran'da savaşmıştır.⁸⁰⁵ Halkı, İranlılara karşı cesaretlendirmek amacıyla şu hutbeyi okur:⁸⁰⁶

"أيها الناس! لا يعظمن عليكم هذا الوجه، فإننا قد تبجحنا ريف فارس، وغلبناهم على خير شقي

السواد، وشاطرناهم ونلنا منهم، واجترأنا من قبلنا عليهم، ولها إن شاء الله ما بعدها."

“Ey İnsanlar! İşin azameti gözünüzü korkutmasın. Çünkü biz İran topraklarına girmiş, ülkenin her tarafından da onlara galip gelip anlaşma yaparak, ganimetler almış ve onlara karşı, kendi gücümüzle yürümüştüzdür. İnşallah bu devam edecektir.”

2.10.2.15. en-Nu‘man b. Mukârîn ve Hitabeti

en-Nu‘man b. Mukârîn (ö. 21/642), ashabin ileri gelen komutanlarından biri olup, Mekke fethi günü elinde Muzeyne sancağı bulunuyordu. Önce Basra'da oturdu. Sonra Kûfe'ye yerleşti. Hz. Ömer devrinde Nihavend'i fethetme memur birliğinin komutanıydı.⁸⁰⁷

Müslümanlarla, İranlılar arasında harb kızıdır. Numan ordusuyla topraklarına yakın Birzeyn üzerine yürürken, her sancağın ve her bölüğün önünde duruyor, Allah'a hamdu sena edip onları savaşa teşci ediyordu. Hutbesini okuduktan sonra savaşa daldı, şehit oluncaya kadar savaştı. Yaptığı konuşmalardan biri şöyledir:⁸⁰⁸

" قد علمتم ما أعزكم الله به من هذا الدين، وما وعدكم من الظهور، وقد أنجز لكم هوادي ما

وعدكم وصدوره، وإنما بقيت أعجازه وأكارعه، والله منجز وعده، ومتبع آخر ذلك أوله، واذكروا ما مضى

إذ كنتم أذلة، وما استقبلتم من هذا الأمر وأنتم أعزة، فأنتم اليوم عباد الله حقا وأولياؤه، وقد علمتم

⁸⁰⁵ ez-Ziriklî, VI, 158.

⁸⁰⁶ Ahmet Zeki Safvet, *Cemheretu Hutabi'l-'Arab*, I, 222.

⁸⁰⁷ ez-Ziriklî, IX, 9.

⁸⁰⁸ Ahmet Zeki Safvet, *Cemheretu Hutabi'l-'Arab*, I, 237-238.

انقطاعكم من إخوانكم من أهل الكوفة، والذي لهم في ظفرهم وعزهم، والذي عليهم في هزيمتكم وذلكم، وقد ترون من أنتم بإزائه من عدوكم، وما أخطرتكم وما أخطروا لكم، فأما ما أخطروا لكم فهذه الرثة وما ترون من هذا السواد.

وأما ما أخطرتكم له فدينكم وبيضتكم، ولا سواء ما أخطرتكم وما أخطروا، فلا يكونن على دنياهم أحسنكم على دينكم، واتقى الله عبد صدق الله وأبلى نفسه فأحسن البلاء، فإنكم بين خيرين منتظرين: إحدى الحسينين، من بين شهيد حي مرزوق أوفتح قريب وظفر يسير، فكفى كل رجل ما يليه، ولم يكل قرنه إلى أخيه فيجتمع عليه قرنه وقرن نفسه، وذلك من الملام، وقد يقاتل الكلب عن صاحبه، فكل رجل منكم مسلط على ما يليه، فإذا قضيت أمرى فاستعدوا فيني مكبر ثلاث، فإذا كبرت التكبير الأولى فليتهياً من لم يكن تهيأ، فإذا كبرت الثانية فليشد عليه سلاحه وليتهياً للنهوض، فإذا كبرت الثالثة فيني حامل إن شاء الله فاحملوا معاً، اللهم أعز دينك وانصر عبادك، واجعل النعمان أول شهيد اليوم على إعزاز دينك ونصر عبادك وزلق."

“Gerçekten siz, Allah'ın sizi bu gün de ne ile üstün kıldığını ve size ne zafer va'd ettiğini bilirsiniz. Hiç şüphesiz Allah size vaat ettiğinin ilk ve başlangıcını yerine getirmiştir. Geriye ancak arka ve son kısmı kaldı. Allah vadini yerine getirir. Bunun da sonu evvelini takip edecektir. Geçmişî şöyle bir hatırlayın. Hani siz o zaman, perişan durumdaydınız. İzzet sahibi olarak karşılaştığınız bu işleri de hatırlayın artık. Siz Allah'ın hakiki kulları ve dostlarıdır. Kardeşleriniz olan Kûfelilerden ayrıldığınızı ve sizin başarı ve üstünlüğünüzün onların lehine bozguna uğrayıp perişan olmanızın da onların aleyhine olduğunu biliyorsunuzdur. Onların nazarında; düşmanlarınıza göre kimler olduğunuzu, onların size hatırlattıkları, gibi sizin de onlara hatırlattıklarınız olduğunu; onların size ihtarının bu zayıf insanlar ve gördüğünüz şu halk yığını, sizin onlara hatırlattığınız şeyin ise dininiz ve miğferiniz olduğunu; birbirinize hatırlattıklarınızın da müsavi olmadığını görüyorsunuz. Sakın, onlar sizin dininizden daha çok dünyalarını müdafaa etmesinler. Allah'ı tasdik eden bir kul, ondan korkar,

nefsini imtihana tutar ve imtihanı da iyi yapar. Öyleyse siz iki hayır arasında, diri ve hak katında beslenen şehit veya çok yakın bir fetih ve çok kolay bir zafer gibi iki güzel şeyden birini gözlemektesiniz. Herkese sorumlu bulunduğu fertler kifayet eder. Eşini ve bir kardeşini niçin yük ediyor? Çünkü o, kendisinin yanında kendi eşi ile onun eşi bir yerde toplanmış oluyor. Bu ise düşüklüktür. Bazen köpek, sahibinin yerine savaşır. Sizin her biriniz de istila ettiği yere hükmeder. Ben konuşmamı bitirince, hemen hazır olun. Çünkü ben üç kere tekbir getireceğim. İlk tekbiri getirince hazır olmayanlar hazırlansın. İkinci tekbiri getirince silahını kuşansın ve kalkmak için hazırlansın. Üçüncü tekbiri getirince inşallah ben saldıracam. Siz de hep birlikte hamle yapın. Allah'ım aziz kıl. Kullarına yardım et. Bugün Nu'man'ı, dinini yücelttiriyorken ve kullarına yardım ederken ilk şehit kıl."

2.10.2.16. İran Kralı Yazdicurd Huzurunda Okunan Hutbeler

Hz. Ömer, Irak'ın fethi sırasında, Sa'd b. Ebî Vakkas'a; İran kralı Yazdicurd'i İslâm'a davet etmek üzere akıllı ve gösterişli kuvvetlerden bir heyet göndermesi emrini yazar. Sa'd da onları seçer. Medâin yoluyla ona gönderir. Huzuruna girdikleri zaman Yazdicurd, yanlarındaki tercümana emir verip şöyle der: "*Sor bakalım onlara, sizi buraya getiren ne? Sizi bizimle savaşmaya, diyarımıza göz dikmeye sevk eden sebep ne? Sizi rahat bırakıp sizden yüz çevireceğiz de siz bize saldıracaksınız, öyle mi?*" Bunun üzerine en-Nû'man b. Mukârrin adamlarına der ki: "*Eğer isterseniz, sizin yerinize ben konuşayım veya konuşmak isteyeniyi seçeyim.*" Hayır, sen konuş dediler. Bunun üzerine Nu'man konuşur ve şöyle der:⁸⁰⁹

Nu'man bu konuşmayı, İran ordusuyla savaşmadan az önce imparatorun huzurunda ona, oraya geliş sebeplerini izah ederken yapmıştır.

"إن الله رحمننا فأرسل إلينا رسولا يدلنا على الخير، ويأمرنا به، ويعرفنا الشر، وينهانا عنه، ووعدنا على إجابته خير الدنيا والآخرة، فلم يدع إلى ذلك قبيلة إلا صاروا فرقتين، فرقة تُقاربه، وفرقة تباعده، ولا يدخل معه في دينه إلا الخواص، فمكث بذلك ما شاء الله أن يمكث، ثم أمر أن ينبذ إلى من خالفه من العرب، وبدأ بهم، وفعل فدخلوا معه جميعا على وجهين: مكره عليه فاغتبط، وطائع أتاه فازداد، فعرفنا

⁸⁰⁹ Ahmet Zeki Safvet, *Cemheretu Hutabi'l-'Arab*, I, 239-240.

جميعا فضل ما جاء به على الذي كنا عليه، من العداوة والضيق، ثم امرنا أن نبدأ بمن يلينا من الأمم، فندعوهم إلى الإنصاف، فنحن ندعوكم إلى ديننا، وهو دين حسنالحسن، وقبح القبيح كله، فإن أبيتم فأمر من الشر، هو أهون من آخر شر منه، الجزاء، فإن أبيتم فالمناجزة، فإن أجبتم إلى ديننا خلفنا فيكم كتاب الله، وأقمناكم عليه، على ان تحكموا بأحكامه ونرجع عنكم وشأنكم وبلادكم، وإن اتقيتمونا بالجزاء قبلنا ومنعناكم، وإلا قاتلناكم؟"

“Doğrusu Allah bize acıdı da, bir peygamber gönderdi ki o peygamber bize hayrı gösteriyor ve bize onu emrediyor. Bize şerri tanıtıyor ve ondan bizi men ediyor. Onu kabul ettiğimiz takdirde bize dünya ve ahiret saadetini va'd ediyor. Hangi kabileyi buna davet ettiyse, iki taraf oldular. Ona yaklaşanlar, ondan uzaklaşanlar; Onun dinine girenler, şeref kazanıyor. Bunun üzerine Allah'ın ertelenmesini dilediği şeyi bekletti. Onlardan başladı ve yaptı. Onunla beraber hepsi iki şekilde İslama girdiler. Bir kısmı dine zorlandı, hem peşinden gönül rahatlığıyla kabullendiler. Bir kısmı da itaat ederek ona geldiler. Peşinden imanları çoğaldı. Biz hepimiz, onun getirdiği düzenin içinde bulunduğumuz düşmanlık ve darlık düzenine olan üstünlüğünü anladık. Sonra bizden sonra gelen milletlere savaş açıp, onları insaf ve adalete davet etmenizi bize emretti.

Bunun üzerine biz de, sizi dinimize davet ediyoruz. O öyle bir dindir ki, bütün güzelleri güze ve kötülerini de kötü kabul eder. Eğer bunu kabul etmez diretirsenez, karşılaşacağınız kötü durum ondan daha kötü olan son durumdan daha ehven olan cizye vermenizdir. Eğer bunu da kabul etmez diretirsenez; yapacağımız hemen savaş ilan edip işinizi bitirmek olacaktır. Eğer dinimizi kabul ederseniz biz gidip, geriye aranızdan Allah'ın kitabını bırakacağız. Sizi, onun hükümleri ile hükmetmeye memur edip; sizi, işlerinizi ve vatanınızı bırakıp geri döneceğiz. Eğer bize cizye vermeyi kabullenirsiniz biz bunu kabul eder, sizin emniyetinizi sağlarız. Yoksa size savaş ilan ederiz.

Bunun üzerine Yezdicurd söz alıp en- Nu'man'a şöyle cevap verir:

"إني لا أعلم في الأرض أمة كانت أشقى ولا أقل عددا، ولا أسوأ ذات بين منكم، قد نوكل بكم قرى الضواحي فيكفونناكم، لا يغزوكم فارس، ولا تطمعون أن تقوموا لهم، فإن كان غرور لحقكم، فلا يغرنكم منا، وإن كان الجهد دعاكم، فرضنا لكم قوتا إلى خصبكم، وأكرمنا وجوهكم، وكسوناكم، وملكنا عليكم ملكا يرفق بكم."

"Doğrusu ben yeryüzünde, sayısı sizden daha az olduğu halde iki kişinin arasını açan ve daha eşkıya olan bir millet bilmiyorum. Civar köyleri sizin emrinize bırakabiliriz. Bu da size yeter. İran (Fars) sizi aldatmasın. Siz onların idaresini yürütmeyi arzulamazsınız. Eğer size bir grup geldiyse sakın bizim yüzümüzden bu his sizi aldatmasın. Eğer, ceht, gayret size sebep olduysa, bolluklar içinde geçinmeniz için size bir hisse ayıralım. Eşrafınıza ikram edip, sizi giydirelim ve başınıza size karşı merhametli bir melik tayin edelim." dedi.

Nu'man b. Mukârrin'in konuşmasından sonra sözü Muğire b. Zûrare alıp aşağıda geçen konuşmayı yapar:⁸¹⁰

"أيها الملك! إن هؤلاء رءوس العرب ووجوههم، وهم أشرف يستحيون من الأشراف، وإنما يكرم الأشراف الأشراف، ويعظم حقوق الأشراف الأشراف، ويفخم الأشراف الأشراف، وليس كل ما أرسلوا به جمعوه لك، ولا كل ما تكلمت به، أجابوك عليه، وقد أحسنوا ولا يحسن بمثلهم الا ذلك، فجأوبني لأكون الذي أبلغك، ويشهدون على ذلك، إنك قد وصفتنا صفة لم تكن بها عالما، فأما ما ذكرت من سوء الحال، فما كان أسوأ حالا منا، وأما جوعنا فلم يكن يشبه الجوع، كنا نأكل الخنافس والجعلان والعقارب والحيات فنرى ذلك طعامنا، واما المنازل فإنما هي ظهر الأرض، ولا نلبس إلا ما غزلنا من أوبار الإبل، وأشعار الغنم، ديننا أن يقتل بعضنا بعضا، ويغير بعضنا على بعض، وإن كان أحدنا ليدفن ابنته وهي حية كراهية أن تأكل من طعامنا. فكانت حالنا قبل اليوم على ما ذكرت لك، فبعث الله إلينا

⁸¹⁰ Ahmet Zeki Safvet, *Cemheretu Hutabi'l-'Arab*, I, 240-241.

رجلا معروفًا نعرف نسبه، ونعرف وجهه ومولده، فأرضه خير أرضنا، وحسبه خير أحسابنا، وبيته أعظم بيوتنا، وقبيلته خير قبيلتنا، وهو بنفسه كان خيرنا في الحال التي كان فيها، أصدقنا وأحلمنا، فدعانا إلى أمر، فلم يجب أحد أول من ترب كان له، وكان الخليفة من بعده، فقال وقلنا، وصدق وكذبنا، وزاد ونقصنا فلم يقل شيئًا إلا كان، فقذف الله في قلوبنا التصديق له واتباعه، فصار فيما بيننا وبين رب العالمين، فما قال لنا فهو قول الله، وما أمرنا فهو أمر الله، فقال لنا: إن ربكم يقول إني أنا الله وحدي لا شريك لي، كنت إذ لم يكن شيء، وكل شيء هالك إلا وجهي، وأنا خلقت كل شيء، وإلي يصير كل شيء، وإن رحمتي أدرتكم، فبعثت إليكم هذا الرجل، لأدلكم على السبيل التي بها أنجيكم بعد الموت من عذابي، ولأجلكم داري دار السلام، فنشهد عليه أنه جاء بالحق من عند الحق، وقال، من تابعكم على هذا، فله ما لكم وعليه ما عليكم، ومن أبي فاعرضوا عليه الجزية ثم امنعوه مما تمنعون منه أنفسكم، ومن أبي فقاتلوه، فأنا الحكم بينكم فمن قتل منكم أدخلته جنتي، ومن بقي منكم أعقبته النصر على من ناوأه، فاحتر إن شئت الجزية عن يد وأنت صاغر وإن شئت فالسيف، أو تسلّم فتنجني نفسك.

“Ey Kral! Bunlar, Arapların başkanları ve eşrafıdır. Onlar öyle bir eşraftır ki, eşraflardan hayâ ederler. Eşrafa ise eşraf ikramda bulunur. Eşrafın hukukunu ancak eşraf tanzim eder. Eşrafı ancak eşraf büyütür. Kendileriyle gönderilenlerin hepsini senin için toplamaz. Her söylediğine de cevap vermez. Böylelikle iyi de etmiş olurlar. Onlarda sana tebligatta bulunmuş olmam için bana cevap ver. Zira sen, hakkında hiçbir bilgiye sahip olmadığın vasıfla bizi tavsif ettin. Sözünü ettiğin perişan duruma gelince, bizim halimiz ondan da perişandı. Bizim açlığımız ise normal açlığa benzemiyordu. Biz, domuzlan böceği (ıclân), akrep ve yılan yiyiyor ve bunları yiyeceklerimiz olarak görüyorduk. Barınak yeri ise bütün yeryüzüdür. Devetüyü ve koyunyunünden büktüklerimizden başkasını giyemezdik. Dinimiz, birbirimizi öldürmek, birbirimizi kıskanmaktı. Yiyeceklerimizi yemesin diye içimizden birimiz ki, çocuğunu diri diri gömebiliyordu. İşte bundan önceki durumumuz, sana anlattığım şekildedir. Bunun üzerine Allah bize, nebisini bildiğimiz, aramızda doğup büyüyen, hepimizin

tanyıp bildiği bir şahıs gönderdi. Onun yeri de bizim yerlerimizin en iyisi, şöhreti de şöhretlerimizin en hayırlısıdır. Evi, evlerimizin en büyüğü, kabilesi kabilelerimizin en iyisidir. Ve bizzat o da hal ve hareketlerinde bizim en doğrumuz ve en yumuşağımızdır. Bizi bir işe, İslâm'a davet etti. Önceleri kendisine icabet etmeyen yaşutlarından birisi, kendisinden sonra halifesi oldu. Onun da söz hakkı var bizim de. Onun tasdik ettiğini, biz tekzip edebiliyor, onun fazla dediğine biz noksan diyebiliyoruz. O ise ancak olanı, gerçeği söylüyor. Kalplerimize Allah onu tasdik ve ona tabi olma sevgisini attı. Bunun üzerine o, Âlemlerin Rabbi ile aramızda bir makam aldı. Bize ne söylerse o, Allah'ın sözü, ne emrederse o Allah'ın emridir. Bize şöyle dedi: Doğrusu rabbiniz diyor ki: Gerçek ben, eşi benzeri olmayan, tek başıma Allah'ım. Hiçbir şey yokken ben vardım. Benim zatımdan başka her şey helak olacaktır. Her şeyi ben yarattım. Ve her şey bana dönecektir. Hiç şüphesiz rahmetim size ulaştığında, sizi ölümden sonra kendisiyle kurtaracağım yolu göstermesi ve sizi cennetime, Daru's-Selam'a sokmam için bu zatı size peygamber olarak gönderdim. Öyleyse biz de onun, Allah katından hak ile geldiğine şahadet ederiz. Ve dedi ki: Bunun üzerine kim size tabi olursa, sizin lehinize olanlar onun da lehinde, aleyhinizde olanlar onunda aleyhindedir. Kim diretirse ona cizye teklif edin. Daha sonra, kendinizi alıkoyduğunuz şeylerden onu da alıkoyun. Kim diretirse onunla savaşın. Aranızda hakem benim. Sizden şehit edilenleri cennetime sokacağım. Sağ kalanları da kendilerine güçlü kalanlara karşı muzafferiyet neticesine ulaştıracağım. Tercihini yap; dilersen gururunu ayaklar altına alarak cizye ödemeyi; dilersen kılıcı tercih et. Ya da Müslüman ol kendini kurtar."

Bunun üzerine Yazdicurd şöyle cevap verir:

"أتستقبلني بمثل هذا؟ لولا أن الرسل لا تقتل لقتلتكم، لا شيء لكم عندي، ثم قال: اثتوني بوقر

من تراب، فقال احملاه على أشرف هؤلاء، ثم سوقوه حتى يخرج من باب المدائن."

"Bu gibi sözleri karşıma çıkarıyorsun. Eğer elçiye zeval olmamış olsaydı yanımda hiçbir hakkımız olmadığı halde sizi öldürürdüm. Daha sonra "topraktan yapılmış büyük bir ağırlık bana getirin, onu bunların en şereflişinin sırtına yükleyin. Sonra da Medâin kapısından çıkıncaya kadar sürün" dedi.

SONUÇ

Arap hitabeti, köklerini Cahiliye Devri'nden alan ve İslamiyet'in zuhur etmesiyle daha da güzelleşen, belâgatle birlikte yüksek derecelere ulaşan edebî bir türdür.

Cahiliye Dönemi'nde şiir hitabetten daha revaçtaydı. Ne var ki zamanla şairler, icra etmiş oldukları şiir sanatıyla para kazanmaya başladılar, bundan dolayı hatipler şairlerin önüne geçtiler.

Cahiliye Dönemi'nde hatipler kabilelerinin lideri, bilge kişileri ve adeta birer sözcüsü konumundaydılar, mensubu buldukları kabilelerin fikirlerini, duygu ve düşüncelerini okumuş oldukları hutbelerle dile getiriyorlardı. Kimi zaman intikamlarını almaları için kabilelerinin mensuplarını ruhi ve fiziki açıdan motive ederken kimi zaman da kabileler arasında bitip tükenmek bilmeyen kan davalarını sonuçlandırmak maksadıyla kabilelerini barışa ikna etmek için hutbe irad ederlerdi.

Bu dönemde övünme ve yerme hutbe türleri çok yaygın olan hutbe çeşitlerindedir. Bu hutbelerde hatipler adeta birbirleriyle atışır, kendi kabilelerinin iyi meziyetlerini karşı kabilenin de kötü meziyetlerini dile getirirlerdi.

Vaaz ve irşat hutbelerinde hatipler, mensuplarını yaptıkları yanlış davranışlardan vazgeçirip, onlara iyiyi, güzeli ve doğruyu bulmaları için çeşitli nasihatlerde bulunuyorlardı. Yine nikâh hutbelerinde gerek damat tarafının ve gerekse gelin tarafının hatibi, kabilesinin hoş ve güzel meziyetlerini dile getirip kurulacak olan yuvada her iki tarafın da birbirlerine denk olduklarını ifade ediyorlardı.

Edebî açıdan Cahiliye Dönemi hutbelerinin yüksek bir seviyede olduğunu görmekteyiz. Hatipler hutbelerini irad ederken ön hazırlık yapmazlardı, hutbelerini yazılı olarak değil de irticalı olarak okurlardı ve hutbelerinde giriş, gelişme ve sonuç bölümleri bulunmazdı. Kurdukları cümleler çok kısa, çoğu zaman bir cümlede kullanılan kelime sayısı iki ya da üçü geçmezdi ve kelimeleri mecaz anlamlarıyla değil de gerçek anlamlarıyla kullanırlardı. Vermek istedikleri mesajları dolaylı yoldan değil direkt olarak verirlerdi. Kurdukları cümlelerde sık sık seciye başvurduklarını görmekteyiz, bunu yapmalarındaki maksatları muhataplarının üzerinde daha etkili olmaktı. Çünkü secide adeta melodisel bir hava vardır ve insanlar bu türden olan hutbeleri bıkmadan sonuna kadar dinlerler.

Hatipler, hutbelerinde sık sık şairlerin şiirlerinden ve darb-ı mesellerden iktibaslar yaparlardı, bu metotla sözlerinin daha iyi kavranılacağını düşünüyorlardı. Yine hutbelerinde birbiriyle benzer ya da bir birine zıt kavramları bir arada kullanırlardı.

Hatiplerin hutbelerini okurlarken kabilelerini kayırdıkları bazen kabilelerinin sahip olmadıkları meziyetleri varmış gibi dile getirdikleri yani tam da tarafsız olmadıkları görülmektedir. Bu etkiler daha çok övünme ve savaşla alakalı hutbelerde kendini göstermektedir.

Cahiliye Dönemi hatipleri hutbe irad ederlerken kendilerine has bazı adetleri vardı. Örneğin hutbeyi irad ederlerken verecekleri mesajların muhataplarına daha anlamlı bir şekilde ulaşabilmesini sağlamak ve beden dilini daha iyi kullanabilmek için yüksek bir yere çıkarlardı. Genellikle bir asaya ya da o dönemin savaş aleti olan yaya dayanırlardı, başlarında sarık bulunurdu, başlarındaki sarığın renginin savaş konulu hutbelerin dışında siyah olmamasına ve giydikleri elbisenin temiz olmasına dikkat ederlerdi. Çünkü hatibin giyim tarzının muhatabın üzerinde ciddi bir etki bıraktığını biliyorlardı. Evlilikle alakalı hutbeleri oturarak bunun dışında kalan diğer hutbeleri ayakta okurlardı.

Hatipler, mensubu oldukları kabilelerin en fasih konuşanı ve en âlimi idiler. Konuştukları zaman açık ve net konuşurlardı, konuşmaları halkın üzerinde çok büyük bir etki bırakıyordu. Konuştukları zaman seslerini yükseltirlerdi, bu şekilde konuşmalarının daha etkili olacağını düşünüyorlardı.

Yaptığımız araştırmalarda bu dönemde yetişen çok ünlü hatiplerin olduğunu gördük. Örneğin, Kuss b. Sâ'ide, Eksem b. Sayfî, 'Amr b. Ma'd Yekrib ez-Zebîdî, Hâcib b. Zurare b. 'Uds et-Temîmî, Haşim b. 'Abdimenaf, Sehbân b. Vâil ve Ka'b b. Luey bunlardan bazılarıdır.

Bu hatiplerden Kuss b. Sâ'ide'in Ukâz panayırında okuduğu hutbeyi o sırada orada bulunan Hz. Peygamber'in (s.a.v.) dinlediği ve hutbeyi beğendiğine dair çeşitli rivayetler bulunmaktadır.

Cahiliye Dönemi hutbelerinin sıhhat dereceleri ile alakalı olan tartışmalarda yaptığımız araştırmalar neticesinde bizde hâsıl olan kanaat şu olmuştur. Bu döneme ait fenni nesrin sıhhat derecesinin bazı problemleri olduğu doğrudur. Cahiliye Asrı'na ait hutbe örneklerinin olduğu gibi korunmasının çok zor olduğu da doğrudur. Ancak çağdaş

âlimlerden olan Taha Hüseyin ve bazı müsteşriklerin "Şu anda elimizde bulunan Cahiliye Dönemi'ne ait fenni nesrin örnekleri bu döneme ait değildir, bunlar daha sonraki dönemlerde uydurulmuştur." fikrine katılmamız mümkün değildir. Bu döneme ait nesir örneklerinin bir kısmında bazı sıkıntılar vardır, bazıları daha sonraki dönemlerde uydurulmuştur. Ancak tamamının uydurma olduğunu söylemek doğru değildir. Çünkü o dönemde yazı biliniyordu, bazı şairlerin şiirlerinde yazı aletinden bahsetmeleri bu asırda yazının az da olsa bazı insanlar tarafından bulunduğunu göstermektedir. Yine Kur'an-ı Kerim'in bazı ayetlerinde kalemden ve yazı aletlerinden bahsetmesi bu asrın insanların yazıdan haberdar olduklarını göstermesi açısından önemli bir delil niteliğindedir.

Öte yandan söz konusu döneme ait şiirlerin varlığını kabul edip nesrin varlığını kabul etmemek kanaatimize göre bir çelişkidir. Yine edebî değeri çok yüksek olduğu edebiyatçılar tarafından kabul edilen Kur'an-ı Kerim, bu dönemin insanlarına nazil olmuştur. Şayet bu asrın insanları nesirden habersiz olsalardı edebî açıdan bu kadar yüksek olan bu ilahi kelamı nasıl anlayabilirdi?

Bu dönemin fenni nesrinin İslami dönemde uydurulduğunu kabul etsek dahi o zaman şu soruyu sormak gerekir: İslami dönemde bu fenni nesri uyduranların, şayet geçmişlerinde böyle bir bilgi birikimi yoksa acaba bu nesri nasıl ve hangi bilgiyle uydurdular?

Kanaatimize göre bugün elimizde bulunan hutbelerin bir kısmı sıhhat bakımından problemli olsa da bazıları Cahiliye Dönemi'ne aittir.

İslâm dininin zuhur etmesiyle Araplarda şiir ikinci planda kaldı ve hitabet bir adım öne geçti. Allah tarafından gönderilen bu yeni dinin insanlara anlatılması gerekiyordu. Bunu da en iyi hatipler yapabiliyordu.

Dolayısıyla Sadru'l-İslâm döneminde Kur'an-ı Kerim'in nazil olmaya başlamasıyla onu insanlara tebliğ edecek ve onları ikna edecek kabiliyetli hatiplere ihtiyaç duyuldu. Bu da bu dönemde iyi hatiplerin yetişmesine vesile oldu. Emeviler dönemini saymazsak Sadru'l-İslâm dönemi, hitabetin altın çağını yaşadığı dönemdir.

Sadru'l-İslâm döneminde Arap hitabetinde içerik bakımından birçok değişiklikler meydana gelmiştir. Tevhid inancına ters düşen ve İslâm dininin temel ilkeleriyle

bağdaşmayan konular terk edilerek bunun yerine İslâm'ın prensipleriyle örtüşen konular işlenmeye başlanmıştır.

Tür bakımından Cahiliye Dönemi'nin adetlerini içeren övünme ve yerme hutbeleri ya tamamen kaldırıldı ya da İslami formata büründürüldü, Allah'ın varlığına ve birliğine davet eden yani tevhid inancının pekişmesini sağlayan hutbelere ağırlık verildi. Cahiliye Dönemi'nde var olmayan Cuma ve Bayram hutbeleri yeni bir tür olarak bu dönemde yerini aldı. Yine Cahiliye Asrı'nda, savaşa teşvik ya da intikam almayla alakalı hutbeler terk edilip bunun yerine İslâm akidesinin hâkim olması için cihada teşvik hutbeleri verilmeye başlandı. Bu tür hutbelerde hatipler, Allah yolunda savaşmanın ne kadar büyük bir fazilet olduğunu, savaşta şehit olunması halinde cennete gidileceğini insanlara anlatarak onların savaşa motive olmalarını sağlıyorlardı.

Edebî bakımdan Sadru'l-İslâm dönemi hutbelerinin de Cahiliye Dönemi hutbeleri gibi yüksek bir seviyede olduklarını hatta edebî bakımdan onlardan daha da ileri bir seviyede olduklarını görmekteyiz.

Bu dönemin hatipleri, halkın ileri gelenleri, âlimleri ve dolayısıyla sözleri dinlenen şahsiyetlerdir.

Hatipler, hutbelerini sunarken önceleri yüksek bir eşyanın üzerine çıkıp irad ediyorlardı, ama daha sonraki zamanlarda minberin üstüne çıkıp hutbelerini okumaya başladılar. Hatipler hutbelerini okurlarken Cahiliye Dönemi'nde olmayan bazı yeni adetleri de getirdiler. Hutbelerine Allah'a hamd ve Hz. Peygamber'e (s.a.v.) salât ve selam getirerek başlarlardı. Hutbelerinde Kur'an-ı Kerim'den ve hadislerden iktibaslar yaparlardı. Elbiselerinin temiz ve düzgün olmasına, saçlarının taralı, dişlerinin de temiz olmasına dikkat ederlerdi. Hutbeye çıkarlarken Cahiliye Dönemi'nde olduğu gibi başlarında sarık, ellerinde ise asa ya da yay bulunurdu. Yine cahiliye Dönemi'nden kalma "أما بعد" ifadesini hutbelerinde kullanmaya devam ettiler.

Hutbelerinde üslûp bakımından kısa cümleler kullanırlardı, cümlelerde kullandıkları kelimeler genellikle birinci anlamdaydı. Hatipler, toplumun en fasih konuşanlarıydılar, kullandıkları lehçe ise Kureyş lehçesiydi. Hutbelerinde seciyi kullanmaktan imtina ediyorlardı. Çünkü seci kullanmak Cahiliye Dönemi

adetlerindendi. Dolayısıyla hatipler, hem kendilerini hem de toplumu olabildiğince Cahiliye adetlerinden uzak tutmak istiyorlardı.

Hatipler, hutbelerinde kabile taassubunu yapmıyorlardı, her kesimden insanlara hitap etmeyi hedefliyorlardı. Çünkü Sadru'l-İslâm dönemi hatiplerinin yegâne amacı, tevhit inancını ve İslâm'ın kurallarını insanlara anlatmaktı.

Hatipler, toplumun en mütevazı bireyleriydiler, konuşmalarında kendini beğenme, gururlanma ve kibirlenme hissine kapılmıyorlardı. Düşünce özgürlüğünden yanaydılar. Hutbelerini okurlarken dinleyiciler rahatlıkla onlara soru yöneltebiliyor ve bazen de onları eleştirebiliyorlardı.

Sadru'l-İslâm döneminde çok ünlü hatipler yetişmiştir. Bu hatiplerin en başta geleni şüphesiz Hz. Peygamber (s.a.v.) dir. O, insanların en ahlaklısı, en fasih konuşanı ve en mütevazı olanıydı. Hutbelerini irad ederken giyimine kuşamına dikkat eder, sesini ortama göre ayarlar, tane tane konuşur ve mesajlarının doğru bir şekilde alıcılara gitmesi için fasih konuşurdu. Hutbe verirken arkadaşlarının kendisine sordukları soruları sabırla dinler ve aynı güzellikte cevap verirdi.

Bu dönemde yetişen diğer hatiplerden bazıları şunlardır: Hz. Ebubekir, Hz. Ömer, Hz. Osman, Hz. Ali, Hz. Aişe, Abdullah. b. Mes'ud ve Halid b. Velid.

KAYNAKLAR

Kur'an-ı Kerim,

- 'Abdu'l-Celîl 'Abduh Şelbî, *el-Hiṭabetu ve İ'dadu'l-Haṭîb*, nşr, Daru'ş-Şurûk, 1987.
- 'Abdulkâhir el-Curcânî, *Delâilu'l-İ'câz*, nşr. Muhammed Rıdvan ed-Daye, Fayiz ed-Daye, Dâru'l-Fikr, Dimaşk 2007.
- 'Abdurrahim el-Masdâvî, *Murşidu'l-Hatîb ve Delîlu'l-Bâhîs*, (3. Baskı), Daru'l-Ma'rife, Beyrut 2010.
- 'Ali Mahfûz, *Fennu'l-Hitâbe ve 'Idâdu'l-Hatîb*, Dâru'l-İ'tisâm, Kahire, tsz.
- 'Abdulkâim Belbe', *en-Nesru'l-Fennî ve Eseru'l-Câhiz Fîh*, Mektebetu'l-Ancelo el-Mısıriyye, Mısır, tsz.
- Ahmed b. Ali b. Hâcer al-'Askalânî, *Lisânu'l-Mizan*, I-X, (1.Baskı), MektebetuMatbu'âti'l-İslâmiyye, Beyrut 2002.
- Ahmed b. Hanbel, *Mevsu'atu's-Sunne el-Kutubu's-Sitte ve Şurûhuha*, Çağrı Yayınları, İstanbul 1992.
- Ahmed el-İskenderî, *el-Vasît fi'l-Edebi'l-Arab ve't- Târih*, Kahire 1916.
- Ahmed el-Matlub, *Mu'cemu'l-Mustalahâti'l-Belâğiye ve Tatavvuruha*, Matbaatu'l-Mecmai'l-İlmî el-İrakî, 1983.
- Ahmed Hasan ez-Zeyyât, *Târîhu'l-Edebi'l-'Arabî*, (2. Baskı), nşr. Dâru Nahda, Kâhire, tsz.
- Ahmed Hilmi, *İslâm Tarihi*, İstanbul 1982.
- Ahmed Muhammed el-Hûfi, *Fennu'l- Hitâbe*, (4. Baskı), Matbaatu'n-Nahda, Kahire 1392/1972.
- Ahmed Mustafa el-Merağî, *Târîhu 'Ulûmi'l-Belağa ve't-Ta'rifi bi-Ricâlihâ*, Şirketu Mektebeti Mustafa el-Babî, Mısır 1950.
- Ahmet Zeki Safvet, *Cemheretu Hutabi'l-'Arab*, I-III, (1. Baskı), el-Mektebetu'l-İlmiyye, Kahire 1933.
- Akgündüz, Ahmet, *İslâm'da İnsan Hakları Beyannamesi*, (2. Baskı), TimaşYayınları, İstanbul 1993.
- Akverdi, Hamdi, *Hitabet Sanatı Teknik ve Psikolojisi*, Ulus Basım Evi, Ankara 1937.
- Ana Britannica*, "Hitâbet", I-XIX, Hürriyet Ofset Matbaacılık ve Gazetecilik A. Ş, İstanbul 1993.

- Arcan, İ. Galip, *Tiyatroda Diksiyon*, Cumhuriyet Halk Partisi (CHP) Halkevleri Yayınları, Ankara 1947.
- Aristo, *el-Hitâbe*, Arapça çev. Abdurrahman Bedevi, Daru'l-Kalem, Beyrut, 1979
- Aristoteles, *Retorik*, (Çev.: Mehmet H. Doğan), Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 1995.
- Armaner, Neda, *Hitabet ve Dini İrşat Üzerine*, (2. Baskı), Diyanet İşleri Başkanlığı (DİB) Yayınları, Ankara 1964.
- Asım Efendi, *Kamus*, I- IV, İstanbul 1305.
- Ateş, Süleyman, *Kur'ân'ı Kerim Tefsiri*, I-VI, Yeni Ufuklar Neşriyat, İstanbul 1988.
- Bağdadî Abdülkerim b. 'Ömer, *Hizanetu'l-Edeb*, I-IV, Bulak H.1299.
- Bakırcı, Selami, "Araplarda Kabile Yapısı", Erzurum Kültür Eğitim Vakfı Akademik Dergisi (AKEV), Yıl, 3, Sayı, 11, Kasım 2001, Ocak 2002.
- el-Bâkillânî, *Î'câzu'l-Kur'an*, nşr. es-Seyyid Ahmed Sakr, Kahire, 1971.
- Baktır, Mustafa, "Hutbe", *Diyanet İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, XVIII, İstanbul, 1998.
- el-Belâzûrî, Ahmed b. Yahya, *Ensabu'l-Eşraf*, nşr. Muhammed Hamidullah, Daru'l-Meârif, Kahire, 1959.
- Berki, Ali Himmet-Keskinoglu, Osman, *H. Muhammed ve Hayatı*, DİB Yayınları, Ankara, 1981.
- Beyyumî, Muhammed Receb, *el-Beyanu'n-Nebevî*, Medâru'l-Vefa' el-Mansure, 1987.
- Bozkurt, Nebi, "Minber", *DİA*, İstanbul 2005, XXX, 101.
- el-Buhârî, (Ebû Abdullah Muhammed b. İsmail), *Sahîhu'l-Buhârî, Mevsuatu's-Sunne el-Kutubu's-Sitte ve Şurûhuha*, Çağrı Yayınları, İstanbul 1992.
- Burckhardt Jacob, *İtalya'da Rönesans Kültürü*, (1. Baskı), trc. Bekir Sıdkı Baykal, Okyanus Yayınları, İstanbul 2010.
- el-Bustani, Butros b. Bolus, *Dairetu'l-Me'arif*, I-VII, Beyrut, tsz.
- el-Câhiz, *el-Beyan ve't-Tebyîn*, I-IV, (7. Baskı), nşr. Mektebetu'l-Hancî, Kahire 1998.
- Carlo Nalino, *Târîhu'l-'Adâbi'l-'Arabî Mine'l-Câhilî Hettâ 'Asri Benî 'Umeyye*, (3. Baskı), Daru'l-Me'arif, Kahire 1910-1911.
- Casson, Herbert, *Söz Söylemek Sanatı (Retorik)*, (Trc. Muhsin Ertuğrul), Yayın Evi Yok, İstanbul 1937.

- Celil Reşid Falih, *Hutbetu'l-Veda' Dirasetun Belağiyetun Tahlilî*, Ummu'l-Kurâ Üniversitesi Resmi Sitesi, Erişim Tarihi: 017.12.2013, http://www.alukah.net/Authors/View/literature_language/231/.
- Cercis Fernand, *Güzel Konuşma Sanatı*, (2. Baskı), (Trc. Erdoğan Meto, Naim Yamaner), Nebioğlu Yayınevi, İstanbul 1978.
- Cerrahoğlu İsmail, *Tefsîr Usulü*, Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 1991.
- Clement Huart, *Arap ve İslâm Edebiyatı Tarihi*, (Çev. Cemal Sezgin), Tisa Matbaası, Ankara, tsz.
- Corci Zeydan, *Tarihu't-Temedduni'l-İslâmî*, Daru'l-Mektebeti'l-Hayat, Beyrut 1997.
- Çağata, Neşet - Çubukçu, İbrahim Agâh, *İslâm Medeniyetleri Tarihi*, Ankara 1976.
- , *İslâm Öncesi Arap Tarihi ve Cahiliye Çağı*, Ankara 1982.
- Çetin, Abdurrahman, *Hitabet ve İrşad*, Aksa Yayınları, Bursa 1998.
- Çubukçu Asri, "Eksem b. Şayfi", *DİA*, İstanbul 1994, X, 550-551.
- ed-Dabbî el-Mufaddal b. Muhammed, *el-Mufaddaliyât*, nşr. Ahmed Muhammed Şâkir, - Abdusselâm Hârun, Kahire 1383/1963.
- Dale Carnegie, *Söz Söyleme ve İş Başarma Sanatı*, (4. Baskı), (Çev. Gül Yılmaz, Epsilon), İstanbul, tsz.
- ed- Darimi (İmam Ebû Muhammed Abdullah b. Abdurrahman), *Sunen*, çev. Abdullah Aydınlı, I-IV, Madven Yayınları, İstanbul 1996.
- Dawson Christopher, *Batının Oluşumu*, (Trc. Dinç Tayanç), Dergâh Yayınları, İstanbul 1997.
- Demirayak, Kenan, *Arap Edebiyatı Tarihi-I, Cahiliye Dönemi*, (1. Baskı), Fenomen Yayınları, Erzurum 2009.
- , *Arap Edebiyatı Tarihi-II, Sadru'l-İslâm Dönemi*, (1.Baskı), Fenomen Yayınları, Erzurum 2009.
- DİA*: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, I-XXXXIII, İstanbul, 1988-2013 (Devam ediyor).
- Diyanet İlmî Dergi, Peygamberimiz Hz. Muhammed (s.a.v), Özel Sayı, Ankara 2003.
- Düzenli, Ahmet, *Hitabet Dersleri*, Milli Eğitim Basım Evi, Ankara 1964.
- Ebû Davûd, *Suneni Ebû Davûd, Mevsuatu's-Sunne el-Kutubu's-Sitte ve Şurûhuha*, Çağrı Yayınları, İstanbul 1992.

- Ebû Hilâl el-‘Askerî, *Kitâbu’s-Şinâ’tayn*, (1. Baskı), nşr. Muhammed el-Becâvî ve Muhammed Ebû'l-Fadl İbrahim, Daru'l-Kutubi'l-‘Arabiyye, Beyrut 1952.
- Ebû İshâk İbrahim b. Ali el-Kayrevânî, *Zehru'l-Âdâb ve Semeru'l-Elbâb*, I-II, (4. Baskı), nşr. Ali el-Becâvî, Daru'l-Cîl, Mısır 1969.
- Ebû Yûsuf Yakub b. İbrahim, *Kitabu'l-Harâc*, Kahire, tsz.
- Ebû'l-Ferec Alî b. el-Huseyn b. Muhammed b. Ahmed el-Kuraşî el-İsfehânî, *Kitabu'l-Eğânî*, I-XXV, (3. Baskı), Daru's-Sekâfe, Beyrut 1962-1964.
- Eflatun, *Gorgias (Söylev Sanatı Üzerine)*, (2. Baskı), (Trc. Melih Cevdet Anday), Evrim Matbaacılık, İstanbul 1989.
- Elmalı, Hüseyin, “Hitâbet”, *DİA*, İstanbul 1998, XVIII, 158-160.
- Eşraf Muhammed Mûsa, *el-Hitabetu'l-‘Arabî ve Fennu'l-İlka*, Mektebetu'l-Hancî, Kahire 1905.
- el-Ezrâki, (Ebû Veled), *Kâbe ve Mekke Tarihi*, çev. Y. Vehbi Yavuz, Feyiz Yayınları, İstanbul 1974.
- Fayda Mustafa, “Muhammed”, *DİA*, İstanbul 2005, XXX, 408-423.
- , "Cerir b. Abdullah" *DİA*, İstanbul, 1993, VII, 410-411.
- , *İslamiyet'in Güney Arabistan'da Yayılışı*, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, Ankara 1982.
- , “Cahiliye” *DİA*, İstanbul 1993, VII, 17-19.
- Fettahoğlu Selahattin, *Hristiyanlık ve İslâm'da Hitabet*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Samsun 1993.
- Fiğlalı, Ethem Ruhi, “Ali”, İstanbul, 1989 *DİA*, II, 371.
- Furat, Ahmet Subhi, *Arap Edebiyatı Tarihi*, nşr. Edebiyat Fakültesi Basımevi, İstanbul 1996.
- Gariboğlu, Kemal, *Örnekli Kompozisyon Bilgileri*, (12. Baskı), Serhat Yayınları, İstanbul 1988.
- Gâzi Tuleymât, İrfân el-Aşkar, *en-Nesru fi 'Asri'n-Nubuvve ve'l-Hilâfeti'r-Râşidîn*, Daru'l-Fikr, Beyrut 2007.
- Hafâcî, (Muhammed ‘Abdulmun‘im) *el-Hayâtu'l-Edebiyye Ba'de Zuhûri'l-İslâm*, Daru'l-Cîl, Beyrut 1990.
- , *el-Hayâtu'l-Edebiyye fi'l-Asri'l-Câhilî*, nşr. Dâru'l-Cîl, Beyrût 1992.

- Hallâvî, Abdurrahman, *Usûlu't-Terbiyeti'l-İslâmî ve Esâlibiha*, (1.Baskı), Daru'l-Fikir, Şam, tsz.
- Hamid Abdullah ez-Zâydi, *Munâferetu 'Amr b. Tufeyl ve 'Alkame b. 'Ulâse el 'Âmîr ve Eseruhâ fi Şi'ri'l-Câhilî*, Cami'etu Ummi'l-Kurâ, Mekke 1993.
- Hamidullah Muhammed, *İslâm Peygamberi*, (Çev. Salih Tuğ), I-II, İrfan Yayınları, İstanbul 1993.
- , *Mecmu'atu'l-Vesâiki's-Siyâsiyye li'l-Ahdi'n-Nebevî ve'l-Hilafeti'r- Raşide*, (6. Baskı), Dâru'n-Nefâis, Beyrut 1987.
- Hannâ el-Fâhûrî, *el-Câmi' fi Târîhi'l-Edebi'l-'Arab, (el-Edebu'l-Kadim)*, Beyrût 1986.
- Hasan Câd, *el-Belâgatu'n-Nebevî ve Eseruha fi'n-Nufûs*, Erişim Tarihi: 20.09. 2012, <http://www.alifta.net/Fatawa/FatawaDetails.aspx?View=Page&PageID=770&PageNo=1&BookID=2>.
- Hasan İbrahim Hasan, *İslâm Tarihi*, çev, Komisyon, I-IV, İstanbul 1985.
- Hâşim Mennâ', "Hadîsu Kuss b. Sâ'ide el-İyâdî", *Mecelletu Kulliyeti'd-Dirâsâti'l-İslâmî ve'l-'Arabî*, Dubey 1991.
- Hatip, Ahmet b. Abdullah el-Fakih, *Hitabet-i Arabiye Tarihi ve Arapça Hutbelerin Usûl-i Tertibi*, Evkaf-ı İslâmiye Matbaası, İstanbul 1335.
- Huseyn Nassâr, *Neş'etu'l-Kîtabeti'l-Fennî*, Mısır 1966.
- İbn 'Abd Rabbihî el-Endelûsî (Ahmed b. Muhammed) , *el-İkdu'l-Ferîd*, I-IV, nşr. Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut 1983.
- İbn Dûreyd, *el-İştîkâk*, (1. Baskı), nşr. Abdusselam Muhammed Harun, Daru'l- Cîl, Beyrut 1991.
- İbn Ebî el-Hadîd (İzzeddin Abdurrahman b. Heybetillah), *Şerhu Nehcu'l-Belağ*, I-XV, nşr. Ebû Muhammed Fadl İbrahim, Daru'l-Cîl, Beyrut 1996.
- İbn Ebi'l-İsba' el-Mısırî, *Bedi'u'l-Kur'an*, I-II, nşr. Hafnî Muhammed Şeref, Matbaat'u-Nahda, Kahire 1985.
- İbn Hacer el- 'Askalâni (Şihâbuddin Ahmed Ali b. Muhammed b. Ali b. Mahmud b. Ahmed), *Fethu'l-Bâri bi Şerhi Sahihi'l-Buhârî*, I-XVI, (1. Baskı), nşr. Abdullah b. el-Muhsin et-Turkî - Abdussind Hasan Yemâme, Daru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut, tsz.
- , *el-İsâbe fi Temyizi's-Sahabe*, (1.Baskı), Mektebetu'l-Vakfiyye, I-XVI, Kahire 2008

- İbn Haldûn, Abdurrahman b. Muhammed, *Mukaddime*, (Çev. Halil Kendir), Yeni Şafak, Ankara 200.
- İbn Hallikân (Ahmed b. Muhammed b. İbrahim b. Ebî Bekr), *Vefayâtu'l-A'yan*, nşr. İhsân Abbâs, I-VIII, Beyrut 1968
- İbn Hişâm el-Ensârî (Ebû Muhammed Abdullah Cemaluddin b. Yusuf b. Ahmed b. Abdullah b. Hişâm), *Muğnu'l-Lebib 'an Kutubi'l-E'ârib*, I-II, nşr. ve şerh. Abdullatif Muhammed el-Hatib, et-Turasu'l-Alî, Kuveyt 2000
- İbn Hişâm (İbnû Muhammed b. Abdulmelik), *es-Siretu'n-Nebeviyye*, nşr. Mustafa es-Sakka ve Diğerleri, I-IV, Beyrut 1971
- İbn Kesir (Ebu'l Fida İsmail b. Ömer), *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, (Trc. Mehmet Keskin), Çağrı Yayınları, İstanbul 1994.
- , *es-Siretu'n-Nebeviyye*, I-IV, nşr, Mustaf Abdulvâhid, Beyrut 1976.
- İbn Kuteybe, Ebû Muhammed Abdullah b. Muslim b. Kuteybe ed-Dineverî, *Uyûnu'l-Ahbâr*, I-IV, Dâru'l-Kutubi'l Mısriyye, Kahire 1996.
- , *el-İmâme ve's-Siyâse*, I-II, Daru'l-Edâi, Beyrut 1990.
- İbn Manzûr, Celaluddin Muhammed b. Mukerremu'l-Ensârî, (1232-1312), *Lisanu'l-Arab*, nşr. Kosta Tomas ve Şurekah, I-XX, Daru'l-Me'arif, Kahire 1890.
- İbn Reşik el-Kayravanî el-Ezdî (Ebû Ali el-Hasan), *el-'Umde fî Mehâsini's-Şi'r ve Âdâbih ve Nakdih*, I-II, nşr. Muhammed Muhyiddin Abdulhamid, Beyrut 1972.
- İbn Sa'd, *Tabakâtu'l-Kubrâ*, I-X, nşr, Ali Muhammed Ömer, Mektebetu'l- Hancı, Kahire, tsz.
- İbn İshâk, *Siretu İbn-i İshâk*; nşr, M. Hamidullah, Konya 1981.
- İbnu'l-Cevzi, Ebu'l-Ferec Abdurrahman b. Ali, *Siretu'l-'Umer*, Kahire 1931.
- İbnû Habib (Muhammed el-Bağdâdî), *Kitâbû'l-Munemmâk fî Ahbâri Kureys*, (1. Baskı), 'Alimu'l-Kutubi, Beyrut 1985.
- İbnu'l-Esir, ('İzzuddîn Ebu'l-Hasan 'Ali), *el-Kâmil fî't-Târih*, I-XIII, nşr. C. J. Tornberg, Leiden, 1853-1867.
- , *'Usdu'l-Ğabe fî Ma 'rifeti's-Sahâbe*, I-VI, Mısır, tsz.
- İbnu'l-Kelbi, *Kitabu'l-Esnam*, (Ter. Beyza Düşüngen), Ankara 1969.
- İhsan en-Naş, *el-Hiçabetu fî 'Aşriha ez-Zehebi*, (2. Baskı), Daru'l-Me'arif, Kahire 1963.
- İpek, M. Selim, *Klasik Dönem Arap Edebiyatında Nesir*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum 2012

- Kabaklı Ahmed, *Türk Edebiyatı*, Yaylacık Matbaası, Türkiye Yayınları, İstanbul 1973
- Kâdı İyâd, İbn Musa el-Endelûsî, *Kitabu'ş-Şifâ*, I-II, Dımaşk, tsz.
- Kadri Hüseyin Kâzım, *Büyük Türk Lugatı*, I-IV, Maarif Matbaası, İstanbul 1943
- Kağıtçıbaşı, Çiğdem, *İnsan ve İnsanlar, Sosyal Psikolojiye Giriş*, (7. Baskı), İstanbul Matbaası, İstanbul 1988.
- el-Ķâlf (Ebu Ali İsmail b. el-Kasım), *Kitabu'l-Emâlî*, I-IV, Daru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut, tsz.
- el-Kalkaşandi (eş-Şeyh Ebu'l-'Abbas), *Şubhu'l-'Aşâ*, I-XIV, Daru'l-Kutubi'l-Mısriyye, Kahire 1922.
- Kandehlevi, Muhammed Yusuf, *Hayatu's-Sahâbe*, Dımaşk 1983.
- Kapar, Mehmet Ali, "Kuss b. Sâ'ide", *DİA*, Ankara, 2002, XXVI, 460.
- Karaalioglu, Seyit Kemal, *Sözlü-Yazılı Kompozisyon Konuşmak ve Yazmak Sanatı*, İnkılâp ve Aka Kitabevi, İstanbul 1995.
- Kazancı, Ahmet Lütfi, *Peygamber Efendimizin Hitabeti*, Er-Tu Matbaası, İstanbul 1980.
- Kâzım Yetiş, *Ta'lim-i Edebiyat'ın Retorik ve Edebiyat Nazariyatı Sahasında Getirdiği Yenilikler*, Atatürk Kültür Merkezi, Ankara 1996.
- Kılıç, Hulûsi, "Belâgat", *DİA*, İstanbul 1992, V, 380-383.
- Koçer Hasan Ali, *Eğitim Tarihi İlk Çağ - I*, Ankara Üniversitesi Eğitim Fakültesi Yayınları, Ankara 1980.
- Koçyiğit Talat, *Hadisçilerle Kelamcılar Arasında Münakaşalar*, Ankara 1969.
- Komisyon, *Asr-ı Saadette İslâm*, I-IV, İstanbul 1994.
- , *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, I-XIV, İstanbul 1992.
- , *İslâm Düşünce Tarihi*, I-IV, İstanbul 1990.
- , *el-Mu'cemu'l Vasît*, Kahire Arap Dil Kurumu Yayınları, Kahire 1960.
- Köksal, M. Asım, *H. Muhammed (s. a. v) ve İslamiyet (Mekke Devri)*, I-IVI, Işık Yayınları, Ankara 1966.
- Kuzgun, Şaban, "Hanif", *DİA*, İstanbul, 1997, XVI, 33-39.
- Luis Şeyho, *Şu'arau'n-Nasrânî Kable'l-İslâm*, (4. Baskı), Daru'l-Maşrik, Beyrut 1991
- Luis Me'Luf, *el-Muncid fi'l-Luğati ve'l-A'lam*, Daru'l-Maşrik, Beyrut 1986.
- Mahmut Şukrî el-Âlûsî el Bağdâdî, *Bulûğu'l-'Erebi fi Marifeti Ahvâli'l-'Arab*, I-III, (3. Baskı), nşr, Muhammed Behçet el-Eserî, Bağdat, tsz.

- el-Mes‘ûdî (Ebî Hasan Ali b. Hüseyin b. Ali), *Murûcu’z-Zehebi ve M‘âdinu’l-Cevher*, I-IV, (1.Baskı), el-Mektebetu’l-‘Asrî, Beyrut 1973.
- Mevlana Şiblî, *Asr-ı Saadet*, I-IV, (Çev. Ömer Rıza Doğrul), İstanbul 1997.
- el-Meydanî, (Ebû’l-Fadl Ahmed b. Muhammed), *Mecma‘u’l-Emsâl*, I-II, nşr. M. Muhyiddin Abdulhamid, Beyrut, tsz.
- Michel Meyer, *Retorik*, (Çev. İsmail Yerguz), Dost Yayınları, Ankara 2009.
- Muallimoğlu Nejat, *Bütün Yönleriye Hitabet*, (3. Baskı), Zeki Ofset, İstanbul 2011.
- el-Mubberred, (Muhammed b. Yezîd), *el-Kâmil fi’l-Luğa ve’l-Edeb*, I-IV, nşr. Muhammed Ahmed ed-Dâlî, Beyrut 1986.
- Muhammed ‘Abduh, *Nehcu’l-Belâge ve Şerhuhu*, nşr. Muhammed Muhyeddin, el-Mektebetu’t-Ticâriyeti’l-Kubrâ, Mısır, tsz.
- Muhammed ‘Osman ‘Ali, *fi Edebi’l-İslâm*, Beyrut 1986.
- Muhammed Ebû Zehrâ, *el-Hitabetu Usûluha-Tarîhuha fi Ezhâri’Usûriha ‘Inde’l’Arab*, nşr. Daru’l-Fikr’l-Arabiyye, Kahire 2012.
- Muhammed Gazalî, *Fıkhu’s-Sîre*, (4. Baskı), (Trc. Rasûl Tosun), Risale, İstanbul 2008.
- Muhammed Osman Ali, *Fi Edebi mâ kable’l-İslâm*, Trablus 1983.
- Muhammed Şefik Ğarbâl, *el-Mevsûatu’l-Arabiyyetu’l-Muyessera*, Daru’l-Cîl ve’t-Tibâ‘e ve’t-Tevzî’, Beyrut 2011.
- Muhammed, Kamil, Cuma, *Fenn’l-Hitabe Neş’etuhâ ve Tatavuruhâ Munzu’l- ‘Asri’l-Cahili Hatta Nihayeti ‘Asri’r-Raşidîn*, (Yayınlanmamış Doktora tezi), Kahire Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Arap Dili Bölümü, Kahire 1969.
- Ma‘n b. Evs el-Muzannî, *Divânu Ma‘n b. Evs el-Muzannî*, nşr. Nuri Hammûdî el-Kaysî, Sâlih-ed-Dâmin, Matbaatu Daru’l-Câhiz, Bağdat 1977.
- Mustafa Baktır, “Hutbe” *DİA*, İstanbul, 1998, XVIII, 425.
- Mustafa el-Hin, Mustafa el-Buğa, Ali eş-Şerbeci, *el-Fıkhu’l-Menheci ‘Alâ Mezhebi’l-İmâmi eş-Şâfi‘î*, I-IV, (Trc. Ali Arslan), İstanbul 1994.
- Mustafa Sâdık er-Râfi‘î, *Târîhu Âdâbi’l-‘Arab*, I-II, (1. Baskı), nşr. Mektebetu’l-Îman, Kahire 1997.
- Mustafa, el-Beşir, *Mefhûm’n-Nesri’l-Fennî ve Ecnâsuhu fi’n-Nakdi’l-Kadim*, nşr. Daru’l Yâzûrî’l-‘İlmiyye, Ürdün, 2010.
- Mücteba Uğur, *Hicri Birinci Asırda İslâm Toplumunu*, İstanbul 1980.
- Munzir Meâlikî, *Dirâse Nakdiye fi’l-Edebi’l-İslâmî*, Lubnan 2003.

- Muslim b. Haccâc, el-Kuşeyrî, *Sahîhu Muslim, Mevsuatu's-Sunne el-Kutubi's-Sitte ve Şurûhuha*, Çağrı Yayınları, İstanbul 1992.
- Nâyif Ma'rûf, *el-Edebu'l-İslâmî fî 'Ahdi'n-Nubuvve ve Hilâfeti'r-Râşidîn*, nşr. Dâru'n-Nefâis, Beyrût 1990.
- Nejat Muallimoğlu, *Bütün Yönleriyle Hitabet-Konuşma Sanatı-*, (8. Baskı), Avcıol Basım Yayın, İstanbul 2011.
- en-Nevevî, (Ebu Zekeriyâ Muhyiddîn Yahyâ İbn Şeref), *Riyazu's-Sâlihîn*, el-Mektebetu'l-Mahmûdiyye, Kahire, tsz.
- Nihat, M. Çetin, "Arap Dili", *DİA*, İstanbul, 1991, III, 283.
- Oğuzkan, A. Ferhan, *Eğitim Üzerine*, Ülkü Yayınları, Ankara 1966.
- Okan, Kenan, *Eğitim Teknolojisi, Yöntemler, Teknikler ve Uygulama*, (3. Baskı), Emel Matbaacılık, Ankara 1983.
- Öcal, Mustafa, *Din Eğitimi ve Öğretiminde Metotlar*, Kozan Ofset, Ankara 1991.
- Ömer Ferrûh, *Târîhu'l-Edebi'l-'Arabî*, I-VI, Dâru'l-'İlm, Beyrut 1981.
- Öymen Hıfzırrahman Raşit, *Doğulu ve Batılı Yönü ile Eğitim Tarihi-I*, Ayyıldız Matbaası, Ankara 1969.
- Özbalıkcı, M. Reşit, *Asr-ı Saadet ve Raşit Halifeler Döneminde Hitâbet*, (2. Baskı), Akademi Yayınları, İzmir. 2006.
- Özbek, Abdullah, *Bir Eğitimci Olarak Hz. Muhammed (s. a. v.)*, Esra Yayınları, Konya 1991.
- Philip K. Hitti, *Siyasi-Kültürel İslâm Tarihi*, (Çev. Salih Tuğ), İstanbul 1980.
- Platon-Longinos, *Siyaset ve Retorik*, Haz. Ahmet Aydoğan, İz Yayıncılık, İstanbul 2003.
- Ros, J. Brun, *Hatiplik Sanatı*, (Trc. Nazife Müren), Yükselen Matbaası, İstanbul 1973.
- Safiyu'r-Rahman el-Mubârekfûrî, *er-Rahîku'l-Mahtûm*, Daru'l-Maarif, Beyrut 2007.
- Sami, Şemsettin, *Kâmusi Türkî*, (1. Baskı), Alfa Yayın Evi, İstanbul 1998.
- Sarıca Salih- Gündüz Mustafa, *Güzel Konuşma Sanatı*, Genişletilmiş Yeni Baskı, Milsan Basım, İstanbul 1992.
- Selâhuddîn el-Hâdî, *el-Edebu fî 'Asri'n-Nubûvve ve'r-Râşidîn*, (3. Baskı), Kahire, Mektebetu'l-Hâncî 1987.
- Sorenson Herbert, *Eğitim Psikolojisi*, (Trc. Gültekin Yazgan), (3. Baskı), Milli Eğitim Bakanlığı (MEB), İstanbul 1975.

- Soysaldı, Mehmet, *Dini Hitabet*, (2. Baskı), Bizim Büro Basımevi, Ankara 2005.
- es-Suyûtî, Abdurrahman b. Ebî Bekr, *Tarihu'l-Hulefâ*, nşr. Muhammed Muhyeddîn Abdulhamid, Kahire 1969.
- , *el-Muzhir fi 'Ulûmi'l-Lugâ ve Envâihâ*, I-II, nşr. Muhammed Ahmed Câd el-Mevlâ, Ali Muhammed el-Becâvî, Kahire, tsz.
- Şehâvî, Mecdi Muhammed, *Hutebu'r-Resûl*, el-Mektebetu't-Tevfikiyye, Kahire, tsz.
- Şenbay, Nüzhet, *Alıştırmalı Diksiyon Sanatı*, MEB, İstanbul 1991.
- Şevki Dayf, *el-Fennu ve Mezâhibuhu fi'n-Nesri'l-Arabî*, (13. Baskı), nşr. Dâru'l-Maarif, Kâhire 1960.
- , *Târîhu'l-Edebî'l-'Arabî (el-'Asru'l-Câhilî)*, nşr. Dâru'l-Meârif, Kâhire 1960.
- , *Târîhu'l-Edabi'l-'Arabî, (el-'Asru'l-İslamî)*, Daru'l-Me'arif, Kahire 1976.
- eş-Şirbini (Şemsuddin Muhammed b. Muhammed b. Ahmed el-Hatib) , *Muğni'l-Muhtâc ila Ma'rifeti Me'ani Elfazi'l-Minhâc*, I-VI, thk. Muhammed Tamir, Şerif Abdullah, Daru'l- Kutubi'l-Arabiyyeti'l-Kubrâ, Mekke, tsz.
- Taberâni Suleyman bin Ahmed bin Eyyûb eş-Şâmi el-Lahmî, *el-Mu'cemu'l-Kebir*, I-XXV, nşr, Hamdi Abdulmecid Selefî, Mektebetu İbn Teymiyye, Musul 1984.
- et-Taberî (Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerir), *Târîhu'r-Rusûl ve'l-Mulûk*, I-XVI, nşr. M.J. De Goeje, Leiden 1879-1965.
- , *Câmi'u'l-Beyân 'an Te'vili'l-Kur'ân*, (3. Baskı), Kahire 1968.
- et-Taftazanî (Sa'du'd-Din Mes'ud b. Ömer, el-Mutavvel), *Şerhu Telhisi Miftâhi'l-'Ulûm*, (2. Baskı), nşr. Abdulhamid Hindavî, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut 2007.
- Taha Hüseyin, *fi'-Edebi'l-Câhilî*, (2. Baskı), Matbaatu Fâruk, Kahire 1933.
- Tansel, Fevziye Abdullah, *İyi ve Doğru Yazma Usulleri I-II, Kompozisyon Tashih ve Müracaat El Kitabı*, Çetin Ofset, İstanbul 1985.
- et-Tirmizi (Ebû İsa Muhammed b. İsa), *eş-Şemâ'ilu'n-Nebeviyye ve'l-Hasa'isu'l-Mustavafiyye*, İstanbul, tsz.
- , *Sunenu't-Tirmizî, Mevsuatu's-Sunne el-Kutubu's-Sitte ve Şurûhuha*, Çağrı Yayınları, İstanbul 1992.
- Turan, Osman, *Türk Cihan Hâkimiyeti Mefkûresi*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 1996.
- Tülücü Süleyman, "Câhiliye Kelimesinin Mana ve Menşei", İslami İlimler Fakültesi Dergisi (İİFD), 1980.

- Türk Ansiklopedisi* “Hitabet”, I-XXIX, Milli Eğitim Basım Evi, Ankara 1980.
- Türk Dil Kurumu, *Türkçe Sözlük*, (9. Baskı), I-II, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 1998.
- Uludağ Süleyman, *İslâm’da Mürşid ve İrşad Faaliyetleri*, İrfan Yayıncılık, İstanbul 1975.
- Uzun, Mustafa, “*Türk Hitabet Tarihine Genel Bir Bakış*”, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, İstanbul, 2000, Sayı, 19.
- Uzun, Tacettin, *Arap Dili ve Edebiyatında Hulefâ-i Rasidîn’in Hutbe ve Mektupları*, (Basılmamış Doktora Tezi), Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya 1985.
- Ünal, Ömer, *Sadru’l-İslamda Edebî Çevre*, (Basılmamış Doktora Tezi), Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum 1995.
- Ünsel, M. Ziya, *Hitabet Sanatı ve Meşhur Hatipler*, İstanbul, Muallim Fuat Gücüyener Yayınları, İstanbul, 1950
- Vâdih es-Samed, *Edebu Sadri’l-İslâm*, Beyrut 1994.
- Vehbe ez-Zuhaylî, *el-Fıkhu’l-İslamî ve Edilletuhu*, I-X, (Trc. Komisyon), Daru’l-Fikr, İstanbul 1994.
- Yalçın Cevdet, *Kompozisyon, Planlı Yazma ve Konuşma Sanatı*, (4. Baskı), Yalçın Yayınları, Ankara 1989.
- Yedi Askı Arap Edebiyatının Harikaları*, (Çev. Nurettin Ceviz, Kenan Demirayak, Nevzat H. Yanık), (2. Baskı), Ankara Okulu Yayınları, Ankara, 2010
- Yılmaz Can, Recep Gün, *Ana Hatlarıyla Türk İslâm Sanatları ve Estetiği*, db, Kitapları, Samsun 2005.
- Yılmaz, İbrahim, *Panayırlar ve Arap Dili ve Edebiyatının Gelişmesinde Oynadığı Rol*, (Basılmamış Doktora Tezi), Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum 1997.
- Yusuf b. Abdullah b. Muhammed el-Ulyevî, *Riâyetu Hâli’l-Muhâtab fi Ehâdisi’s-Sahihayn-Dirâse Belâğiyye Tahliliyye*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Câmiatu’l-İmâm b. Muhammed b. Suûd el-İslâmiyye Kulliyetu’l-Lugati’l-‘Arabiyye, 1428-1429.
- Yüzendağ, Ahmet, *Hitabet Dersleri*, Diyanet İşleri Başkanlığı DİB. Yayınları, Ankara 1964.

-----, *Dini Hitabet ve Mesleki Uygulama (Örneklerle Hitabet Dersleri)*, (9.Baskı), İstanbul, tsz.

ez-Zemahşerî, (Cârullâh Ebu'l-Kasım Muhammed), *Esâsu'l-Belâga*, (3. Baskı), el-Hey'etu'l-Mısriyyetu'l-Ammei'l-Kitab, Kahire 1985.

ez-Zehebî, (Muhammed b. Ahmed b. Osman), *Mizânu'l-İ'tidâl*, I-VIII, nşr. Daru'l-Kutubi'l Arabîyye, Beyrut 1995.

Zeki Mübarek, *en-Nesru'l-Fenni fi'l-Karni'r-Rabi' el-Hicrî*, I-II, nşr. Mektebetu'l-'Asriyye, Beyrût 2006.

ez-Ziriklî (Hayruddîn), *el-A'lâm*, I – XI, Beyrut 1969.

DİZİN (İNDEKS)

A

- ‘Abdu’l-Celîl ‘Abduh Şelbî, 328
‘Abdulhamid Hindavî, 338
‘Abdulkahir el-Curcânî, 328
‘Abdurrahim el-Masdâvî, 73, 75, 328
‘Abdurrahman b. ‘Avf, 122, 148
‘Abid, 74
‘Ali Mahfûz, 67, 328
‘Alkame, 49, 50, 52, 53, 70, 72, 332
‘Amîre b. Hâcer el-Huzâ‘î, 49
‘Amr b. Tufeyl, 50, 332
‘Amr b. Luhay, 41
‘Amr b. Ma‘d Yekrib ez-Zebîdî, 106
‘Amr b. Tufeyl, 49, 50, 72
‘Amr b.el- Âs, 124
‘Asım b. ‘Amr, 310
Abbasiler, 80, 86
‘Abduh, 46, 69, 70, 74, 186, 328, 336
‘Abdulkhâm Belbe‘, 328
Abdullah b. el-Muhsin et-Turkî, 153, 333
Abdullah b. Ömer, 125
‘Abdulmutalib, 50, 63, 70, 77
‘Abdurrahman Bedevi, 3, 16, 273, 329
‘Abduselâm Hârun, 79, 330
‘Abdussind Hasan Yemâme, 153, 333
Ahmed b. Ali b. Hâcer el-‘Âskelânî, 297, 328
Ahmed b. Hanbel, 328
Ahmed el-İskenderî, 282, 290, 292, 328
Ahmed el-Matlûb, 264, 265, 328
Ahmed Hasan ez-Zeyyât, 99, 328
Ahmed Hilmi, 115, 117, 119, 122, 123, 124, 125, 127, 131, 142, 148, 150, 151, 152, 153, 328
Ahmed Muhammed el-Hûfî, 4, 328
Ahmed Muhammed Şâkir, 79, 330
Ahmed Mustafa el-Merağî, 28, 328
Ahmet Aydoğan, 17, 270, 338
Ahmet Zeki Safvet, 51, 54, 55, 57, 59, 60, 61, 65, 68, 70, 71, 72, 88, 93, 99, 101, 104, 107, 161, 168, 169, 170, 175, 178, 181, 182, 183, 184, 185, 189, 190, 194, 204, 206, 208, 211, 212, 213, 215, 219, 220, 221, 222, 224, 228, 231, 232, 234, 251, 277, 278, 281, 283, 284, 286, 290, 291, 293, 294, 295, 300, 302, 304, 305, 306, 307, 308, 309, 310, 311, 312, 313, 314, 315, 316, 317, 319, 328
Hz. Aişe, 134, 135, 202, 216, 241, 300, 327
Akgündüz, Ahmet, 114, 329
Akverdi, Hamdi, 1, 329
Hz. Ali, 31, 36, 42, 65, 67, 72, 80, 85, 99, 101, 104, 111, 117, 119, 121, 122, 123, 125, 126, 127, 129, 130, 146, 149, 152, 153, 155, 160, 171, 175, 177, 178, 186, 199, 201, 202, 203,

204, 210, 215, 217, 219, 220, 232,
233, 234, 236, 237, 238, 239, 240,
242, 247, 275, 291, 292, 293, 294,
295, 296, 297, 298, 327, 328, 329,
331, 332, 334, 335, 336, 337, 338

Alparslan, 32

Ammâr b. Yâsin, 224

Amr b. el-‘As b. Vâ’il, 306

Amr b. Kulsûm, 34, 110

Amr b. Luhay, 41

Ana Britannica, 3, 4, 329

Arabistan, 42, 43, 56, 58, 111, 332

Arap Edebiyatı Tarihi, IX, 34, 35, 44,
45, 47, 49, 51, 57, 58, 59, 61, 63, 67,
72, 76, 77, 79, 80, 85, 106, 107, 110,
153, 155, 156, 158, 161, 203, 214,
216, 232, 312, 331, 332

Araplarda Kabile Yapısı, 47, 329

Arcan, İ. Galip, 25, 329

Aristo, 3, 8, 11, 16, 28, 272, 273, 329

Aristoteles, 4, 329

Armaner, 172, 329

Asım Efendi, 2, 329

Asr-ı Saadet, 2, 111, 112, 276, 283, 290,
336, 338

Ateizm, 43

Ateş, Süleyman, 153, 329

B

Bağdadî, Abdulkerim b. ‘Ömer, 312,
329

Bakırcı, Selami, 329

Bâkillânî, 59, 65, 68, 71, 72, 88, 101,
329

Baktır, Mustafa, 293, 329

Bedi‘u’l-Kur’an, 333

Bekir Sıdkı Baykal, 32, 330

Belâzûrî, 63, 177, 329

Benû ‘Amir, 51

Benû Mahzûm, 136, 224

Berki, Ali Himmet, 146, 329

Beyyumî, 110, 329

Bozkurt, Nebi, 172, 174, 329

Buhârî, 42, 132, 136, 153, 174, 200,
224, 258, 329, 331, 333

Bulûğu’l-‘Arebi fî Ma‘rifeti’l-Ahvâli’l-
‘Arab, 336

Burckhardt Jacob, 32, 330

Bustani, 2, 330

Büyük Türk Lugatı, 3, 4, 335

C

Cafer b. Ebî Tâlib, 39

Cahiliye, V, IX, 27, 28, 34, 35, 36, 37,
38, 39, 40, 42, 43, 44, 45, 46, 47, 48,
49, 50, 51, 53, 54, 55, 56, 57, 58, 59,
60, 61, 63, 64, 66, 67, 68, 69, 70, 71,
72, 75, 76, 77, 78, 79, 80, 81, 82, 83,
84, 85, 86, 87, 89, 93, 94, 97, 98, 99,
100, 102, 106, 107, 110, 111, 140,
142, 144, 145, 146, 147, 155, 156,
157, 158, 159, 162, 166, 167, 169,
171, 172, 173, 194, 197, 199, 202,
204, 217, 218, 221, 223, 225, 241,

242, 245, 246, 247, 248, 249, 255,
256, 262, 279, 282, 303, 307, 311,
323, 324, 325, 326, 330, 331

Câhiz, 44, 59, 68, 71, 72, 330

Câmi' u'l-Beyân 'an Te'vîli'l-Kur'ân,
339

Carlo Alfonso Nallino, 77, 83, 84, 330

Casson, Herbert, 25, 330

Celil Reşid Falih, 262, 330

Cemal Sezgin, 156, 330

Cemheretu Hıtabi'l-'Arab, 328

Cerir b. Abdullah, 49, 308, 332

Cerrahoğlu İsmail, 153, 154, 330

Ceviz, Nurettin, 340

Clement Huart, 156, 330

Corci Zeydan, 43, 44, 330

Corcos Fernand, 330

Ç

Çağatay, Neşet, 36, 330, 281, 330

Çetin, Abdurrahman, 193, 330

Çiçero, 31

Çubukçu, Asri, 104, 330

Çubukçu, İbrahim Agâh, 330

D

Dabbî, 79, 330

Dairetu'l-Ma'arif, 2, 330

Dale Carnegie, 17, 252, 330

Dawson Christopher, 32, 331

Delâilu'l-İ'caz, 27, 263, 328

Demirayak, Kenan, 34, 35, 44, 45, 57,
58, 59, 61, 63, 67, 72, 74, 76, 77, 79,
80, 85, 106, 155, 156, 158, 331, 340

Demosthenes, 30

DİA, 3, 8, 11, 17, 28, 34, 58, 66, 101,
104, 154, 172, 174, 189, 247, 276,
292, 293, 308, 329, 330, 331, 332,
335, 336, 337

Dinç, Tayanç, 32, 331

Dini Hitabet, 2, 10, 31, 338, 341

Dirâse Nakdiye fi'l-Edebi'l-İslâmiyye,
337

Dîvânu Mui'n b. Evs el-Mezennî, 337

Diyanet İlmi Dergi, 173, 331

Düzenli, Ahmet, 8, 331

E

Ebû 'Amr İbnu'l-'Âlâ, 76

Ebû Abdullah Muhammed b. İsmail, 42,
329, 331

Ebû Davûd, 331

Ebû Hilâl el-'Askerî, 331

Ebû Huzeyfe, 122

Ebû Kubeys, 63

Ebû Leheb, 177

Ebû Sufyan, 268, 307

Ebû Talib, 63, 65, 71, 220, 236, 291

Ebû Ubeyde, 122, 210, 302

Ebû Yûsuf Yakub b. İbrahim, 128, 331

Ebû Zehra, 103, 336

H. Ebûbekir, 101, 111, 116, 117, 118,
119, 120, 122, 125, 128, 130, 149,

- 150, 152, 153, 161, 169, 170, 171, 174, 178, 180, 181, 182, 183, 184, 199, 204, 205, 206, 208, 228, 231, 232, 242, 244, 275, 276, 278, 281, 282, 290, 297, 300, 302, 303, 305, 308, 315
- Ebû Ferec el-İsfehânî, 51, 331
- Edebu Sadru'l-İslâm, 340
- Eflatun, 5, 331
- Eksem b. Sayfî, 55, 77, 93, 94, 95, 96, 102, 103, 104, 324
- el Ahnas b. Şihâb et- Tağlibi, 79
- el-'Umde fî Mehâsini'ş-Şi'r ve Âdâbih ve Nakdih, 334
- el-A'lâm, 104, 341
- el-Âlûsî, 50, 59, 74, 336
- el-Bağdâdî, 49, 336
- el-Beyan ve't-Tebyîn, 330
- el-Beyanu'n-Nebevî, 110, 273, 329
- el-Bidâye ve'n-Nihâye, 189, 302, 334
- el-Câhîz, VIII, 27, 44, 46, 50, 64, 68, 69, 70, 71, 72, 73, 76, 78, 79, 88, 97, 98, 99, 101, 109, 110, 183, 194, 218, 219, 242, 243, 244, 245, 246, 250, 259
- el-Câmi' fî Târîhi'l-Edebi'l-'Arabî, 333
- el-Edebu fî 'Asri'n-Nubûvveti ve'r-Râşidîn, 338
- el-Edebu'l-İslâmî fî Ahdi'n-Nubuvve ve Hilâfeti'r-Râşidîn, 337
- el-Edebu'l-Kadîm, 333
- el-Ezrâki, 40, 41, 44, 331
- el-Fennu ve Mezâhibuhu fi'n-Nesri'l-Arabî, 339
- eş-Şâfi'î, 337
- el-Hansâ', 311
- el-Ĥayâtu'l-Edebiyye fi'l-Asri'l-Câhilî, 332
- el-Hitâbe, 3, 16, 273, 329
- el-Ĥiṭabetu fî 'Aşrihâ ez-Zehebiyye, 335
- el-Ĥiṭabetu ve 'Î'idadu'l-Ĥaṭîybi, 328
- el-Hitabu'l-'Arabiyye ve Fennu'l-İlka, 332
- el-İkdu'l-Ferîd, 59, 106, 169, 333
- el-İmame ve's-Siyâse, 334
- el-İsabe fî Temyizi's-Sahabe, 334
- el-İştikâk, 50, 72, 333
- el-Ka'ka' b. Ma'bed, 50
- el-Kâmil fî'l-Luġa ve'l-Edeb, 336
- el-Kâmil fî't-Tarîh, 334
- el-Kayrevânî, 178, 331
- el-Kelbî, 50
- Elmalı, Hüseyin, 3, 8, 11, 17, 332
- el-Me'mûn el-Hârîse, 60
- el-Mes'ûdî, 59, 99, 331
- el-Mezennî, 73, 337
- el-Mu'cemu'l Vasît, 334
- el-Mu'cemu'l-Kebîr, 173, 339
- el-Mufaddaliyât, 79, 330
- el-Murakkîş el-Ekber, 79
- el-Musennâ b. Hârîse İbn Seleme, 315
- el-Mutavvel, 28, 259, 338, 339
- el-Musenna bin Haris, 308

el-Ulyevî, 18, 19, 260, 262, 340
 el-Yâfi, 215
 en-Nesru fî Asri'n-Nubuvveti ve'l-
 Hilâfeti'r-Râşidîn, 332
 en-Nu'man b. Mukârîn, 315
 Ensabu'l- Eşraf, 329
 Ensar, 117, 138, 140, 148, 160, 169,
 171, 173, 203, 213, 249, 266, 267,
 268, 269, 270, 271, 272, 273, 305
 er-Râdi, 215
 er-Rahîku'l-Mahtûm,, 268, 269, 338
 Esâsu'l-Belâga, el-Hey'etu'l-
 Mısıryyetu'l-Ammei'l-Kitab, 341
 es-Siretu'n-Nebeviyye, 228, 334
 Eşraf Muhammed Mûsa, 59, 332
 eş-Şerif el-Murtaza, 215
 eş-Şirbini, 172, 339
 et-Taftazânî, 259, 338
 Evs b. Hacer, 77
 ez-Zâydi, 50, 332
 ez-Zeyyat, 201, 334

F

Fatıma, 178, 204, 219, 220, 221
 Fayda Mustafa, 66, 332
 Fennu'l- Hitâbe, 4, 328
 Fettahoğlu Selahattin, 1, 332
 Fıkhû's-Sîre, 268, 336
 Fi Edebi mâ Kable'l-İslâm, 336
 Fi'l- Edebi'l-Cahilî, 336, 339
 Ficar Savaşları, 37
 Fiğlalı, Ethem Ruhi, 292, 332

Furat, Ahmet Subhi, 47, 332

G

Gariboğlu, Kemal, 13, 332
 Gazalî, 175, 268, 269, 336
 Gâzi Tuleymât, 47, 217, 218, 224, 227,
 332
 Goldziher, 34, 35
 Gorgias, 5, 331
 Gül Yılmaz, 17, 252, 330
 Gültekin Yazgan, 23, 338
 Gündüz Mustafa, 13, 338
 Güzel Konuşma Sanatı, 3, 4, 13, 24,
 330, 338

H

Hâcib b. Zurâre, 106
 Hafâcî, 99, 100, 104, 106, 107, 155, 332
 Halid b. el-Velid, 231
 Halid b. Malik, 50, 72
 Hâlid b. Mâlik en-Nahşalî, 50
 Halid b. Velîd, 303
 Hallavî, Abdurrahman, 22, 332
 Hamit Abdulkadir, 201, 334
 Hanî b. Kabîse eş-Şeybanî, 54
 Hanîf, 40, 58, 336
 Hannâ el-Fâhûrî, 81, 83, 85, 244, 247,
 333
 Hareb b. Umeyye, 50
 Hasan Cad, 270, 333
 Hasan İbrahim, 115, 333
 Haşim b. 'Abdi'l-Menâf, 49, 61, 100,
 333

Hz. Hatice, 65, 66, 71, 134
 Hatip, 73, 333
 Hatiplik Sanatı, 3, 338
 Hayatu's-Sahâbe, 335
 Herim el-Fezârî, 50, 72
 Hitâbet, 3, 8, 11, 17, 329, 332, 338
 Hitabet, 1, 2, 5, 9,8, 30, 31, 33, 172,
 329, 330,331, 332, 340, 341
 Hîzânetu'l-Edeb, 329
 Hristiyanlık, 43, 58, 82, 99
 Hûd, 10, 84, 199, 200
 Huseyn Nassâr, 333
 Hutbe, 16, 17, 28, 88, 93, 171, 189, 193,
 210, 234, 240, 248, 254, 266, 276,
 282, 290, 292, 327, 329, 337, 340
 Hutebu'r-Resûl, 175, 339
 Huzaâ, 41
 Hz. Peygamber, IX, 12, 13, 14, 40, 46,
 59, 63, 65, 71, 89, 97, 98, 99, 101,
 103, 104, 106, 107, 109, 110, 111,
 112, 113, 114, 115, 116, 117, 118,
 119, 122, 123, 125, 129, 130, 131,
 132, 133, 134, 135, 136, 137, 138,
 139, 140, 141, 142, 143, 144, 145,
 146, 147, 148, 149, 150, 152, 153,
 154, 159, 160, 167, 173, 174, 175,
 176, 180, 181, 183, 188, 189, 190,
 193, 194, 198, 199, 200, 201, 202,
 203, 214, 216, 217, 219, 221, 222,
 223, 224, 226, 227, 228, 234, 241,
 242, 243, 245, 246, 247, 249, 252,
 254, 255, 256, 258, 261, 263, 266,

268, 269, 273, 274, 275, 276, 281,
 282, 283, 289, 292, 296, 300, 312,
 324, 326, 327

İ

İbn 'Abd Rabbihî, 57, 66, 68, 71, 72,
 88, 93, 101, 104, 169, 182, 333
 İbn Dûreyd, 50, 72, 333
 İbn Ebî el-Hadîd, 63, 333
 İbn Ebi'l-İsba' el-Mısrî, 259, 260, 333
 İbn Hacer el- 'Askalâni, 333
 İbn Haldûn, 28, 29, 333
 İbn Hallikân, 215, 297, 333
 İbn Hişâm, 36, 107, 168, 194, 204, 228,
 251, 261, 334
 İbn Kesir, 59, 189, 291, 302, 334
 İbn Kuteybe, 27, 181, 232, 243, 259,
 334
 İbn Manzûr, 2, 334
 İbn Reşik el-Kayravanî, 78, 334
 İbn-i Hacer el-'Askalani, 224, 334
 İbn-i Sa'd, 177, 334
 İbnî İshâk, 42, 334
 İbnû Nufeyl, 50
 İbnu'l-Cevzi, 121, 334
 İbnu'l-Esir, 36, 38, 42, 70, 312, 334
 İbnu'l-Kelbi, 41, 334
 İbrahim, 40, 42, 58, 65, 66, 108, 178,
 201, 281, 288, 330, 331, 334
 İbrahim Mustafa, 201, 334
 Î' Câzu'l-Kur'an, 59, 329
 İhsan en-Naş, IX, 44, 335

İmru'ü'l-Kays, 74, 107
 İpek, M. Selim, 335
 İslâm, 36, 37,38, 39, 40, 43,44,127, 128,
 129, 138, 160, 162, 130, 131, 194,
 251, 281, 330, 333, 336
 İslâm Tarihi, 37, 113, 115, 117, 119,
 120, 122, 123, 124, 138, 328, 333,
 336, 338
 İslâm'da İnsan Hakları Beyannamesi,
 114, 329
 İslâm'da Mürşid ve İrşad Faaliyetleri,
 24, 340
 İslamiyet'in Güney Arabistan'da
 Yayılışı, 43, 332
 İsmail, 4, 16, 40, 59, 62, 65, 108, 189,
 334, 336

K

Ka'b b. Lu'ey, 110, 59, 71, 178, 324
 Kabaklı Ahmed, 8, 335
 Kâbe, 36, 40, 41, 42, 44, 45, 57, 58, 60,
 61, 63, 65, 79, 283, 331
 Kâbe ve Mekke Tarihi, 40, 44, 331
 Kabîse b. Na'im, 74
 Kâdı İyâd, 133, 335, 136
 Kadri Hüseyin Kâzım, 4, 335
 Kağıtçıbaşı, Çiğdem, 5, 335
 Kâlî el- Bağdadî, 335
 Kalkaşandi, 51, 72, 335
 Kamil, 54, 337
 Kamûs, 329
 Kâmûsi Türkî, 338

Kandehlevi, 186, 335
 Kapar, Mehmet, 101, 335
 Karaalioğlu, Seyit Kemal, 2, 335
 Kays b. 'Âmir, 75
 Kays b. Nebşe, 59
 Kazancı, Ahmet Lütfi, 7, 335
 Kâzım Yetiş, 335
 Keskinoglu, Osman, 146, 329
 Kılıç, Hulûsi, 335
 Kistrâ, 54, 103, 104
 Kitabu'l-Eğânî, 331
 Kitabu'l-Esnam, 41, 334
 Kitabu'l-Harâc, 128, 129, 331
 Kitâbû'l-Munemmek, 336
 Kitâbu's- Şıma'ateyn, 331
 Kitabu's-Şifâ, 133, 134, 136, 335
 Kitabu'l-Emâlî, 335
 Koçer Hasan, 335
 Koçyiğit Talat, 143, 335
 Komisyon, 112, 113, 115, 116, 127,
 202, 333, 335, 336, 340
 Köksal, M. Asım, 336
 Kur'ân, 8, 9, 14, 15, 46, 79, 82, 83, 84,
 86, 87, 131,114, 126, 132, 134, 136,
 137, 138, 139, 141, 142, 144, 146,
 147, 153, 154, 155,156, 157,158, 162,
 164, 166, 174, 180, 182, 189, 193,
 199, 202, 206, 242, 225, 228, 241,
 244, 246, 247, 269, 289, 293, 326,
 329, 336

Kureyş, 37, 43, 48, 56, 62, 65, 66, 107,
133, 139, 155, 176, 177, 217, 266,
268, 273, 276, 282, 289, 297, 326
Kus b. Sâ'ide, 59, 68, 71, 81, 99, 172,
333, 335,
Kusayy, 36
Kuzgun, Şaban, 58, 336

L

Lebîd b. Rabî'a, 74
Lisanu'l-Arab, 334
Lisânu'l-Mizan, 297, 328
Luis Şeyho, 59, 336

M

Mâlik b. 'Ameliye, 49
Mecma'u'l-Emsâl, 336
Mecusilik, 43
Medine, 43, 58, 59, 98, 113, 114, 116,
117, 125, 138, 139, 140, 144, 147,
148, 150, 152, 159, 189, 190, 203,
211, 217, 269, 271, 275, 277, 289
Mehmet H. Doğan, 4, 329
Mekke, VIII, 36, 40, 41, 42, 43, 44, 45,
47, 48, 50, 61, 63, 79, 103, 108, 112,
113, 114, 117, 125, 139, 172, 194,
197, 215, 217, 222, 252, 257, 263,
268, 273, 275, 289, 291, 301, 303,
307, 308, 315, 331, 332, 336, 339
Melih Cevdet, 5, 331
Mersed el-Hayri, 55
Mes'ûdî, 336
Mevlana Şiblî, 112, 336

Mevlânâ Şiblî, 99, 122
Mevsuatu's-Sunne, 10, 42, 328, 329,
331, 337, 339
Meydanî, 68, 71, 72, 88, 101, 336
Michel Meyer, 4, 16, 336
Minber, 172, 174, 329
Mir'âtu'l-Cinân, 215
Mirabeau, 31
Mîşem b. Meşva ibn Zî Ru'ayn, 55
Mizânu'l-İ'tidâl, 341
Mu'aviye b. Mâlik, 79
Mu'az b. Cebel, 213, 305
Mu'in b. Evs, 73
Mu'âviye, 126, 131, 149, 152
Muallimoğlu Nejat, 2, 11, 336
Mu'âz b. Cebel, 224
Muberrred, 234, 336
Muğnu'l-Lebib 'an Kutubi'l-Eârib, 334
Hz. Muhammed, IX, 2, 4, 6, 15, 18, 21,
28, 35, 39, 40, 42, 49, 50, 51, 54, 55,
57, 59, 65, 66, 68, 71, 72, 75, 77, 78,
79, 80, 82, 85, 97, 98, 103, 104, 110,
111, 112, 114, 115, 116, 117, 119,
120, 133, 138, 143, 144, 146, 155,
165, 167, 172, 173, 175, 176, 177,
178, 179, 181, 186, 190, 191, 195,
197, 199, 201, 210, 214, 219, 220,
221, 228, 231, 234, 247, 250, 252,
256, 257, 258, 259, 260, 261, 263,
265, 266, 267, 268, 269, 271, 272,
273, 275, 277, 279, 280, 288, 294,
297, 298, 303, 328, 329, 330, 331,

332, 333, 334, 335, 336, 337, 338,
339, 340, 341
Muhammed Ebû'l-Fadl İbrahim, 68,
331
Muhammed el-Becâvî, 68, 155, 331,
338
Muhyiddin Abdulhamid, 336
Mukaddime, 28, 237, 333
Munzir Meâlikî, 182, 212, 217, 337
Murûc'z-Zehab, 331, 336
Musa, 7, 15, 133, 199, 200, 288, 335
Muslim b. Haccâc, el-Kuşeyrî, 337
Mûsnedu Ahmed b. Hanbel, 328
Mustaf Abdulvâhid, 40, 334
Mustafa Baktır, 189, 337
Mustafa el-Buğa, 202, 337
Mustafa el-Hin, 202, 337
Mustafa Sâdık er-Râfî'î, 155, 337
Mustafa, el-Beşir, 49, 337
Mücenne, 44
Mücteba Uğur, 37, 337

N

Nâyif Ma'rûf, 154, 175, 213, 243, 337
Nazife Müren, 3, 338
Nehcu'l-Belâge ve Şerhuhu, 336
Nejat Muallimoğlu, 4, 337
Nevevî, 241, 337
Nihat, M. Çetin, 337
Nu'man b. Mukârrin, 319
Nufeyl b. 'Abdu'l-'Uzza, 50
Nufeyl b. 'Abdu'l-'Uzzâ, 70

Nuh, 199, 200

O

Oğuzkan, A. Ferhan, 3, 337
Okan, Kenan, 1, 337
Osman, 33, 42, 65, 72, 80, 85, 119, 122,
123, 124, 125, 126, 130, 145, 149,
150, 153, 160, 171, 174, 184, 185,
199, 203, 210, 213, 214, 215, 247,
275, 289, 290, 291, 297, 308, 314,
327, 336, 339, 341

Ö

Öcal, Mustafa, 21, 338
Hz. Ömer, 35, 40, 85, 99, 104, 106, 107,
112, 116, 117, 118, 119, 120, 121,
122, 124, 125, 126, 127, 128, 129,
130, 141, 149, 150, 152, 153, 160,
162, 173, 174, 177, 178, 180, 183,
184, 199, 203, 204, 206, 207, 208,
209, 210, 212, 218, 219, 227, 242,
244, 245, 259, 282, 283, 284, 285,
289, 290, 294, 295, 297, 302, 308,
309, 312, 313, 315, 317, 327, 334,
336, 338, 339
Ömer Ferruh, 35, 85, 104, 338
Ömer Rıza Doğrul, 112, 122, 336
Örnekli Kompozisyon Bilgileri, 13, 332
Öymen Hıfzırrahman Raşit, 32, 338
Özbalıkçı, M. Reşit, 338
Özbek, Abdullah, 338

P

Perikles, 30
 Philip K. Hitti, 37, 338
 Platon-Longinos, 17, 18, 29, 270, 272,
 338
 Plin, 31

R

Resûl Tosun, 175, 268, 336
 Reb'â el-Esedî, 50, 72
 Recep Gün, 173, 340
 Regis Blachere, 83, 84
 Retorik, 4, 16, 17, 25, 28, 29, 270, 272,
 329, 330, 335, 336, 338
 Riyazu's-Sâlihîn, 337
 Ros, J. Brun, 338

S

Sa'd b. Ebî Vakkâs, 120, 122, 125, 126,
 130, 309
 Sâbiilik, 43
 Sâbit b. Kays b. eş-Şemmas, 167
 Sadru'l-İslâm Dönemi, 155, 156, 158,
 161, 203, 214, 216, 232, 275, 312,
 331
 Sadru'l-İslamda Edebî Çevre, 227, 340
 Safiyyu'r-Rahman el-Mubârekfûrî, 268,
 269, 338
 Sahîhu Muslim, 337
 Sahîhu'l-Buhârî, 42, 329
 Salih Tuğ, 37, 138, 160, 333, 338
 Sami, Şemsettin, 2, 3, 338

Sarıca Salih, 13, 338
 Sehbân b. Vâ'il, 109
 Selehaddîn el-Hâdî, 190, 236, 238, 249,
 338
 Seneca, 31
 Seyf b. Ziyezen, 56
 Siretu İbn-i İshâk, 42, 334
 Sîretu'l-'Umer, 121, 334
 Sorenson Herbert, 23, 338
 Soysaldı, Mehmet, 31, 338
 Söz Söyleme ve İş Başarma Sanatı, 17,
 25, 252, 330
 Subey' b. el-Haris, 55
 Şubhu'l-'Aşâ, 335
 Sunen, 335
 Suneni Ebû Davûd, 331
 Sunenu't-Tirmizî, 339
 Suyûtî, 103, 117, 338

Ş

Şam, 22, 41, 43, 107, 120, 131, 149,
 152, 173, 227, 228, 232, 242, 296,
 306, 332
 Şehâvî, Mecdî, 175, 190, 339
 Şenbay, Nüzhet, 25, 339
 Şerhu Nehcu'l-Belağ, 63, 333
 Şevki Dayf, 47, 88, 101, 110, 154, 158,
 183, 194, 215, 242, 251, 339
 Şu'arau'n-Nasrânîyye Kable'l-İslâm,
 336

T

Tabakātu'l-Kubrâ, 334

- Taberâni, 173, 339
- Taberî, VIII, 120, 123, 128, 130, 162, 168, 169, 170, 184, 185, 204, 206, 208, 211, 213, 228, 229, 230, 266, 277, 281, 282, 286, 290, 291, 292, 339
- Taftazanî, 259, 263, 264, 339
- Taha Hüseyin, 44, 45, 79, 81, 82, 85, 86, 324, 339
- Taif, 43, 117
- Talha, 122, 125, 126, 215, 216, 314
- Tansel, Fevziye Abdullah, 6, 339
- Târîhu Âdâbi'l-'Arabî, 337
- Târîhu'l-'Adâbi'l-'Arabiyyeti Mine'l-Câhiliyyeti Hettâ 'Asri Benî 'Umeyye,, 330
- Târîhu'l-Adabi'l-'Arabî, el-'Asru'l-Îslamî, 339
- Târîhu'l-Edebi'l-'Arabî, 328
- Târîhu'l-Edebî'l-'Arabî (el-'Asr'l-Câhilî), 339
- Târîhu'l-Edebi'l-'Arabî, 109, 338
- Tarihu'l-Hulefâ, 117, 118, 122, 338
- Târîhu'r-Rusul ve'l-Mulûk, 339
- Tefsîr Usûlu, 330
- Tirmizi, 133, 339
- Tiyatroda Diksiyon, 25, 329
- Tuhfe b. Ebî Zuheyr en-Nehdî, 222, 223
- Tuleyha b. Huveylid el-Esedî, 311
- Tülücü Süleyman, 34, 340
- Türk Ansiklopedisi, 4, 8, 11, 31, 340
- Türk Edebiyatı, 8, 335
- Türkçe Sözlük, 3, 340
- U**
- 'Ubeydullah b. Cahş, 42
- 'Ubeyd b. el-Ebres, 74
- 'Ubeydullah b. Cahş, 58
- 'Usdu'l-Ğabe fî Ma'rifeti'ş-Sahâbe, 334
- 'Utârid b. Hâcib b. Zurâre, 167
- 'Usâme b. Zeyd, 136
- Ukaz, 44, 59, 68, 71, 84, 85, 88, 89, 93, 99, 101
- Uludağ Süleyman, 24, 340
- Ûmeyye b. Abdu'ş-Şems, 49
- Usame, 118
- Useyd b. Hudayr, 119
- Utbe b. Ğazvân b. Câbir el-Hârisî el-Mâzinî, 313
- Uyûnu'l-Ahbâr, 334
- Uzun, Mustafa, 32, 340
- Uzun, Tacettin, 276, 282, 290, 292, 340
- Ü**
- Ünal, Ömer, 227, 299, 340
- Ünsel, M. Ziya, 9, 11, 12, 340
- V**
- Vâdîh es-Samed, 110, 340
- Varaka, 42, 58
- Vefaytâu'l-A'yan, 333
- Vehbe ez-Zuhaylî, 199, 201, 202, 340

W

William Marçais, 80, 81, 83,
85

Y

Yahudilik, 43, 58, 82
Yalçın Cevdet, 2, 340
Yanık, Nevzat H, 74, 340
Yedi Askı, 74, 340
Yezdicurd, 317, 319, 321
Yılmaz Can, 173, 340
Yılmaz, İbrahim, 59, 340
Yüzendağ, Ahmet, 2, 5, 341

Z

Zehebî, 297, 341
Zeki Mübarek, 80, 81, 83, 83, 84, 86,
341
Zemahşerî, 341
Zeyd b. ‘Amr, 42, 59
Zî Kâr, 54
Ziriklî, 63, 104, 300, 302, 305, 306,
307, 309, 310, 311, 312, 313, 314,
315, 341
Zû’l-Mecâz, 44
Zubeyr, 117

ÖZGEÇMİŞ

Kişisel Bilgiler	
Adı Soyadı	Nesim SÖNMEZ
Doğum Yeri ve Tarihi	Tekman – 01.01.1971
Eğitim Durumu	
Lisans Öğrenimi	Arap Dili Ve Edebiyatı
Y. Lisans Öğrenimi	Türk Dili ve Edebiyatı Öğretmeni
Bildiği Yabancı Diller	Arapça, İngilizce
Bilimsel Faaliyetleri	
İş Deneyimi	
Stajlar	
Projeler	
Çalıştığı Kurumlar	DİB- İmam-Hatip, MEB – Arapça Öğretmenliği ve Okul Müdürlüğü
İletişim	
E-Posta Adresi	nesimsonmez@hotmail.com
Tarih	